МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Філологія

11 2009

УДК 80 (477) + 82
ББК 81.2 Укр + 83
В 48

Наукові записки. Серія: Філологія. Збірник наукових праць/ Вінницьк. держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського; головн. ред. Н.Л. Іваницька. – Вінниця, 2009. – Вип. 11. – 362 с.

Затверджено як фахове видання постановою Президії ВАК України від 06.02.2004 р. № КВ-8416/7.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Іваницька Н.Л., доктор філологічних наук, професор (головний редактор);

Дудик П.С., доктор філологічних наук, професор (м. Вінниця);
Руснак І.Є., доктор філологічних наук, професор (м. Вінниця);
Німчук В.В., доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України (м. Київ);
Городенська К.Г., доктор філологічних наук, професор (м. Київ);
Тараненко О.О., доктор філологічних наук, професор (м. Київ);
Шульжук К.Ф., доктор філологічних наук, професор (м. Рівне);
Рибінцев І.В., доктор філологічних наук, професор (м. Вінниця);
Куцевол О.М., доктор педагогічних наук, професор (м. Вінниця);
Буніятова І.Р., доктор філологічних наук, професор (м. Київ);
Подолинний А.М., кандидат філологічних наук, професор (м. Вінниця);
Каленич В.М., кандидат філологічних наук, старший викладач (м. Вінниця) (відповідальний за випуск).

Коректори: **Ілініч С.Ю., Дмитрова Т.В.**
Комп'ютерний набір: **Ольшевська-Мельник Т.В.**

Друкується за ухвалою вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 6 від 28 січня 2009 р.).

При використанні матеріалів збірника покликання на «Наукові записки» є обов'язковим.

Адреса редакції:
Інститут філології й журналістики, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21100; т. (80432) 27-55-89.

ISBN 9666-2917-01-2

© Автори статей, 2009
© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2009

ТАЛАНТ НАУКОВЦЯ І ВЧИТЕЛЯ

(До ювілею професора Катерини Городенської)

КАТЕРИНА ГРИГОРІВНА ГОРОДЕНСЬКА *– доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та фонетики Інституту української мови НАН України – невтомний трудівник на науковій ниві – задає тон багатоголосому оркестру сучасної граматики. Науковці Граматичного центру Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського із вдячністю дослухаються до її лінгвістичного камертону і шанобливо вклоняються Науковцю і Вчителю.*

17 листопада 2008 року визначний український мовознавець, доктор філологічних наук, професор, лауреат премії ім. О.О.Потебні НАН України, завідувач відділу граматики та фонетики Інституту української мови НАН України Катерина Григорівна Городенська стріла свій ювілей. Творче обдарування ювілярки має два потужних крила: талант теоретика-мовознавця і талант учителя. Професор Катерина Городенська плідно працює у багатьох галузях лінгвістики. Знаний Україні й у слов'янському світі її теоретичний доробок зі словотвору, морфології, синтаксису, функціональної граматики, категорійної граматики, граматичної лексикографії, правопису, культури мови. Нині творчий набуток ювілярки сягає близько 300 наукових праць. Найулюбленіша сфера мовознавчої діяльності професора Катерини Городенської – категорійний словотвір, категорійна морфологія і категорійний синтаксис української мови. Не менші здобутки має талановита дослідниця й у вихованні наукових кадрів. Завжди людно у кабінеті 707 Інституту української мови, де працює Катерина Григорівна. Тут спілкуються з шанованою наставницею її численні учні, приїздять до неї з інших міст викладачі університетів, аби отримати вичерпні консультації з різних проблем теоретичного і прикладного українського мовознавства.

Основні теоретичні студії ювілярки: *Г.М.Гнатюк,* ***К.Г.Городенська,*** *А.П.Грищенко, Н.Ф.Клименко, І.І.Ковалик та ін.* **Словотвір сучасної української літературної мови.** – К.: Наук. думка, 1979. – 496 с.; *Г.П.Арполенко,* ***К.Г.Городенська,***

Г.Х.Щербатюк. **Числівник української мови.** – К.: Наук. думка, 1980. – 242 с.; ***К.Г.Городенська,*** *М.В.Кравченко.* **Словотвірна структура слова.** – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.; *І.Р.Вихованець,* ***К.Г.Городенська,*** *А.П.Грищенко.* **Граматика української мови**. – К.: Рад. школа, 1982. – 209 с.; *І.Р.Вихованець,* ***К.Г.Городенська,*** *В.М.Русанівський.* **Семантико-синтаксична структура речення**. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.; ***К.Г.Городенская***, *А.П.Грищенко, М.А.Жовтобрюх, В.М.Русановский.* **Украинская грамматика**. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.; *О.К.Безпояско,* ***К.Г.Городенська.*** **Морфеміка української мови**. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.; ***К.Г.Городенська.*** **Деривація синтаксичних одиниць.** – К.: Наук. думка, 1991. – 191 с.; *О.К.Безпояско,* ***К.Г.Городенська,*** *В.М.Русанівський.* **Граматика української мови**. **Морфологія:** Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.; *І.Вихованець,* ***К.Городенська***. **Теоретична морфологія української мови.** – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.; ***К.Г.Городенська.*** **Граматичний словник української мови: Сполучники**. – К. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 337 с. та ін. За морфолого-синтаксичну концепцію сучасної української морфології, реалізовану в монографії **"Теоретична морфологія української мови"** (К., 2004), Катерині Григорівні Городенській (разом із І.Р.Вихованцем) присуджено 2005 р. премію ім. О.О.Потебні НАН України.

Катерина Городенська народилася 17 листопада 1948 року в селі Мелюшках Хорольського району Полтавської області в сім'ї колгоспників. Дитинство ювілярки припало на трудне повоєння і було наповнене ранньою працею. У родині дбайливих батьків сформовано працелюбний вишкіл і жагу до навчання. Здібна дівчинка розпочала навчання в Мелюшківській початковій школі 1955 року і закінчила цю школу 1959 року з похвальною грамотою. Від 1959 до 1963 року навчалася в Ковалівській восьмирічній школі, яку закінчила також із похвальною грамотою. Далі (1963-1966 рр.) навчання в Новоаврамівській середній школі та її закінчення із золотою медаллю. Саме в цій середній школі незабутнє враження на майбутнього визначного мовознавця справив учитель української мови та літератури Сергій Іванович Дем'яненко, котрий передав любов до мовних скарбів учням. Катерина Григорівна завдячує йому за своє залюблення у філологію і професію вчителя.

Змалку дівчинка пізнавала дитячими руками важку працю хлібороба. У напруженому плині сільського життя міцнів дух, формувалися життєва стійкість і вольова вдача. З дитячих літ Катруся захоплювалася красою природи і мистецтвом співу. Любов до української пісні вона успадкувала від бабусі. Часто бабуся й улюблена онука співали народних пісень. Тато, бачачи мистецьке обдарування доньки, вирішив купити їй патефон. Отак першокласниця завдяки цьому патефонові і чудовим платівкам прилучалася до великого мистецтва. У шкільні роки, звичайно, мріялося. Мріяла, зокрема, учениця стати вчителькою української мови й літератури.

Бажання стати вчителькою і захоплення рідною піснею й словом привели здібну юнку 1966 року після закінчення середньої школи на філологічний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О.С.Пушкіна (тепер Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка), який закінчила 1970 року з відзнакою. Із вдячністю згадує Катерина Городенська своїх улюблених учителів – доцента (тепер професора) Євгена Регушевського, який викладав загальне мовознавство і теоретичні курси сучасної української літературної мови, і доцента (тепер професора) Василя Горбачука, фахівця з методики викладання української мови. Під час навчання у Кіровоградському педінституті Катерина Чемерис (дівоче прізвище) брала активну участь у багатьох мистецьких заходах. Вона співала в інститутській академічній хоровій заслуженій капелі, нерідко подорожувала з капелою по містах України та інших республік. Від 1970 до 1972 року вона працювала асистентом кафедри української мови цього ж інституту. Мріяла про подальшу наукову діяльність, про аспірантуру.

У листопаді 1972 року здійснилася мрія Катерини Григорівни: вона – аспірантка Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України. Аспірантські роки були вщерть наповнені творчими пошуками і спілкуванням з відомими мовознавцями. Уже в аспірантурі виразно виявилися особливості творчого обдарування дослідниці: захоплення граматикою і вміння точно, з притаманним математикам хистом сформулювати й обґрунтувати теоретичні узагальнення. Аспірантуру закінчила достроково і в травні 1975 року захистила кандидатську дисертацію **"Морфологічна структура відіменних дієслів у сучасній українській мові".** Після цього працювала молодшим та старшим науковим співробітником відділу теорії та історії української мови, завідувачем сектору теорії української мови Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України. Від часу створення Інституту української мови НАН України (1991) Катерина Городенська працювала на різних посадах у цій установі: провідним науковим співробітником відділу граматики, відділу історії та граматики української мови, заступником директора з наукової роботи, тепер – завідувач відділу граматики та фонетики української мови.

З ім'ям професора Катерини Городенської пов'язана передусім розбудова теорії граматичної тріади – словотвору, морфології, синтаксису. Активно розпочала вона і продовжує нині опрацювання теоретичних проблем словотвору української мови. Узяла участь у створенні відомого теоретичного курсу **"Словотвір сучасної української літературної мови"** (1979), для якого запропонувала відмінну від традиційної концепцію префіксально-суфіксального словотвору. Усебічно опрацьовувала проблеми морфемного членування та словотвірної похідності слова, які висвітлено в монографії **"Словотвірна структура слова"** (1981). Наступні дослідження словотвірної морфеміки (найбільшою мірою в монографії **"Морфеміка української мови"** (1987) пов'язано із семантичним синтаксисом, що дало змогу детально розглянути синтаксичний механізм породження похідної одиниці, а словотворчі афікси витлумачити як формально-граматичні репрезентанти семантичних функцій компонентів базових реченнєвих структур або структур словосполучення. У студіях Катерини Городенської велику увагу присвячено теорії синтаксичної деривації, що ґрунтується на здатності чотирьох частин мови (іменника, прикметника, дієслова, прислівника) вживатися в невласних синтаксичних позиціях. У монографії **"Семантико-синтаксична структура речення"** (1983) описано чотири типи синтаксичної деривації: субстантивну, ад'єктивну, дієслівну й адвербіальну. В останнє десятиріччя Катерина Городенська активно досліджує механізми породження словотвірних категорій різних рангів на синтаксичному ґрунті.

Плідно працює професор Катерина Городенська в теорії морфології. Тут передовсім частиномовна проблематика, співвідношення частиномовних і нечастиномовних одиниць, проблеми синтетизму й аналітизму в морфологічній структурі української мови, динамічні процеси в морфологічній системі тощо. У монографії **"Числівник української мови"** (1980) розглянуто своєрідність числівника як частини мови, формування означено-кількісних і неозначено-кількісних числівників, функціонування морфологічних категорій відмінка, числа й роду, синтаксичні особливості числівників, синтаксичні функції числівниково-іменникових сполук. Вершинним дослідженням професора Катерини Городенської, присвяченим морфологічній проблематиці, є відзначена академічною премією ім. О.О.Потебні монографія **"Теоретична морфологія української мови"** (2004), де з позицій функціонально-категорійної граматики описано дієслово як центральну частину мови, граматичну спеціалізацію дієслова, власне-дієслівні і невласне-дієслівні граматичні категорії, дієслівні роди як морфолого-словотвірні категорії, категорію стану як морфолого-словотвірно-синтаксичну категорію, морфолого-словотвірно-синтаксичну категорію перехідності/ неперехідності, транспозиційний потенціал основних

дієслівних категорій, валентність дієслова як міжрівневу категорію, словозміну дієслів, дієслова неповної особової парадигми, одноособові дієслова, класи українських дієслів, інфінітив і дієприкметник у сфері дієслова, форми на *-но, -то*, перехід інших частин мови у дієслово. Схарактеризовано прислівник як периферійну частину мови, синтаксичну зумовленість семантики прислівника, семантико-синтаксичні розряди прислівників, категорію ступенів порівняння прислівників, перехід інших частин мови у прислівник, дієприслівник як віддієслівний прислівник. На широкому фактичному матеріалі висвітлено специфічний клас граматичних одиниць – службові слова-морфеми, типи слів-морфем, семантичні різновиди прийменників, сполучники як окремий тип слів-морфем, функціональну спеціалізацію часток, зв'язки як своєрідний тип службових слів-морфем. Обґрунтовано вирізнення слів-речень, типи слів-речень.

Ювілярка зробила великий внесок у розбудову теорії синтаксису. Етапною для професора Катерини Городенської й українського мовознавства загалом стала її монографія **"Деривація синтаксичних одиниць"** (1991). Це підсумок наукових пошуків у теорії деривації, перша в лінгвоукраїністиці концепція дериваційного синтаксису, яким започатковано нову галузь синтаксичної науки. У монографії **"Деривація синтаксичних одиниць"** розглянуто проблему похідності в синтаксисі, дериваційні відношення між синтаксичними одиницями одного рангу, складнопідрядне речення як базову структуру для творення простих ускладнених речень, дериваційні параметри складносурядних речень, відношення похідності між формально-граматичними типами складних речень, характер похідності між простими двоскладними реченнями, перетворення простих двоскладних речень в односкладні, дериваційні зв'язки простих односкладних речень, дериваційний потенціал словосполучень, дериваційні відношення між синтаксичними одиницями різних рангів, згортання речень у словосполучення, речення як базову одиницю для синтаксеми, специфіку структури предикатних синтаксем. Порушено в цьому монографічному дослідженні проблему різновидів синтаксичної парадигматики, ґрунтовно з'ясовано особливості дериваційної парадигми синтаксичних одиниць, параметри дериваційної парадигми речення, дериваційну парадигму складного речення, дериваційну парадигму простого речення, дериваційну парадигму словосполучення. Дослідження "Деривація синтаксичних одиниць" блискуче захищено як докторську дисертацію (1991).

Незаперечні здобутки ювілярки і в галузі граматичної лексикографії. У її лексикографічно-граматичній праці **"Граматичний словник української мови: Сполучники"** (2007) вперше на основі кваліфікації сполучників як одного з типів службових слів-морфем найповніше систематизовано граматичні функції цих одиниць, ієрархізовано їхні позиції у складному та у простому ускладненому реченнях. Функції сполучників диференційовано залежно від характеру синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень відповідно у двох структурах – формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній. До словника дібрано багатий ілюстративний матеріал з різностильових текстів – фольклору, художньої літератури, наукового й офіційно-ділового стилів, публіцистики, на основі якого встановлено сукупність граматичних функцій кожного сполучника.

Упродовж останнього десятиріччя професор Катерина Городенська багато працює над проблемами українського правопису, докладає чимало зусиль для повернення йому національної своєрідності, вилучення з правопису того, чого не було в українській правописній традиції. Вона була членом робочої групи, яка підготувала **"Український правопис: Проєкт найновішої редакції"** (1999). Професор Катерина Городенська відредагувала текст **"Проєкту".** Брала найактивнішу участь у гострих дискусіях, присвячених обговоренню цього **"Проєкту".**

Талановита дослідниця гармонійно поєднує багатогранну наукову працю з освітянською. Вона – співавтор підручника **"Граматика української мови.**

Морфологія" (1993) на нових теоретичних засадах для університетів, який отримав високу оцінку вузівських викладачів. Готує для вищих навчальних закладів науково-педагогічні кадри, консультує викладачів стосовно актуальності тем для докторських і кандидатських дисертацій.

Катерина Григорівна Городенська активно впливає на мову наукових видань, мову засобів масової інформації, мовне оформлення різноманітної документації установ. Редагує різні матеріали, відповідає на численні листи-звернення щодо слововживання, написання слів, пропагує аргументовані нові рекомендації стосовно вжитку слів, конструкцій, які відповідають нормам сучасної української літературної мови, часто виступає по радіо та в пресі.

Ювілярка успішно готує наукові кадри. Підготувала чотирьох докторів і двадцятьох трьох кандидатів філологічних наук. Керує написанням багатьох кандидатських і докторських дисертацій, надає допомогу кафедрам української мови університетів. Її учні – доктори і кандидати філологічних наук працюють у Міністерстві освіти і науки України, Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, Херсонському державному університеті, Переяслав-Хмельницькому університеті імені Григорія Сковороди, Вінницькому педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Полтавському педагогічному університеті імені В.Г. Короленка, Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького, Слов'янському педагогічному університеті та інших університетах.

Професор Катерина Городенська часто виступає з проблемними доповідями на міжнародних конгресах, конференціях, симпозіумах, на всеукраїнських форумах. Вона була активним учасником кількох Міжнародних конгресів україністів.

Катерина Григорівна Городенська – високоавторитетний мовознавець, що засвідчує, зокрема, її членство в радах, комісіях та ін. Вона – член комісії із словотвору при Міжнародному комітеті славістів, член Української національної комісії з питань правопису, голова експертної ради ВАК України з мовознавства, заступник голови наукової ради "Українська мова", заступник голови спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій в Інституті української мови НАН України, член редколегії багатьох періодичних видань.

Свій ювілей професор Катерина Городенська стріла з вагомим науковим доробком, у розквіті творчих сил, сповнена наснаги і задумів розбудовувати теоретичне українське мовознавство. Зичимо визначному мовознавцеві і талановитій наставниці міцного здоров'я, щастя, добра, багатьох талановитих учнів, нових творчих вершин.

Іван Вихованець,
Ніна Іваницька

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Катерина Городенська
(Київ)

УДК 811.161.2 : 81'367.634

СПОЛУЧНИКОВА РЕАЛІЗАЦІЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У СКЛАДНОСУРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ

Семантико-синтаксичну функцію як одну з двох граматичних функцій, на основі яких сполучники української мови виділено в окремий тип слів-морфем [4, с.329], вони виявляють неоднаково, що засвідчує їхню граматичну неоднорідність. Суть цієї функції полягає в можливості сполучників передавати семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами переважно в складному реченні.

Прийнято вважати, що кожен тип семантико-синтаксичного відношення, яким поєднана підрядна детермінантна частина з головною в складнопідрядному речення, виражає відповідна семантична група підрядних сполучників. Установлено також, що за ступенем закріплення за певним типом семантико-синтаксичного відношення ці семантичні групи неоднакові і загалом слабко спеціалізовані, бо крім первинної, власної семантико-синтаксичної функції, за якою підрядні сполучники зараховують до відповідної семантичної групи, вони можуть бути транспоновані в інші семантико-синтаксичні сфери, що є для них вторинними, невласними. Домінанту підрядних сполучників становлять поліфункціональні семантичні групи, тобто ті групи, у с і с п о л у ч н и к и (розрідження моє – К.Г.) яких виконують свою первинну, власну семантико-синтаксичну функцію і ширше чи вужче коло вторинних, транспозиційних семантико-синтаксичних функцій [6, с.75 – 77]. Підрядні сполучники (сполучні слова), що приєднують підрядну прислівну частину до опорного (предикатного чи субстантивного) компонента головної частини, самостійно не виражають семантико-синтаксичного відношення, а лише вказують на нього. У складнопідрядних реченнях з підрядною з'ясувально-об'єктною та порівняльно-об'єктною частинами виконання сполучниками цієї функції унеможливила об'єктна валентність опорного предикатного слова в головній частині, бо саме вона визначила об'єктне семантико-синтаксичне відношення між підрядною частиною і опорним підрядним компонентом, спричинила семантичну нівеляцію таких сполучників [2, с.320; 8, с.16 – 17]. За можливістю самостійно виконувати семантико-синтаксичну функцію підрядні сполучники поділено на семантичні та асемантичні [2, с. 319; 8, с.16– 25].

Сурядні сполучники уподібнюються до підрядних тим, що одні з них самостійно виражають певне семантико-синтаксичне відношення, а інші – лише вказують на нього, на основі чого їх так само поділено на семантичні та асемантичні [2, с.301 – 302; 7, с.11 – 12]. Проте вони мають і свою функціонально-граматичну специфіку. Саме це спонукало обрати їх об'єктом дослідження з погляду послідовності реалізації всіма семантичними групами сурядних сполучників власної, а також невласних семантико-синтаксичних функцій. **Мета пропонованої студії** – установити особливості функціональної спеціалізації сурядних сполучників в українській мові. Її наукова новизна полягає в тому, що вона є першою в українській граматиці спробою розмежувати сурядні сполучники за ступенями їхньої функціональної спеціалізації,

визначити межі транспозиції різних семантичних груп сурядних сполучників у невласні семантико-синтаксичні сфери.

Якщо серед підрядних сполучників є одна семантична група – група причинових сполучників, для яких однойменне семантико-синтаксичне відношення – це єдине семантико-синтаксичне відношення, на вираженні якого вони спеціалізуються в українській мові, то серед шести семантичних груп сурядних сполучників такої немає. Домінанту сурядних сполучників становлять ті, у яких один-два чи кілька сполучників виходять за межі функціональної сфери своєї семантичної групи. Типовими представниками таких сполучників є градаційні, які порівняно недавно почали виокремлювати в самостійну групу сурядних сполучників. Цілком природно, що проблему їхнього кількісного та якісного складу в українському мовознавстві досі однозначно не розв'язано. У найновіших граматичних описах української мови подають різну кількість градаційних сполучників: 11 (*а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки… а й, не тільки… але й, не тільки… а навіть, не стільки… скільки, не так… як*) [15, с.473], 14 (*а й, а ще, а ще й, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки… а й, не тільки… але й, не тільки… а навіть, не лише…а й, не лише... але й, не так… як, якщо не…то*) [4, с.349]. Відома спроба визначити корпус сурядних сполучників зі значенням градації серед інших сполучних засобів, що виражають градаційне відношення в структурі складносурядних речень української мови. У системі засобів зв'язку в складних градаційних конструкціях сполучникового типу виокремлено власне-градаційні парні сполучники *не тільки … а й (а, але й)*; *не лише … а й (а, але й)*; *не просто … а й (а)*; *не стільки … скільки (а, як)*; *не так… як*; *мало того, що … ще й*; *не те що … а (але, а й, але й)*; *не те щоб … а (але, а й, але й)* і градаційно-приєднувальні одиничні сполучники *та й, ще й, та ще й*, а також їхні аналоги *більше того, до того ж, а до того ж, а ще до того, крім того, а крім того, а ще більше, та ще більше, а найбільше, навіть* [13, с.367]. Корпус сурядних сполучників зі значенням градації налічує (разом із можливими варіантами) 22 власне-градаційні і 3 градаційно-приєднувальні сполучники. Найповніший склад цих сполучників подано в реєстрі «Граматичного словника української мови. Сполучники» [5]. Тут їх зафіксовано 48. Усі вони мають аналітичну будову, яка засвідчує похідний характер цих сполучників.

Зв'язок градаційних сполучників з однойменним семантико-синтаксичним відношенням у наукових працях витлумачено неоднаково: в одних із них ці сполучники є безпосередніми виразниками градаційного семантико-синтаксичного відношення, тобто семантичними сполучниками [2, с.302], в інших – частково асемантичними сполучниками, або сполучниками з послабленою семантико-синтаксичною функцією, оскільки у формуванні та вираженні градаційного семантико-синтаксичного відношення помітну роль відіграє лексичне наповнення другого однорідного члена в простому ускладненому реченні чи компонентів другої предикативної частини в складносурядному реченні [7, с.11]. Воно не збалансоване, не однопланове, бо значення другого складника обов'язково посилює або послаблює значення першого, кількісно або якісно модифікує виражену ознаку тощо, пор.: *Біля багатого* ***якщо не*** *поживитись,* ***то хоч*** *потертися* (А.Дімаров); *Вони* [березуни] *вважають себе* ***не те що*** *етнічною,* ***а навіть*** *відрубною групою…*(Д.Павличко); *У бельгійському павільйоні дивуєшся* ***не стільки*** *лабораторно-дизайнерській стерильності й «багатовекторності» проекторів і вправності фототону,* ***як*** *пляшковій підлозі, яка витримує натовпи мисливців за новими враженнями* (Україна молода, 24.06.2006). Якщо ж за допомогою лексико-семантичного наповнення збалансувати співвідношення однорідних членів речення чи сурядних частин, то деякі сполучники перестають бути виразниками градаційного семантико-синтаксичного відношення, що слугує одним із вагомих аргументів для підтвердження часткової асемантичності градаційних

сполучників. Значеннєва однoплановість згаданих компонентів у такому співвідношенні спричиняє транспозицію п'ятьох градаційних сполучників (*а ще*, *а ще й*, *та ще*, *та ще й*, *ще й*) у сферу приєднувальних семантико-синтаксичних відношень, де вони набувають статусу приєднувальних сполучників, функція яких полягає в приєднанні предикативної частини або однорідного члена речення, які доповнюють зміст попередньої предикативної частини чи значення попереднього члена речення. Пор. уживання сполучників *а ще*, *а ще й*, *ще й* у ролі градаційних і приєднувальних: А н д р і й. *Важко бути вольним і не мати волі, страчувати сили на чужу користь, чужу ниву обробляти, а свою занедбати… **А ще** тяжче не знати просвітлої години і не бачити краю гіркій праці* (М.Кропивницький) і *На схилі віку В.Винниченко повернувся до письменницької діяльності та малярства, **а ще** він продовжував студіювати наукову літературу з філософії, етики та естетики* (Український історичний календар); *Згори сіялося розкішне літнє сонце, а від села запахло свіжою соломою, **А ще** полиновим тліном…*(Вал.Шевчук); *…ні на мить не полишає приємне здивування, як і коли ця дівчина встигає все: писати вірші, п'єси й музику, працювати журналістом у глянцевому виданні, вести передачі в ефірі «Молодого радіо», **а ще й** щодня відвідувати консерваторію, де… здобуває свою чергову… професію оперної співачки* (Голос України, 8.12.2005) і *…політикани у своїх домаганнях розраховують спаралізувати нашу волю в українському державотворенні, **а ще й** різні партії… хочуть зробити російську мову офіційною* (А.Погрібний); *Часто був похмурий, мовчазний, завжди чимось невдоволений, **ще й** вельми заздрісний* (Ю.Мушкетик) і *Вона дивилась за всім у домі, сама провадила хатнє господарство, **ще й** на службу ходила* (І.Нечуй-Левицький).

За умови поєднання значеннєво однопланових однорідних членів речення або сурядних частин деякі парні градаційні сполучники, зокрема *коли не…то*, *якщо не…то*, набувають функції повторюваних розділових сполучників *або…або*, *чи…чи*, пор.: *Старість не прийде з добром: **коли не** з кашлем, **то** з горбом* (Укр. прислів'я); *Таких людей комуністична влада…**якщо не** знищувала фізично, **то** висилала у сибірські концтабори* (Г.Клочик). Проте значно більше градаційних сполучників під впливом лексико-семантичного наповнення другого однорідного члена речення чи компонентів другої сурядної частині не зазнає транспозиції ні у сферу приєднувальних, ні розділових або інших семантико-синтаксичних відношень, що дає підстави констатувати порівняно високий ступінь їхньої функціональної спеціалізації.

Для чотирьох семантичних груп сурядних сполучників – єднальних, протиставних, розділових та приєднувальних – характерна функціональна двоплановість, що виявляється у вираженні власного для семантичної групи семантико-синтаксичного відношення або лише вказуванні на нього та в передаванні деякими сполучниками кожної семантичної групи невласного чи невласних семантико-синтаксичних відношень. Саме це спричинило непослідовність єднальних, протиставних, розділових та приєднувальних сполучників у реалізації типового для них семантико-синтаксичного відношення. Спеціалізуючись на вираженні свого відношення, деякі з них водночас можуть транспонуватися в одну чи кілька вторинних семантико-синтаксичних сфер. Так, зокрема, ядро єднальних сполучників становлять одиничні асемантичні сполучники *і*, *й*, *та*, повторювані сполучники *і…і*, *й…й*, *та…та*, до якого прилягають частково асемантичні повторювані сполучники *ні… ні*, *ані…ані*, *ані…ні*, *ні…ані*, уживані в заперечних конструкціях [2, с.302; 3, с.83 – 84]. Саме всі одиничні та два повторювані сполучники (*і…і*, *й…й*) в українській мові вживають також для вираження приєднувального семантико-синтаксичного відношення [11, с.156], зокрема для приєднання останнього однорідного члена речення до попередніх, ужитих без сполучників (*Спочатку видно лиш приміське село, гору з руїнами замку **та** кілька білих будинків, розкиданих на схилах гір* (В.Самчук), другої предикативної

частини до попередньої (*Решта міст нашої держави першоквітневі розваги сприймає без ентузіазму,* ***і*** *Київ не став яскравим винятком* (Україна молода, 31.03.2006) чи повного або неповного приєднуваного речення до основного (*І Панько постарався: за місяць появилося на світ нове пальтечко.* ***Та*** *гарне, ...ще й на ваті* (А.Дімаров); *Депутати обіцяють виборцям зробити багато.* ***І*** *незважаючи на економічні труднощі,* ***і*** *всупереч невтішним прогнозам* (Голос України, 16.02.2006). Крім цього, сполучник *та* функціонує і у сфері протиставних семантико-синтаксичних відношень, пор.: *Семен був лагідною і доброю дитиною,* ***та*** *потрапив у тяжкий життєвий вир* (Ю.Мушкетик); *Лікуймося,* ***та*** *не отруймось ліки* (В.Калашник). Щоправда, дослідники зауважували, що «протиставність *та* менш чітка, ніж у сполучнику *але*», бо він «зберігає відтінок приєднання і додавання, властивий йому в єднальній функції» [11, с.165 – 166], у зв'язку з чим обмежували сферу його вживання розмовним мовленням та художньою літературою. Стилістично маркованим виразником протиставного семантико-синтаксичного відношення зрідка буває також єднальний сполучник *і*, пор.: *Олесь Гончар дав нам дуже переконливий доказ, що поміж тими тисячами, які день-щодень дивляться на той собор* ***і*** *нічого в ньому не бачать, є й такі, які дивляться і бачать* (В.Самчук). Цю його функцію заперечували деякі мовознавці, мотивуючи тим, що в реченні *Вони затялися – і він не з клоччя* (М.Коцюбинський) сам протиставний сполучник пропущений, а якщо його вставити, то *і* має значення «теж», «також», тобто *Вони затялися, але і він не з клоччя* [11, с.169]. У тих реченнях, де можлива заміна сполучника *і* протиставним сполучником *але* (пор. *Дізнались, кинулись до його – І меду не знайшли нічого* (Л.Глібов) = *Дізнались, кинулись до його, але меду не знайшли нічого*) *і* – єднальний сполучник з результативним відтінком [11, с.170].

У складі протиставних ядерними є сполучники *а, але, проте, зате, однак/одначе*, бо вони спеціалізуються на вираженні протиставного семантико-синтаксичного відношення між сурядними частинами або однорідними членами речення. З ними тісно пов'язаний транспонований зі сфери єднальних семантико-синтаксичних відношень сполучник *та*. Для всіх ядерних протиставних сполучників характерна роль виразників приєднувального семантико-синтаксичного відношення, причому в дуже різноманітних позиціях, пор.: *Уперше на історичну арену Сірко виступив як вінницький полковник,* ***а*** *вже через три роки він очолив Запорізьку Січ* (Ю.Шовкопляс); *Мені потрібне слово,* ***а*** *не слава* (Л.Костенко); *Ті, кого не призвали на строкову військову службу, можуть розслабитися.* ***Але*** *до осені…*(Україна молода, 30.05.2006); *Маргінальні політичні партії прагнуть подолати прохідний тривідсотковий бар'єр.* ***Проте*** *з чим…* (День, 16.12.2005); *Але якщо Світязь належить до басейну Балтійського моря, то Прип'ять через Славутич несе свої води до Чорного.* ***Однак*** *не всі* (Голос України, 21.03.2006). Лише один протиставний сполучник *а* функціонує у транспозиційній сфері зіставного семантико-синтаксичного відношення: *Зелена трава ворушилася у воді,* ***а*** *голубе небо нерухомо лежало в ній* (Г.Тютюнник).

Семантичну групу протиставних сполучників в українській мові виокремлює те, що її периферійні одиниці – це одиниці, транспоновані зі семантико-синтаксичної сфери підрядних, а не сурядних сполучників. Серед них – допустовий сполучник *хоч*, для якого власною є функція вираження допустових семантико-синтаксичних відношень, та вторинні підрядні сполучники *тільки, тільки що*, які в типовому вжитку передають темпоральні семантико-синтаксичні відношення з відтінком швидкого настання дії або стану в головній частині після завершення дії або стану в підрядній частині. Згадані периферійні протиставні сполучники вважають в українській мові стилістично маркованими, співвідносними з розмовним та художнім стилями, пор.: *І справді, після завзятої,* ***хоч*** *тихої спеки якось швидко смеркло і запав морок* (М.Коцюбинський); *Ой знаю, знаю, кого кохаю,* ***Тільки*** *не знаю, з ким жити маю* (Укр.

нар. пісня); *І хитається, все хитається степовий бурлака, здається, наспівує ту ж тягучу, сумно-спокійну мелодію,* ***тільки що*** *не чутно її за вітром* (С.Васильченко).

Спеціалізованими виразниками розділового семантико-синтаксичного відношення в українській мові є одиничні сполучники *або, чи* (з відтінком «один із двох можливих») та повторювані сполучники *або…або, чи…чи, хоч…хоч* (з відтінком «може бути і той, і той»), на підставі чого їх зараховують до ядра семантичної групи розділових сполучників. Розділове значення з відтінком непевності, сумніву в тому, що з перерахованого правдиве, а що ні, реалізують повторювані сполучники *чи то…чи то, не то…не то*; на чергування дій, повторювану заміну однієї дії іншою вказує сполучник *то…то*. Вони розташовані в периферійній зоні цієї семантичної групи. Ядерні розділові одиничні сполучники *або, чи*, на відміну від інших сурядних сполучників, проникають у семантико-синтаксичну сферу сполучників сурядності-підрядності і виконують пояснювально-ототожнювальну функцію (*Хлопці йдуть в жито чи пшеницю і гострим ножем ріжуть «дудалиці»,* ***або*** *«стрілки»* (О.Воропай); *Так створюється мовний покруч,* ***чи****… суржик* (Б.Антоненко-Давидович), а сполучник *чи* може ще й указувати на з'ясувально-об'єктні відношення між підрядною з'ясувальною частиною і опорним предикатним компонентом у головній частині (*Ця праця і її наслідки справді покажуть йому,* ***чи*** *йшов він до певної мети…* (В.Підмогильний). Повторювані сполучники *хоч…хоч, чи…чи, чи то…чи то* в разі нейтралізації розділового значення потрапляють у сферу єднального семантико-синтаксичного відношення, де вони уподібнюються до асемантичного повторюваного єднального сполучника *і…і*, пор.: *Тяжкі поеми* ***хоч*** *політичні,* ***хоч*** *історичні…* (В.Сімович); *…для друга Іванові нічого не жаль:* ***чи*** *медку,* ***чи*** *сальця,* ***чи*** *тієї ж Тетяни* (А.Дімаров). Саме транспоновані зі сфери розділового семантико-синтаксичного відношення повторювані сполучники утворюють крайню периферію семантичної групи єднальних сполучників.

Як уже відзначалося попереду, до нетипових розділових сполучників можуть потрапити лише парні сполучники *коли не…то, якщо не…то*, для яких первинною є функція вираження градаційного семантико-синтаксичного відношення.

Семантична група приєднувальних сполучників вирізняється з-поміж уже згаданих груп асиметричним співвідношенням між власними і транспонованими в сферу приєднувального семантико-синтаксичного відношення одиницями, бо вона об'єднує лише три власне-приєднувальні сполучники *а також, та й, причому* і цілу низку сполучників з інших семантико-синтаксичних сфер сурядності. Деякі дослідники вважають сполучник *та й* градаційно-приєднувальним [13, с.367]. Із трьох власне-приєднувальних сполучників два можуть виконувати вторинні семантико-синтаксичні функції: *та й* вживається в ролі асемантичного єднального сполучника *і* переважно в розмовному мовленні та фольклорних жанрах [11, с.159], указуючи на одночасність дій, процесів, станів з відтінком «до того ще» (*Летить орел сизокрилий* ***Та й****, летючи, кряче* (Укр.. нар. пісня) або на їхню послідовність (*Взяла лисичка качечку в мішок* ***та й*** *пішла* (Укр. казка); *а також* за умови відповідного лексико-семантичного наповнення другого однорідного члена речення потрапляє у сферу градаційного семантико-синтаксичного відношення (*Народ асоціює прізвище Байда з такими поняттями, як відчайдушність, відвага,* ***а також*** *з людиною, яка найбільше цінує волю та козацьку славу* (Український історичний календар).

Значно більше сполучників може набувати ролі виразників приєднувального семантико-синтаксичного відношення. Як уже йшлося вище, це – єднальні сполучники *і, й, та, і…і, й…й*, протиставні сполучники *а, але, проте, зате, однак/ одначе*, градаційні сполучники *а ще, а ще й, та ще, та ще й, ще й*, що спеціалізуються на вираженні відповідно єднального, протиставного та градаційного семантико-синтаксичного відношення.

Семантичну групу зіставних сполучників виокремлюють не всі мовознавці. Нерідко їх об'єднували з протиставними в семантичну групу протиставно-зіставних чи зіставно-протиставних сполучників [15, с.472]. Відомі різні спроби визначити склад цих сполучників, проте основним виразником зіставного семантико-синтаксичного відношення в українській мові визнано сполучник *а* [10, с.88]. Це означає, що сюди він транспонований з його визначальної протиставної [14, с.163] семантико-синтаксичної сфери, хоч історично, як наголошували дослідники, зіставно-протиставні сполучники з'явилися одночасно [12, с. 196].

Для багатьох інших, до того ж підрядних, сполучників вираження зіставного семантико-синтаксичного відношення, як засвідчують виконані дослідження, також є транспозиційною функцією, точніше – синкретичною транспозиційною функцією, оскільки, набуваючи нового семантико-синтаксичного відношення чи вказуючи на нього, такі сполучники не втрачають повністю свого первинного семантико-синтаксичного значення. Так, зокрема, умовні сполучники *якщо…то, коли…то* передають зіставне семантико-синтаксичне відношення з відтінком умови (пор.: ***Якщо*** *на заході Європи переважним типом країн стали невеликі, в основному однонаціональні держави… зі значними заморськими володіннями..,* ***то*** *в решті регіонів Європи домінували великі континентальні імперії, у яких колонізовані, по суті, країни (або провінції) розташувалися не за океаном, а становили єдиний територіальний масив з країною-метрополією* (О.Ткаченко); *…***коли** *там* [на лівобережній Україні] *р.1740 було 866 шкіл,* ***то*** *через 60 років, на початку XIX ст., шкіл цих не стало…*(І.Огієнко), часові (умовні) сполучники *тоді як, тимчасом як* – з часовим (умовним) відтінком (пор.: *Проте кожну з наведених концепцій зорієнтовано на частину вживань дієприкметника,* ***тоді як*** *він у граматичній системі сучасної української літературної мови виразно розчленовується на прикметникові й дієслівні утворення* (І.Вихованець); *Стилістично обмежені у функціонуванні слова…* автодидакт, агамія, піролатрія, ***тимчасом як*** *кальки з них* самоук, безшлюбність, вогнепоклонство *використовуються далеко ширше* (О.Пономарів), а сполучники відповідності *що…то, що…тим, чим…тим, чим…то* в двокомпаративних конструкціях передають комплекс відношень, а саме зумовленість однієї ситуації іншою, кількісно-якісне зіставлення, що визначається як відповідність ступенів інтенсивності ознак тих явищ, які зіставляються [9, с.13], тобто поєднують зіставне та семантико-синтаксичне відношення відповідності (пор.: ***Що*** *вища культура народу, духовна і матеріальна,* ***то*** *вища й міцніша позиція його мови* (О.Ткаченко); ***Що*** *блідіший місяць,* ***тим*** *ряснішій дощ* (Народний календар); ***Чим*** *більше нервувала Ганна,* ***тим*** *більше нервував чоловік* (Т.Осьмачка); *І* ***чим*** *Еней молився більше,* ***То*** *все було Сівіллі гірше* (І.Котляревський).

Деякі мовознавці до засобів експлікації зіставного семантико-синтаксичного відношення в українській мові віднесли і підрядний порівняльний сполучник *ніж*, уживаний в однокомпаративних конструкціях, у яких просто зіставляють ситуації, констатують ступінь вияву тієї самої якості у двох (або одній) реаліях, але не дають їм оцінки за шкалою людських цінностей [9, с.13 – 14]. Ідеться про конструкції на зразок *Запорожці використовували в походах проти Туреччини підводні човни набагато раніше,* ***ніж*** *це було в Західній Європі* (О.Апанович).

Отже, сурядні сполучники української мови, на відміну від підрядних, слабкіше закріплені за власними семантико-синтаксичними функціями, оскільки жодна із п'яти їхніх семантичних груп (єднальні, протиставні, розділові, приєднувальні та градаційні) не закрита для виходу її одиниць в чужі семантико-синтаксичні сфери.

Градаційні сполучники мають найвищий серед сурядних ступінь функціональної спеціалізації, бо лише п'ять (*а ще, а ще й, та ще, та ще й, ще й*) із сорока восьми бувають приєднувальними і два (*якщо не…то, коли не…то*) – розділовими. Вони

подібні до тих груп підрядних сполучників, у яких одна-дві чи й кілька одиниць можуть виходити за межі функціональної сфери своєї групи.

Для єднальних і протиставних сполучників характерна транспозиція їхніх ядерних одиниць у сферу приєднувального семантико-синтаксичного відношення. Крім цього, деякі єднальні сполучники передають протиставні семантико-синтаксичні відношення (*і, й* вживаються зі значенням *а, та* – зі значенням *але*), а протиставний *а* – зіставні семантико-синтаксичні відношення. Ці дві групи сполучників розрізняються також джерелами формування їхніх периферійних зон: єднальні пов'язані з розділовими повторювані сполучники *хоч…хоч, чи…чи, чи то…чи то*, протиставні – з підрядним допустовим сполучником *хоч* та часовими сполучниками *тільки, тільки що*.

Розділові одиничні сполучники *або, чи* виконують функцію пояснювально-ототожнювальних сполучників, тобто проникають у семантико-синтаксичну сферу сполучників сурядності-підрядності, а розділові повторювані *хоч… хоч, чи…чи, чи то…чи то* – функцію повторюваного єднального сполучника *і… і.*

Спеціалізовані на вираженні приєднувального семантико-синтаксичного відношення сполучники бувають також виразниками єднального семантико-синтаксичного відношення зі значенням одночасності й часової послідовності (*та й*) та градаційного відношення (*а також*). Проте транспоновані у сферу приєднувального семантико-синтаксичного відношення ядерні єднальні і протиставні та деякі градаційні сполучники істотно переважають над спеціалізованими, власне-приєднувальними сполучниками.

Зіставне семантико-синтаксичне відношення в українській мові не має своїх спеціалізованих сполучників. Воно є транспозиційною сферою насамперед для протиставного сполучника *а* і синкретичною транспозиційною функцією для підрядних умовних сполучників *якщо… то, коли…то*, часових сполучників *тоді як, тимчасом як*, сполучників відповідності *що… то, що…тим, чим… тим, чим… то*, порівняльних сполучників *ніж, аніж* та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983.- 220с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
5. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К.; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
6. Городенська К. Сполучникова спеціалізована й транспозиційна реалізація семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних реченнях / Катерина Городенська // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія : Зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 321 – 322. – С. 73 – 77.
7. Городенська К. Граматична неоднорідність сполучників в українській літературній мові / Катерина Городенська // Українська мова. – 2008. – № 4. – С. 3 – 14.
8. Городенська К. Асемантичні підрядні сполучники у сфері об'єктних семантико-синтаксичних відношень / Катерина Городенська // Мовознавчий вісник : Зб. наук. праць на пошану професора Катерини Городенської з нагоди її 60-річчя. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 15 – 26.
9. Греб М.М. Семантико-граматичні чинники формування зіставного відношення в складних конструкціях сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.М.Греб. – Х., 2005. – 20 с.
10. Грищенко А.П. Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові / А.П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1969. – 155 с.

11. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А. Булаховського. Т. ІІ. Синтаксис. – К. : Рад. школа, 1951. – 408 с.
12. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.
13. Спільник Т. Складні речення сучасної української мови із семантикою градації / Тетяна Спільник // Verba Magistri : Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика : Зб. наук. праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора С.В. Ломакович. – Х., 2008. – С. 361 – 371.
14. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
15. Сучасна українська літературна мова / 2-е вид., переробл. і доп. / За ред. А.П. Грищенка. – К : Вища школа, 1997. – 493 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено семантико-синтаксичну сферу сурядних сполучників в українській мові. Визначено власну і невласні семантико-синтаксичні функції для всіх груп цих сполучників, з'ясовано особливості їх реалізації, указано на відмінності функціональної спеціалізації сурядних сполучників від підрядних.

***Ключові слова**: сурядні сполучники, семантико-синтаксична функція, транспозиційна семантико-синтаксична сфера, функціональна спеціалізація сурядних сполучників, семантичні та асемантичні сурядні сполучники.*

In article the semantic-syntactical sphere of coordinative conjunctions in the Ukrainian language is investigated. Own and not own semantic-syntactical functions for all groups of these conjunctions are defined, features of their realization are researched, differences of functional specialization of coordinative conjunctions from the subordinative are specified.

***Key words:** coordinative conjunctions, semantic-syntactical function, transiting semantic-syntactical sphere, functional specialization of coordinative conjunctions, semantic and asemantic coordinative conjunctions.*

Петро Дудик
(Вінниця)

УДК 811.161.2' 367.623

ПРИКМЕТНИКОВІ ВІДОКРЕМЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Після іменників прикметники репрезентують собою найчисленнішу групу повнозначних слів у кожній із флективних мов, тобто мов, у яких щонайбільше переважають слова із флексіями (лат. flexio – згинання, відхилення), закінченнями. Це *зміні* слова, лексичне значення яких знаходить свій повний і однозначний вияв в усій сукупності усталених морфологічних форм повнозначного слова.

Немає потреби вести скільки-небудь розгалужену розмову про своєрідну сутність прикметників. Усе ж, мабуть, варто вдатись до окремих, найбільш авторитетних оцінних міркувань, які стосуються прикметників, зокрема В.В. Виноградов вважає: «Прикметники – це… слова, які означають ознаку предмета (якісну, відносну або вказівно-означальну) і які слугують означаючими для іменників і зазвичай узгоджуються з ними в роді, числі і відмінку… Семантичною основою прикметника слугує поняття якості» [1, с.157]. Прикметник репрезентує собою «комплекс форм, які всі разом утворюють особливу парадигму іменного відмінювання, котра відрізняється від парадигми відмінювань іменників,… більшість прикметників у російській мові виражає якість або ознаку не безпосередньо, а опосередковано, через відношення до предмета і дії (наприклад: *виробничий, організаторський, ідейний, непримиренний…)*» [1, с.158]. «Семантично прикметники дуже неоднорідні, їхні

класифікації різноманітні і спираються як на значення самих прикметників [*зелений, червоний* і т. ін. – П. Д.], так і на властивості денотатів ([лат. denotatum – позначення] – позначуваний предмет), яких стосуються ознаки…» [6, с.397]; пор.: *дерев'яний* – від *дерево.* Або: «Прикметник… означає непроцесуальну ознаку (якість, властивість, відношення між предметом і явищами) і виражає її в синтаксично залежних словозмінних категоріях роду, числа й відмінка. Номінативна функція прикметників реалізується через поєднання їх з іменниками – назвами предметів, яким властиві відповідні ознаки (властивості): ***висок-ий*** *будинок,* ***висок-им*** *будинком…»* [11, с. 549].

Після визначальних міркувань про частиномовну своєрідність прикметників створилися, на наш погляд, підстави для розгляду такої синтаксичної проблеми, таких синтаксичних явищ, як *відокремлені* прикметники – одиничні, кількаслівні і прикметникові звороти. В усіх енциклопедичних працях поняття-терміни *відокремлення, відокремлені члени речення* коментуються однозначно чи майже однозначно. Відмінності в тлумаченні цих явищ тільки синонімічні. Це «інтонаційно виділений другорядний член речення (поширений або непоширений), який відноситься (за змістом і граматично або тільки за змістом) одночасно до двох членів речення, причому формальний зв'язок може бути як односпрямованим, так і двоспрямованим» [8, с.167]. В 11-томному «Словнику української мови» тільки поіменовується, але не коментується слово-термін *відокремлення;* натомість витлумачуються похідні однокореневі утворення: *відокремити, відокремитися, відокремленість, відокремлено, відокремлювати, відокремлювання, відокремитися, відокремлюватися.* Лексема *відокремлювати* витлумачується так: «роз'єднуючи, розділяючи, брати частину від цілого»; «розділяючи, розмежовувати щось від чогось» [10, с.614].

Прості речення з відокремленим членом (членами) речення становлять окремий різновид простих *ускладнених* речень. Немає *складних ускладнених* речень; *ускладненими* бувають лише предикативні частини складних речень («прості» речення, з яких утворилось складне речення; не використовується й такий термін, як *ускладнені складні* речення).

Відокремлення в синтаксисі – це смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм порівняно з іншими другорядними членами граматичної і смислової ваги [2, с.188]. Відокремлення – це розумово-мовленнєвий процес своєрідного виділення чогось важливого з-поміж того, що є в реченні, виділення інтонаційне, ритміко-мелодійне, паузуальне (однією чи двома паузами) одного чи кількох членів речення в простому реченні, його напівпредикативної частини, значно рідше – кількох таких частин. Найчастіше відокремлюються «компоненти з означувальною в широкому розумінні слова функцією – означення, прикладки, обставини» [6, с.340].

Лінгвістичне вивчення *відокремленості* – цього особливого мовного й мовленнєвого явища з погляду структурно-синтаксичного, семантичного, інтонаційного, стилістичного – вже досить давньоісторичне. Більш-менш системно воно розпочалось у русистиці з двадцятих років XIX століття. Його започаткував М. Греч у своїй «Практической русской грамматике» (СПб., 1827), продовжили О.Х. Востоков, Й. Давидов, Ф.І. Буслаєв, О.О. Потебня, В.О. Богородицький, О.М.Пєшковський, О.О. Шахматов та ін. Зрештою, у XX столітті в русистиці та в україністиці майже не було жодного із синтаксистів, який би зовсім обійшов своєю увагою проблему відокремленості членів речення.

Надалі увага в цій статті стосуватиметься відокремлення означень, які виражено прикметниками. У цій сфері досить виразно вичленовуються такі три різновиди відокремлення означень у прикметниковій формі, а саме: відокремлення узгоджених означень, виражених одним чи кількома прикметниками; відокремлення означень у

формі прикметникових зворотів; одночасне відокремлення в реченні узгоджених і неузгоджених означень.

Прикметниками морфологічно виражаються одиничні, дво- і кількаслівні другорядні члени речення – відокремлені, синтаксично непоширені означення і прикметникові звороти (прикметник разом зі словом) (словами) інших частин мови, тобто синтаксично поширені відокремлені означення (аналогічним чином утворюються одиничні дієприкметники й дієприкметникові звороти із синтаксичною функцією відокремленого означення – непоширеного чи поширеного, а також одиничні відокремлені дієприслівники і дієприслівникові звороти у функції відповідно відокремленого непоширеної або ж, у другому випадку, поширеної відокремленої обставини.

А. Відокремлення окремого чи окремих прикметникових означень. Умови відокремлення прикметників загалом такі:

1. Обов'язково відокремлюється одиничне, дво- чи кількаслівне прикметникове означення, яким характеризується особовий займенник – як у постпозиції до нього (після займенника), так і в препозиції (перед займенником): *А він,* ***самотний,*** *уночі ще довго в вогнище дивився* (А. Малишко); ***Самітна*** [тополя], *стоїш в чужій височині* (М. Рильський); ***Сильна, вправна,*** *вона працювала завзято і самовіддано* (В. Собко); *Він стоїть на мурі,* ***юний і прекрасний,*** *і кладе цеглини, зводить дім новий* (В. Сосюра). Особовий займенник *я, ти, він* чи інший може не називатися в реченні з прикметником-означенням: ***Малий,*** *суджу біля вікна і всього боюсь* (Є. Гуцало); *Любили один одного,* ***щасливі, просвітлені й сумні*** (М. Стельмах).

Відокремлення узгоджених означень-прикметників при особових займенниках (пояснювальних словах) зумовлюється неконкретністю, тільки загальною вказівністю семантики особових займенників. Наприклад, у реченні *А він іде,* ***високий, посивілий*** *на схід, на захід, поле оглядає* (А. Малишко) займенник *він* набув певної конкретності, індивідуалізації, бо позначає не будь-якого, а тільки когось одноособово, його значення уточнилось, актуалізувалося, тобто відокремилось.

2. Два чи більше узгоджених прикметникових означень відокремлюються, позначаються комою в позиції *після* пояснюваного слова (іменника), якщо перед ним наявне узгоджене з іменником означення: ***Соснові*** *шишки,* ***великі й порожні*** *котилися під ноги або дивилися з трави десятками очей* (М. Коцюбинський); *Пахло медом і здавалося, що це шумить* ***весняний молодий*** *дощик,* ***запашний і веселий*** (С. Васильченко); *Всі враження буття зливаються в* ***невмирущу*** *гармонію,* ***людяну, дорогоцінну*** (О. Довженко).

Прикметникові означення в позиції *після* пояснюваного іменника (субстантивованого слова), перед яким немає означення, можуть і не відокремлюватись, отже, й не виділятись комою, що, певна річ, впливає на інтонування, а з ним – і на семантичну вагомість означень: *Леліє даль* ***вологa і блакитна*** (М. Бажан); пор.: *Леліє даль,* ***вологa і блакитна;*** або: *Леліє даль* ***вологa, і блакитна;*** *Леліє даль* ***вологa. І блакитна:*** в двох останніх реченнях сполучення слів *і блакитна; І блакитна* вимовляються приєднувальною інтонацією, яка в окремому реченні є підвищеною і своєрідною в своїй тональності, що значною мірою й перетворює таке поєднання слів в окреме неповне приєднувальне, або парцельоване, речення.

3. Відокремлюється прикметникове означення, яке відмежоване від пояснюваного (означуваного) слова іншим чи іншими словами (здебільшого дієсловом-присудком); таке відокремлене означення з однаковою частотністю може вживатися *після* і *перед* пояснюваним словом: ***Олеся*** *йде сама дорогою,* ***легка, витончена, пручка*** (О. Довженко); але: *Щасливий той, хто* ***вільну*** *й* ***горду*** *посіяв пісню у серця* (Т. Масенко): обидва означення *вільну й горду* невідокремлені – переважно через загальну поетичну ритміку всього речення, інверсію (перестановку) слів у ньому;

вживання коми (ком) можливе, хоча й необов'язкове, факультативне (наявність чи відсутність ком неодмінно пов'язане зі зміною в інтонуванні відокремленої чи невідокремленої частини речення; інша річ: *...хто нашу-пісню,* ***вільну й горду****, посіяв у серце:* відокремлення і його позначення комами обов'язкове, бо при пояснювальному слові *пісні* наявне означення *нашу.*

У тільки що викладеній мовленнєвій ситуації інколи допускається й тире: *Тихі, ніжні зорі спадали з неба –* ***білі, непрозорі*** *– і клалися в намети* (Л. Українка): такою пунктуацією створюється особлива тональність речення, логічно-емоційний центр якої припадає на відокремлене означення, яке при цьому максимально активізується; порівняймо дещо видозмінену ритміку цієї ж фрази з іншою пунктуацією: *Тихі, ніжні гори спадали з неба,* ***білі, непрозорі,*** *і клалися в намети.* Ще помітніших логічно-емоційних та інтонаційних відтінків це речення зазнає за певної зміни порядку слів у ньому; пор. хоча б такий варіант розглядуваного речення: *Тихі, ніжні зорі,* ***білі, непрозорі,*** *спадали з неба і клалися в намети.* Варто звернути увагу й на таке синтаксично пунктуаційне явище: *Був* ***вечір, свіжий, запашний,*** *після довгої задушливої спеки* (З. Тулуб): відсутність першої коми сигналізує про інше інтонування предикативної частини речення (до третьої коми), перетворює відокремлені означення в іменні частини складеного присудка, пор.: ***Був*** *вечір* ***світлий, запашний****...*

Прикметникове відокремлене узгоджене означення може розгалужуватися: а) порівнянням: *Ця корисна творча праця,* ***потрібна, як хліб, як вода;*** б) прикметникове відокремлене означення може розгалужуватися модально-видільною часткою, відносно-вказівним займенником *ще, ще й, вже, вже й, і передусім, ось, і перш за все, он до тієї, хай навіть* і тощо: *Там матір добрую мою,* ***Ще молодую,*** *у могилу Нужда та праця положила* (Т. Шевченко); *Ну, та він... тільки до хати,* ***он до тієї крайньої,*** *а там навпростець* (А. Головко); *Бори стоять,* ***такі соснові*** (Л. Костенко); *В глибині за деревами височів струнки кладовищенський собор,* ***весь такий сяючо-білий*** (О. Гончар); в) відокремленням узгоджених означень з уточнюючою функцією: *А в* ***третьому*** [клунку], *найменшому, - одежа* (М. Стельмах).

4. У деяких випадках пунктуаційне виділення чи не виділення узгоджених означень у вимірах їхньої відокремленості й невідокремленості комами чи тире немає бажаної усталеності – особливо за певних мовленнєвих ситуацій: а) коли означення, яке стосується присудка, може не відокремлюватися й відокремлюватися: ***Хата стояла*** *на горі* ***чиста, біла, весела*** (І. Нечуй-Левицький); пор.: ***Хата стояла*** *на горі,* ***чиста, біла, весела*** (відокремлення цілком умотивоване); б) коли прикметник виступає синтаксично залежною складовою, а саме – іменною частиною складеного присудка: ***Ідуть*** *полонені* ***босі*** *– горить сніг!* (А. Малишко): *босі* – тільки іменна частина складеного присудка, але: *Ідуть полонені,* ***босі,*** *горить сніг* (одиничне відокремлене означення); ***Ідуть босі*** *полонені, горить сніг* (невідокремлене означення); в) коли відокремленням чи невідокремленням може змінюватися зміст висловлюваного в реченні: *Мій брат належав* ***до громадян слухняних*** *і* ***працьовитих*** (З преси): відокремлення відсутнє; пор.: *Мій брат належав* ***до громадян, слухняних*** *і* ***працьовитих***: відокремлення наявне, але з деякою обмежувальною функцією – через певну загальність семантики слова *громадян;* г) коли означення після пояснювального слова сприймається як засіб художньої інверсії, певної мовленнєвої образності, логічного виділення: *Ідуть літа, врожаєм співають,* ***думи наші щирі*** (А. Малишко); ґ) відокремленням узгодженого прикметника може змінюватися, навіть дещо увиразнюватися зміст висловлюваного: *Дивлюсь у далину твою і бачу в ній світ* ***новий*** (А. Головко): відокремлення немає, але: *... і бачу в ній світ,* ***новий*** – відокремлення наявне, хоча і з деякою семантичною невизначеністю.

Б. Відокремлення прикметникових зворотів. Прикметникові звороти (сполучення слів із синтаксично провідним прикметником у центрі) часто набувають

статусу відокремлених поширених означень. У центрі відокремлених прикметникових зворотів перебуває *якісний* (*якісні*) прикметник; позначувана ним ознака може мати неоднаковий ступінь вияву (у вимірах звичайного ступеня, вищого чи найвищого).

Прикметниковий зворот становить один, синтаксично й семантично поширений член речення – відокремлене означення, яким атрибутивно (означально) характеризується препозитивне (попереднє) пояснюване слово: *Будемо якнайуважніше ставитись до всіх законів,* ***корисних нашій державі*** (З преси): *корисних* – прикметник, від якого синтаксично залежить слово *державі,* а від нього – слово *нашій;* усі три слова становлять один член речення, назва якого – *поширене відокремлене означення*; прикметниковий зворот у цьому реченні допускає внутрішнє членування тільки на рівні словосполучення (а не на рівні членів речення): *корисних* → *державі* (підрядне словосполучення, підрядний зв'язок керування), *нашій* ← *державі* (підрядне словосполучення, підрядний зв'язок узгодження); інші приклади прикметникових зворотів – поширених відокремлених означень: *Над головами плавали рожеві хмарки,* ***схожі на медуз*** (П. Панч); *Враз темніє, і,* ***цвяшків подібні,*** *прорізуються зорі,* ***мовчазні в останнім небі*** (Л. Первомайський).

Відокремлене поширене означення, виражене прикметниковим зворотом, подекуди може виділятися й не виділятися комою (комами), що, певна річ, залежить від інтонування всього речення, від позиції в ньому прикметникового звороту: *Світ,* ***до захмелiння прекрасний,*** *розступався на всі чотири боки від них* (О. Гончар) – відокремлене прикметникове означення, виділення його комою бажане, доцільне, але необов'язкове: *Світ* ***до захмелiння прекрасний*** *розступався на всі чотири боки від них.* Прикметниковий зворот (поширене відокремлене означення) завжди можна перетворити в синонімічну за змістом конструкцію, однак категоріально іншу з погляду синтаксичного – на підрядне означальне речення, пор.: *Звідтіль потяг вітрець,* ***свіжий і мокріший від степового*** (І. Нечуй-Левицький) і *Звідтіль потяг вітрець,* ***який був свіжий і мокріший од степового.***

Нерідко трапляються конструкції типу «відокремлений прикметник означення + порівняльний зворот», особливо ті з них, якими вказується на характер, волю, темперамент, зовнішні властивості людини, на її позитивне чи негативне ставлення до когось чи до чогось: *Стояла тополя уся в серпанку,* ***струнка і терпляча, як наречена,*** *що йде до шлюбу* (М. Коцюбинський); пор.: *Стояла уся в серпанку тополя,* ***яка була стрункою і терплячою, як наречена,*** *що йде до шлюбу* – в цьому реченні стилістично доцільною виявилась деяка зміна порядку слів.

В. Узгоджені й неузгоджені відокремлені означення. Якщо центр узгоджених відокремлених означень представлений прикметником, то центром неузгоджених відокремлених означень виступає іменник або ж субстантивоване слово. Обидва різновиди відокремлених означень нерідко формуються в структурі окремого речення: *Юрій Яновський –* ***високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима,*** *то морщить лоба, то ледь помітно усміхається* (П. Панч): усі чотири означення – відокремлені, з них перше й друге – однослівні узгоджені, а третє й четверте – неузгоджені, становлять нерозкладне сполучення слів, виражають одне поняття, відповідають на питання *який?* [тобто *Він, Юрій Яновський*]; алогічно було б бачити в словосполученні *з вольовим обличчям* два члени речення: додаток – *з обличчям* і узгоджене означення – *вольовий;* це один член речення, тільки один виразник певної риси особи. Або: *Румун,* ***худющий, смаглий, з горбатим, полупленим носом,*** *дивився на Маковейчука* (О. Гончар): було б недоречно розглядати сполучення слів *з носом* як додаток [*з чим?*]; це неузгоджене відокремлене означення – сукупно з прикметниками *горбатим, полупленим.*

Неузгоджені відокремлені означення досить часто вживаються в складі однієї сурядної групи з узгодженими означеннями: ***Маленька, кругленька, з терновими***

мрійними очима,.. *вона зразу прихиляла до себе серце всякої людини* (С. Васильченко): третє означення – відокремлене неузгоджене, бо становить окрему й відносно самостійну єдність.

Отже, всі три різновиди відокремлених означень – одиничні, прикметникові звороти, неузгодженні – становлять досить поширене явище в різних стилях мови (обмеженим є використання їх у розмовно-побутовому стилі), належать до тих засобів мови, якими осягається деяка економність мовлення; ними створюється помітна гнучкість синтаксичної структури мовлення, її синонімічність, зростає кількість паралельних форм висловлювання, особливо в його писемній формі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове)/ Виноградов В.В. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення/ І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис/ Вихованець І.Р. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Дудик П.С. Просте ускладнене речення/ Дудик П.С. – Вінниця, 2002. – 336 с.
5. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс)/ Загнітко А.П. – Ч. 2. – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь/ [гл. ред. В.Н.Ярцева] – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 684 с.
7. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения/ Прияткина А.Ф. – М.: Высшая школа, 1990. – 260 с.
8. Русский язык. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1979. – 432 с.
9. Слинько І. І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання/ І.І.Слинько, Н.В.Гуйванюк, М.Ф.Кобилянська. – К., Вища школа, 1994. – 680 с.
10. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970. – Т. 1. – 800 с.
11. Українська мова. Енциклопедія. – Вид. третє – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 2007. – 654 с.
12. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник/ Шульжук К.Ф. – К.: Вид. центр «Академія», 2004. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

Речення з відокремленими прикметниками в синтаксичній функції непоширених і поширених відокремлених означень структурно, семантично і стилістично досить виразно індивідуалізовані, активно вживані в більшості стилів мови.

Ключові слова: *прикметник, відокремлені члени речення, відокремленні означення, прикметниковий зворот.*

The sentences with separate adjectives in syntactical function of non-spread and spread separate attributes are structurally, semantically and stylistically specifically individualized and actively used in the majority of language styles.

Key words: *adjective, separate parts of the sentence, separate attribute, adjective construction.*

Ольга Куцевол
(Вінниця)

УДК 82.0 (07): 371.32

ОСМИСЛЕННЯ ЧИТАЧАМИ ЕПІГРАФА ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ ЯК ЗАСОБУ ЕКСПЛІКАЦІЇ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ

У сучасному літературознавстві загальновизнаною є думка, що художній твір – цілісна структура, усі мікро- й макрокомпоненти якої взаємозумовлені й несуть на собі відбиток неповторної духовно-творчої єдності, особистісного ставлення митця до життя. У зв'язку з цим виникає необхідність осмислення авторської концепції та способів її висловлення на всіх рівнях художнього цілого, позаяк "осягнути ідею твору – означає зрозуміти ідею кожного з його компонентів у їхньому синтезі, системній сукупності й водночас кожного компонента зокрема" [2, с.101]. Оскільки епіграф є специфічним композиційним елементом, що являє собою "вкраплення чужого слова", то виникає потреба осмислення його семантики та з'ясування функцій у новому контексті.

Думку про необхідність розгляду епіграфованого твору в художній цілісності і взаємозв'язках авторського тексту та його надтекстової цитати висловлювали літературознавці М.Алєксєєв, С.Бочаров, Г.Гуковський, Ю.Івакін, Є.Кирилюк, С.Кржижановський, Н.Кузьміна, А.Кулагін, Ю.Лотман, Б.Шкловський, Д.Якубович та ін. Лінгвісти І.Арнольд, Н.Жирмунська, О.Попова, А.Храмченков, Г.Чумаков та ін. підтверджують значущість епіграфа літературного тексту для повного й адекватного авторському задуму розуміння його семантики.

Однак у сучасній науці теорія епіграфа не створена, хоча ще в 1936 р. С.Кржижановський пропонував започаткувати новий напрям філологічних досліджень – епіграфологію [3]. На сьогодні існують лише окремі праці, присвячені в основному розкриттю ролі надтекстових цитат в окремих епіграфованих творах письменників, художньо-індивідуальній манері яких властиве використання цього факультативного прийому. Така суперечність зумовлює актуальність означеної проблеми й детермінує ***мету нашої статті*** – дослідити особливості сприйняття й аналізу епіграфованого літературного твору та визначити роль надтекстової цитати в ньому.

У сучасному літературознавстві утвердилося визначення епіграфа як "промовистого афористичного вислову, цитати чи приказки, ужитого автором перед твором чи його частиною, що містить сконденсовану основну думку твору" [6, с.338]. Прослідковуючи ґенезу дефініції епіграфа у фахових словниках, спостерігаємо, як за два століття розширилось трактування науковцями його функцій, наприклад, у першій літературознавчій номінації в "Словаре древней и новой поэзии" М.Остолопова (1821) [8, с.398] акцент зроблено на його прогностичному характері, пізніше епіграф став розглядатись як засіб висловлення авторської позиції, своєрідна маска, за якою приховується письменник (1925) [5, II, с.1115], а ще далі – як "знак зв'язку нової культури зі старою, символ міжнародного спілкування різномовних літератур, а також спадкоємності літературних поколінь" (1936) [3, с.103].

Наукові засади дослідження епіграфа закладено М.Бахтіним у його теорії "діалогу" [1], котра стала підґрунтям багатьох літературознавчих і лінгвістичних концепцій, що трактують епіграф як "метатекст в авторському тексті" (А.Вержбицька), "семіотичний знак" (Ю.Лотман), "контекстуальний програматор", "форму вторинної непрямої номінації тексту", "особливий вид внутрішньотекстового авторського коментаря" (І.Арнольд, О.Попова, Г.Колшанський), "засіб інтертекстуальності" (Ю.Крістева).

Аналіз сучасних досліджень дає підстави зробити висновок, що в літературознавстві накреслились ***три основні напрями розгляду епіграфів:***

* *порівняльно-історичне вивчення*, при якому прослідковуються компаративні зв'язки письменницького творіння з першоджерелом цитати чи цілою літературною традицією;

* *дослідження функцій епіграфа в авторському тексті*, з'ясування його композиційних та змістових зв'язків з образами, сюжетом та іншими компонентами художнього цілого; осмислення авторської концепції, висловленої через епіграф;

* *текстологічні дослідження* - пояснення причин вибору, уведення чи зняття епіграфа з остаточної редакції, з'ясування ступеня автентичності надтекстової цитати тощо.

Необхідно визнати, що часто в літературознавчих розвідках поєднуються всі три напрями дослідження епіграфованого твору: слідом за визначенням першоджерела цитати та її семантики йде компаративний аналіз двох контекстів, з'ясування внутрішньотекстових зв'язків і функцій "чужого слова" в новому художньому явищі, спостереження за процесом визрівання авторського задуму, висловленого за допомогою літературної алюзії.

Епіграф художнього твору активно досліджується і в сучасній лінгвістиці. Продуктивним, на нашу думку, є вивчення цього феномена у зв'язку з теорією тексту, що трактується як комплексне утворення, складний організм, усі компоненти якого взаємозумовлені, проте не однакові за своєю значущістю. Ю.Лотман, наприклад, розглядає епіграфований твір як конструкцію, де "один текст подається як неперервна оповідь, а інший уводиться в нього в навмисно фрагментарному вигляді (цитата, примітка, присвята, передмова, епіграф тощо)" [7, с.159]. При цьому автор передбачає, що читач розгорне ці зерна структурних конструкцій.

Значної популярності набуло трактування епіграфа як особливої цитати, винесеної автором у позицію інтексту (І.Арнольд). У стилістиці декодування "висунення" в сильну позицію тлумачиться як засіб максимальної концентрації читацької уваги на певних ділянках підвищеної інформативності. Зміст викладеної в епіграфі інформації стає зрозумілим і значущим у процесі взаємодії з авторським текстом.

Солідаризуємося з твердженням К.Даїрової про більше функціональне навантаження надтекстової цитати порівняно з її внутрішньотекстовим різновидом, оскільки епіграф знаходиться в опозиції до змісту всього авторського твору чи його окремої частини й має узагальнюючий характер, тоді як цитата в самому творі взаємодіє з обмеженим контекстом. Продуктивною видається також думка А.Атлас про епіграф як "один із способів концентрації матеріалу та економії мовних засобів у художньому тексті". Отже, трактуємо епіграф як квант інформації, що являє собою лише видиме висловлювання, смисловий приріст якого відбувається за рахунок невідтворених компонентів першоджерела, що забезпечує глибше сприйняття читачами нового авторського твору.

А.Мамаєва, Л.Машкова, М.Тухарелі цілком обґрунтовано відносять епіграф до різновиду літературної алюзії – художньо-стилістичного прийому, прихованого посилання на конкретний літературний твір, яке передбачає сприйняття й декодування читачем цього натяку. Тобто епіграф виконує роль знаку-сигналу, що вирізняється додатковим, значно ширшим діахронічним контекстом.

Отже, у *сучасному літературознавстві й лінгвістиці продуктивним є розгляд епіграфа художнього твору як засобу діалогу, знаку інтертекстуальної взаємодії двох контекстів – першоджерела цитати й авторського творіння.* Для повного й адекватного осмислення його функцій у творі необхідно враховувати також психологічні механізми сприймання художнього слова.

Психологи В.Асмус, Л.Виготський, Л.Жабицька, Б.Корман, О.Никифорова, П.Якобсон, котрі досліджували проблему читацької діяльності, з'ясували, що в ході сприймання літературного твору одні його компоненти, зокрема сюжет, образи, викликають більший інтерес реципієнтів, інші (епіграф, передмова, пейзаж, портрет, інтер'єр тощо) залишаються на маргінесі їхньої уваги. Ігнорування цих композиційних компонентів призводить до фрагментарності й неповноти сприйняття читачами літературного твору, причому осмислення позиції письменника обмежується лише образно-тематичним рівнем, і залишається не усвідомленим вираження авторського ставлення на рівні форми, поетики, стильових та мовних засобів.

При читанні літературного твору реципієнт інтуїтивно повторює у свідомості шлях від змісту до форми й назад, що робить його співавтором письменника. Митець розраховує на таку творчу активність, співробітництво читача, котрий має домалювати, розгорнути у власній уяві закладені автором "знаки". Це передбачає певну підготованість особистості: фонові знання, обізнаність з першоджерелом надтекстової цитати, його автором, часом й умовами написання твору, культурною епохою тощо. Уводячи до свого тексту епіграф, письменник розраховує на сприйняття реципієнтами цього метонімічного знаку, що імпліцитно вказує на його зв'язок з іншим художнім явищем.

Часто недостатність фонових знань особистості про контекст епіграфічної цитати стає причиною неадекватного прочитання нею творів словесного мистецтва. Зокрема, у більшості випадків сучасним школярам незрозумілою залишається семантика епіграфів з Біблії і творів світової класики, не включених до програми середніх загальноосвітніх закладів. Якщо в такому випадку словесник не використає прийом історико-літературного чи культурологічного коментаря при трактуванні семантики епіграфа в його первісному контексті, то учні не побачать змістової і структурної кореляції між цим компонентом і всією художньо-цілісною системою, не зрозуміють причин вибору та введення епіграфа в авторський текст.

Сприйняття художнього твору – складний процес, специфічний творчий акт читацької діяльності, й аби він відбувся, необхідна психологічна установка на цілеспрямоване та осмислене сприйняття. У читача має бути прагнення зрозуміти епіграф як закодований знак, що допомагає висловити авторську позицію. Важливо, щоб не лише констатувалась його наявність, а й була особиста мотивованість на осмислення семантики, установлення зв'язків з іншими елементами твору та визначення його функцій. При аналізі епіграфованих творів української і зарубіжної літератури кваліфікований читач має зважати на такі *прикметні ознаки* епіграфа: *цитатність, діалогічність, інтертекстовість, алюзивність, належність двом контекстам, висловлення авторської позиції, поліфункціональність.* Схарактеризуємо основні з них.

Як уже зазначалось, основна форма функціонування епіграфа в художньому тексті – цитата, точніше, її особливий надтекстовий різновид, що зумовлює більшу автономність і значущість цього факультативного компоненту порівняно з іншими видами цитат. Способи вираження епіграфа можна класифікувати за такими критеріями: *обсяг, форма вираження, джерело цитування, автентичність і повнота відтворення, хронологічна та історико-культурна близькість чи дистанційованість, маловідомість чи загальнодоступність, ступінь самодостатності.*

За ***обсягом*** епіграфи відрізняються від звичайної цитати різноманітністю способів вираження: від одного слова, словосполучення, речення до завершеного твору – прислів'я, приказки, афоризму, загадки, пісні тощо. Використовуються також і невербальні способи вираження епіграфа, наприклад, О. де Бальзак роман "Шагренева шкіра" починає графічним малюнком – рискою, що символізує людське життя; А.Адамович в "Останній пасторалі" до одного з розділів бере за епіграф Енштейнову

формулу енергії; О.Купрін до "Гранатового браслета" – музичну фразу з "Місячної сонати" Л. ван Беховена.

Мовна форма надтекстової цитати також може бути різною: рідна чи іноземна мова, причому іноді переклад подається автором у самому епіграфі чи виносках або ж зовсім відсутній, що може трактуватись як дистанціювання, навмисне приглушення особистісно-відкритого змісту епіграфа.

Важливо звертати увагу читачів і на *джерело епіграфічної цитати*, оскільки його вибір опосередковано характеризує рівень освіченості, інтелекту, духовності письменника, дає уявлення про спрямованість його філософських, політичних, релігійних, моральних позицій, читацьких і культурно-естетичних інтересів. Вирізняються такі основні джерела епіграфів:

- художня література,
- фольклор,
- автоцитати
- публічні виступи,
- музичні твори,
- засоби масмедіа,
- релігійні джерела,
- наукові твори,
- щоденники та листи,
- довідкові видання,
- офіційно-ділові документи,
- непізнані джерела.

Іноді зустрічаються *містифіковані епіграфи*. Зазвичай письменник створює їх сам, але, приховуючи з різних причин власне ім'я, робить посилання на іншу людину, періодичне видання, фольклорне джерело, почуту розмову або взагалі залишає без зазначення авторства. Наприклад, С.Васильченко розпочинає повість "Талант" містифікованою цитатою з газети – повідомлення про похорони головної героїні твору. Вигадана автором замітка слугує підтвердженням типовості описаного випадку, а також програмує діалогічну взаємодію з читачами, пропонує їм зробити власні висновки про причини загибелі талановитої співачки з народу. Прийом містифікованої цитати був частотним у творах В.Скотта, Дж.Еліота, Р.Кіплінга, О.Пушкіна.

Для адекватного осмислення авторської концепції важливо враховувати *автентичність і повноту цитування*, оскільки різноманітні деформації "чужого слова" (граматичні, синтаксичні, структурні, контанімічні – поєднання кількох епіграфів) увиразнюють письменницький задум. Майстер слова підпорядковує, адаптує чуже висловлювання відповідно власним творчим планам, звертаючи увагу реципієнтів на найбільш суттєве для розуміння своєї думки.

Належність епіграфа одразу двом творам – авторському й першоджерелу цитати породжує два його змісти – *синхронічний*, який він мав первісно, та *діахронічний*, що виникає в новому контексті, збагачуючись за рахунок інтертекстуальних зв'язків. Літературознавці й лінгвісти сходяться на думці, що, використовуючи епіграф, письменник свідомо розширює межі свого тексту, включаючи його в діалогічну взаємодію з уже відомими творами чи навіть із цілою культурною традицією. З такою метою Т.Шевченко використовував біблійні епіграфи в поемах "Сон (У всякого своя доля…)", "Кавказ", "І мертвим, і живим…", "Єретик", "Неофіти", "Марія", програмуючи оцінку читачами описаних подій та персонажів відповідно до вічних людських цінностей, закладених у "Святому Письмі".

Залежно від ступеня самодостатності розрізняються *автосемантичні та синсемантичні епіграфи.* Розуміння змісту перших не передбачає глибокого знання контексту цитати, повне сприйняття й осмислення других неможливе без певних фонових знань про першотвір. До автосемантичних епіграфів відносяться завершені тексти – прислів'я, приказки, загадки, вірші, мініатюри тощо. Ступінь самодостатності залежить також від маловідомості й загальнодоступності джерела, його хронологічної та історико-культурної віддаленості, наявності в читачів необхідних фонових знань про першотвір, його автора та епоху.

У процесі аналізу літературного твору необхідно прослідкувати за реалізацією різних видів зв'язків епіграфа й авторського творіння: *внутрішньо-* й *зовнішньотекстових, семантичних* і *структурних*. Серед внутнішньотекстових зв'язків найпершою є взаємодія двох інтекстів – епіграфа й назви твору, що перебувають у тісній кореляції: назва – це своєрідний натяк на тему, а епіграф – на ідею, за допомогою нього доповнюється інформаційна неповнота першого компоненту. Між ними спостерігаються тавтологічні, антонімічні зв'язки, а також може відбутись перехід первісного варіанта епіграфа в назву, як-от у романі Панаса Мирного та Івана Білика "Хіба ревуть воли, як ясла повні?". Засобами зв'язку слугують лексико-семантичні й семантичні, повні або часткові повтори.

Важливо також, щоб читачі відшукали семантичні (змістові) зв'язки епіграфа й основного тексту авторського твору, що можуть виражатись через різноманітні відносини:

- узгодження, коли семантика надтекстової цитати не суперечить основній ідеї твору, таким чином у якісно новому літературному феномені – епіграфованому художньому творі відбувається "підсилення через злиття, за допомогою якого автор виражає глибинний зміст свого творіння";
- полеміки, коли епіграф і текст протилежні, найяскравішим прикладом цього є епіграф у пародіях;
- інші види взаємодії, що, за словами М.Бахтіна, виражають багатогранність смислових відносин у системі "чуже слово – авторський твір": довіра до висловлювання іншої людини, його шанобливе прийняття, учнівство, пошуки глибинного змісту, схвалення з його безмежними градаціями та відтінками, нашарування змісту на зміст, підсилення шляхом злиття, але не ототожнення тощо [1, с.300].

Варто зауважити, що полемічні відносини епіграфа й авторського тексту також можуть мати різноманітне вираження, а саме через відкрите й пряме протиставлення двох позицій; удавану зовнішню спільність форми, що увиразнює відмінність внутрішнього змісту обох контекстів; використання контанімації контрастних за семантикою надтекстових цитат, котрі програмують внутрішню неоднозначність твору.

Читачі мають прослідкувати структурні і змістові зв'язки надтекстової цитати з іншими композиційними компонентами літературного твору: його початком, кінцем, сюжетом та системою образів. Структурно вони реалізуються різноманітними засобами:

- повний повтор епіграфа в художньому тексті, при цьому автор може маркувати "чуже слово" через інший шрифт, розрядку, лапки, але й може розчиняти його у своєму творінні;
- частковий повтор надтекстової цитати, що робить її частиною авторського тексту;
- семантичний повтор синоніма або слова того ж асоціативного ряду;
- нелексичні засоби зв'язку – повтор ритму, виду рими чи способу римування й стилістичного забарвлення "чужого висловлювання".

У ході аналізу літературного твору читачі роблять висновок про *поліфункціональність* епіграфа, виокремлюючи дві основні групи функцій, пов'язаних з моделлю автора й читача. Виступаючи *вираженням різноманітних параметрів творчого суб'єкта*, епіграфічна цитата виконує при цьому функцію показника ерудованості письменника; концептуальності – передачі ідейно-тематичного змісту твору; ліричну – розкриття почуттів й емоцій автора та його особистісного ставлення до зображуваного; декларування власних мистецьких позицій, культурно-естетичних і читацьких смаків і вподобань тощо. З *моделлю реципієнта* пов'язані функції

пробудження інтересу до авторського твору й першоджерела цитати; взаємодії асоціативних тезаурусів письменника й читача; впливу на його свідомість; програмування сприйняття нового твору через призму раніше відомого; емоційного налаштування на певну тональність тощо.

Специфіка особливого літературного явища – епіграфованого твору зумовлює напрям його сприйняття та інтерпретації в запрограмованому письменником руслі – через призму вже існуючого першоджерела надтекстової цитати. Аналіз таких художніх творів з урахуванням їхньої художньої специфіки та своєрідності читацького сприйняття дає широкі можливості для проникнення у сферу авторської суб'єктивності та формування культури кваліфікованого читача.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 423 с.
2. Гуковский Г.А. Изучение литературного произведения в школе: Методологические очерки по методике. – М.; Л.: Просвещение, 1966. – 266 с.
3. Кржижановский С.Д. Искусство эпиграфа: Пушкин // Лит. учеба. – 1989. – №3. – С.102-112.
4. Кузьмина Н.А. Эпиграф в коммуникативном просторе художественного текста // Вестник Омского университета. – 1997. – Вып 2. – С.60-63.
5. Литературная энциклопедия: Словарь литературных терминов: В 2 т. / Под ред. Бродского Н.Л. – М.; Л.: Изд-во Л.Д.Френкель, 1925.
6. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Т.1. / Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – 608 с. (Енциклопедія ерудита).
7. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 383 с.
8. Остолопов Н.Ф. Словарь древней и новой поэзии: В 3 т. – СПб.: Типография имперской Российской Академии, 1821. – Т.3. – С.398.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається специфіка сприймання та аналізу епіграфованого літературного твору й роль у ньому надтекстової цитати.

***Ключові слова**: читацька діяльність, аналіз літературного твору, епіграф, інтертекстуальність.*

The article deals with the specific way of epigraphed literary text perception and analysis as well as the role of overtextual quotation in this text.

***Key words**: reading activity, literary text analysis, epigraph, intertextuality.*

Ірина Руснак
(Вінниця)

УДК 063:8

АРХЕТИПНА ПАРАДИГМА В ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ УЛАСА САМЧУКА

Поширення екзистенціальних ідей в українській літературі XX століття було пов'язано з кількома моментами. По-перше, глибока криза раціоналізму призвела до дегуманізації способу життя, втрати ціннісних орієнтирів у суспільстві, зрештою – до появи тоталітаризму. По-друге, українська нація опинилася в "екзистенціальній ситуації" (К. Ясперс), яка посилила відчуття страху, самотності, смерті тощо. Конкретні суспільні реалії спричинили появу специфічних художніх творів, у яких філософська, історіософська і теологічна складові тісно переплітались між собою. Відтак проблеми технократичної епохи й місця конкретної особистості у світі здобули в українській

літературі нове трактування; з'явилася літературно-філософська екзистенціальна парадигма з новими акцентами і художньо-естетичними концептами.

Улас Самчук належав до покоління українських митців, які однією з основних тем художньо-філософського осмислення обрали тему епохи та існування людини у нових умовах. Осмислення проблеми "реальність і література" у його доробку значною мірою пов'язане з концепцією архетипів.

Архетип – це прообраз, ідея, первинний мотив, теоретично вірогідна форма. Автори літературознавчої енциклопедії стверджують, що архетип, за Платоном, – це ейдос, тобто осягнений розумом образ почуттєвих предметів. Філон Олександрійський вважав його праідеєю, Плутарх – зразком предметів, що постають його копіями, Августин Аврелій – споконвічним присутнім у пізнанні образом, Фома Аквінський – універсальним ante rem, вищим принципом, ототожненим із поняттям Бога, Й.-В. Ґете – первісним феноменом, формою форм, Г.-В.-Ф. Гегель – абсолютним духом. У сучасному літературознавстві під архетипом розуміють модель, за якою формується певний твір, відображаючи універсальні сенси, спроектовані у символах, виражені в міфах. Архетип розглядають як своєрідний модус проявлення прадавніх взірців (абстрагованої від конкретної ситуації ідей) колективного несвідомого, що існують споконвічно і, передаючись із роду в рід, від покоління до покоління впродовж тривалого часу, мотивують вчинки та дії людей, позначаються на психічній структурі особистості. Архетип – це символічна формула, що функціонує, коли відсутнє або неможливе однозначне поняття; ніколи не руйнується, лише видозмінюється, набуваючи нового вигляду [*2*, с. 96].

Мета статті полягає у доведенні глибинної закоріненості романів У. Самчука в архетипові символи й образи, у визначенні тих культорологічних, національних, суспільних та індивідуальних чинників, що обумовили характер екзистенціальної архетипіки романістики митця.

У художньому просторі прози У.Самчука можна виділити низку найпоширеніших екзистенціальних архетипів, які можна об'єднати у дві групи: *онтичні* (ті, що стосуються предметно-чуттєвого світу, буття) та *гносеологічні* (ті, що стосуються пізнання).

До **онтичних архетипів** належать *Шлях (Безґрунтянство, Бездомність, Втеча від себе)* і ***Лабіринт,*** що пов'язані з особливим станом відчуження людини у ворожому для неї світі. У художньому просторі прози У. Самчука онтичні архетипи виконують важливу світоглядну функцію і несуть низку значень, важливих для розуміння всього прозового набутку письменника в цілому. Вони характеризуються через такі філософські категорії, як *буття, екзистенція,* яка є існуванням героя в реальному світі. Екзистенція як важливий елемент філософії письменника дає можливість по-новому говорити про взаємодію творчості й архетипів у його текстах.

Безґрунтянство, Бездомність. Проблема відчуження людини у світі стала актуальною ще у працях Г. Сковороди. Свого часу філософ у діалозі з промовистою назвою „Алфавіт світу, або Дружня розмова про душевний мир" конкретизував поняття *„сродності"* людини і світу, в якому вона живе. Про *„сродність"* можна говорити, коли людина *„знаходить саму себе".* Тільки тоді в її душі зароджуються *„тверда міцність", „жива радість і радісна живність",* тільки тоді у неї *"мирне спокійне серце".* Коли *„знайти себе"* не щастить, людина стає *„забродою й безпритульником"* [*19,* с. 209–210]. У XX столітті вболівання про „бездомність", „безпритульність", „відчуження" людини з новою силою зазвучали у працях західноєвропейських філософів. Такий стан за своєю суттю є негативно-деструктивним для особистості феноменом, оскільки брутально руйнує сутнісні, онтологічні, морально-психологічні й екзистенціальні засади людського буття. Внаслідок цього відбувається руйнація самої людини, її

тожсамості й цілісності. В українському словесному мистецтві проблема дістала назву „безґрунтянство".

Мотиви втрати ґрунту під ногами настійно з'являлися у прозі радянських митців, наприклад, у повісті "Без ґрунту" Г. Епіка, але чи не найглибше постали вони у прозі М. Хвильового. Його революційні романтики, зіткнувшись із жорстокою дійсністю, не витримували національного, суспільного, духовного безґрунтянства і кінчали життя самогубством. Прагнення відчувати стан і порухи людської душі характерне для творчості В. Підмогильного. Однак пов'язана з темою просторового переміщення і психологічного зміщення еміграційна література розглядала окреслену проблему масштабніше, і до того її спонукало саме життя. Перший твір, що спадає на гадку, це роман "Без ґрунту" В. Домонтовича. Його інтелектуали, відчуваючи власну незакоріненість у будь-який ґрунт і втікаючи від неприйнятного існування, віртуально мандрують давніми епохами і стилями. Письменник використав для означення цього явища влучний термін – "*ідеологічне бродяжництво*" [*1*, с. 259]. Зазначимо, що й у романах У. Самчука зустрічаються знахідки на зразок інтелектуальної подорожі персонажів в епоху девону чи гостин у "*першого Адамика у вигляді подібної на сплювок молюски*" [17, с 397]. Онтологічна, біографічна, побутова безґрунтовність стає виразною ознакою незакоріненості героїв обох письменників, інтелектуальним способом споглядання світу, балансуванням на грані між буттям і небуттям.

Мотив блукання в пошуках власного пристанища відлунює й у назві повісті "Еней і життя інших" Ю. Косача. Автор послідовно називає головних персонажів "безґрунтянами". Важливим моментом у творі є прагнення героїв покінчити з безґрунтянством, мотив свідомого, рішучого і наполегливого шукання свого ґрунту, хоча його так і не було знайдено.

Тему втрати ґрунту можна вважати основною в повоєнній прозі У. Самчука. Уже самі назви його книжок містять у собі тему вимушеного відчуження української людини: "П'ять по дванадцятій. Записки *на бігу*", "Планета *Ді-Пі*" (від англ. Displaced Persons – переміщені особи. – Авторка), "*Втеча від себе*".

"Втеча" емігрантів в У. Самчука, з одного боку, пов'язана з намаганням убезпечити себе від наслідків насильницького упослідження. Зважившись на відхід, людина повинна була зректися свого минулого, власного покликання, зрештою, самої себе. Вона приречена на духовну дезорієнтацію, страх, розгубленість, невизначення, роздроблення ідентичності, тобто на відчуження від самої себе. Мотив "утечі" має тісний зв'язок *з такими мотивами, як "розлука" і "втрата"*. Із іншого боку, втеча розглядається письменником як реальний вихід, прорив в інший простір, як пошук зручного і вигідного для кожного місця, як боротьба з самороздробленням, із кризою тожсамості: "*Це перехід на інші моральні висоти, це повільна зміна ґрунту буття*" [*13,* с. 117]. Втеча стала позицією. Це "*вихід*", "*похід*", "*розширення меж і засобів дії*", "*закон*" [*5,* с. 295], "*вибір позицій, стратегія незломних*", "*поріг між учора і завтра*" [13, с. 352].

Різні конотації у творчості У. Самчука мало і слово "емігранти", додаткові відтінки якого мінялися разом зі зміною статусу переміщених осіб, незмінною залишалася одна ознака – безґрунтянство цих людей: *„тисячі "вирваних з коренем дерев"* [13, с. 150], "*люди з розбитого корабля*" [*9,* с. 16], "*перелетні птахи*" [*5,* с. 271], "*втікацтво*" [5, с. 80, 125], , "*люди на бігу*" [5, с. 296], "*каста гнаних, без ґрунту, без закону*" [15, с. 85], *„люди, що вийшли в світ"* [13, с. 251], *„засуджені на ув'язнення чужим простором"* [*9,* с. 11], *„втомлені чужиною люди"* [*9,* с. 61], *„передвісники громадян Земної кулі" [15,* с. 92]. З одного боку, статус безґрунтянина стимулював появу зневіри, розчарування, невпевненості, сум'яття, відчаю, паралічу волі. Це "*настрій розгубленої вівці, що відбилась від отари і не знає, що їй робити*" [12, с. 343]. *ж* іншого боку, безґрунтянство гартувало дух і волю людини, мобілізувало енергію її самовдосконалення, почуття відповідальності за себе і своє майбутнє.

Загалом *втеча* у прозі У. Самчука – це майстерно змальована трагічна реальність. Трагічна передовсім тому, що українському характеру не була властива "перекотипольність". Українців письменник вважав расою найтривкіших домосідів, домувальників, сиднів тисячолітнього закорінення, яким притаманна найдошкульніша вразливість від змін часу і простору [*5,* с. 143]. Це расові кмети (селяни, хлібороби. – Авторка) глибинної віри в непорушність місця і часу [*13,* с. 324]. Земне тяжіння його персонажів колосальне, воно проявляло себе насамперед глибокою "закоріненістю". Вони жили у світі, де "і дерево, і билина, і квітка, і трава – все це цупко тримається свого місця" [*18,* II, с. 140]. Відійти кудись у невідомість зі свого місця означало для них порушити приречення віків, вирватися з коренем, залишити замкнений круг роду. Мати Володька Довбенка ("Волинь"), якій довелося з родиною переселятися до іншого повіту, цілувала землю на подвір'ї своєї хати, припадала до старого місця грудьми, мов пташка, якій виривають гніздо [*4,* с. 201]. Через свою століттями нашаровану природу Мар'яна Лоханська ("Втеча від себе") довго не наважувалася залишити Канів і переїхати до Канади, щоб об'єднатися з родиною. Персонажі У. Самчука нагадують дерева, адже вони – люди місця, свого терену, свого довкілля, свого ландшафту. Їм притаманна потужна гравітація до традицій, роду, своєї спільноти, а тому їм тяжко міняти природу, вириватися з простору предків й облаштовуватися на новому терені. Гостра потреба постійно відчувати рідну територію примушувала шукати будь-який за розмірами, але власний вільний життєвий простір.

Універсальна модель відчуженості у ворожому світі реалізована письменником у межах архетипу ***Лабіринту.*** Потужний архетиповий код лабіринтної ситуації, яку проживають його герої ("Ост"), повсякчас демонструє риси двовимірності. Із одного боку, це універсальна екзистенційна проблема *загубленості, безрунтянства,* у якій досить потужно оприсутнена метафізична константа. Із іншого – це більш вузьке втілення архетипу через феномен спрофанованого радянськими реаліями життєвого простору. Обидва аспекти перетинаються, взаємодіють, доповнюють один одного, постаючи як викликана незручністю і несталістю існування в радянській імперії ситуація лабіринтної загубленості. Однак формам глобального відчуження, тотального безґрунтянства письменник протиставив глибинне, приховане тяжіння української людини до етичних засад цілісності. Будучи відчуженою передовсім етно-національно, вона все-таки віднаходила парадоксальні коди внутрішньої схоронності і шляхом долучення до духовних первнів реконструювала свою цілісність.

В У. Самчука є цікаві розмисли про обставини, що спричинили відчуженість сучасної людини. Він говорить про зміни, які відбулися з Європою у XX столітті, Європою як простором і середовищем, де народилася фаустівська людина. "У *наш час нема Фавста*", – запевняв митець у мемуарах "П'ять по дванадцятій" [*15,* с. 72]. А пізніше в одному з виступів розкодовував символічне значення образу. Фауст – це символ шукання правди життя і разом із тим символ неможливості знайти ту правду. Вона захована самим творцем для того, щоб її вічно шукати і тим самим продовжувати життя [*14,* арк. 19]. Додамо, що Фауст являє собою в гранично узагальненій формі "дух людини", це втілення мислимої цілісності та повноти людської долі. Але "Фавст спить", а XX століття належить Вагнерам, котрі штучно творять у пробірках гомункулюсів. Останні, уявивши себе надлюдьми, заполонили світ і прагнуть регулювати життя. Письменника непокоїло питання, чи переміг Вагнер остаточно, адже він "*будить самого Фавста, веде його на Фесальське поле і каже: тут скінчилась доба античних республік і починається доба Імперії Риму. Тут Цезар переміг Помпею. І так сталося. І почалась доба цезаризму. І вела до кінця. І Рим загинув*" [*15,* с. 72].

Однак не загинув Фауст, він одружується на Гелені і народжує сина Евфоріона, який для У. Самчука є поєднанням антики і доби гомункулюсів, уособленням Європи середини XX століття, нової Європи Гітлера. Високий порив, намагання піднестися до

недосяжного спричинили падіння і загибель. Отже, письменник констатував, що після Другої світової війни не сталося чогось кардинально нового. За перемогою Гітлера закономірно відбулася поразка, адже запал його Нової Європи згас у царстві тіней. Цитатою з Й.В. Ґете український письменник стверджував, що не все блискуче неодмінно є досконалим і довершеним, швидше за все воно перехідне і тимчасове. Натомість істинне в усі часи залишалося нетлінним і вічним. Творцем усього справжнього У. Самчук вважав духовно цілісну людину. Це була віра в те, що традиція активізму, змагання, росту, діяльності й духовно оновленої внутрішньої закоріненості особистості відродиться. Письменнику йшлося про роль у долі сучасної цивілізації фаустівської людини, яка б не перетворилася під тиском технологічної доби на "людину без якостей", на такого собі ібсенівського Пер Ґюнта [7, с. 114], котрий став влучною проекцією людини XX століття з її неодмінною розгубленістю, невпевненістю, гіпертрофованою оцінкою, показною бравадою, що нерідко прозраджує психологічний комплекс слабкості. Антропологічна обумовленість історії – головний фактор, від якого залежить майбутнє людства. Під цим кутом зору головною у творчості У. Самчука є концептуалізація нового героя, що передбачала "творення" нової особистості, пізнання нею самою себе і свого призначення у світі.

До **гносеологічних** належать архетипи тематичної групи Істини: Хутір, Дім, Обійстя, Земля, Ліс, Вода, Тиша, Рід, Батько, Мати і т.п., які кожного разу втілюються в конкретні образи. Зважаючи на обсяг статті, розглянемо тільки окремі з них.

Образ українського ***Хутора*** найбільш цікавий. У творчості У. Самчука це поліфонічний і наскрізний образ уже хоча б тому, що представлений майже в усіх великих творах митця. Тим більше, що перший том трилогії "Ост" має доволі промовисту назву – "Морозів хутір". Хутір у доробку письменника – образ тривимірний. Він постає як *реальне поселення* (матеріальне), як *духовний космос нації* (духовне) і як *український світ загалом,* сама *Україна* (символ).

Проза У. Самчука унаочнено продемонструвала, що українці впродовж кількатисячолітньої історії не втратили свого архетипного фундаменту. У XX столітті світобудова сприймалася у відповідності з етнічною знаковою системою (символікою). Так, як у давні часи, зовнішній світ асоціювався з "*темнющим підземеллям*" [*12,* с. 23], "*безвістю*", "*вивернутою кишенею*" [*12,* с. 392], "*смерчем*" [*12,* с. 580], "*бездонною темнотою*" [*17,* с. 22], "*голим-голісіньким простором*" [*5,* с. 93], "*наготою*" [*10,* с. 240]. Герої Самчукових романів завжди прагнули повернутися з тотальної порожнечі на невеличкий клаптик твердині у хисткому Всесвіті: "*Наш хутор на горі, як замок, а навколо долини*" [*4,* II, с. 283]. Словом "навколо" (← коло) письменник наголошував на замкнутості побудови, що має міцну опору. Так він підкреслив важливість чіткого кордону між Хутором і всім іншим Світом. Від Чужого, Відкритого, Незамкнутого обов'язково відгороджували відвойований простір, надійно позначаючи межі Свого, Замкнутого. Відтак в українській свідомості сформувалося особливе значення понять "край", "рубіж", "кордон", "границя", "межа". Межі полів, що належали різним господарям, дбайливо обводилися [*4,* II, с. 85], іноді їхню захисну функцію виконували річка, яр, болото [*4,*1, с 73], густо насаджені дерева чи кущі, що творили собою лінію живоплоту [*12,* с. 22]. Це завжди виразний обрис, що вбирав у себе знайомі предмети чи прикметні деталі ландшафту, які дозволяли селянину ще здалеку пізнавати свої володіння. Межі сполучали замкнутий простір Хутора з великим світом, весь обшир якого сприймався хліборобом через вигляд полів, що у перспективі нагадували "*брудні полотна*" [*7,* с. 8]. Не одне суцільне полотно, а багато відкраяних шматків із виразними контурами границь, що мали здатність напливати на подорожнього як "*обручі на грубелезній бочці*" [*7,* с. 8]. Тут письменник вказував не тільки на виключно практичне призначення межі відділяти поле одного господаря від ниви іншого. Окреслюючи коло,

він наголошував і на охоронно-магічній функції межі – замикати собою впорядкований простір, універсальний хліборобський Космос, метафорично представлений у щойно наведеній цитаті образом бочки. Зрештою, в українській мові слово "обійстя" буквально означає "місце, яке обходять навколо".

Загалом Хутір у концепції У. Самчука являє собою універсальну картину селянського світу, де впродовж тривалого часу зберігалися найважливіші ознаки українського етносу, його традиції, звичаї, мораль. Він "*щось як легенда*" *[5,* с. 19], тобто це сакральна національна міфологема, тому має чуттєве, емоційне значення, пов'язане з великою містерією життя. Уже від часів своєї появи Хутір належав плоті народу, а первовічно – роду. Він асоціювався з білим океаном, у далі якого ходили покоління предків, поверхню якого краяли плугами, даючи плід землі [*18,* І, с. 154]. Це модель "білого світу", де панують закони сполучуваності й логіки, порядку і гармонії, у центрі якого перебував хліборобський рід. Однак тут родилися і ті, хто не лишався на Хуторі, а йшов у всі кінці світу і скрізь ніс із собою велику душу [*11,* с. 485]. Повноцінне життя Хутора – це запорука існування не тільки окремо взятої родини, а й цілої нації, адже "*все тут довкруги це ти сам... Суцільна простота, незламна воля, невтинна послідовність, основа основ будівлі буття*" [*5,* с. 326].

У трилогіях "Волинь" та "Ост" У. Самчук звертається до однієї з провідних тем своєї творчості – розуміння Світу в його ***відносній гармонії,*** яка не є еквівалентною абсолютній гармонії ідеалу, але яка саме тому доступна й особливо значима для людини у її повсякденному існуванні. Коні, плуг і орач; просторе, вигнуте взгір'ям поле, перетяте чорною борозною; пшеничний колос, який набряк тугою силою дорідного зерна; город, що подібний до скатертини, на яку кладуть паску; непорушні, мов таємничі замки, сади; кущі верболозу і столочені на луках трави; повільна і лінива річка, що місцями вирує і потиху сама з собою говорить; глибоке і ясне над усім небо – все це образи відносної гармонії та ідилії, які зримо присутні у хутірському житті. Так, у центрі філософської конструкції "Волині" були ідеї потенційної досконалості селянського світу, безперервності буття і відродження. Навколо цих ідей вибудовувалася вся сюжетна "драматургія", а образи, у яких їх було втілено, творили наскрізну зображувальну лінію трилогії.

Важливим елементом образу земного ладу, порядку в У. Самчука виступає всеобіймаюча ***Тиша,*** яка оповиває світ Хутора, цементує його, зв'язує всі його окремі складові в єдине ціле. Ця категорія поліфонічна, несе в собі щоразу новий смисл. Світ, у якому Тишу можна понюхати [б, с. 166], відчути її густоту [*16,* с. 7], надзвичайно інтимізований, занурений у плоть і побут. За допомогою образу Тиші головний акцент не завжди ставиться на природному довкіллі, іноді вся увага переноситься на внутрішній стан персонажів, що надає розповіді додаткових настроєвих відтінків та психологічних нюансів. Через категорію Тиші прозаїк зображав тривогу людини [*6*, с. 206; *7*, с. 16], її настороженість [*6*, с. 74, 260], напруження [*6*, с. 218, 224, 274], чекання [*12,* с. 406], урочистість [*6*, с. 205], радість [*4,* І, с. 259]. Однак основне її значення у творчості митця – рівновага, умиротворення, порядок, спокій, гармонія, таємнича містерійність: "... *тиша, трохи задуми, трохи вдоволення, трохи спротиву. І все довкруги пахло відпочинком, ніби парфумами, великий бог спокою розлігся широко нагий і чистий, розкинув свої відпружені м'язисті руки й ноги і вдихав у свої широкі легені велику безконечність космосу з масою золотих зернинок на бірюзовому небозводі, а внизу — з масою вогників й комарів*" [*11,* с. 154]. Тиша робила особливо відчутними почуття свободи, безпеки, захищеності. У її всеосяжних володіннях людина почувалася відгородженою від зовнішнього світу, вирваною з бурі (ще один із символів Хаосу), закинутою у прихисток і тихомир'я святині [*5,* с. 328]. Ідеали гармонійного буття-у-світі ґрунтувалися на потужному природному інстинкті захисної самосвідомості, яку людина переносила із самої себе на сім'ю, рід, на все суще. Гармонія панувала на

Хуторі як провідна й обов'язкова якість. Проза У. Самчука засвідчила, що таке піклування про творення світу на засадах злагодженості, взаємної відповідності глибоко вкорінилося в українському менталітеті.

У романах У. Самчука Хутір – це космічне тіло з визначеною йому орбітою, яке під дією революцій, воєн, колективізації, голодомору міняє свій звичний лет, із ним відбуваються непередбачувані метаморфози і ненормальності. Через такий фізичний і духовний простір автор пропускає не тільки події, а й людей, речі, що їх оточують. Нищівних ударів український Хутір зазнав саме у ХХ столітті. Більшовицькі порядки принесли дух руїни, смерті. Вражає значна кількість описів поруйнованих, розторощених хуторів у прозі У. Самчука [*5*, с. 93; *9*, с. 144-146; *10*, с. 240; *16*, с. 263]. Водночас плюндрування українського традиційного укладу життя в масштабах краю віщувало його фізичний і духовний занепад. Нищення плоті й душі роду (народу) деформувало людську сутність, породжувало руїни в усьому національному організмі. Руйнація потужного духовного космосу українства надала ідеї Хутора глибокого філософсько-символічного змісту.

Духовно-генетична пам'ять українців зберігає чимало ментально значущих категорій, що впродовж тисячоліть утримують інформацію про зв'язки Людини з Природою і Космосом. Одним із них є архетип *Землі*. У творчості У. Самчука це багатогранний образ. Під ним письменник розумів і планету – спільний дім усіх народів; і рідну країну – твердиню, на якій живуть українці; і місце праці хлібороба, засіву, плекання та збирання врожаю. Родючість чорнозему вплинула на його сакралізацію. Український селянин ставився до Землі як до святині, вона "*велична, маєстатична, свята*" [*4*, II, с. 293]. У спогадах У. Самчука є запис: "*Гріх бити землю, – казала мені колись мама, коли я пацав по стежці дубцем*" [*15*, с. 123]. То був так само великий гріх, як бити рідну матір. Письменник згадав одвічну селянську мудрість у воєнному Берліні, де від вибухів бомб земля шарпко здригалася, ніби її карали батогами. Великий гріх супроти великої святості.

Українське природне довкілля та помірний клімат породили основний тип господарювання – землеробство, яке вже в античну добу вважали одним із найшляхетніших занять. Цицерон називав його найкращим заняттям вільної людини, Л.Колумелла вважав, що сільське господарство перебуває у кревній спорідненості з мудрістю. Як символ "вкоріненості" людини розглядав феномен землеробства М.Гайдеґґер. Воно виплекало довіру до лагідної, ласкавої, доброї Матері-Землі, її культ та поетичне бачення. Земля – "*основа всього*" [*4*, I, с. 559], "*„найбільше щастя – більша за любов, за життя. Земля найбільший скарб –- більший за золото і коштовні речі. Земля – сон мільйонів поколінь, казкове привабливе єство, містична сила космосу, наснага слабих і дужих. Золото, краса, любов, молодість і вічний учитель мудрості! От що земля*" [*4*, I, с. 252]. Людина уявлялася породженням, дитиною Землі, бо вона "*прамати всіх родів*" [*4*, I, с. 251], живителька світу, подателька всіх благ. Володько Довбенко ("Волинь") – син рідної землі, справжній син найсильнішої з матерів [*4*, I, с. 437]; Василь Шеремета ("Юність Василя Шеремети") "*з тієї ж скиби повстав*" [*18*, I, с. 184]. В Україні всі "*люди ... земля*" [*18*, I, с. 88]. Вона ж уособлює первісну матерію, з якої за допомогою плодотворного чоловічого доторку з'являється все суще. Українці відчували трепет перед її родючістю, вегетативною й оновлюючою силою, перед таїнством зачаття, народження і смерті, а тому з особливою шанобою ставилися до ритуалів, що супроводжували ці процеси.

Селянин поєднаний із Землею-жінкою, Землею-любкою як її чоловік, коханець. Їхній зв'язок породжує любовно-пристрасну вертикаль між Землею і Небом, що мислилися як два полюси світу. Там, у Небі, живе Батько-Бог. Не випадково одного з персонажів, "Батька сивого" [*16*, с. 7] письменник назвав Іваном Богом ("Скарби").

Поетично, в ореолі особливої святості зображено У. Самчуком процес зваблювання і спокуси: "*... земля, мов спрагла коханка, звабливо розпускає свої принади, що по них досхочу йдуть коханці і сиплють плодом, потом, молитвою. Роди велике, непорочна!* " [*4,* І, с. 251]. Соковита, мастка, пахуча Земля вступала у вселенський акт зачаття: "*Земля мліла. Земля віддавалася сонцеві й мужикові. Скажено топтався кострубатий полюбовник по лоні п'яної своєї любки, захватно вдовольняв її ненатхненну пристрасть*" [*8,* с. 129]. В універсальну утробу селянин щовесни клав добірне ***Зерно*** – генетичний код життя. Сито й жадібно вбираючи сім'я, "цілі віки вагітніла стара, чудова земля своїм плодом" [*4,* ІІ, с. 294], наливаючи живлющими соками кожну зернину, з якої з'являлося на світ кілька десятків нових зерен "*жювтих і пахучих, як віск, і генних, як золото*" [*5*, с. 577]. Пшеничне зернятко конденсувало в собі силу чоловічого і жіночого начал. Всемогутнє життя видиралося з заплідненої скиби тендітним колоском.

Український селянин по-особливому відчував містичну силу Землі, що в пристрасному Еросі та ярій ревності примушувала поливати себе потом і кров'ю [*4,* І, с. 251, 273, 559; *8,* с. 98, 131; *16,* с. 7]. Із праці та поту виростав хліб [*365,* с. 278]. Кров і піт – вічне джерело, з якого живилася Земля. Вона духовна і тілесна, чим дуже подібна до людини. Пригортала до грудей дітей своїх [*16*, с. 121], навесні мляво повертала боки [*8,* с. 6], влітку "*руки свої долонями щедрими догори розложила*" [*4,* І, с. 162], восени чіплялася за мужичими чоботиськами, хапала "*щипкими долонями*" [*7*, с. 8], мов пес голодний гризла їх [*18,* І, с. 87], взимку "курчилася сердитим кулаком" і "*натягала білу рукавицю*" [*9,* с. 7]. Земля дихала, випускала свій напоєний пахощами дух і дарувала його довкіллю. Вона мала густий тілесний запах поту [*8,* с. 6]; ситий дух чорнозему лоскотав ніздрі [*4,* І, с. 251]; розкраяна скиба духмяно пахтіла, ніби бухан свіжого хліба [*11*, с. 473]. Головним дегустатором, аматором вишуканих пахощів був селянин, котрий іноді мислив язиково-смаковими відчуттями: "*Земля мастка, до пальців пристає, а запашна, що хочеться їх облизати*" [*16,* с. 5].

Хлібороб був кровно зацікавлений в обробітку землі для блага родини, і це перетворювало важку та виснажливу працю на творчу і прекрасну. Тому землеробство слід сприймати не як тяжко-марудне копирсання в землі, а як особливий вид людського буття, як онтологічну передумову всіх ментальних побудов. Єдиним ідеалом зацікавленого в результатах своєї діяльності працівника було орати землю, сіяти хліб, мати гарну родину. "*В градації суспільних вартостей, – наголошував письменник, – ця вартість одна з основних, на якій будується сама екзистенція буття на землі в його елементарній природі*" [*10,* с. 266]. Мета хлібороба – твердо стати на своїй землі й побудувати на ній власний Космос на засадах гармонії та всеосяжного ладу. Історія українського землеробства – це історія праці народу над перетворенням рідної природи, це дбайливе її використання, де розумно поєдналися стримане дерзання і почуття міри. Особливе значення у селянському світі мали засоби обробітку землі, які навіть після виходу з ужитку знаходили своє застосування у господарстві. Старий зуб з борони не викинули, а дбайливо вбили у диль, аби чіпляти на ньому старий одяг ("Волинь"). Як священну реліквію беріг Григір Мороз ("Морозів хутір") побите шашелем, вичовгане не тільки руками, а й часом, старе рало. Матвію Довбенку ("Волинь") старий плуг служив без зміни, хіба що в ньому іноді міняли плиту й леміш.

Культ *Плуга* характерний саме для українців і зовсім не звичний для інших народів. На думку сучасного дослідника, це знаряддя праці було об'єднуючим началом головних стихій та сфер Універсуму [*3,* с. 44]. Не випадково у дні війни письменник у своїй публіцистиці звертається до міфологічного образу "*золотого плуга доброго*", який побожно повертає поверхню землі, щоб був хліб, щоб було життя, щоб лунав людський сміх ("Поля і танки"). В онтологічному втіленні Плуг був засобом переходу від Хаосу до Космосу, це символ організованого, впорядкованого Всесвіту, в якому живе рід

селянина, що з діда-прадіда обробляв землю, сипав у неї зерно, годував ним людей [*11,* с. 476-477]. Землеробство мало здатність виступати в ролі лакмусового папірця, виявляючи розумність чи нерозумність форм господарювання, що їх застосовувала людина. За насильство над своїм тілом Земля відплачувала відсутністю риби, раків, птахів [*4,* І, с. 9], висиханням річок [*4,* І, с. 165], загибеллю лісів [*4,* ІІ, с. 10]. Колгоспна система господарювання, на думку У. Самчука, була малоефективною не тільки з економічної точки зору. Вона скасувала сакральне ставлення до землі, приватну власність на неї, що її О. Шпенґлер вважав не стільки поняттям, скільки правідчуттям. Прагнення перетворити все, що мала людина, на земельну власність, вважав учений, завжди було свідченням людини "*доброї породи*" [*20,* с. 344]. Приватна власність на землю – це єдина надія хлібороба на зростання. Без неї він стає безвольною людиною, рабом. Колгоспи брутально втрутилися у селянський світ, здеформували, а то й зруйнували усталені, еталонні структури поведінки української людини, перетворили її в бідну не на хліб, а на душу [*12,* с. 441]. Радянська тоталітарна держава зосередила всю власність у своїх руках, чим знищила саме почуття приватної власності [*12,* с. 324]. Позбавлена творчої енергії й активності колективна власність перетворилася на "*щось мертве, що лежить і не рухається*" [*12,* с. 147]. Вона лишень допомагала утримувати абсолютну владу над народом. В Україні це призвело до тотального нищення людей "доброї породи".

Земля – особливе божество у давньому хліборобському пантеоні, головне – не зрадити її, бо відступництво вважалося найбільшим гріхом для селянина [*12,* с. 106]. І коли сини обирали кожен свій шлях, Батько благословляв їх на кровний зв'язок із землею: "*Ти ... вояк. Ти вчений. Ти мій спадкоємець –- плугатар. Тримайтесь усі цупко чорної скиби землі... Борітесь за неї мечем, пером, плугом, гризіться за неї зубами... Лайте працю її велику. Змочіть її потом і кровлю і не забудьте заповітів Бога вашої душ*" [*4,* І, с. 495]. Патріархальний спосіб буття формував прямий тілесний зв'язок із Землею. Хлібороби розпластувались на її тілі, прилипали до нього, немов поліпи. Тому такою щільною видається українська покревність. Якщо ж у селянській сім'ї і відбувалося випадання котрогось із її членів, то остаточного відторгнення не відбувалося. Надто потужним було тяжіння до патріархальності.

Іноді Земля, як усяка вища сила, потребувала жертвенної крові, бо , "*хто кров проллє, того земля*" [*4,* І, с. 490]. Звісно, тут важливим був не прагматичний розрахунок на вдячність божества за щедрий дар, а передовсім ритуальний зв'язок людини з Небом. Селянський Космос щороку через обряд, дійство повертався до предвічного Хаосу, щоб із новими силами відродитися й існувати далі. Однак "перша природа" могла і насильницьким шляхом втрутитися в упорядкований Світ, зажадати від землероба рішучості, вміння довіряти досоціальним нормам життя. Тоді тільки жертва слугувала дійовим засобом відновлення порядку. Матвій Довбенко ("Волинь") переконаний, що Землю треба боронити і, коли вона того вимагає, віддати за неї синів своїх, а дочок примусити робити те, чим до цього займалися сини. Дослідники вважають, що в давні часи богам приносили в жертву сина-первістка. До такого акту вдається і головний герой трилогії. Коли Перша світова війна перевернула селянський світ, порушила його світлу гармонію, він послав проливати кров старшого сина. Матвій відчував нагальну потребу в такому добровільному внеску як у якомусь реальному, надзвичайно суттєвому досвіді. І коли б ішлося не про землю, а про щось інше, Батько не став би ризикувати життям сина. Василь – не жертва молоху війни, а жертвенний дар Землі. У цьому жертвоприношенні справдився архетипний ідеал відновлення Ладу: "*Так сказала земля, так хотів її Бог*" [*4,* 1, с. 572].

Аналіз найважливіших екзистенціальних архетипів у прозі У. Самчука показав, що найважливішою для письменника була проблема збереження власної самототожності, національної ідентичності. Звідси – його активна залученість до

процесу витворювання і розпросторення ідеології та риторики національної самототожності. Збереження власної етнокультурної ідентичності вимагало чимало духовних, розумових і фізичних зусиль, адже поза їхніми межами творча самореалізація українця-вигнанця перетворювалася на людиноруйнівну. Тож у життя почала втілюватися програма виживання української нації в умовах бездержавності, розпорошеності у світі, чужомовності за кордоном і химерної багатомовності у радянській Україні (по суті, накинена російськомовність), в умовах потужної експансії чужих культур чи штучних культурних утворень. "Загублена українська людина" (М. Шлемкевич) намагалася не поспішати, роздивитися довкола, знайти щось надійне і стабільне. І таким абсолютом було довкілля буття, охарактеризоване М. Гайдеґґером як Дім, Поле, Храм. Усе це й зумовило кристалізацію основних ідей і проблем усієї прози митця.

Отже, застосування методології архетипної критики при аналізі прози У. Самчука уможливило виокремлення глибокого архетипового шару. Аналіз окремих із них показав, що специфіка українського образу світу полягає в граничній напруженості переживання екзистенційних, культурних, ідеологічних і політичних конфронтацій, у загостреності смисложиттєвої й історіософської проблематики. Названі риси визначають актуальність українського культурно-екзистенційного досвіду для сучасної європейської культури й свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи. – К.: Критика, 1999. – 382 с.
2. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 1. / Авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – 608 с. (Енциклопедія ерудита).
3. Природа і етнос / Ред. В. Крисаченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
4. Самчук У. Волинь: Роман у трьох частинах. Том перший. – К.: Дніпро, 1993. – 574 с; Том другий / Післямова С. Пінчука. – К: Дніпро, 1993. – 334 с.
5. Самчук У. Втеча від себе: Роман. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1982. – 428 с.
6. Самчук У. Гори говорять!: Роман у 2-х ч. / Післямова А. Жив'юка. – Ужгород: МПП „Ґражда" – Видавництво "Карпати", 1996. – 271 с.
7. Самчук У. Кулак: Роман у 2-х ч. – Чернівці: Бібліотека "Самостійної думки", 1937. – 279 с.
8. Самчук У. Марія. Хроніка одного життя: Роман / Підгот. тексту та післямова С. Пінчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 190 с.
9. Самчук У. На білому коні: Спогади. – Львів: Літопис Червоної Калини, 1999. – 229 с.
10. Самчук У. На коні вороному: Спогади – Львів: Літопис Червоної Калини, 2000. – 279 с.
11. Самчук У. Наше село // Волинь: Часопис для Волині (Рівне). – 1941. – 30 листопада. – С. 1.
12. Самчук У. Ost: Роман у 3-х т. – Т. 1. Морозів хутір: У 3-х ч. – Реґенсбург: Видання Михайла Борецького, 1948. – 584 с.
13. Самчук У. Плянета Ді-Пі: Нотатки й листи. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1979. – 355 с.
14. Самчук У. Про взаємозв'язки політики і літератури // ВРФТ ІЛ. – Ф. 195. – Од. зб. 161. – 30 арк.
15. Самчук У. П'ять по дванадцятій: Записки на бігу // Дзвін. – 1995. – № 6. – С. 113–125; № 7. – С. 61–92.
16. Самчук У. Скарби // ЛНВ. – 1931. – Річник XXX. – Т. CV. – Кн. 1. – Січень. – С. 2–8.
17. Самчук У. Темнота: Роман у 2-х ч. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США,1957.-404с.
18. Самчук У. Юність Василя Шеремети: Роман у 2-х т. – Т. І. – Мюнхен: Прометей, 1946. – 156 с; Т. ІІ. – Мюнхен: Прометей, 1947. – 165 с.
19. Сковорода Г. Розмова про істинне щастя / В. Шевчук (пер. укр. мовою, прим.). – Харків: Прапор, 2002. – 280 с.
20. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т.1. Образ и действительность / Пер. с нем. Н. Гарелин; Авт. комментариев Ю. Бубенков и А. Дубнов; Худ. обл. М. Драко. – Минск: ООО „Попурри", 1998. – 688 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена виявленню специфіки функціонування онтичних і гносеологічних архетипів у художній прозі Уласа Самчука. Автор проаналізувала такі фундаментальні архетипи, як Бездомність, Втеча від себе, Лабіринт, Хутір, Тиша, Земля, Зерно тощо.

***Ключові слова**: архетип, Бездомність, Втеча від себе, Лабіринт, Хутір, Тиша, Земля, Зерно.*

The article deals with the research of specificity of functioning of existential archetypes in Ulas Samchuk's fiction. The author has analyzed such archetypes as Homelessness, Running from oneself, Labyrinth, Khutir, Quiet, Earth, Grain ets.

***Key words:** archetype, Homelessness, Running from oneself, Labyrinth, Khutir, Quiet, Earth, Grain.*

ТЕОРІЯ МОВИ

Тетяна Білявська
(Миколаїв)

УДК 811.161.2

МОВНІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА (НА МАТЕРІАЛІ СТАТТІ "ГОВОРИМО НА ВОВКА – СКАЖІМО І ЗА ВОВКА")

Іван Франко, як відомо, багато уваги приділяв проблемам розвитку української літературної мови як у суто мовознавчих, так і в літературно-критичних статтях і розвідках, рецензіях на мовознавчі праці, передмовах до різних видань. Також він досить часто вступав у лінгвістичну полеміку з приводу актуальних мовних питань. Вчений виступив у мовній дискусії 1891-1892 рр., яка відбулася на сторінках часопису "Зоря" зі статтею „Говоримо на вовка – скажімо і за вовка" [7]. Крім І. Франка, у цій дискусії взяли участь відомі українські мовознавці такі, як: І. Верхратський (Лосун), І. Кокорудз, М. Кононенко (М. Школиченко), А. Кримський (А.Хванько). Розпочав дискусію Б. Грінченко статтею „Галицькі вірші", яка була опублікована в газеті „Правда" у 1891 році, під псевдонімом Василь Чайченко. У статті, опублікованій у часописі „Зоря", Іван Франко відгукнувся на публікацію першої частини „Галицьких віршів" Б. Грінченка.

Мета роботи: проаналізувати статтю І.Франка „Говоримо на вовка – скажімо і за вовка" та висвітлити актуальні проблеми становлення і розвитку української літературної мови окресленого періоду, які порушив у своїй праці вчений.

На початку статті „Говоримо на вовка – скажімо і за вовка" Іван Франко аргументує свою відповідь Б.Грінченкові: „Ми добре знаємо, що д.Чайченко основував свою критичну статтю про галицькі вірші на річниках „Зорі" попросту для того, що се був одинокий доступний йому матеріал, що інших галицьких видань літературних він не мав під рукою" [7, с.356]. Автор статті заперечує думку Чайченка про те, що українці не читають вірші галицьких поетів і доводить, що вони цікавляться творчістю галичан. Тому він наводить такі факти. Російське видання „Одеський вестник" надрукувало рецензію на галицьке видання „Дзвінок", у якій позитивно відгукується на казку І.Франка „Лис Микита". Далі автор стверджує: „У нас під руками є інші факти: листи українців, котрі просять прислати їм віршові вироби галичан („З вершин і низин", „Лиса Микиту", вірші Ю. Шнайдер)" [7, с. 357]. Проте Іван Франко погоджується з Б. Грінченком у тому, що українці дійсно ставляться критично до галицьких віршів, „закидають їм багато і з боку мови" [7, с.357].

У наступній частині статті Іван Франко вдається до аналізу мови. Він визнає невисокий рівень галицької поезії і вказує на причину цієї проблеми. „Я не виступаю в обороні галицьких віршів – ні чиїх, ні своїх власних. Я аж надто добре знаю їх невисоку стійкість, невисоку з тої простої причини, що вони відповідають і мусять відповідати вимогам невисокого естетично-літературного образования галицької публіки, а в значній мірі й самих поетів [7, с.357]. Далі він аргументує свою участь у цій дискусії, тим самим формулюючи основну мету праці: „Мені бажалось би своїми увагами докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом причинитися до полагодження одного дуже важного

питання – будущої єдності та одноцільності нашої літературної мови, будущої, повторяю, бо тепер ми ще її не маємо і задля звісних, дуже важних причин мати не можемо" [7, с. 357].

Іван Франко розглядає критику Б. Грінченка як вияв пуристичних тенденцій у мові. У наш час досліджувала питання пуристичних тенденцій в мові Світлана Єрмоленко. За її визначенням, „пуризм – крайній вияв турботи про чистоту літературної мови, культури мови, орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від нелітературних явищ (діалектизмів, просторіччя тощо)"[4, с.541]. Мовознавець зауважує, що пуристичні тенденції розвиваються тоді, коли на мову впливають суспільні та політичні чинники. Вияв пуристичних тенденцій має як позитивний, так і негативний вплив на розвиток національної мови. Позитивний бік пуризму полягає у „пропагуванні виражальних засобів рідної мови, використанні її лексико-семантичних, фразеологічних, граматичних можливостей для передачі нових понять" [4, с.541]. Негативність пуристичних тенденцій виявляється в „догматичному проголошенні незмінності літературних норм, посиланні на внутрішні закони розвитку національної мови, в однобічному сприйманні наслідків мовних контактів неприйнятті будь-яких новотворів, у нерозумінні поступального розвитку мови" [4, с.541].

Іван Франко вбачає у критиці Б.Грінченка саме негативні пуристичні тенденції. Підтвердження нашої думки знаходимо у словах автора статті. Він говорить про те, що є в Україні „кружок пуристів язикових, людей звичайно молодих" [7, с. 357], і дорікає українцям із Східної України, що „вони знають звичайно тільки одну мову – московську, котрою вчили їх у школах" [7, с.357]. Далі мовознавець зазначає, що вони „менше докладно знають свою українську", і вказує на причини, що призвели до цього: „ ... бо сеї треба було вчитися „з власної пильності", з книжок (очевидно тільки белетристичних), коли хто не мав нагоди вивчитися її змалку в селі від мужиків" [7, с. 357]. На думку І. Франка, це був весь „апарат критичний", з яким Чайченко (Б.Грінченко) підходив до критики галицької творчості.

До всіх мовних проблем І. Франко підходить із суто наукових позицій, послідовно відстоює та науково обґрунтовує свої твердження. Тому він детально аналізує зауваження Б. Грінченка, висловлені ним у першій частині своєї статті.

По-перше, автор статті доводить Чайченкові (Б.Грінченко), що в українській мові мають право на існування слова, критиковані ним. Слово *невіста* є у словнику Є.Желехівського у значенні *„жінка"* і вживається в народних піснях. *Весталькu,* на думку І. Франка, необхідно писати з м'яким знаком, оскільки „форма з **ь** нам видається більше відповідною духові нашої мови" [7, с. 357]. Відповідно до словника Є.Желехівського, І. Франко підтверджує існування слова *звук* і виразу *„До вас звертаюсь"*, також у відомих українських письменників знаходить інші слова, зокрема *луч* (у Т.Шевченка), заперечує вживання слова *зову* в значенні *кличу* (зазначає, що вираз *позовіть у хату* зустрічається у Квітки та інших українських письменників). Отже, згідно з нормами сучасної української мови, зауваження Б.Грінченка були більш доречними і слушними, ніж твердження І.Франка.

По-друге, не погоджується І. Франко з автором „Галицьких віршів" в питанні щодо **полонізмів**. Такі слова і вирази, як *фаленька, огень, коруна, тручати, стрільба, жовняр, ляти, дотикати землі, ту, блисло, снити о чім, не ручу, скрань, друхотати* він не вважає полонізмами і наполягає на тому, що „все те слова і форми уживані галицько-руським народом" [7, с.357]. Автор статті зауважує, що не можна назвати зазначені слова полонізмами тільки тому, що в польській мові існують певні аналоги, які утворені за допомогою таких же коренів. У результаті Іван Франко дійшов такого висновку: „ ... викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що у інших слов'ян є подібні, се б значило би добровільно обскубувати свою мову" [7, с.357].

Висловлює він свою думку щодо вживання галицькими поетами **русизмів (москалізмів).** І. Франко не визнає зауважень Б. Грінченка і доводить йому, що зазначені ним слова вживаються видатними українськими письменниками, а також зустрічаються в усному мовленні галичан, що дає право галицьким поетам використовувати їх. Наприклад, слова *благати, скала, боязливо* (у Т. Шевченка), *бездна* (за словами І.Франка, „говорять москалі коло Дрогобича" [7, с. 357]), *кришталь, сніжний, струя, гомін, і говір* (слово *поговір* у Шевченка і в народних піснях), *ввидить, окови, но, теряти, мрачний, ну-ко* (вживають у Галичині), *ледовий, пробудись, лента* (у Метлинського). На думку Івана Франка, вживання цих слів видатними українськими поетами є достатнім критерієм, щоб вони мали право на існування.

Автор статті відстоює право на використання західних діалектизмів (рутенізмів), таких як *дійство, людство, сьвітич*. Називає ці слова „кованими" і зауважує Чайченкові (Грінченкові), що той вживає також ковані слова: „...він сам, хоч би в тій же своїй статті, вживає поважного числа кованих слів, і то без потреби, або живцем на взір московських... " [7, с.358]. Проблему кованих слів, окрім І. Франка та Б. Грінченка, порушували інші учасники дискусії, зокрема А.Кримський та І. Верхратський.

Як відомо, найважливішим засобом збагачення словникового складу мови у XIX столітті було творення нових слів. Новотвори, що з'являлись у досліджуваний період, творилися за моделями, які були відсутніми на той час. Тому вони дістали назву "кованих слів." Є.С. Регушевський дає таке визначення неологізмам того періоду: "Ковані слова" – неологізми, що творилися діячами української культури кінця XIX ст. – поч. XX ст. на позначення нових понять" [6, с.258]. Так звані "ковані слова" виникали в публіцистичних та наукових працях, у перекладах українською мовою творів світової літератури. О.Г. Муромцева, досліджуючи питання лексичних новотворів в українській літературній мові в другій половині XIX століття, писала: "Позиція І.Франка в цьому питанні була ясна і недвозначна: кожен справжній письменник, пишучи загальнонародною мовою, разом з тим привносить у неї щось своє, неповторне, індивідуальне. Нові слова, що спочатку вражають, навіть викликають заперечення і осуд, можуть згодом набрати прав громадянства..." [5, с. 11].

Отже, однією з найважливіших рис розвитку лексики української літературної мови окресленого періоду було творення неологізмів, особливо в сфері публіцистики і науки.

Після мовного аналізу Іван Франко робить такі висновки. Він погоджується із Б.Грінченком і визнає, що „багато подробиць д. Чайченко підносить зовсім справедливо" [7, с.358]. Але „головною хибою його критики є не ті подробиці, а загальний погляд на розвій мови" [7, с.358]. Проте автора статті обурило те, що Борис Грінченко у своїй критичній статті не врахував політичні обставини, які вплинули на розвиток Галичини. Тому в останній частині своєї статті І. Франко вдається до аналізу **історичних фактів**, які призвели до витворення західноукраїнської мовної практики.

Учений акцентує на тому, що Галичина весь період свого історичного існування, починаючи від смерті Володимира Великого, не становила єдності з Наддніпрянською Україною. Тільки в польську добу (1569 – 1654 рр.) більшість земель Західної і Східної України входили до однієї держави – Речі Посполитої. „Се була пора дуже важна в історії духовного розвою України, пора, в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література" [7, с. 358], – зазначав І.Франко. Письменники цього періоду (Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький та інші) „писали мовою по-тодішньому близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, мовою, зрозумілою по всіх усюдах Русі-України" [7, с.358]. Ті історичні події (козацькі війни, унії), які розгорталися після цього періоду, зумовили розмежування у духовному розвитку українського народу на Сході та Заході України. Особливо, підкреслює І. Франко, ці відмінності мали місце „...відтоді, як

Галичина 1772 року перейшла під панування Австрії і втягнена була в культурний круг, дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України... " [7, с.358]. Отже, на думку вченого, саме через політичні обставини „ми не маємо і не могли мати досі спільної одностайної літературної мови" [7, с.358]. Автор статті також наголошує на тому, що саме у галичан зародилася тенденція до формування єдиної української літературної мови, яка була зорієнтована на досягнення кращих українських письменників і живу народну мову.

Іван Франко у своїй статті стає на захист галицьких поетів. Зокрема, зазначає, що „вони серйозніше дивляться на своє поетичне ремесло, ставлять собі вищі задачі" [7, с. 358]. Але при цьому автор статті визнає і оцінює роботу письменників зі Східної Україні. Серед них він визначає „старше покоління (Куліш, Ніщинський)" і зауважує, що воно „не лякається здобувати українському слову справді нові поля" [7, с.358]. Серед молодих письменників він називає „справді талановитих і роботящих поетів: В. Самійленка і Лесю Українку", але при цьому додає, що „і на їх творах інколи видно впливи пуристичної секти" [7, с. 358].

Велике значення для розвитку української літературної мови мала перекладацька діяльність українських письменників XIX століття. Вона сприяла розширенню функцій української літературної мови, удосконаленню мовностилістичних засобів. Перша половина XIX століття характеризується перекладами переважно з російської мови. У другій половині української мовою, крім того, перекладаються художні твори, написані англійською, німецькою, французькою, польською та іншими мовами. І. Франко зазначає, що Галичина у галузі перекладів досягла вищого рівня, ніж Східна Україна: „А галицькі недотепи хоч так-сяк , а все-таки дали в руки галицької читаючої громади і „Фауста" Гете, і „Каїна" Байрона, і „Вільгельма Теля" та „Орлеанську дівчину" Шіллера, не говорячи вже про многі десятки томів повістей та книжок шкільних" [7, с. 358].

Отже, у своїй праці **„Говоримо на вовка – скажімо і за вовка"** Іван Франко, проаналізувавши зауваження Б. Грінченка, висловлені ним у статті „Галицькі вірші", висвітлив свої погляди щодо стану і розвитку української літературної мови та аргументував право на існування західноукраїнської мовної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Галицькі вірші // Правда. – 1891. – № 8 . – С. 103-111.
2. Грінченко Б. Галицькі вірші // Правда. – 1891. – № 10. – С. 200-206.
3. Грінченко Б. Галицькі вірші // Правда. – 1891. – № 9. – С. 150-158.
4. Єрмоленко С.Я. Пуризм // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 541.
5. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків: Вища школа, 1985. – 170 с.
6. Регушевський Є.С. "Ковані слова" // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 258.
7. Франко І. Говоримо на вовка, скажімо і за вовка // Зоря. – 1891. – № 18. – С. 356 – 358.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано публікацію І. Франка «Говоримо на вовка – скажімо і за вовка», надруковану в часописі «Зоря» у 1891 році. Висвітлено погляди мовознавця в контексті протиставлення мовних традицій Східної і Західної України.

***Ключові слова**: мовна дискусія, західноукраїнська мовна практика, єдина українська літературна мова.*

The article deals with the publication "Saying against the Wolf – Let's Say for the Wolf" by I. Franko, published in the chronicle "Zoria". The linguist's views in the context of opposition of language traditions of Western and Eastern Ukraine has been considered.

***Key words**: linguistic discussion, Western Ukrainian linguistic practice, common Ukrainian literary language.*

Любов Пена
(Івано-Франківськ)

УДК 81'373.46

ЛІНГВІСТИЧНІ ТЕРМІНИ У "ГРАМАТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ (РУСЬКОЇ) МОВИ" С.СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО ТА Ф.ГАРТНЕРА

Хоча, на думку авторів першого підручника з українського термінознавства, розвиток власне української мовознавчої термінології починається з різного роду граматик 16 століття (1586 р. надрукована граматика у Вільно, 1591 р. – «Адельфотес» у Львові, 1596 р. – граматика Лаврентія Зизанія) [3, с.48], однак деякі дослідники особливо актуальним вважають питання українського наукового (лінгвістичного) термінотворення у перші десятиліття 20 століття, коли з'явились перші граматичні праці з української мови, в яких зароджувалися й перші спроби вироблення термінологічного апарату, що пізніше вдосконалювався, видозмінюючись та озвичаюючись [1, с.125]. До низки таких праць належить і книга Степана Смаль-Стоцького та його приятеля, філолога-романіста, професора Чернівецького університету Федора Гартнера "Руська граматика" (пізніші її видання мають назви «Граматика руської мови», «Граматика української мови» і назву, задекларовану в заголовку статті), яка вперше побачила світ 1893 року у Львові. Ця граматика побудована на фонетичному правописі, і з її виходом було поставлено крапку над "і", тобто покладено край численним розходженням у поглядах на правопис у Галичині. Вона відіграла визначну роль в утвердженні української мови як у побутовому плані, так і в літературі й науці. Книга двох авторів мала колосальний успіх, на неї позитивно відгукнулися визначні вчені німецькою, французькою, українською та російською мовами.

Автори "Граматики української (руської) мови" С.Смаль-Стоцький та Ф.Гартнер зробили великий внесок у розвиток української лінгвістичної термінології. Їх вважають творцями сучасної української граматичної термінології. Вони розробили теорію терміна, в основу якої покладено внутрішню форму слова й наукове визначення, що закріплюється за відповідною назвою; творчо використали термінологію своїх попередників, закріпили традицію вживання власних термінів і запозичених, що узвичаїлися українською мовою, ввели у практику граматичної термінології десятки термінів, які з відповідними змінами (або й без змін) стали надбанням української граматичної науки. До групи термінів, уведених в науковий обіг авторами "Граматики", належать: *відмінок, прикметник, дієприслівник, дієіменник, оклик, спосіб, уподібненє, звукові зміни, питайник, окличник, прикладка, теперішність, минувшість, будучність, однина, множина* [3, с.55].

Відомий український мовознавець В.Сімович, даючи оцінку «Граматиці» С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера, відзначав: "У граматиці звернено велику увагу на звучню (тобто фонетику), на звукові закони української мови, при чому підручник підносить на кожному кроці вагу свідомости законів живої мови, усупереч прийнятому до того часу звичаю – розуміти граматику як збірник правил, які треба обов'язково вивчати напам'ять. Коли мати на увазі ще й те, що цей підручник заводив нові

граматичні терміни, придумані самим проф. Смаль-Стоцьким або запозичені з інших мов (напр., "однина", "множина" з сербської граматики), але ж для нашої мови пригідних, – то не диво, що ця граматика, з таким розумінням цього предмету, була незрозуміла для більшости наших педагогів, і, хоч була апробованим підручником для школи, вчителі з неї не вчили..." [5, с.409].

Підручник української граматики, – на думку В.Сімовича, – без перебільшення вважався "єдиною апробованою книжкою для науки української мови в середніх школах у Галичині"[4, с.35]. І коли поглянути на це видання навіть під кутом вимог і потреб нинішнього дня, то переконаємося, що справді граматика С.Смаль-Стоцького внесла чимало нового у термінологію (замість термінів, витворених на церковнослов'янській мовній базі: сущник, глагол, приложник, причасник і т.п.) [2, с.61]. Про це ж читаємо і в статті В. Сімовича, який зазначає: "Ще два-три слова про технічні терміни. Вони нові, утворені згідно із духом мови; більшість їх уже й прийнялася. Деякі з них, правда, незручні, напр.: шелестозвук, голосозвук, стан підметний, стан предметний, іменник, заіменники указуючі, теперішність, минувшість, будучність і т.д.), але велика більшість дуже вдатна і її можна прийняти без жадної дискусії (напр., дієслова наворотові, започинові, протягові, дієіменник, дієприслівник, спосіб приказовий, звуки проривні, протиснені, однина, множина)" [4, с.46].

Метою пропонованої статті є аналіз лінгвістичних термінів, використаних у праці С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера „Граматика української (руської) мови"; встановити співвідношення власне українських та іншомовних термінів і терміносполук у названій праці; виділити спільні й відмінні риси між сучасною системою лінгвістичних термінів та сукупністю мовознавчих термінів, що використовуються авторами "Граматики".

Як уже зазначалося, деякі терміни у названій праці С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера збігаються з усталеними сьогодні. До таких належать: *буква, звуки м'які/тверді, склад, наголос, корінь, закінчення, милозвучність,* назви більшості частин мови (*іменник, прикметник, заіменник, числівник, дієслово, прислівник, приіменник*), *відмінок, відмінювання, відміна, правопис, синоніми,* назви числових форм (*однина, множина*), назви більшості розрядів займенників (*особові, зворотний, відносні, неозначені*), *особа, час, спосіб, стан дієслів,* види дієслів (*доконаний і недоконаний*), *дієприкметник, дієприслівник, речення,* назви головних членів речення (*підмет і присудок*), назви підрядних речень (*наслідкові, причинові, часові, умовні, порівняльні*) та ін. Однак численну групу утворюють ті терміни і терміносполуки, які відрізняються від традиційних, прийнятих у сучасному мовознавстві. Наведемо найхарактерніші з них та проілюструємо їх уживання реченнями-прикладами з праці "Граматика української (руської) мови", зберігаючи особливості тодішнього правопису.

Чимало відмінних від сучасних термінів зустрічаємо в галузі фонетики. Зокрема, органи мовлення у "Граматиці" називаються *приладами мовлення*: *Звуки мовні витворюють ся через ріжне уставлюваннє і порушуваннє* ***приладів мовних*** [6, с.1]. Для позначення голосних і приголосних звуків автори аналізованої праці використовують терміни *голосівки* і *шелестівки: Коли видаємо лише голос більше або менше отвореним ротом, то повстають* ***голосівки*** [6, с.3]; *Коли, примкнувши або звузивши рот, витворимо в нім шелест, то повстають* ***шелестівки*** [6, с.3]. Дзвінкі і глухі приголосні іменуються відповідно *голосовими* й *безголосими: Із проривних шелестівок три витворюють ся без голосу, при других трох видаємо заразом і голос:* ***безголосі****: п, т, к;* ***голосові****: б, д, г* [6, с.5]. Сучасне *дифтонг* передається власне українським терміном *двозвук: З одною голосівкою може тісно сполучити ся друга голосівка ... такі тісні сполучення двох голосівок називаємо* ***двозвуками*** [6, с.4-5]. *Дрижачий* звук називається *дрожачим* або *тремким: Р є звук* ***дрожачий*** *або* ***тремкий*** [6, с.6]. Терміни м'якість,

пом'якшення звучать як *мягченнє*: ***Мягченнє** се также уподібнення і то таке, що тверді шелестівки роблять ся подібними до й* [6, с.13].

У "Граматиці" зустрічаємо окремі терміни на позначення початку й кінця слова – *назвук* і *визвук*: *...зміни в назвуку пояснюють ся тим, що слова в реченню тісно вяжуть ся із собою* [6, с.18]; *На кінці слів (у **визвуку**) в прадавній мові могли стояти лише голосівки* [6, с.17]. Названі терміни послужили базою для творення суфіксальних похідних *визвуковий* (той, що стоїть у кінці слова) та *назвуковий* (той, що розташований на початку слова): ***Визвукові** безнаголосні голосівки заніміли в деяких разах і лишили по собі... лише мягченнє як слід* [6, с.19]; ***Назвукове** і, и, й відпадає цілком у деяких словах* [6, с.18].

Термін *роззїв* використовується для позначення не характерного для української мови збігу двох або кількох голосних чи приголосних звуків: *Для вигоди часто оминаємо стрічу двох голосівок або кількох шелестівок (**роззїв**). Але **роззїв** лишаєть ся в словах як неозначений, чорноокий, пообідати* [6, с.20].

Усталена сьогодні терміносполука *чергування звуків* передається у "Граматиці" терміном *перезвук: Через те, що переміна відбуваєть ся при творенню слів, називаємо її **перезвук** словотворний* [6, с.24].

Зустрічаємо в аналізованій праці відмінні від усталених терміни і в галузі морфеміки та словотвору. Так, сучасним термінам *префікс* та *суфікс* відповідають поширені і в граматиках інших авторів початку XX ст. (напр., В.Сімовича, О.Синявського) *приставка* та *нарост*ок: *В українській мові маємо богато розмаїтих **наростків*** [6, с.34]; *Найбільше **приставок** служить особливо до творення дієслів із дієслів* [6, с.43]. Засвідчено кілька похідних слів від названих термінів. Зокрема, префіксальний і суфіксальний способи словотворення іменуються авторами аналізованої праці як *нарощкованнє* й *приставкованнє*: ***Нарощкованнє** служить, як бачимо, не тільки до того, щоби творити дієслова взагалі, але также, щоби для одного і того самого дієсловного поняття утворити відповідні собі ріжні види дієслова* [6, с.49]; *Ще иньшим способом творення нових дієслів у живій мові є **приставкованнє*** [6, с.49]. Слова, утворені за допомогою префіксів, у "Граматиці" називаються спристaвкованими: *...коли поєдинче дієслово є вже само собою доконане, творимо до **спристaвкованих** дієслів доконаних... відповідні нові дієслова недоконані* [6, с.50]. Слова, у морфемному складі яких відсутній префікс, – безприставкові: *Знов иньші **безприставкові** дієслова відріжнялиби ся, здаєть ся, від відповідних протягових лише наголосом* [6, с.47]. Основа слова – це пень: ***Пень** є та частина слова, що є основою всяких єго форм* [6, с.29].

Сучасним терміносполукам *власне українські слова* та *слова іншомовного походження* відповідають терміни *слова питомі* і *чужі: Найбільша часть слів української мови є від непамятних часів єї власністю ... (**слова питомі**)* [6, с.30]; ***Чужі слова** переймають ся при ріжних нагодах* [6, с.30].

Терміни на позначення чоловічого та жіночого родів мають форми *мужеський* і *женський: В роді мужеськім або женськім кладемо прикметники і прикметникові заіменники та числівники лише тоді, коли справді оден із тих родів маємо на умі* [6, с.129].

Для називання відмінків автори "Граматики" вживають порядкові числівники: ***Перший** відмінок дає відповідь на питаннє "хто?" або "що?"*; ***Другий** на питаннє "чий?" або "кого? чого?"*; ***Третий** на питаннє "кому? чому?"*; ***Четвертий** на питаннє "кого? що?"*; ***Пятий**, коли кого кличемо або взиваємо*; ***Шестий** на питаннє "ким? чим?"*; ***Семий**, лише по приіменниках, на питаннє "в кім? в чім? на кім? при чім?"* і т.д. [6, с.61].

Неозначену форму дієслова автори називають *дієіменником*: *Таксамо і дієслова, що виражають якийсь настрій, доповняють ся **дієіменником*** [6, с.149]. Замість

сучасних термінів на позначення давноминулого, минулого, теперішнього й майбутнього часів використовуються переважно іменники *давноминувшість, минувшість, теперішність, будучність: ...розріжнюємо три часи: 1.* ***теперішність*** *2.* ***будучність*** *3.* ***минувшість*** [6, с.94]. Хоча нерідко зустрічаємо в цій же праці прикметниково-іменникові терміносполуки. Наприклад: *В реченнях, що висказують річ провірену досьвідом, ставить ся* ***будучий час*** [6, с.147]. Уже традиційні терміни для називання способів дієслів передаються як *прямий* (тепер – дійсний), *приказовий* (тепер – наказовий), *можливий* (тепер – умовний)*: Маємо три способи висказу: 1.* ***прямий*** *2.* ***приказовий*** *3.* ***можливий*** [6, с.95].

Сполучники сурядності й підрядності іменуються відповідно *злучниками співпорядковими* і *підпорядковими: Злучники* ***співпорядкові*** *сполучують речення рівнорядні і однородні части речень* [6, с.161]; *Злучники* ***підпорядкові*** *вказують на то, у якій звязи з реченнєм головним стоять цїлковиті, елїптичні або й скорочені речення побічні, що починають ся тими* ***злучниками*** [6, с.162].

Вигуки автори "Граматики" називають *окликами:* ***оклики****... ними властиво не висказуємо мислий, а тілько коротко виявляємо чуття* [6, с.26].

Заперечні частки *не* та *ні* представлені терміном *перечка*: *Друга* ***перечка*** *"ні" уживаєть ся тоді, коли заперечена річ не висказана* [6, с.153].

Розділ мовознавства, що вивчає словосполучення та речення, їх будову й типи, автори називають *складнею* (*складня*).

Речення за метою висловлювання думки автори "Граматики" поділяють на чотири типи – ***твердженнє***, *питаннє, приказ, бажаннє*: *Найчастійше висказуємо комусь щось таке, що уважаємо за правду. Таке реченнє називаєть ся* ***твердженнє*** [6, с.109]; *Часто хочемо, аби особа, що до неї говоримо, нам щось сказала; тоді питаємо ся так, аби ся особа пізнала, що саме від неї ми хочемо довідати ся. Таке реченнє називаєть ся* ***питаннє*** [6, с.109]; *Деколи хочемо, аби особа, що до неї говоримо, щось таке зробила, що ще не дієть ся, але залежить від волі сеї особи. Таке реченнє називаєть ся* ***приказ*** [6, с.110]; *Наконець можна чогось бажати, не вимагаючи заразом від особи, що до неї говоримо, аби вона се зробила. Таке реченнє називаєть ся* ***бажаннє*** [6, с.110]. Трапляються випадки вживання синонімічної терміносполуки: *Питайна частиця чи стоїть у незалежних і залежних* ***реченнях (гадках) питайних****: при незалежних поєдинчих* ***гадках питайних*** *надає вона питанню більше натиску або виразності* [6, с.151]

Другорядні члени речення в аналізованій "Граматиці" називаються *побічними: Прочі части речення називаємо* ***побічними*** [6, с.110]. До них належать *предмет* (сучасне – додаток), *придаток прислівниковий* (сучасне – обставина) і *придаток прикметниковий* (сучасне – означення): *...ще буває часто друга особа або річ, на котру звернене або до котрої відносить ся дійство, виражене у присудку –* ***предмет****; надто ще може бути поданий час, місце, степень, причина, спосіб або иньша яка обстанова дійства вираженого у присудку –* ***придаток прислівниковий****; вкінци бувають у реченню і такі части, що прикладають названій у реченню особі або річи якусь прикмету або якесь близше означеннє –* ***придаток прислівниковий*** [6, с.110].

Складні речення поділяють на речення сполучені рівнорядно, або рівнорядні, і речення сполучені підрядно: *Речення рівнорядні, сполучені в одну цілість, можуть бути реченнями головними* [6, с.119]; *В реченнях* ***сполучених підрядно*** *одно із сполучених речень є членом другого речення* [6, с.122].

Відрізняються від узвичаєних і терміни на позначення розділових знаків. Сучасному *крапка* відповідає *кропка*, знак питання – *питайник*, знак оклику – *окличник*, кома – *запинка*, крапка з комою – *середник*, двокрапка – *двокропка*, тире – *павза*, лапки – *знаки наведення*, дужки – *скобки* або *дужки*: *На кінці цілого речення... кладеться* ***кропка*** *(.), коли реченнє виражає твердженнє, а* ***питайник*** *(?), коли воно є реченнєм*

питайним; ***окличник*** *(!) призначений особливо для окликів, може также стояти по реченнях, що виражають бажаннє, приказ або здивованнє* [6, с.177]; *Всяке реченнє відділюєть ся від свого підрядного речення* ***запинкою*** [6, с.177]; *Поміж рівнорядними частями речення сполученого кладеть ся ...* ***середник****, коли хочемо виразити більшу самостійність гадок* [6, с.177]; *Напрасні перерви речення означуємо* ***павзою*** *(–)* [6, с.178]; *Поміж рівнорядними частями речення сполученого кладеть ся ...* ***двокропка*** *... коли дословно наводимо слова иньшої особи* [6, с.178]; *Щоби навести чужу гадку або чужий висказ, уживаємо* ***знаків наведення*** *“ “* [6, с.178]; ***Скобки*** *або* ***дужки*** *служать для вилучення димохідних додатків* [6, с.178].

Сучасне *дефіс* репрезентоване у роботі як *розділка: Пишемо разом, але відділюємо* ***розділкою*** *(-) більше або меньше звичайні слова зложені, як конець-кінцем, яко-тако...* [6, с.176].

Як засвідчує здійснений аналіз, більшість лінгвістичних термінів та терміносполук у “Граматиці” С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера представлена власне українськими словами, які мають прозору внутрішню форму. Досить рідко у названій праці зустрічаються терміни іншомовного походження. Характерним для “Граматики” є використання в ній дублетних форм термінів та терміносполук: інтернаціоналізм – національний відповідник (*конюгація – часування, анальогія – подібність*) або ж паралельне вживання двох власне українських форм (*звук дрожачий* і *тремкий, початок слова* і *назвук, кінець слова* і *визвук, дієслівний стан підметний* і *діяльний, стан предметний* і *страдальний, речення* і *гадка, скобки* і *дужки*). Така дублетність є закономірною для термінотворення періоду формування.

Розбудова термінологічних систем будь-якої мови – складна і важлива справа. Термінологія не постає відразу, а, звичайно, витворюється самим життям упродовж віків. Водночас творення національної термінології відбувається не відокремлено, а в одному руслі з розвитком народної освіти, що враховує скарби національної традиції й контакти з іншими народами. І свідченням цього є “Граматика української (руської) мови“ С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуйванюк Н. Термінотворення Василя Сімовича (на матеріалі видань «Граматики української мови» 1918 та 1921 рр.) / Н. Гуйванюк, Ю. Руснак // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 321–322. Слов’янська філологія. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 125–131.
2. Качкан В. Фанатик думки і щоденної праці (Степан Смаль-Стоцький) / В. А. Качкан // Хай святиться ім’я твоє. Кн. 2. – Коломия, 1996. – С. 54–67.
3. Панько Т. І. Українське термінознавство : Підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
4. Сімович В. Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник професора Стоцького і Гартнера “Руська граматика” / В. Сімович // Праці в двох томах. Т. 1. Мовознавство. – Чернівці, 2005. – С. 31–53.
5. Сімович В. Наукова діяльність академіка Смаль-Стоцького / В. Сімович // Праці в двох томах. Т.1. Мовознавство. – Чернівці, 2005. – С.407–417.
6. Смаль-Стоцький С. Граматика української (руської) мови. Четверте виданнє / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів, 1928. – 209 с.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено аналіз лінгвістичних термінів, використаних у праці С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера “Граматика української (руської) мови“, встановлено співвідношення власне українських та іншомовних термінів і терміносполук, виділено спільні й відмінні риси між сучасною системою лінгвістичних термінів та сукупністю мовознавчих термінів, що використовуються авторами “Граматики”.

Ключові слова*: термін, лінгвістична термінологія, “Граматика української (руської) мови“ С.Смаль-Стоцького і Ф.Гартнера.*

The article deals with terms used in the book by S.Smal-Stockij and T.Gartner "Grammar of Ukrainian", establishes correlation of genuinely words Ukrainian and borrowings, emphasizes common and different features between present system of linguistic terms and the system of terms which were used by authors of "Grammar of Ukrainian".

***Key words**: term, linguistic terminology, "Grammar of Ukrainian" by S.Smal-Stockij and T.Gartner.*

Анатолій Подолинний
(Вінниця)

УДК 811.161.2(477.44)

ВІННИЦЬКІ СТОРІНКИ В НАУЦІ ПРО МОВУ

Із Вінниччиною пов'язані імена багатьох українських мовознавців. Про кожного з них у наукових джерелах існує достатньо інформативного та аналітичного матеріалу, проте загальної картини розвитку мовознавчої науки в нашому регіоні ще немає. Щоб витворити її, потрібні зусилля й цілеспрямована діяльність не одного дослідника або відповідної наукової установи. **Мета** пропонованої розвідки – значно скромніша: їй належить роль своєрідного вступного начерку до майбутньої картини.

Отже, Вінниччина є батьківщиною або місцем діяльності низки відомих науковців у галузі мовознавства. У часовому просторі їхня діяльність охоплює чотири сторіччя, починаючи із сімнадцятого. Першим у цьому переліку стоїть ім'я Єпіфанія Славинецького, який народився на початку 17 ст. десь на Поділлі чи Волині. Він – видатний філолог, перекладач, освітній та церковний діяч. Викладав у Києво-братській колегії і створив для неї «Лексикон латинський» – найбільший староукраїнський словник (27 тисяч вокабул), який називають скарбницею церковнослов'янської та української лексики того часу. Запрошений до Москви, перекладав Біблію та іншу богослужбову літературу, писав оригінальні праці, залишивши помітний слід у розвитку московської освіти та формуванні наукової термінології.

Одним із найвизначніших мовознавців XIX – початку XX ст. був К.П.Михальчук, родом із с. Зозулинців, тепер Козятинського р-ну на Вінниччині. Він – основоположник української діалектології, вперше здійснив систематичний опис українських діалектів й окреслив межі їх поширення, сформулював принципи обстеження. Послідовно виступав на захист рідної мови і культури, займався лексикографією.

Широко відоме в мовознавчій науці ім'я М.Я. Калиновича (народився в с. Жахнівці, тепер Тиврівського р-ну), академіка АН УРСР, директора Інституту мовознавства АН УРСР. Найбільші його досягнення – у словниковій справі, зокрема як відповідального редактора й одного з укладачів «Російсько-українського словника» (1948 р.).

Основні відомості про названих трьох учених можна знайти нині в енциклопедії «Українська мова», виданій 2000-го року і згодом перевиданій з доповненнями. Окрім них, енциклопедія містить інформацію про таких мовознавців, пов'язаних із Вінниччиною, як М.А. Тулов (1814 – 1882), Ф.М. Шумлянський (1887 – 1980), А.І.Генсьорський (1890 – 1970), Є.М. Грицак (1890 – 1944), О.Б. Курило (1890 – ?), С.С. Смеречинський (1892 – 1954), П.К. Ковалів (1898 – 1973), І.С. Грицютенко (1914 – 1995), Л.А. Юрчук (1923), П.С. Дудик (1926), В.Т. Горбачук (1929), Є.С. Регушевський (1934), Н.Л. Іваницька (1940), Л.О. Пустовіт (1949-1999), А.П. Загнітко (1954).

Деякі з цих енциклопедичних гасел потребують доповнень й уточнень, до них варто додати й нові імена. Так, ім'я С.М. Іваницького, який разом із Ф.М.Шумлянським

уклав двотомний «Російсько-український словник» (1918 р.), що вийшов у Вінниці, відсутнє в енциклопедії за браком біографічних відомостей. У передмові до недавнього львівського перевидання «Російсько-українського словника» Л. Масенко висловила жаль, що й досі, через багато років після його появи, не вдалося встановити особи одного зі співавторів. Проте нині, завдяки передусім історикам та літературознавцям, уже відомі основні факти його життєвої, громадської і наукової діяльності. Народився він 12 березня 1874 року в с. Широкій Греблі, тепер Літинського р-ну Вінницької обл., у родині священика. Навчався в Шаргородській духовній школі, Подільській духовній семінарії, Київській духовній академії (1894 – 1898 рр.). Через десять років, склавши іспит з історії у Новоросійському університеті, здобув право викладати історичні предмети в гімназіях. Будучи свідомим українцем, докладав багато зусиль для навчання і виховання молоді в національно-демократичному дусі, працюючи в освітніх закладах різного типу і нерідко очолюючи колективи цих закладів, на Катеринославщині, Житомирщині, Поділлі (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Ямпіль, Могилів-Подільський), в Києві. Між іншим, навчав він у Кам'янці-Подільському й майбутнього відомого поета В. Свідзинського. Із низки його посад варто назвати такі: інспектор народних шкіл Вінницького повіту, завідувач відділу освіти в Подільській губернській земській управі (1914 – 1918 рр.), організатор учительських профспілок, українських шкіл, курсів українознавства (з 1917 року), директор учительської семінарії в Кам'янці-Подільському (1918), керівник педагогічних курсів Подільської губернії (1919), член урядової «Комісії для технічного переведення реформи школи на Україні» (1919).

С.М. Іваницький був причетний і до створення Кам'янець-Подільського університету як член відповідної комісії при Міністерстві освіти. Окрім цього, він ще й відомий просвітянин: належав до засновників Подільського українського товариства «Просвіта», входив до керівного складу катеринославської «Просвіти». Утікаючи від репресій в Україні, в тридцяті роки виїхав до Ленінграда і влаштувався на посаду викладача історії в педагогічному інституті. Там захистив кандидатську дисертацію на тему «Барська конфедерація» (1937 р.). Його життєвий шлях завершився десь після 1945 р. [4, с. 429-431].

Мовознавці відзначають високий рівень словника С.М. Іваницького та Ф.М.Шумлянського, до якого крім власних матеріалів, були залучені словники М.Уманця та А. Спілки, Є. Тимченка і Б. Грінченка, звертають увагу на багатство лексики і фразеології в його українській частині, достатньо повний обсяг – 35 тисяч слів. Як стверджує Л. Масенко, «він і нині цілком придатний для практичного використання, якщо зважити на ту обставину, що й тепер завдання дерусифікації й розширення сфер використання української мови є таким же актуальним».

Немає у згадуваній енциклопедії й прізвища педагога й науковця В.М.Страшкевича (1875 – 1961), який з 1944 р. викладав латинську та українську мови у Вінницькому педагогічному інституті. До цього перейшов довгий і плідний, але й трагічний шлях освітянина, видавця, просвітницького і державного діяча. У добу національно-визвольних змагань працював віце-директором Міністерства віросповідань та урядовцем Міністерства освіти. У 20-30-і роки – науковий співробітник ВУАН, голова секції ділової мови Інституту української наукової мови, редактор цього ж наукового закладу. Разом із М. Дорошенком та М. Станіславським 1930 року видав у Харкові «Словник ділової мови: термінологія та фразеологія», який мав тоді актуальне значення для усталення ділової термінології, утвердження державності. У цей час М. Страшкевич уже перебував під арештом у справі «Спілки визволення України», після чого відбув трирічне заслання у Воронежі, там і залишався до 1944 року. Працюючи у Вінниці й не будучи реабілітованим, сімдесятивосьмирічний М.Страшкевич захистив кандидатську дисертацію «Проблема викладання класичної лексики (семантика і словотвір) у вищих учбових закладах СРСР». Він підготував

«Етимологічний словник загальнонаукової і соціально-політичної термінології, побудованої на латинській мовній основі», збирав матеріали для словника «Індоєвропейські логічні елементи в словниковому складі сучасної української мови», перекладав «Енеїду» Вергілія [1, с. 327].

До статті про О.Б. Курило в енциклопедії «Українська мова» належить додати те, що вона разом із музикознавцем і фольклористом К. Квіткою, котрого цікавили передусім подільські календарні пісні, досліджувала мовні особливості нашого регіону, зокрема понад Дністром. О.Б. Курило – одна з найпомітніших постатей на ниві практичного мовознавства в добу українського Розстріляного Відродження. Сучасні українські мовознавці називають її першим ученим і педагогом, на якого не мали впливу підручники російської мови. Вона автор «Початкової граматики української мови», що мала одинадцять видань (заборонена в 30-і роки), за якою навчалися мільйони українських дітей, словників методичної, фізичної, хімічної, ботанічної термінології, праць із діалектології, фольклористики, стилістики, історичної фонетики, проблем нормалізації української літературної мови, підвищення її культури («Уваги до сучасної української літературної мови» – кілька разів перевидавана; востаннє – 2004 року в Києві: редактор і автор передмови – відомий сучасний перекладач, родом із Вінниці, Петро Таращук). Свого часу ця книжка була репресована разом з її авторкою. П. Таращук у передмові називає її «неоціненним стилістичним порадником /…/, який здатний стати тим надійним орієнтиром, що в руках – а передусім у голові – кожного студента-філолога, кожного вчителя, кожного літератора й газетяра, публіциста й державного діяча перетвориться на могутнє знаряддя утвердження й розвитку нашої мови» [3, с. 3].

Кілька речень в енциклопедії «Українська мова» про С.С. Смеречинського – знакової постаті в українській мовознавчій науці 20-30-х років – не можуть розкрити вповні значення його наукової спадщини, передусім «Нарисів з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)» (1932 р.). Цю працю, що довгі роки була під забороною, перевидано 1990 року, – і даний факт засвідчує тривалість її життя, потребу в ній на сьогодні. У вінницькому державному архіві зберігається слідча справа репресованого С.С. Смеречинського, останнім часом з'явилося кілька публікацій про нього, – ці матеріали дають можливість ближче познайомитися з ним як із представником тих українських мовознавців, для яких велика любов до рідного слова, самовіддане служіння йому стали страшним викликом долі, жорстокою карою.

Це також стосується і П.К. Ковалева (1898 – 1973), ще одного уродженця Вінниччини, відомого діаспорного мовознавця. Змушений 1944 року емігрувати, він усе життя саможертовно працював у галузі рідного мовознавства, входячи до багатьох філологічних комісій, секцій, асоціацій, товариств, у т.ч. до Наукового товариства ім.Т.Шевченка, у якому редагував «Записки…». У ґрунтовному переліку його досліджень (енциклопедія «Українська мова») чомусь відсутня дуже цікава праця «Вступ до історії східнослов'янських мов», видана в США, де автор порушує проблеми так званого «спільноруського періоду» розвитку цих мов, історичної термінології, походження східнослов'янських пам'яток, літературної мови Київської Русі тощо [2, с.5].

В енциклопедичному виданні «Українська мова» знаходимо також чимало імен письменників, пов'язаних із Вінниччиною, які збагатили українську мову своїми творами, піклувалися про її розвиток, боронили від ворогів: це Марко Вовчок, С.Руданський, А. Свидницький, М. Коцюбинський, М. Стельмах, О. Кундзіч, В. Земляк та ін.

Отже, навіть із цього стислого викладу можна зробити висновок про значимість внеску мовознавців, пов'язаних із Вінниччиною, у загальну скарбницю української науки про мову та про необхідність подальших розвідок у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. З-над Божої ріки: Літературний словник Вінниччини – Вінниця: Континент- ПРИМ, 2001- 406 с.
2. Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов / П. Ковалів. – Нью-Йорк: НТШ, 1970 – 160 с.
3. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К.: Основи, 2004-303 с.
4. Малюта О. «Просвіти» і українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. Малюта. – К.: Просвіта, 2008 – 837 с.

АНОТАЦІЯ

У статті йде мова про діяльність українських мовознавців, обставинами свого життя пов'язаних з Вінниччиною.

Ключові слова: *мовознавство, енциклопедія, біографія, спадщина.*

The article deals with the activity of the Ukrainian linguists, whose life circumstances are connected with the Vinnitsa region.

Key words: *linguistics, encyclopedia, biography, works.*

Тамара Слободинська
(Вінниця)

УДК 811.161.2:81 – 116.3

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТАКСИСУ ЯК МУЛЬТИКАТЕГОРІЙНОГО ТЕОРЕТИЧНОГО ОБ'ЄКТА

Метатеоретичні проблеми дослідження функціонально-семантичного поля й функціонально-граматичної категорії таксису виникають у процесі критичного аналізу наявних у лінгвістичній літературі підходів до вирішення теоретичних проблем названої категорії [2; 4; 5; 6; 7; 8]. Без метатеоретичної оцінки пропонованих інновацій, без методологічного аналізу критичних зауважень, уточнень і доповнень, що висуваються в процесі дискусії, наукова теорія втрачає необхідні для розвитку орієнтири. Відповідно, **мета** нашої статті полягає в усуненні ситуацій невизначеності й дезорієнтації, що періодично виникають у будь-якій царині наукового пізнання.

Певною мірою ситуація невизначеності має місце й у сфері сучасних функціонально-граматичних досліджень, об'єктом яких є таксис. «Достатньо очевидно, – зазначає В.С.Храковський, – що займатися тією чи іншою класифікацією таксисних форм і конструкцій на матеріалі різних різноструктурних мов можна, лише маючи чітке уявлення про те, які форми й конструкції, власне кажучи, мають право називатися таксисними. Інакше кажучи, ми повинні враховувати те чи інше визначення категорії таксису. Вибір конкретного визначення надзвичайно важливий як для теорії, так і – особливо – для практики, оскільки від того чи іншого вирішення цієї проблеми (підкреслення наше – Т.С.) залежить, які форми й конструкції будуть враховуватися при аналізі категорії таксису, а які не будуть враховуватися, хоча при виборі іншого конкретного вирішення склад аналізованих форм і конструкцій може бути іншим» [6, с. 109]. Тут необхідно додати: надзвичайно важливим є не тільки вибір визначення категорії таксису, але й обгрунтування цього вибору. Навряд чи В.С.Храковський хотів сказати, що вибір конкретного вирішення проблеми, яку тут маємо на увазі, може бути довільним і залежати тільки від надання переваг теоретиком – у такому випадку наукова дискусія про класифікацію таксисних форм втратила б усякий смисл. Методологічно й логічно коректна побудова дефініції можлива лише в контексті деякої наукової теорії. При цьому зв'язок дефініції з власними аксіомами й методологічними основами теорії є метатеоретичною проблемою, яка повинна вирішуватися в контексті

вирішення теоретичної проблеми визначення поняття. Відповідно, вибір визначення категорії таксису, про який говорить В.С.Храковський, насправді є вибором наукової теорії, засобами якої таке визначення може бути побудоване. Йдеться не стільки про вибір із вже відомих теорій таксису, скільки про створення такої теорії, яка в методологічному й концептуальному аспектах відповідала б сучасному рівню розвитку наукового мовознавства.

У сучасній лінгвістиці робота теоретика не може починатися «з нуля», тому що у всіх розділах науки про мову вже є реалізовані теоретичні проекти, раціональні аспекти й методологічні недоліки яких обов'язково повинні враховуватися при побудові нових теоретичних проектів. І при оцінюванні вже відомих наукових результатів, і в процесі розробки нової концепції теоретику доводиться відповідати на два метатеоретичних питання: чи відповідає вибрана методологія предметові дослідження й чи відповідає постановка і спосіб вирішення теоретичної проблеми вибраній методології. Якщо на ці два питання метатеоретичний аналіз дасть стверджувальні відповіді, тоді теоретична проблема має не «те чи інше вирішення», як зазначає В.С.Храковський, а тільки те, яке отримає логічний статус доведеного твердження цієї теорії, тобто статус її теореми чи власної аксіоми. Універсальною темою теоретичних досліджень у лінгвістиці є мова як «система систем» (Р.Якобсон); відповідно, універсальною методологією теоретичного мовознавства є системний аналіз. Відзначимо, що вихід сучасної лінгвістики на аксіологічну проблематику, її тісні контакти з культурологією, психологією, мистецтвознавством, естетикою чи іншими гуманітарними, ціннісно-орієнтованими науками не знижує значимості системного підходу при побудові лінгвістичних теорій. Якщо рівень системності методології теоретичного дослідження відповідає онтологічним системним характеристикам досліджуваного об'єкта і якщо в процесі вирішення теоретичної проблеми не порушуються логічні правила й принципи системного аналізу, тоді є підстави очікувати, що рівень невизначеності проблемної ситуації в тій чи іншій сфері теоретичного мовознавства може бути знижений. Зокрема, якщо в процесі теоретичної експлікації поняття «таксис» враховані методологічні вимоги, про які сказано вище, то можуть бути встановлені повністю визначені об'єктивні критерії відбору й систематизації таксисних граматичних конструкцій у конкретній природній мові.

«У літературі, – зазначає В.С.Храковський, – начебто немає серйозних розходжень відносно того, що таксис (відносний час) являє собою категорію, яка реалізується (підкреслення наше – Т.С.) в біпредикативних (і ширше поліпредикативних) конструкціях, де граматичними засобами маркується часова локалізація (одночасність/неодночасність: передування, наступність) однієї ситуації (Р1) відносно другої ситуації (Р2), чия часова локалізація характеризується відносно часу мовлення, тобто незалежно від якоїсь ще ситуації (Рn). Якщо конкретні таксисні значення маркуються за допомогою тих чи інших спеціалізованих дієслівних форм, то в цьому й тільки в цьому випадку може йтися про таксис як про нешифтерну граматичну категорію дієслова» [7, с.29]. Це визначення (позначимо його «Д1») часто цитується в лінгвістичній літературі й сам автор використовує його у всіх своїх працях, присвячених аналізові таксисних граматичних конструкцій у російській, англійській і деяких інших мовах. В одній із таких праць він зазначає: «Вважаємо, що це визначення загалом відповідає тому підходові до опису таксису, який накреслений у працях Р.О.Якобсона, Ю.С.Маслова, О.В.Бондарка, І.А.Мельчука» [6, с.109]. У цьому випадку необхідно враховувати дві істотні для побудови теорії таксису обставини. По-перше, питання про те, чи відповідає теоретична дефініція тому чи іншому методологічному підходові, вимагає спеціального метатеоретичного аналізу. По-друге, праці перерахованих вище дослідників не характеризує спільність методології. Відмінність у методологічних позиціях виявляється вже в тому, що Р.О.Якобсон і О.В.Бондарко

розрізняють семантичні категорії таксису й відносного часу, а І.А.Мельчук і В.С.Храковський не вважають за необхідне проводити таке розрізнення й використовують відповідні терміни як синоніми. Зокрема, І.А.Мельчук із цього приводу підкреслює: «Р.О.Якобсон запропонував дуже зручний термін для позначення категорії відносного часу – таксис» [4, с. 69]. Однак Р.О.Якобсон у праці [8] висловлює протилежний погляд і підкреслює несинонімічність цих термінів: «термін «відносний час» визначає лише один із різновидів категорії таксису» [8, с.101]. У галузі функціонально-граматичних досліджень таксисних відношень ця праця Р.О.Якобсона вважається основоположною саме тому, що в ній уперше було представлене обґрунтування статусу таксису як окремої, відмінної від усіх інших, семантичної категорії. У цій праці реалізується характерний для функціональної лінгвістики підхід «від змісту до форми» і в межах цього підходу подається суто семантичний, без будь-яких покликань на граматичні засоби вираження, опис таксисних смислових відношень: (Д2) «Таксис характеризує повідомлюваний факт стосовно до іншого повідомлюваного факту й безвідносно (підкреслення наше – Т.С.) до факту повідомлення» [8, с.101].

Коментуючи цю дескрипцію, Р.О.Якобсон кваліфікує таксис як нешифтерну семантичну категорію [8, с.102]. У явній невідповідності з Д2 В.С.Храковський у визначенні Д1 будує теоретичний об'єкт, який має експліцитно виражену шифтерну семантику. На цей факт у контексті Д1 з усією визначеністю вказує твердження, що часова локалізація одного з предикатів біпредикативної (в більш загальному випадку – поліпредикативної) семантичної конструкції характеризується відносно моменту мовлення, тобто, за термінологією Р.О.Якобсона, відносно факту повідомлення (.../Es); відповідно, така конструкція є шифтером [8, с.100]. Однак В.С.Храковський, коментуючи Д1, пропонує ще одне визначення, в якому заперечується дейктична (шифтерна) функція таксису: (Д1/) «Якщо конкретні таксисні значення маркуються за допомогою тих чи інших спеціалізованих дієслівних форм, то в цьому й тільки в цьому випадку може йтися про таксис як про нешифтерну (підкреслення наше – Т.С.) граматичну категорію дієслова» [7, с. 29]. Жоден теоретичний об'єкт не може володіти логічно суперечливими характеристиками, відповідно, дескрипції Д1, Д2 і Д1/ визначають різні теоретичні об'єкти, які, проте, позначаються одним і тим же терміном «таксис».

Наведених вище прикладів достатньо для того, щоб поставити під сумнів твердження В.С.Храковського про відсутність розбіжностей відносно визначення поняття «таксис». «При вивченні наявної літератури, яка присвячена таксисові, – зазначає С.М.Полянський, – звертає на себе увагу той факт, що ціла низка аспектів, які стосуються форми, змісту, та й самого лінгвістичного статусу цієї категорії, дослідники трактують із вельми різноманітних позицій, які часом далеко розходяться» [5, с. 151]. Окрім цього, у багатьох випадках методологічні позиції дослідників виизначаються недостатньо чітко. У цьому розумінні неекспліцитним є, наприклад, опис таксису, який подає Ю.С.Маслов: (Д 3) «Значення одночасності, передування й наступності дій й інші часові відношення між діями, які виражаються дієслівними формами, деякі мовознавці (підкреслення наше – Т.С.) виділяють в окрему мовну категорію – таксис» [3, с. 89].

У такому випадку незрозуміло, чи включаються в цю категорію названі в Д3 семантичні одиниці (значення), якщо в деякій ідіоетнічній мові вони виражаються не дієслівними формами, а, наприклад, за допомогою синтасичних конструкцій чи спеціалізованих «елементів ладової лексики» (Л.В.Щерба). Отже, не зрозуміло, чи належить категорія таксису всім мовам, чи тільки тим, які мають відповідні дієслівні форми; і в зв'язку з цим, чи є елементи аналізованої категорії суто семантичними одиницями «плану змісту» або ж білатеральними мовними одиницями. Нарешті, зі

змісту Д3 можна зробити висновок про те, що не всі лінгвісти вважають за необхідне виділення таксису як особливої мовної категорії.

«Таксис, – підкреслює О.В.Бондарко, – не може розглядатися без ускладнювальних семантичних елементів. «Чистий таксис», звільнений від усього того, що виходить за межі власне хронологічних співвідношень, був би абстракцією, далекою від мовної онтології» [2, с. 236]. Однак, якщо не в емпірично спостережуваній «мовній онтології», то, принаймні, в теорії функціональної граматики виділення таксису як відмінної від усіх інших категорій О.В.Бондарко вважає необхідним і пропонує свій варіант визначення цього поняття, узгодженого з дескрипцією Д2 Р.О.Якобсона: (Д4) «Семантичну категорію таксису ми трактуємо як часове відношення між діями (у широкому розумінні, включаючи будь-які (підкреслення наше – Т.С.) значення предикатів) у межах цілісного періоду часу, який охоплює значення всіх компонетів вираженого у висловленні поліпредикативного комплексу» [2, с. 234].

Як відзначає С.М.Полянський, у літературі, присвяченій таксисові, визначення Д4 цитується не менш часто, як Д2 чи Д1, проте дослідники, як правило, не звертають увагу на концептуальні й методологічні відмінності між цими визначеннями й розробляють власні концепції, в яких поняття «таксис» трактується інакше, ніж у працях Р.О.Якобсона й О.В.Бондарка [5]. Невизначеність у цій царині теоретичної лінгвістики зумовлена передусім тією обставиною, що у відповідній літературі термін «таксис» використовується для позначення не одного, а декількох теоретичних об'єктів, що мають різну категорійну природу. «Таксис, – підкреслює О.В.Бондарко, – може бути виражений різними (морфологічними, синтаксичними, морфолого-синтаксичними, лексичними) засобами, що утворюють функціонально-семантичне поле, яке перетинається з полями темпоральності й аспектуальності. Таксис існує в кожній мові, проте як особлива граматична категорія, яка відрізняється від виду і часу, – лише в тих мовах, де є відповідна спеціальна система граматичних форм» [3, с. 504]. У наведеній цитаті на слово «таксис» натрапляємо лише два рази, але в змісті цього фрагменту тексту використовується чотири різних поняття, в яких таксис теоретично репрезентований як, відповідно, структурно-граматична (СГК), функціонально-граматична (ФГК), семантична (СК) або ж функціонально-семантична (ФСК) категорія.

Під категорією розуміють структуровану множину об'єктів, які володіють деякою загальною (такою, що категоризує) ознакою [3, с.115]. Якщо лінгвістичний об'єкт ідентифікується як категорія, то водночас у загальних рисах визначається й план дослідження даного об'єкта. Перший пункт плану – визначення лінгвістичного статусу досліджуваної категорії: експлікація категоризуючої ознаки й побудова множини елементарних субоб'єктів, які володіють такою ознакою. Другий пункт – аналіз внутрішньої структури категоріального об'єкта: виділення онтологічно відокремлених і/чи значимих для цілей дослідження підмножин вихідної множини й визначення відношень між підмножинами (субкатегоріями). Третій пункт – визначення місця досліджуваної категорії в ієрархічній системі всіх категорійних теоретичних об'єктів лінгвістики й передусім визначення взаємозв'язків цієї категорії з її найближчим «системним оточенням» (наприклад, з іншими компонентами деякої макрокатегорії). Послідовність названих пунктів може бути змінена (зокрема в тих випадках, коли досліджуються функціональні категорії мови), однак у будь-якому випадку теоретичне дослідження категорійного об'єкта являє собою процес розкриття його внутрішніх і зовнішніх системних характеристик. Відповідно, методологічні засоби й теоретичні засади такого дослідження з необхідністю повинні мати системний характер. Якщо ж лінгвістичний об'єкт у різних теоретичних ракурсах може бути представлений у вигляді різноманітних, але системно взаємопов'язаних категорій, тоді, як зазначає О.В.Бондарко, методологією дослідження повинен стати полісистемний, системно-інтегруючий аналіз. «Мета такого аналізу, який базується на функціональній основі, –

підкреслює О.В.Бондарко, – полягає передусім у комплексному вивченні взаємозв'язків систем, які не можуть зводитися до єдиної структурної основи, але об'єднуються за принципом загальності функцій» [1, с.19]. Якщо лінгвістичний об'єкт є компонентом граматичної функціональної підсистеми природної мови, тоді теоретичною основою дослідження повинна стати функціональна граматика, яка використовує системно-інтегруючу методологію й узагальнює методи традиційної структурної граматики. Як відзначають С.М.Полянський, В.С.Храковський, Н.О.Козинцева й багато інших дослідників, варіант теорії функціональної граматики, поданий у працях О.В.Бондарка і його послідовників, є найбільш розробленим в концептуальному й методологічному аспектах і найбільш перспективним у плані подальшого розвитку. З огляду на це О.В.Бондарко зазначає: «Розробка теоретичних основ функціональної граматики має пошуковий характер. Пропоноване витлумачення принципів граматичного опису й системи вихідних понять являє собою концепцію, розраховану на уточнення й розвиток у ході наступних досліджень функціональної орієнтації» [2, с. 39]. Загальним вектором, який орієнтує методологію теоретичного дослідження в царині функціональної граматики, є напрямок від «семантики до форми», проте, підкреслює О.В.Бондарко, «підхід «від семантики» містить в собі також результати опису «від форми»» [2, с. 15]. Загалом функціональна граматика повинна бути побудована у такий спосіб, «при якому її структура визначається підходом «від семантики», а в описі мовних фактів (підкреслення наше – Т.С.) використовується чергування обох підходів» [2, с.15].

Дослідження таксису як мультикатегорійного теоретичного об'єкта засобами теорій функціональної граматики передбачає, по-перше, визначення чотирьох його категорійних репрезентацій (семантико-граматична категорія, семантична категорія, функціонально-граматична категорія, функціонально-семантична категорія) і, по-друге, визначення системних відношень і взаємозв'язків між цими репрезентаціями. Теоретичний опис названих вище категорій накреслює **перспективи** подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Предисловие //Проблемы функциональной грамматики. Категории морфологии и синтаксиса в высказывании. – СПб.: Наука, 2000. – С.3-8.
2. Бондарко А.В. и др. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. /АН СССР. Ин-т языкознания; Редкол.: А.В.Бондарко (отв. ред.) и др. – Л.: Наука. ЛО, 1987. – 348 с.
3. Лингвистический энциклопедический словарь /Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Т.11. Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband, 38/2. Москва; Вена, 1998.
5. Полянский С.М. Конструкции с предикатными актантами и таксис (или всегда ли таксис является таксисом?) // Квантитативная лингвистика и семантика: Сб. науч. тр. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2001. – Вып.3. – С.151 – 162.
6. Храковский В.С. Таксисные конструкции (опыт классификации) // Теоретические проблемы функциональной грамматики. Материалы Всероссийской научной конференции (Санкт-Петербург, 26-28 сентября 2001) / Отв. ред. А.В.Бондарко. – СПб.: «Наука», 2001. – С. 109-112.
7. Храковский В.С. Таксис следования в современном русском языке //Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры / А.Э.Аханкина, А.В.Бондарко, М.Д.Воейкова и др.; А.В.Бондарко, С.А.Шубик (отв. ред.); РАН. Институт лингвистических исследований. – СПб.: Наука, 2005. – С.29-85.
8. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 95-113.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються теоретичні проблеми сучасної функціоналістики, зокрема російської, на які натрапляємо у формуванні визначення таксису. З огляду на це автор пропонує власний варіант дефініції мовної категорії таксису, а також критерії відбору таксисних конструкцій.

Ключові слова: *таксис, семантична категорія, семантико-граматична категорія, структурно-граматична категорія, функціонально-семантична категорія.*

The article deals with theoretical problems in the modern functionalistics, especially in Russian functionalistics, which we meet in the process of creating the definition of linguistic category of taxis. According to it the author proposes her own definition of the named category and also the criteria of the selection of taxis constructions.

Key words: *taxis, semantic category, semantic-grammatical category, structurally-grammatical category, functional-semantic category.*

ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ І СЛОВОТВОРУ

Людмила Білоус
(Бар)

УДК 81'373. (477. 43/. 44)

СЛОВОТВОРЧІ ТИПИ ГЕОГРАФІЧНИХ НОМЕНІВ ВІННИЧЧИНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОСЛИННОГО ПОКРИВУ

У слов'янському й українському мовознавстві посилився інтерес до структури й семантики слів у межах окремих тематичних груп. Науковий інтерес до народної географічної термінології зумовлений насамперед її здатністю «консервувати» в собі цілісну лінгвістично-географічну історію відповідного терену. Академік А.Ю.Кримський зазначав, що ця група лексики дуже стійка, довго зберігається у мові, відбиває найдавніші впливи як наслідок мовних контактів різних народів.

До цих слів зверталося немало дослідників у слов'янському й українському мовознавстві. Географічна термінологія зібрана на рівні національних словників і монографічно досліджена в польській (П.Нітче, Я.Сташевський), чеській і словацькій (Р.М.Малько), болгарській (І.Я.Яшкін), російській (В.М.Мокієнко, Е.М.Мурзаєв) мовах. Узагальнюючою працею такого типу у слов'янському мовознавстві стала монографія М.І.Толстого «Славянская географическая терминология: семасиологические этюды» (1969). З-поміж українських дослідників варто відзначити регіональні словники: Є.О.Черепанової «Народная географическая терминология Черниговско-Сумского полесья» (1984), Т.В.Громко, В.В.Лучика, Т.І.Поляруш «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» (1999), О.К.Данилюк «Словник народних географічних термінів Волині» (1997).

Дослідження народних географічних термінів Вінниччини показало, що ця лексична група є досить чисельною, важливою частиною загальнонародної мови. Діалектні й говіркові особливості зумовлюють значну варіативність географічних термінів за фонетичним та словотвірним оформленням, що спричиняється до їх синонімічного використання, увиразнення місцевого мовлення. Становлення, розвиток і функціонування народної географічної термінології визначається рядом позамовних і власне мовних факторів, які перебувають у тісному взаємозв'язку [2, с.120]. Особливості рельєфу, гідрографії та природних умов Вінниччини, а також ведення господарства знайшли своє відображення у семантиці досліджуваних географічних термінів.

Тематична група географічних назв на позначення рослинного покриву відзначається розгалуженою внутрішньою диференціацією. У зв'язку з природніми умовами досліджуваного регіону аналізований клас поділяється на три групи: «поле», «ліс», «пасовище, луг». Географічні терміни, об'єднані за спільною семантикою, становлять не дуже чисельні синонімічні ряди (від 2 до 23 одиниць). Найбільша кількість сем пов'язана з характеристикою лісу за породою дерев: «дубовий ліс», «сосновий ліс», «березовий ліс», «вільховий ліс» тощо. До найчисельніших за кількістю форм вираження належать семи «поле, на якому щось росло» (29 лексем), «необроблене поле» (18), «затоплений ліс» (20), «густий ліс» (18). За сферою вживання і характером семантичної групи географічні номени поділяються на загальновживані *(узлісся, город, луг, поле, ліс, гай, сосни);* діалектні *(соснина, березина, вільшаник,*

галява, нетрі, дуброва, трухляк); специфічні для окремих говірок *(облога, буєрак, вшивий ліс, гущі, виворот, просєка).*

Метою нашого дослідження є аналіз словотворчої структури географічних номенів Вінниччини на позначення рослинного покриву.

Словотворчий аналіз зібраного фактологічного матеріалу показує, що у сфері місцевої географічної термінології діють морфологічний (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, словоскладання (composita) та синтаксичний спосіб словотвору, які характерні й для інших слов'янських мов.

Найпродуктивнішим способом творення географічних номенів є морфологічний, а в його складі – суфіксальний (понад 90 % таких лексем).

Поширеними словотворчими формантами, за допомогою яких утворені географічні апелятиви, є суфікси **-ище** та **-иська** – *згарище, попелище, завалище, пустище, бурячище, житниська, пшеничиська, пасовиська, згариська, пасьбище, гнилище, пожариська, попелище.* Як свідчать дослідження, у сучасній українській літературній мові назви полів утворені в основному за допомогою суфікса **-ище** – *конопище, картоплище* й паралельні утворення з суфіксами **-ище** та **-иська** – *житнище і житниська*. В українській народній мові співвідношення утворень із суфіксами **-ище** і **-иська** зовсім інше: діалектних структур із суфіксом **-иська** значно більше, ніж у літературній мові, хоч продуктивнішим для творення назв полів з-під сільськогосподарських культур є словотворчий тип, що складається з прикметникової та іменникової основи і суфікса **-ище.**

Суфікси **-ище / -иська** умовно можна зарахувати до загальнослов'янських, ~ укр. діал. на теренах Кіровоградщини: *пастбище, пасьбиська, попелище, хмизище, кукурудзище, пасовиська*; укр. діал. у говірках Волині: *грачниська, гречиська, пасовище, пастбище*; рос. діал.: *токовище, моховище, мочище*. Хоч ці суфікси вважаються взаємозамінними, у групах слов'янських мов вони функціонують по-різному: суфікс **–ище** характерний передусім для східнослов'янських, південнослов'янських і тільки частково для західнослов'янських мов; натомість суфікс **-иська** найбільш поширений у західнослов'янських мовах, менше у східнослов'янських (зокрема українській і білоруській) і зовсім відсутній на півдні слов'янської мовної території [4, с.32].

Ще на початку застосування в українських мовознавчих дослідженнях методу лінгвістичної географії була визначена умовна територіальна диференціація суфіксів **-ище/ -иська** на українській мовній території, згідно з якою утворення із суфіксом **-ище** поширені перважно на Лівобережній Україні, зокрема на схід від Києва, утворення з суфіксом **-иська** – на Правобережжі. На це явище звертали увагу попередні дослідники, які широко вводили український матеріал при висвітленні загальнослов'янської проблематики, пов'язаної з походженням, генетичним взаємозв'язком і семантичними функціями суфіксів **-ище/ -иська**.

Історія дослідження суфіксів **-ище/ -иська**, які стосуються їх походження, генетичних взаємозв'язків і семантичних функцій у різних слов'янських мовах, досить давня і складна. Давня тому, що майже протягом століття різні дослідники, прямо чи посередньо, висвітлюють ряд питань, пов'язаних із суфіксами **-ище/ -иська**. Складна, тому що й до сьогодні існує два різні погляди щодо походження суфіксів **-ище/ -иська** в слов'янських мовах, зокрема щодо визначення первинності одного з них.

Частково характерний для окремих говорів Вінниччини словотворчий тип із суфіксом **-анка** *(горанка, болотянка, гречанка, оранка, сажанка, піщанка, вільшанка, ділянка).* У сучасній українській мові, як і в інших слов'янських, суфікс **-анка є** полісемічним. На території Вінниччини спорадично локалізується також словотворчий тип із суфіксом **-иця** (**-ниця**) – *скарбниця, косовиця, житниця, пасовиця,* який належить до менш поширених формантів інших слов'янських говорів, ~ укр. діал. *березиця, бистриця.*

Якщо словотворчі типи із суфіксами **-ище, -исько, -анка** можна вважати активно діючими словотворчими зразками для обстеженої діалектної території, то обмежене функціонування структур із суфіксом **-иця** (**-ниця**) свідчить про непродуктивність цієї моделі для творення назв рослинного покриву. Суфікс **-иця** (**-ниця**) належить до давніх слов'янських формантів, хоч по-різному функціонує в окремих слов'янських мовах. Найбільшу продуктивність він виявляє у південнослов'янських мовах, рідше виступає у мові західних і східних слов'ян.

Окремі апелятиви на позначення рослинного покриву мають демінутивне забарвлення, якого надає їм суфікс –**ок:** - *лісок, гайочок, гайок, часток, березок, куток, кусок, клинок, плецок, парок.* Словотворчі моделі зустрічаються і на теренах Кіровоградщини: *лісок, гайок.*

На позначення рослинного покриву локалізується словотворчий тип із суфіксом –**ина:** *дубина, вільховина, вільшина, прогалина, галявина, гущавина, моховина, гнилятина, корчовина, цілина, парнина, старина.* Суфікс **-ина**, добре відомий сучасній українській мові, був поширений в давньоукраїнській мові, виступаючи, наприклад в українській актовій мові XIV – XV ст., одним з найбільш продуктивних формантів у творенні назв предметів жіночого роду, і вживався паралельно з суфіксом **-иця**. Хоч до нашого часу суфікс **-ина** не зберіг повністю свого первісного значення, він усе-таки досить поширений, ~ укр. діал. у говірках Кіровоградщини *гущина, соснина, березина;* укр. діал. на теренах Волині *березина, вільшина, соснина.*

Лексикалізований вияв мають також формації з суфіксом **-иння**, що виступає острівними ареалами в надбузько-поліських, подільських, буковинських та гуцульських говірках і, за нашими спостереженнями, не творить територіального диференційованого словотворчого типу, який може служити зразком словотворчого оформлення слів у певній семантичній підгрупі назв. Суфікс **-иння** при творенні назв полів на території Вінниччинни поєднується тільки з деякими лексичними основами, що є назвами окремих городніх і польових культур: *кукурудзиння, соняшничиння, гущавиння,* утворюючи часто синонімічні словотворчі паралелі.

Суфіксальний тип словотвору географічних номенів найбільш продуктивний, а в межах суфіксального типу продуктивні моделі: іменник + **-ка** *(ділянка, градка, частка, палєтка, травка), дієслово* + **-ка** *(висадка, вирубка, посадка, оранка).*

У зв'язку з тим, що в групах споріднених говірок або в окремих говірках для творення аналогічних назв можуть співіснувати різні словотворчі типи, які відрізняються між собою характером (іменникових або прикметникових) твірних основ або синонімічними суфіксами, які ніби закріплені за певними основами (що спостерігається частіше), виникає питання про внутрішнє узгодження словотворчої морфеми і твірної основи, взаємозалежності твірної основи і форманта, а саме: чи шукати причину цього явища у властивостях самих афіксів, чи у внутрішній валентності твірної основи, тобто у її здатності сполучатися саме з цим, а не іншим афіксом. Фактичний матеріал підтверджує погляди тих учених, які вважають, що похідне слово завжди ніби повністю «передбачене» основою, від якої воно утворене, тобто визначають вирішальну роль морфолого-семантичної валентності основи [4, с.46].

Діалектний словотворчий матеріал, представлений в ареальному аспекті, подає багато фактів саме такого внутрішнього узгодження твірної основи і словотворчого форманта, що на різних діалектних територіях зумовлений різними лінгвістичними чинниками. Тому в окремих говірках Вінниччини і співіснують різні словотворчі типии, наприклад: відіменникові утворення із суфіксами **-анка** – *гречанка, бранка, вільшанка, ділянка* поряд з відприкметниковими або відіменниковими формаціями з суфіксом **-иця** *житниця (житняниця), косовиця.*

У географічній термінології префіксація іменників як засіб словотвору мало продуктивна, на відміну від топонімії, де ця словотворча модель отримала на деяких слов'янських територіях велике розповсюдження. Серед префіксів, за допомогою яких творяться географічні апелятиви, найбільш поширені: **по-** *(поділ, посадка),* **пере-** *(перелісок, переліс),* **про-** *(прогалина),* **ви-** *(вирубки, вироване, висадки, вигорілок),* **на-** *(наділ),* **пра-** *(праліс),* **за-** *(затоп, завал),* опрацьовані дослідження народних географічних термінів Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) показали, що префіксальний засіб словотвору є досить чисельним на цій території: *поділ, посадка, пооране, покіс, переліс, переліг, перелог, пробіл, прогалина, прогалля, прогін, випас, наділ.* Менш вживаний цей засіб словотвору в говірках Волині: *покопище, порослина, пожарисько, перелісок, вигон, видолинок.*

Серед географічних апелятивів виділяється окрема група префіксально-суфіксальних дериватів – *перелісок, посадка, висадки, вирубки, добавка.*

Складних слів, утворених шляхом складання або зрощення двох компонентів, порівняно небагато. Назви, утворені шляхом злиття сполучень слів в одне слово, поділяються на дві групи: «чисті» композити *(сінокос, сіножать, лісокрай, лісосмуга)* та композити із суфіксацією *(рідколісся).*

Як правило, географічні апелятиви на досліджуваній території за своїм утворенням, за своєю структурою є однослівними. І лише незначна частина твориться синтаксичним способом, коли назвою стає словосполучення. Найчастіше складену назву утворює поєднання прикметника з іменником та дієприкметника з іменником *(вироване поле, незороване поле, застояні поля, чорний ліс, буйний ліс, старий ліс, молодий ліс, косий ліс, мочаристий ліс, поломаний ліс, дубовий ліс).*

Отже, за своєю морфологічною структурою аналізовані терміни неоднозначні. Тут спостерігаються похідні утворення, а також різноманітні афіксальні деривати й композитні утворення. Продуктивним способом творення географічних номенів Вінниччини є морфологічний суфіксальний засіб деривації (**-ище, -иська, -ина**, **-иця**), менш продуктивним –синтаксичний. Матеріал аналізованої лексико-семантичної групи назв добре ілюструє думку про те, що на різних територіях визначається і функціонує точно окреслений словотворчий тип, який у межах можливих синонімічних варіантів дозволяє вирівнювати оформлення слова за певним активно діючим зразком.

У цілому словотвірна структура географічних номенів досліджуваної території, незважаючи на деякі особливості (ареал поширення, продуктивність/непродуктивність функціонування), має багато спільних ознак з географічними апелятивами інших регіонів України та чітко виражений український типологічний характер.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк О.К. Словник народних географічних термінів Волині: Словник. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 108 с.
2. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Відп. ред. В.В. Лучик. – Кіровоград: РВЦ КДПУ, 2000. – 172 с.
3. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Відп. ред. В.В. Лучик. – Київ – Кіровоград: РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
4. Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К.: Наук. Думка, 1976. – 163 с.
5. Полякова Н.Е. От «араины» до «яра»: Народная географическая терминология Пермской области. – Пермь: кн. изд-во, 1988. – 181с.

АНОТАЦІЯ

Всебічне вивчення лексики в межах конкретних лексичних груп у сучасній вітчизняній лінгвістиці дедалі виразніше висувається до ряду найбільш актуальних. Проблема розгляду географічної лексики Вінниччини набуває особливої актуальності, оскільки ще не була предметом спеціального вивчення. У

статті проаналізовано словотворчі типи географічних номенів досліджуваного масиву на позначення рослинного покриву.

Ключові слова: *апелятиви, географічна термінологія, номенклатура, лексема, словотвірні особливості.*

Thourough studying of vocabulary within the limits of specific lexical groups in present native linguistics more and more is brought forward to a set of the most actual ones. The problem of geographic terminology examination of Vinnytsia region becomes of special actuality because it hasn't been a subject of special research yet.In the article word building types of geographic nomens which name planted serfices have been analysed.

Key words: *meaning, geographic terminology, nominclature term, word, word building features.*

Руслана Гомонай
(Київ)

УДК 811.161.2:81'373.611

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ КОНФІКСАЛЬНИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА *ДО-*

Із часу виокремлення вчення про словотвір в окрему лінгвістичну дисципліну інтерес українських мовознавців до проблем дериватології не вщухає. Пильну увагу дослідники приділяли й питанням історичного словотворення. Загалом вивчення словотвірної системи в її історичному розвитку неможливе без попереднього дослідження історії й особливостей розвитку окремих афіксів. Адже, як зазначає П.І. Білоусенко, виникнення нових у структурному відношенні слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів з твірними основами різних типів, розширення чи звуження семантичного навантаження афіксів дають змогу визначити загальні закономірності і тенденції розвитку словотвірної системи взагалі [1, с.5].

У статті ми розглянемо етапи виникнення, формування і розвитку лексико-словотвірних типів конфіксальних прикметників на ***до-***. Це цікаве історичне явище, яке нині ще не отримало висвітлення в науковій літературі.

Поодинокі випадки утворення прикметників з префіксом ***до-*** у праслов'янській мові, а також дані давньої руськоукраїнської мови (а фактично їх відсутність) свідчать про те, що до XIV ст. префікс ***до-*** не брав активної участі у творенні прикметників. Початок формування окремих лексико-словотвірних типів конфіксальних прикметників на ***до-*** припадає на період розвитку староукраїнської мови, а саме на кін. XVI – поч. XVII ст. Завершився цей процес у XIX – XX ст., коли остаточно сформувалися всі сьогодні існуючі лексико-словотвірні типи конфіксальних прикметників на ***до-***. Розглянемо їх детальніше.

Основною функцією ***до-*** є передача часових відношень. Похідні з названим формантом означають «який передує в часі чомусь» [2, с.370], що виражено твірним іменником. Наприклад: *добуржуазний* (СУМ II, 328), *довоєнний* (337), *дообідній* (368), *достроковий* (390), *дохристиянський* (399), *дошкільний* (401) та ін.

Зазначимо, що у період розвитку нової української мови цей лексико-словотвірний тип зазнає ряд змін:

1) у староукраїнській мові в ролі твірного виступали іменники на позначення часових понять, найпоширенішим з яких був іменник *час* і, відповідно, найуживанішим – прикметник *дочасний*. Наприклад: *смєрт дочасна" каждом□ пєвна* (к. XVI, См. Кл., 35), *доча(с)ный* (1596, Зиз. Лекс., 39), *дочасное и смертелное житіє* (1598, Арх. ЮЗР, I, 380), *доч⌐сную п⌐губу* (ВПК XVI, 234 зв.), *посєсоро(м) дочасны(м)* (1600, ККПС, 76),

для дочасних пожитков (бл. 1605, Пер., 25), *на ти(м) мизє(р)нымъ и доча(с)ны(м) свєтє* (1650, ДМВН, 35), *дочастный* (XVII, Слав.-Кор., 444), *и дочасно(и) ка(р)ности бжо(и) здє пріяю* (к. XVII-п. XVIII, КЗ, 38), *для трактованя дочасного покою* (XVIII, Вел. II, 102). Цей ад'єктив зберігся і в українській мові – *дочáсний* (1885-1886, Жел. I, 200), *дочасный* (п. XIX, Б.-Н., 122), *дочасний* (1907-1909, Гр. I, 436), *дочасний* (СУМ II, 399) і сьогодні вживається у двох значеннях: 1) «який настає раніше призначеного строку»; 2) «який триває певний час». Наприклад: *йшла на ту дочасну страту* (ЛУ, I, 244), *це лихо дочасне, не вічне!* (Вовчок, I, 143). Проте нині названий прикметник вже не сприймається як префіксально-суфіксальне утворення.

У к. XIX – на поч. XX ст. ця група поповнюється новими похідними: *дотеперішний* (1885-1886, Жел. I, 201), *досегоднїшний* (200), *доседнешний* (200), *доселїшний* (200), *добідній* (1907-1909, Гр. I, 396), *дозірній* (411) «який відбувається до зорі», *дообідній* (421), *досвітній* (428) / *досвітчаний* (428) «який відбувається перед світанком », *доколишній* (414).

Характерною рисою української мови стало розширення кола іменників, які здатні виступати мотивуючими, особливо з точки зору семантики. Вони можуть називати певну подію, явище, період чи епоху [4, с.214; 3, с.300]. Наприклад: *домонополістичний* (365) «який існував до появи монополії», *допетровський* (370) «який передував правлінню Петра I», *дописемний* (370) «який існував до виникнення писемності», *допризовний* (375) «який передує призову у військову службу», *дореформений* (376) «стосується періоду до реформи 1861 року» та ін.

2) у староукраїнській мові другим компонентом конфікса виступав тільки суфікс ***-н-***. Причому наявність саме ***-н-*** як другого компонента конфікса була обов'язковою структурною особливістю. В українській мові цей суфікс, як і раніше, залишається найуживанішим (близько 50 % похідних творяться саме за його допомогою): *дореволюційний* (СУМ II, 376), *дофеодальний* (96), *дошлюбний* (402) та ін. Крім нього, у процесі словотворення разом з ***до-*** починають брати участь суфікси:

-ов-: *докласовий*, *достроковий*;

-ев-: *дожовтневий*;

-ськ-: *домарксистський*, *дохристиянський*;

-овськ-: *допетровський*;

-анськ-: *дорадянський*;

-ичн-: *доімперіалістичний*, *докапіталістичний*, *досоціалістичний*.

Суфікс ***-альн-***, який в XI – XVIII ст. вживався у складі прикметника *докончальныи* / *докончальнии*, виходить з ужитку разом із самим ад'єктивом. Така форма була зафіксована тільки у рукописному словнику П. Білецького-Носенка – *докончальный* (п. XIX, Б.-Н., 121), а згодом вона була витіснена прикметником *доконечний* (1885-1886, Жел. I, 194; 1907-1909, Гр. I, 414; СУМ II, 353), який сьогодні має значення «обов'язковий, неодмінний». Наприклад: *доконечна і цілком ясна вимога* (Рильськ., III, 136).

Цікавим з погляду семантики є прикметник *допотопний* (СУМ II, 374). Утворений за допомогою конфікса ***до-…-н-*** від основи іменника *потоп*, у сучасній мові він не має нічого спільного з семантикою мотивуючого слова і означає «дуже давній», наприклад: *допотопного звіра* (Н.-Л., III, 1956, 211). Частіше названий прикметник вживається з іронічним забарвленням і має значення «застарілий; який вийшов з ужитку»: *відмовилися скористатися з такого допотопного способу пересування, як візник* (Янов., II, 1954, 96).

Говорячи про передачу префіксом ***до-*** часових відношень, слід наголосити ще на одній рисі. У староукраїнській мові існував лексико-словотвірний тип конфіксальних прикметників на ***до-***, які передавали часові межі: *оддаючи до скарбу*

нашого повинность дорочную (1389, ССУМ ІІ, 320) – «щорічний», *и на нєб± лу(н)ного б±г дороч(н)ого* (к. XVI, См. Кл., 41), *дорочный* (XVII, Слав.-Кор., 444), *дорочного жолду* (XVIII, Вел. IV, 283), , *право свое доживотное иншому подалъ* (1571, Арх. ЮЗР, І, 185) – «який триває до кінця життя», *пнєю доживо(т)ною* (1638, ККПС, 115), *запи(с) до(л)говы(и) и доживо(т)ни(и)* (1650, ДМВН, 29 зв.), *иг мє(н) а(л)бо чє(р)нєць доско(н)ного посл шє(н)ства цркввє* (СУМ 16- п.п. 17 VIII, 157) – «який триває до кінця життя, до скону», *дов±чно(и) муки* (к. XVII-п. XVIII, КЗ, 10).

У новій українській мові він поступово виходить з ужитку: у словниках к. XIX – поч. XX ст. фіксуються тільки прикметники *дожив тний* (1885-1886, Жел. І, 193), *досмертний* (200), *довічний* (1885-1886, Жел. І, 191; 1907-1909, Гр. І, 404). Сучасна мова з усіх ад'єктивів зберегла тільки *довічний* (СУМ ІІ, 335) у значенні «дуже давній, споконвічний». Наприклад: *сонце!.. довічний світе* (Мирний, IV, 308), *вишукуй довічної правди* (Кроп., ІІ, 342), *довічним рабством* (ЛУ, ІІ, 238).

За участю префікса ***до-*** і суфікса ***-н-*** утворювалися також прикметники, які передавали ознаку щодо напрямку. Ця група сформувалася у староукраїнській мові і продовжила свій розвиток у наступний період. У пам'ятках XIII – XVIII ст. виявлено всього 2 похідні: *лиштви додолніи* (Т., 755), *поклон доземний* (Т., 757). Усі староукраїнські прикметники перейшли в українську мову, але мають різний статус. Так, *доземний* (1885-1886, Жел. І, 193; 1907-1909, Гр. І, 411; СУМ ІІ, 347) «завдовжки до самої землі» – збережений у сучасній літературній мові, а прикметник *додолній* вживається тільки в діалектах і має форму *додільний* (СУМ ІІ, 345) «довгий до самої долівки». Наприклад: *мати у білій сорочці додільній* (Вовчок, VI, 225), *уклін доземний* (Рильськ., 300 літ, 18). Цей лексико-словотвірний тип поповнюється не дуже інтенсивно. Власне в сучасній українській мові з'явився тільки один новотвір – *доцентровий* (СУМ ІІ, 399) «направлений під час руху до центра кривини».

Конфіксальні похідні прикметники на ***до-*** можуть також передавати ознаку щодо вичерпності, повноти [3, с.300]. До цього лексико-словотвірного типу належать: *дословний* (1885-1886, Жел. І, 200) / *дослівний* (СУМ ІІ, 385), *докорінний* (354). Наприклад: *про докорінну перебудову села* (Чаб., Стоїть явір, 121), *в дослівнім перекладі* (ЛУ, V, 10). Творяться такі прикметники від основи родового відмінка іменників за допомогою конфікса ***до-…-н-***. Загалом описуваний лексико-словотвірний тип є непродуктивним.

Ще одним новим, порівняно зі староукраїнською мовою, є лексико-словотвірний тип прикметників, які вказують на відповідність або збіг властивостей предметів [3, с.300]. Цей тип, як і попередній, є непродуктивним. Серед похідних можна назвати *домірний* (1907-1909, Гр. І, 419; СУМ ІІ, 363) «пропорційний», *доречний* (СУМ ІІ, 376) «який відповідає ситуації; зроблений до речі, своєчасно», *доцільний* (СУМ ІІ, 399) «відповідний поставленій меті».

Отже, в сучасній українській мові у процесі історичного розвитку сформувалися чотири основні лексико-словотвірні типи конфіксальних прикметників на ***до-***:

1) «такий, що передує в часі певній події, явищу, періоду чи епосі» – найпродуктивніший і найпоширеніший;

2) прикметники, що передають ознаку щодо напрямку;

3) прикметники, що передають ознаку щодо вичерпності, повноти;

4) прикметники, які вказують на відповідність або збіг властивостей.

Перші два типи були сформовані ще у XIV – XVIII ст. і в українській мові набули дальшого розвитку. Інші два сформувалися порівняно недавно (к. XIX – п. XX ст.) і є непродуктивними. Староукраїнський тип, до якого входили прикметники, що означали часові межі, у новій українській мові повністю виходить з ужитку.

Загальна картина розвитку має такий вигляд:

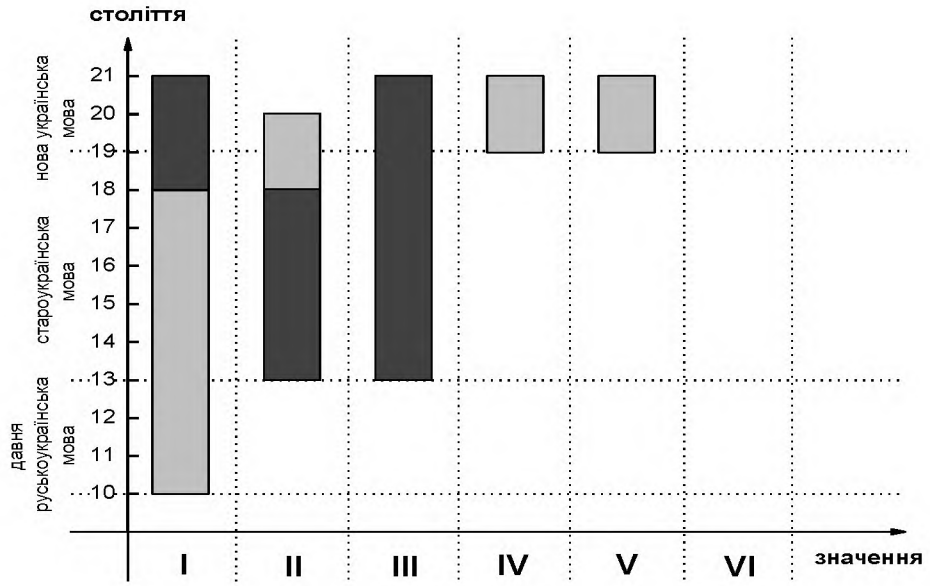

Рис. Схема розвитку лексико-словотвірних типів конфіксальних прикметників на *до-*:
□ – непродуктивний ЛСТ, ■ – продуктивний ЛСТ
I – «який передує в часі чомусь», II – «часові межі», III – «ознака щодо напрямку», IV – «ознака щодо вичерпності», V – «відповідність чи збіг властивостей»

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

Арх. ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею по разбору древних актов. – Киев, 1858-1914. – Ч. 1-8.
Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.
Вел. – Величко С. Сказаніе о войнъ козацкой зъ поляками. – К.: Вид-во АН УРСР, 1926. –Т. 1.–268с.
Вовчок – Марко Вовчок. Твори: У 6 т. – К.: Держлітвидав, 1955-1956.
ВПК XVI – Віршовий полемічний комплекс 80-90-х років XVI ст. // Українська поезія. Кін. XVI – поч. XVII ст. / Упор. В.П. Колосова, В.І. Крекотень. – К.: Наук. думка, 1978.
Гал. – Іоаникій Галятовський. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1985.
Гр. – Гринченко Б. Словарь украинского языка: У 4 т. – К., 1907-1909.
ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. акт. док. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та ін. – К.: Наук. думка, 1981. – 316 с.
Жел. – Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник: У 2 т. – Львів, 1885-1886.
Зиз. Лекс. – «Лексис» Лаврентія Зизанія // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славенороссская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 23-89.
КЗ – Зиновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П. Чепіги; іст.-літ. коментар В.П. Колосової. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.
ККПС – Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / Підгот. до вид. Г.В. Боряк та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – 337 с.
Кроп. – Кропивницький М.Л. Твори: У 6 т. – К.: Держлітвидав, 1958-1960.
ЛУ – Леся Українка. Твори: У 5 т. – К.: Держлітвидав, 1951-1956.
Мирний – Панас Мирний. Твори: У 5 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954-1955.
Н.-Л. – Нечуй-Левицький І.С. Твори: У 4 т. – К.: Держлітвидав, 1956.
Пер. – Пересторога // Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 25-63.
Рильськ. – Рильський М.Т. Твори: У 10 т. – К.: Держлітвидав, 1960-1961.
Рильськ., 300 літ – Рильський М.Т. 300 літ. – К.: Рад. исьменник, 1954.
Син. – Синоніма славенороссская // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синоніма славенороссская» / Підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В.В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 91-172.

Слав.-Кор. – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексікон словено-латинскій // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 423-541.
См. Кл. – Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Німчук. – Житомир, 2005.
ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1977-1978.
СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
СУМ 16-п.п. 17 ст. – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Львів, 1994-2006. – Вип. 1-13.
Т. – Історичний словник українського язика / Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; ред. Е. Тимченко. – Т. 1 (А-Ж). – Харків-Київ: Держ. вид-во України, 1930.
Чаб., Стоїть явір – Чабанівський М.І. Стоїть явір над водою. – К.: Молодь, 1959.
Янов., 1954 – Яновський Ю.І. Твори: У 2 т. – К.: Держлітвидав, 1954.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К.: КДПІ, 1993. – 214 с.
2. Морфемний словник: Близько 36 000 слів / Уклад. Л.М. Полюга. – К.: Рад. школа, 1983. – 464 с.
3. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
4. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

АНОТАЦІЯ

У статті описано історію формування лексико-словотвірних типів конфіксальних прикметників на ***до-****. На основі аналізу похідних, виявлених у пам'ятках XI-XX ст., виводиться час виникнення кожного типу, етапи його розвитку і сучасний стан, що схематично зображено на графіку.*

Ключові слова*: лексико-словотвірний тип, конфікс, префікс* ***до-****.*

The article deals with the history of forming the lexicology-word building types of adjectives with confix ***do-****. The analysis of derivates fixed in the Ukrainian monuments of the 11-20th centuries gave us the possibility to determine the time of appearing of each type, the stages of its development and present status. The above mentioned facts are shown on the diagram.*

Key words*: lexicology-word building type, confix, prefix* ***do-****.*

Валентина Зубченко
(Київ)

УДК 811.161.2'367.332.7'06

ДИСКУСІЙНІСТЬ СТАТУСУ ПРЕДИКАТИВНОГО НОМІНАТИВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На сучасному етапі розвитку мовознавства предикативний номінатив одностайно трактується мовознавцями. К. Шульжук, М. Заоборна, М. Плющ, І. Слинько, Ю. Шевельов надають перевагу предикативному інструменталю, оскільки саме такі конструкції вважаються найсильнішими позиціями вираження іменного предиката. У курсі історичного синтаксису української мови І. Слинька висвітлено погляди російської школи мовознавців на становлення предикативного номінатива, а точніше − інструменталя, які підпорядковані більше правилам російської мови, ніж української. Мовознавчі надбання синтакси Розстріляного Відродження так повністю і не досліджені. Дослідники-початківці, вивчаючи проблему, іноді навіть не знають про

існування ґрунтовних, з високою науковою вартістю праць українських мовознавців, а саме О. Курило, Є. Тимченка, С. Смеречинського, О. Синявського.

Не претендуючи на вичерпність дослідження, саме трактування предикативного номінатива у працях дослідників періоду нормування українського синтаксису визначаємо **предметом** статті, **метою** якої є висвітлення поглядів мовознавців зазначеного періоду на предикативний номінатив. Досягнення поставленої мети передбачає з'ясування кількох **завдань**, а саме аналіз праць О. Курило, Є. Тимченка, С. Смеречинського, О. Синявського з проблем структурних компонентів у предикативній конструкції та визначення їхніх позицій з цього питання.

Поняття відмінка вперше в українській мовознавчій науці ввели С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у праці „Руська граматика". У синтаксичному плані відмінок є необхідним компонентом формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних структур речення, умовою існування відповідних синтаксичних конструкцій.

Погляди мовознавців періоду українізації розходяться у питанні функціональної структури компонентів предикативної конструкції.

О. Синявський у праці „Норми української літературної мови" розглядає вираження присудкового додатка називним відмінком, орудним відмінком та знахідним відмінком з прийменником *за*.

Орудний присудкового додатка взагалі більше властивий тоді, коли присудок повинен визначати не постійну, тривалу властивість підмета, а саме навпаки, коли він показує властивість тимчасову, називний же – постійну, сталу. Не можна сказати *Той робітник <u>був німцем</u>*, а тільки *Той робітник <u>був німець</u>*; недоречно *Він там <u>був</u> два роки <u>вчитель</u>*, а можна *Він там <u>був</u> два роки <u>вчителем</u>*. На означення посади, професії, ролі, взагалі неістотної ознаки людини, а також тимчасової ролі речі, в українській мові дуже поширені присудкові додатки знахідного відмінка з прийменником *за*: *бути за вчителя, правити за постіль, тощо*.

Основне значення всіх цих трьох конструкцій, що іноді можуть бути навіть при тому самому дієслові, не однакове, як і саме походження їх: найстарша форма додатка присудкового – називний відмінок (*він був учитель*), молодша – орудний (*учителем*) і наймолодша – знахідний із *за* (*за вчителя*) [6, с. 223].

Дещо іншої позиції дотримується О. Курило та її однодумці. У праці „Уваги до сучасної української літературної мови" вона зазначає відхилення української мови від правила вживання присудкового номінатива та інструменталю в російській мові та вказує на паралельність вживання конструкцій з номінативом і інструменталем: ***<u>Суддею</u>*** *був ведмідь, вовки були* ***<u>підсудки</u>*** (Гребінка); *Я ще вчивсь склади писати, бо був* ***<u>ще хлоп'я</u>*** (Кв). На підставі фактів в українській мові можна значною мірою узагальнене правило: в інструменталі виражена неістотна, змінна ознака; в номінативі може бути виражена й істотна, незмінна, і неістотна, змінна ознака, - цим українська, передусім наддніпрянська, мова архаїчніша від російської та польської мови [4, с. 78].

Матеріали ґрунтовного дослідження номінатива в українській мові Є. Тимченком не зосереджені на провідній особливості предикативного номінатива української мови, оскільки схиляються до паралельності вживання як предикативного номінатива, так і предикативного інструменталя. Дослідник стверджує, що в іменних реченнях з дієсловом „*бути*" вже у найдавніших пам'ятках нашої мови бачимо вагання між присудковим номінативом і інструменталем. Це вагання спостерігається і в сучасній мові, де важко помітити семасіологічну різницю між обома відмінками у тім самім реченні. Форми інструменталя поступово витісняють потроху випирають форми з номінативом, і в цім процесі українська мова іде в одному напрямку з іншими слов'янськими мовами [8, с. 17].

За Є. Тимченком, номінатив уживається, якщо: 1. стан або прикмета зазначена без обмеження часу: *Той чоловік мій батько (І. М. 13)*; 2. підмет речення виражений

займенниками *то, це*: *Це було калина (Чуб.II. 19)*; 3. дієслово „бути" вжито в умовному способі: *Коли-б ти добра жінка, ти-б сеціла дома (Метл. 306).* Коли номінатив означає стан або прикмету тимчасову, несталу, принагідну, то тут маємо дискусійність номінативу з інструменталем, який в свою чергу може конкурувати з акузативом з прийменником „за" або локативом множини з прийменником „у(в)", наприклад: *Вже Маруся гістем у нас (Чуб. IV. 286)* або (*за гостя, в гостях*) [8, с. 18].

Вагому особливість українського синтаксису, на противагу польській та російській, предикативний номінатив, визначив С. Смеречинський у розвідці «Куди йде українська мова. (До питання про предикативний номінатив та „предикат". Інструменталь в українській мові)» пізніше включеній у працю „Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою". Предикативний номінатив або другий номінатив за С. Смеречинським зберегла українська мова йдучи шляхом обмеження предикативного інструменталя та розвиваючи на його місці поруч із номінативом прийменникові та інші конструкції. Саме це твердження більше зближує українську мову з романськими мовами, а зовсім не з російською та польською, яким властивий предикативний інструменталь.

Дискусійність статті полягає в спростуванні поглядів О. Потебні, який стверджує що предикативний інструменталь поступово замінює предикативний номінатив у всіх слов'янських мовах та гіпотезі автора, що в дійсності в українській мові відбувається інший процес. С. Смеречинський обурений „оминанням" такої своєрідної прикмети української мови О. Огоновським, О. Синявським, М. Йогансеном, які висвітлювали цю проблему за аналогією російської або польської мови, а С. Смаль-Стоцький, В. Сімович, О. Курило, І. Огієнко, навіть Є. Тимченко не досить зважали на це явище, оскільки, прийнявши переконання О. Потебні та спільність цього процесу для всіх слов'янських мов, застосовували до української мови правила, вироблені переважно для російської та польської мов [7, с. 79-80].

С. Смеречинський дотримується думки про дослідження предикативного номінативу на матеріалі народної мови, оскільки висновки досліджень книжної мови, яка певною мірою чужа народній, не завжди достовірні. Власні теоретичні положення, які базуються на працях О. Курило та Є. Тимченка, дослідник обґрунтовує практично:

І. Способи вираження іменного присудкового назовного у зворотах з усіма формами дієслова „бути":

1. Теперішній час:

а) Називним відмінком: *І знатиму, що він у мене не купець, а душогубник (Зб.. XIV. 75); Який пройдисвіт єсть Еней (Кот. Ен. IV);*

б) Знахідним відмінком з прийменником „за": *Мій брат... за коваля (Чуб. II.123);Тепер же він за вчителя в нашому селі(С.С.);*

в) Місцевим відмінком з прийменником „у(в)": *Ой, десь, братці, мати наша у старцях (Чуб. V. 874);*

г) Іншими конструкціями: *З автора – лише газетний робітник (В. Коряк Нарис істор. Укр. літ.); Який же з нього професор (С.С.).*

2. Минулий час:

а) Називним відмінком: *Чоловік п'яниця був, а жінка ще й більше п'яниця (Гнід. В. IV. 20); Бо й ця була сестриця Турну (Кот. Ен. VI);*

б) Знахідним відмінком з прийменником „за": *За кучеря був у його чоловік (ЕЗб. XIV. 39); Що їм був у мене за наймита (ЕЗб.XII. 160);*

в) Місцевим відмінком множини з прийменником „у(в)": *Була у своєї подруги в дружках (о.81. Мікл.С.659); Був він вже в жовнірах девіїть неділь (Колб. Р. IV. 233);*

г) Іншими конструкціями: *Козарлюга з його був добрий (Кул. VI. Г. 97); Що за бравий козак був би з Харла, коли б його не скалічено (ib. 332).*

3. Майбутній час:

а) Називним відмінком: *Я твій товариш буду щирий (Кот. Ен. V.); Ти тепер хай будеш мій чоловік, а я твоя жінка (ЕЗб. VII. 120.); Обізвався орел красний: я вам буду ненька-мати (Думи. УАН. 140);*

б) Знахідним відмінком з прийменником „за": *Каже змій, так ти мені за хазяїна будеш (ЕЗб. XIV. 18); Хто дасть мені руки і ноги, той буде мені за побратима (Гнат. ГНЛ. XII.3);*

в) Іншими конструкціями: *Там то з нашого сина буде майстир (Левч. КОП. 557.); Оцього хлопця оддай між люди у науку, - може з його кобзар буде (ЗРГО. І. 318).*

4. Наказовий спосіб:

а) Називним відмінком: *Будь, каже, ти мій син, Камнянка-Голова(ЕЗб. XIV.128);*

б) Іншими конструкціями: *Будь мені за тата (ЖС. II. 188).*

5. При дієприслівнику:

а) Називним відмінком: *Я це знав, іще парубок бувши (С.С.).*

6. При дієйменнику „бути":

а) Називним відмінком: *Уповала, мамцю, на жупани, думала бути за ним пані (Метл. 237. О.К.);*

б) Знахідним відмінком з прийменником „за": *Ти бо вже, коли говориш, то говори одно; а то разом хочеш бути і за попа, і за дяка (Кул. ЧР. 67);*

в) Місцевим відмінком множини з прийменником „у(в)": *Не зарікайся бути в старцях (Чуб. І. 263); Добре в гостях бувати, але клопіт гостей приймати (ЕЗб. XVI. 334)* [7, с. 81-84].

Ілюструючи прикладами присудкові звороти з напівабстрактними дієсловами-зв'язками, С. Смеречинський до кожної конструкції подає, замість орудного присудкового речівника, відповідники з власне народної української мови. Для аналізу науковцем вибрані лише ті дієслівні сполуки, які вважаються правзірцями конструкцій з орудним присудковим.

1. **Обернутись:** *В сумне стогнання оберталисъ речі (К. XII. 52. Гр); Обернися порося на карася (Ном. 119).*

2. **Перекинутись, скинутись, перебратися:** *Вона перекинулась в красного коня (ЖС. II. 355); Я перекинувся за цупака, за півника, за сома тощо; А з тії пшонини та перекинувся парубок; такий гарний (Рудч. ЮРС. в. II. 113); Перебралася вона за огородника (Левч. КОП. 559).*

3. **Вчинитись:** *Він чинить ся Христос, а йому грішна жінка ноги миє (Канів.п.3).*

4. **Робитись, зробитись, поробитись:** *Вдарився перед ґанком в землю – і зробився чоловік (Левч. КОП. 452); Із такого дурня зробився цісар (ЕЗб. VII.141); Тоді вже орлові не можна літать, так він переробивсь на хлопця й пішов (ЕМ. Гр. 2. 24); Вона у недужих зробилась (2. 51. Mikl. V. S. 659).*

5. **Ставати, стати:** *От як глянула в праве ухо – й така стала панночка гарна (Рудч. ЮРС. в. II. 66.); І то волшебниця їх перевернула, а стала як цариця (ЕЗб. XIV. 158); Що се за диво... із перстеня пшоно стало, а з чоловіка півень (ЕЗб. XIV. 54); Він мені за дитину рідну став (МВ.); А крепаку хоть як щаститься, усе добро на лихо стане (МВ. Інст.213.); Коли такий став полохливий (Кот. Ен. VI).*

6. **Рости, вирости:** *А він хлопец такий виріс великий за рік, якби му вже сім рік було (Kolb. P. 26).*

7. **Зватись, називатись:** *Сестра звалась Маря Клюнхестра (ЕЗб. XII. 143).*

8. **Здаватись, здатись:** *Другий же брат... вищий од верстви здавався (Кот. Ен. V)* [7, с. 87-89].

Проаналізувавши приклади функціонування предикативного номінативу за С. Смеречинським, підсумуємо, що в українській мові він зберіг свої позиції та не має жодних обмежень у вживанні. Окрім номінативу, характерними є звороти: акузатив з

прийменниками *(за, на),* льокатив у множинні з прийменниками *у(в)* та особливі прийменникові конструкції, які витісняють предикативний інструменталь, чужий для української живої мови. Наявність конструкцій з предикативним інструменталем пояснюється впливами, оскільки кожен присудковий орудний має відповідник з присудковим називним, з присудковими прийменниковими або іншими конструкціями.

Спадщина українських синтаксистів спаплюжена безпідставною критикою і знищена. Першим погромним критиком виступив Г. Сабалдир у статті „Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації", в якій вказує, що праця О. Курило, безперечно, є синтез націоналістичних синтаксичних і фразеологічних правил, а тому „Уваги" – ворожий твір. Цілковите ігнорування нової української літературної мови, агітація за буржуазний націоналізм у мовознавстві червоною ниткою проходить у працях професора Є. Тимченка. „Нариси" С. Смеречинського найбільше зазнали нищівної критики: „...ми робимо висновок, що автор сфальсифікував мовні факти, по націоналістичному висвітлив питання орудного присудкового; його висновки неправдиві, ворожі, шкідливі" [5, с. 212]. Немає у С. Смеречинського з того часу послідовників, навіть побіжно не згадуються його дослідження.

Ґрунтовно проаналізував надбання українського мовознавства періоду 1918-1920-х років М. Жовтобрюх, зокрема питання українського синтаксису та напрями висвітлення його проблем. Однак, хоча синтаксичні дослідження і помітне явище в українському мовознавстві, багато в них цінних спостережень, що сприяли подальшому вивченню синтаксичних категорій та він вважає праці Є. Тимченка, О. Курило та С. Смеречинського хибними з методологічного погляду, з низькою науковою вартістю, архаїзаторськими [3, с. 88-90].

Оцінюючи праці зліквідованих мовознавців „двадцятників" у 1957 році, І. Білодід зазначає: О. Курило, М. Сулима, С. Смеречинський і подібні пропонували „правила", - як в українській мові уникнути „чужої собі тропи, що нею йде російська мова", як „очистити" сучасну українську мову від „росіянізмів" і т. п. Націоналістичні мовознавці намагалися „вичистити" з української мови елементи в термінології, фразеології, синтаксичних конструкціях. Натомість рекомендувалося запроваджувати лінгвістичні раритети, застарілу і віджилу лексику, фразеологію, мовні елементи примітивно-хуторянських смаків. Ці настанови відбилися і в тих словниках, фразеологічних збірниках, граматичних працях, які були підготовлені з участю націоналістичних мовознавців. У галузі правопису були введені правила, що рівнялися на „західні зразки" і надзвичайно утруднювали сприйняття цього правопису широкими масами...[1, с. 14-15].

У праці „Нарис сучасної української літературної мови" мовознавець-діаспорник Ю. Шевельов, розглядаючи складений іменний присудок та форми вираження іменника у ньому, подає лише коротку довідку про причину вживання орудного відмінка після дієслова-зв'язки, базуючись на дослідженнях О. Потебні з цієї проблеми та відстоюючи переконання щодо привілювання присудкового орудного [9, с. 87].

І. Вихованець трактує три форми вираження предикативного імені. Називний, орудний, знахідний відмінки з прийменником за, функціонуючи як іменна частина складеного присудка, в сучасній українській літературній мові виявляють різну семантику: називний відмінок просто встановлює наявність предикативної ознаки, зараховуючи підмет до певного класу предметів, ознак; орудний присудковий вказує на результативне оформлення присудкової ознаки, а знахідний із прийменником *за* використовується тоді, коли треба підкреслити несталу або нехарактерну ознаку підмета. Специфічне значення розглядуваних синтаксичних засобів зумовлює вибір кожного з них.

Розрізнення специфічних значень називного присудкового, орудного присудкового і знахідного з прийменником за є вирішальним фактором їх

використання в кожному окремому випадку. Всі інші чинники – вплив семантики дієслова-зв'язки або іменної частини складеного присудка, часове та способове оформлення дієслова-зв'язки, лексико-морфологічний тип предикативного іменного члена, наявність у структурі речення інших компонентів, що певною мірою зумовлюють та обмежують вживання однієї з форм, - випливають зі специфічного значення присудкових іменних форм.

Називний відмінок, функціонуючи як іменна частина складеного присудка, вказує на наявність предикативної ознаки, зараховує підмет до певного класу ознак, предметів. Семантика називного є вирішальним фактором його використання в кожному окремому випадку. Найсильніші позиції виявляє називний предикативний при дієслові-зв'язці *бути* в формах минулого і теперішнього часу. Семантична природа дієслів-зв'язок *ставати, стати, виявлятися, залишатися, лишатися, зостатися, робитися, називатися, вважатися, здаватися, уявлятися, доводитися* та інших, які не повністю позбавлені лексичного значення і вказують на результативне оформлення предикативної ознаки, стає на перешкоді їх сполученню з називним відмінком [2, с. 25-26].

Знахідний відмінок із прийменником за в функції іменної частини складеного присудка становить специфічну рису синтаксису української мови. Він використовується для підкреслення несталої, нехарактерної ознаки підмета і семантичного відтінку заміщення в його значенні. Сильну позицію виявляє знахідний із прийменником за при дієслові-зв'язці *правити* та може вживатись при дієсловах-зв'язках *ставати, вважатися, залишатися* [2, с. 30].

Період українізації характерний бурхливим розвитком української мови, зокрема предметом досліджень була народна мова, яка відображала власну своєрідність. Дослідження актуальних питань українського синтаксису на базі живої мови мало розглядаються сучасниками. Самобутність етносу визначається через його мову, можливо, дослідивши всі особливості української, саме народної, мови, ми не будемо такі вразливі до насаджень. Напевно, варто переглянути та оцінити спадщину попередніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. Вивчення історії української літературної мови в радянський час / Іван Білодід // Дослідження з мовознавства в УРСР за 40 рр. – К., 1957. – С. 3-46.
2. Вихованець І. Називний, орудний і знахідний відмінки у функції присудка / І. Вихованець // Українська мова і література в школі. - 1973. – №8. - С. 23-33.
3. Жовтобрюх М. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941) / Михайло Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1991. – 260с.
4. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К.: Книгоспілка, 1925. – 250с.
5. Сабалдир Г. Проти буржуазного націоналізму і фальсифікації // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / Григорій Сабалдир. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська акад.", 2005. – С. 201-219.
6. Синявський О. Норми української літературної мови / Олекса Синявський. – Л.: Українське видавництво, 1941. – 363с.
7. Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою / Сергій Смеречинський. – Х.: ДВУ, 1932. – 285с.
8. Тимченко Є. Номінатив і датив в українській мові / Євген Тимченко. – К.: УАН, 1925. – 66с.
9. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шевельов. – Мюнхен: НТШ, 1951. – 404с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються погляди українських мовознавців 20-х рр. XX ст. на форми вираження предикативного іменника, зазначається, що вчені цього періоду заклали основи власне українського синтаксису.

Ключові слова: *предикативний номінатив, предикативний інструменталь, прийменникові конструкції, предикативні структури.*

The article analyses theories of Ukrainian linguists of the 20-th XX c. on the forms of predicative expressed by a noun. It is admitted that those grammarians laid the foundation of the exactly Ukrainian syntax.

Key words: *predicative in the Nominative Case, predicative in the Instrumental Case, preposition construction, predicative structure.*

Світлана Климович
(Херсон)

УДК 81'373.611

СЛОВОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСИКАЛІЗОВАНИХ АБРОМОРФЕМ

Кожна лексема, з'явившись у мові, виявляє тенденцію до породження похідних. В українській науці помітно активізувалося вивчення словотвірних можливостей абревіатур [1; 5; 6; 8], проте зовсім не досліджений словотвірний потенціал лексикалізованих абревіатурних морфем.

Нові слова будь-якого походження розширюють коло потенційних базових основ. Тому збільшення реєстру аброкоренів й активне їх використання кількісно і якісно доповнюють базу потенційних основ, створюючи різні похідні слова. До чинників, що уможливлюють появу похідних від лексикалізованих аброморфем, належить сама поява аброкоренів як результат дії закону економії мовних зусиль та їх укорінення в мові внаслідок активного вживання. Але цілком очевидно, що штучний характер низки нових лексикалізованих аброморфем зумовлює можливу деривaційну пасивність, що формується на основі семантики утворення, низької частоти його вживання, стилістичної маркованості, фонетичних умов.

Свого часу В. Горпинич зазначав, що закладена в слові можливість мотивувати семантично і структурно нову лексичну одиницю не безмежна — вона обмежується лексико-граматичним розрядом мотивувального, семантикою мотивованого, глибиною (кількістю морфем) і довжиною (кількістю складів) слів, характерних для даної мови [2, с.46]. Ці обмеження стосуються й словотвірного використання лексикалізованих аброморфем. Крім того, не варто забувати, що деривaційні процеси співвідносяться з таким явищем, як «мовленнєва діяльність», пов'язуються з реаліями навколишнього світу, відображенням їх у людській свідомості. Як цілком слушно зауважує Ж. Колоїз, деривaційний акт не обмежується простим перетворенням одних мовних одиниць на інші: конструювання нових похідних знаків на основі вихідних залежить насамперед від мовленнєвої діяльності індивідуума, точніше кажучи, індивідуумів-комунікаторів [3, с.93].

Теоретично майже від усіх лексикалізованих аброморфем можуть утворюватися похідні, але практично важко встановити чи такі слова вже утворені, чи вони потенційні, чи вони оказіональні, чи вони узуальні. Але відразу зауважимо, що **творення похідних від лексикалізованих аброморфем і сфера їхнього використання — переважно розмовне мовлення**.

Словотвірні ланцюжки, утворені від лексикалізованих аброморфем, не відзначаються структурним розмаїттям і обмежуються можливою кількістю ланок.

Розглянемо словотвірний потенціал окремих семантичних груп аброкоренів української мови.

Активно залучаються до словотвірних процесів аброкорені зі значенням особи за видом діяльності. Словотвірне ядро гнізда лексикалізованих аброморфем **nomina personalia** формують ад'єктиви зі значенням індивідуальної належності й загальним відносним значенням (моделі деривації **АМ + -ів**, **АМ + -івськ-(ий)**, де АМ — аброморфема): *бух – бухів, бухівський; зав – завів, завівський; кор – корів, корівський; пом – помів, помівський; опер – оперів, оперівський; спец – спеців, спецівський.* Наприклад, ***Корівські*** *опитування — це показуха.* ***Оперів*** *рапорт про затримання був написаний під тиском начальства. Було це на лісоповальній колонії* ***спецівського*** *режиму* (Із українських інтернет-форумів).

Спостережено нерегулярне утворення похідних з іншими значеннями, зокрема субстантивів – назв осіб жіночої статі (**АМ + -ш-(а)**: *зав – завша, опер – оперша* (пор.: ***Оперші*** *легше розказувати, що на душі*); суб'єктивної оцінки (**АМ + -ик**): *зав – завик, кор – корик, опер – оперик, спец – специк* (напр.: *Відставний працівник посольства і ще один «****специк****» із неадекватним інтелектуальним лібідо брали підшивки періодичних видань*); а також інші субстантивні утворення: *замування, екс-пом, оперівська* (тип приміщення), *суперспец*, пор.: ***Екс-пом*** *намагався жити чесним життям. Обіцяю з тебе за два роки зробити* ***суперспеца***. Засвідчені поодинокі приклади творення дієслів і прислівників від лексикалізованих аброморфем із значенням особи, пор.: *відзамувати, по-оперівському.*

Словотвірна потенція лексикалізованих аброморфем, що означають організації, установи, невисока в українській мові. Виявлено лише деривaційну модель **АМ + -івськ-(ий)**, що реалізує загальне значення відношення до того, що названо твірною основою (*інтерівський, комівський, промівський, торгівський*), та **АМ + -івець** зі значенням «особа, член певного колективу»: *інтерівець, комівець, промівець, торгівець*. Наприклад, *Може, нове покоління* ***інтерівських*** *«лінгвістів», яке і за освітою, і в самому принципі, слабо розрізняє між англійською, українською та російською мовами?* (Поступ, 18.07.2000); *В інформаційно-аналітичній службі телеканалу відбулася нарада, де оголосили про створення продакш-студії, а згодом ціла низка* ***інтерівців*** *звільнилася з телекомпанії* (Українська столиця, 14.05.2007); *Лише оригінал зветься «громадянська кампанія», а* ***комівський*** *клон — «громадянський рух». На верщині «екологічної піраміди» був перший секретар райкому чи інший* ***комівець*** (Із українських інтернет-форумів). У «Короткому словнику жаргонної лексики української мови» Л. Ставицької (К., 2003) зафіксоване також похідне *педуха* як зневажлива назва педагогічного інституту (університету): **Педуха**, -и, *ж.; мол.* Педагогічний інститут (університет). *Вона педуху закінчила* [7, с.201].

Поєднується з ад'єктивним формантам **-івськ-(ий)** та суфіксом особи **-івець** і лексикалізована аброморфема *нет*: *нетівський, нетівець*. Наприклад, *Такого нездару розклали на запчастини журналісти та* ***нетівські*** *коментатори. Нікому не нашкодить, якщо ця стаття предстане пред ваші світлі очі, шановні* ***нетівці*** (Із українських інтернет-форумів). Для утворення назви особи за видом занять, належністю до певного об'єднання використовують суфікс **-ник**: *нетник.*

Словотвірні можливості лексикалізованих аброморфем *авто, аудіо, відео, мото, радіо* і под., що означають назви реалій сучасного життя, пов'язаних із розвитком науки і техніки, реалізовані передусім в юкстапозитних утвореннях-назвах комерційних структур на зразок *Альфа-Авто, Бебко-Авто, Гарант-Авто; Комфорт-Аудіо; Тотал-Мото, Шоу-Мото; Інтернет-Радіо, Радіо-Трейд.*

У межах афіксальної деривації виявлено кілька типів похідних. Зокрема, суфікс **-ик** вступає у деривaційний зв'язок з аброкоренями *відео, фото*, що вживаються зі значенням пристрій, а також і з словом *мульт*, пор: *відик, фотик; мультик* (напр.: *Після*

звільнення вони взяли банківський кредит і накупили відеодвійок: два в одному — телевізор і ***відик*** *— межа мріянь тодішньої молоді* (Контракти, 02.04.2007); *Антидиснеївський герой із антидиснеївського* ***мультика*** *зазнав нищівної критики* (Поступ, 22.05.2004); *Після повернення в Україну купив гарний* ***фотик****, потім ще один, а потім було друге місце на фотоконкурсі* (Із українських інтернет-форумів). Участь лексикалізованих аброморфем у префіксальному словотворі засвідчують похідні з префіксом іншомовного походження **супер-** (*суперавто, супервідео* і под.), пор.: *У нас невеличкі начальники їздять на* ***суперавто****, хоча за радянських часів навіть члени ЦК їздили на скромних «Волгах»* (Демократична Україна, 25.10.2007); *Тихо ті, хто називав це відео —* ***супервідео****!* (Із українських інтернет-форумів).

Перелік афіксальних утворень від лексикалізованих аброморфем поповнюється за рахунок афіксоїдів — десемантизованих компонентів складних слів, зокрема **міні-, -дром, -тек-(а)**: *мініавто, автодром, аудіотека, відеотека*. Наприклад, *Легендарний «Жук» сьогодні стане історією, бо концерн завершує випуск* ***мініавто*** (Із українських інтернет-форумів); *На змагання, що проходили на території* ***автодрома****, з'їхалися драйвові авторепрезентанти з усієї України* (Нова ера, 13.06.2007); *При Центрі є дитяча недільна школа, громадська православна бібліотека,* ***відеотека****,* ***аудіотека*** *духовної літератури для осіб з вадами зору* (Хрещатик, 10.07.2007).

Від лексикалізованих аброморфем *кіно* (у другому значенні) і *порно* наявні вже навіть кількаступеневі афіксальні утворення:

I ступінь деривації — *кіно, порно*;

II ступінь — *кіношний, порнушний*;

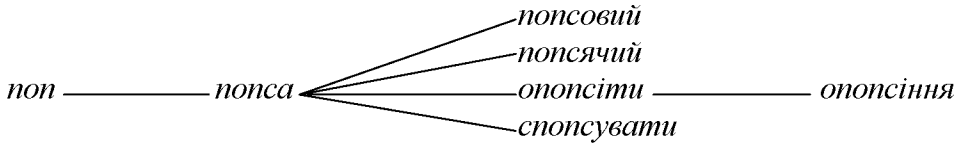
III ступінь — *кіношник, порнушник*;

IV ступінь — *кіношниця, порнушниця*.

Приклади вживання знаходимо як у ЗМІ (пор.: *Наступного дня Іван К. з Максимом К. приїхали в обумовлене місце, де для директора фірми була розіграна справжня вистава з* ***кіношними*** *трюками* (Вісник, 20.03.2008); *Роман можна переробити на сценарій, якщо буде відповідна пропозиція від* ***кіношників*** (Поступ, 23.10.2004), так і в розмовному, переважно жаргонному, мовленні (напр.: *Там намічається відверте кіно з* ***порнушним*** *присмаком. Клієнтів у* ***порушників*** *багато — від прищавих хлопців до розкутих дорослих чоловіків. Почувши від* ***кіношниці*** *суму гонорару, юнак погодився* (Із українських інтернет-форумів).

У розмовній мові вживають похідні від аналізованих аброкоренів, що виражають значення зменшеності, яке супроводжує ще й значення суб'єктивної оцінки, пор.: *кіношка, порнушка.* Крім того, зафіксоване активне використання в жаргонному молодіжному мовленні утворень *кінуха, порнуха*. Див. «Короткий словник жаргонної лексики української мови» Л.Ставицької (К., 2003): **Порнуха**, -и, *ж.; жрм.* Література, кінофільми і т.ін. порнографічного змісту. *Юрчик у підборі фільмів користувався виключно своїми смаками, тому на касетах переважала* ***порнуха*** *(А.Кокотюха, Тупик для втікача)* [7, с.215].

Лексикалізована аброморфема *поп* породила кількісно більшу, порівняно зі згаданими вище, групу афіксальних слів. Подаємо словотвірне гніздо, вершиною якого є слово *поп*:

Це словотвірне гніздо охоплює шість словотвірних пар, причому всі похідні лексеми зафіксовані в словниках. Слова *попса* і *попсовий* подані в реєстрі «Короткого словника жаргонної лексики української мови» Л.Ставицької (К., 2003), пор.: **Попса**, -и, *ж., збірн.; мол., жрм.; несхвальн.* Популярна естрадна музика низького художнього

рівня. **Попсовий**, -а, -е; *мол.* 1.*схвальн.* Гарний, елегантний, сучасний. *Попсовий курток.* 2. Який стосується поп-музики, індустрії розваг. *Попсовий репертуар.* 3. *несхвальн.* Низькоякісний, примітивний. *Не купуй цей підручник: я його читав, він попсовий* [7, с.215]. Як бачимо, значення негативної оцінки, закладене вже у вихідній лексикалізованій аброморфемі, передається від одного ступеня деривації до іншого та пронизує всі похідні. Наприклад, А.Нелюба у словнику «Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003)» (Харків, 2004) так аналізує утворення слова *спопсувати*: **С-поп-сувати ← [попса + попс]увати.** Зіпсувати (попсувати) музику, пісню, надаючи їй ознак попси (мистецьки твори, які продукуються на догоду смакам більшості, на вимогу моди, що, як правило, на мають великої культурної цінності). *Попри всі спроби російської шоу-бізнесової «гідри» в якийсь спосіб «**с-поп-сувати**» пісню, її звучання повністю залишається у стилістиці MAD HEADS* (Пік.– 2001.– №34.– С.53) [4, с.46]; та *попсячий*: **Попсячий ← по[пса + пс]ячий**. Стосовний до попси, належний попсі; той, що поєднує ознаки попси і псячого. *Виходячи зі школи, діти не знають ніяких пісень (ні українських народних — бо їх не вчать; ні **мас-попсячих** — бо те лайно не можливо ні співати, ні запам'ятати, лише дригатися «під фанеру»)* (А. Здоровий. Мова — це явище космічне) [4, с.96]. Усі похідні цього словотвірного гнізда широко вживаються в розмовному мовленні та засобах масової інформації, напр.: *Треба навести лад «у своїй хаті», де в барах, кав'ярнях та маршрутних таксі скрізь лунає тільки російська **попса*** (Україна і час, 14.03.2008); *Щовечора для гостей грають різні колективи, в репертуарі яких переважно легкі джазові мелодії, що давно стали відомими, так би мовити, «**попсовий**» джаз* (Галицькі контракти, 13.05.2004); *Залишки підбере Поплавський на якийсь **попсячий** конкурс. Якщо так піде і далі, то колектив попливе і фірма **опопсіє*** (Із українських інтернет-форумів).

Словотвірною активністю відзначаються не всі лексикалізовані аброморфеми. Так, аброкорені *агро, біо, євро* (зі значенням рівня виконаних робіт чи наданих послуг), *зоо*, що лише останнім часом набули статусу самостійної лексичної одиниці, ще не виявили свій словотвірний потенціал в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойченко Л.В. Структурно-семантичні типи абревіатур і діапазон їх деривaційної активності / Л.В. Бойченко // Мовознавство. — 1982. — № 5. — С.75–80.
2. Горпинич В.О. Семантичний взаємозв'язок мотивованого і мотивуючого в процесі словотворення / В.О. Горпинич // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К.: Наукова думка, 1983. — С.46–55.
3. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація / Ж.В. Колоїд. — К.: Акцент, 2007. — 311 с.
4. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983 – 2003). Словник / А.Нелюба. — Харків, 2004. — 136 с.
5. Нелюба А. Номінативно-словотвірні можливості абревіатур / А.Нелюба // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків, 2004. — Т.10. — С.233–241.
6. Сердюк М.Г. Відабревіатурні слова в українській мові, їх структурні та морфонологічні особливості / М.Г. Сердюк // Українське мовознавство. — 1988. — Вип.15. — С.48–50.
7. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л.Ставицька. — К.: Критика, 2003. — 334 с.
8. Шевченко М.И. Стилистические функции отаббревиатурных производных в современном русском языке: учебное пособие / М.И. Шевченко. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1979. —35с.

АНОТАЦІЯ

У статті вперше досліджено словотвірний потенціал лексикалізованих абревіатурних морфем української мови. Висновки й узагальнення проведеного дослідження дозволяють визначити нові тенденції в сучасному словотворенні.

***Ключові слова**: аброкорінь, деривaційна модель, лексикалізована аброморфема, словотвірне гніздо, словотвірний потенціал.*

The article deals with the word-formation potential of lexicolized abbreviation morphemes of Ukrainian language. New tendencies in modern word-building are researched.

Key words: *abrokorin', derivation model, word-formation nest, word-formation potential, lexicolized abbreviation morpheme.*

Людмила Марчук
(Кам'янець-Подільський)

УДК 811.161.2'373.611

СУФІКС-ГРАДАТОР В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Проблема градації – одна з кардинальних лінгвістичних проблем, що пов'язується із ставленням мовця до мовленого, тобто до створеного ним повідомлення. Вибір градаційних засобів зумовлюється комунікативною метою, умовами мовленнєвої ситуації, історичними та соціальними факторами мовленнєвої діяльності. Вибір конкретного мовного засобу залежить від мовця, що творить мовлення і є суб'єктом градації. Такий вибір створює мовну особистість комуніканта, пов'язаного з поняттями норма / (нульовий ступінь вияву ознаки). Вибір також пояснюється виконанням семантичної функції – переданням найвищого/найнижчого ступеня ознаки.

Лінгвістична градація – це вираження мірильного ставлення мовця до предмета мовлення лексико-фразеологічними, словотвірними, морфологічними і синтаксичними засобами. Мовний зміст функціонально-семантичної категорії градації, на нашу думку – це градаційна ознака мови, специфіка якої – приписувати предметові мовлення ознаки мірильного відношення до нього суб'єкта.

Уявлення про мірність тієї чи іншої ознаки проходить крізь призму світовідчуття мовця як індивідуума з особистісною системою міри та структури градації.

Словотвірний спосіб – один з найпродуктивніших способів вираження градаційного значення. Насамперед в українській мові достатньо продуктивні суб'єктивно-оцінні суфікси іменників. Це збільшувальні суфікси *–ищ-* та *–ин(а)*, принижувальні *–ишк*, *–онк/-енк*. У процесі опису словотвірного значення прикметників звертаємо увагу на семантику твірних слів. Наприклад, суфікс *–уват-* у словах, які зазначають температуру, можуть виражати не зменшувальне, а підсилювальне значення з певним стилістичним відтінком (незадоволення): *погода холодн**увата***, *чай тепл**уватий***.

З урахуванням історичних особливостей утворення слів виділяють чотири основних загальних способи словотворення: морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-синтаксичний. Кожен з них дробиться на різновиди. Найбагатший та найпродуктивніший з них – афіксація. Словотвір – це утворення нового слова на базі однокореневого слова за словотвірними моделями, що існують у мові, тобто словотвір надає нам можливість концептуально інтерпретувати дійсність, змінити її щодо нашого бачення, дозволяє зрозуміти «які елементи позамовної дійсності і як словотвірно маркуються, чому вони утримуються свідомістю» [4, с. 9]. Афікси розрізняються за продуктивністю, дистрибуцією та додатковим значенням, які вони передають, оскільки скріплюються словотвірним значенням поля градації.

Суфіксальний спосіб вираження градаційного значення використовується при словотворі всіх самостійних частин мови. Похідні слова можуть стосуватися як тієї ж частини мови, що непохідне слово, так і іншої. *Така крихка та **крихітна**, уявляєш – метр шістдесят зросту, та й то не цілих!* [2, с. 207] – похідним словом є *крихта* (ім.)

– 1) дрібненька частина, шматочок, грудочка чого-небудь; 2) дуже незначна, мізерна кількість чого-небудь [3, с. 466]; *крихітна* (прикм.) – дуже маленька, малесенька [3, с. 466].

Суфіксальний словотвір в українській мові є найпродуктивнішим різновидом афіксального способу, що виражається у широкому наборі суфіксів та їх варіантів, у розповсюдженні суфіксальної деривації на всі частини мови. Наприклад, в українській мові за допомогою суфіксів можуть утворюватися: іменники – від іменників, прикметників, дієслів тощо, прикметники – від іменників, прикметників, дієслів тощо, дієслова – від дієслів, іменників, прикметників тощо.

Градація в іменниках виражається суфіксами *-ок; -ик; -к-; -очок, -ечок, -очк-, -ечк-, -оньк, -еньк-, -атк-, -ечк-, -ачк-, -очок, -ищ-, -ук-, -уг-, -аг-,-ань-*. Суфікси на означення здрібнілості й позитивної оцінки, що сполучаються лише з твірними іменниковими основами, це *–ок; -ик; -к-; -очок, -ечок, очк, -ечк-, -оньк,-еньк-, -атк-, -ечк-, -ачк-* тощо. *Олекс**ик** перший раз ступав своїми малими **ноженятами** по рідних з прадідівських горах* [20, с. 115] / суфікс *–ик* в слові Олексик вказує на малий вік дитини, а на малий розмір ніг вказують суфікси *–ен+-ат*. *На щастя, дедалі більше людей не хочуть, щоб такі **скалочки** потрапляли їм в очі і в серце* [12, с. 31] / зменшене від *скалки* за допомогою суфікса *-очк*, означає *скалка малого розміру*.

Градаційна здрібнілість з позитивним авторським забарвленням підкреслюється вживанням кількох подібних суфіксів у контексті: *Цей **дворик** являв собою **невеличкий** квадратний **майданчик**, що його по периметру оточували чотири **будиночки*** [5, с. 14].

Суфікс *-ик* може вказувати на вік особи, пор.: *хлопець / хлоп**чик***: *Наш **хлопчик-літунчик** біжить по дорозі* [22 , с. 49].

Збільшене значення передає суфікс *-очок, -ищ-, -ур-, -уг-, -аг-, -ань-* : *будиночок, вовчище, вовчура*. Такі суфікси вживаються більше для вираження негативної суб'єктивної оцінки, поєднуються здебільшого з іменниковими і рідше з дієслівними та прикметниковими основами.

В. Калашник розглядає питання про оказіональне словотворення у концептуалізації художнього світу на матеріалі ідіостилів В.Стуса, М. Вінграновського, С. Сапеляка. Саме серед оказіонального словотворення М. Вінграновського мовознавець знаходить емоційні новотвори (не тільки з демінутативними суфіксами), «які сприймаються як знаки особливого поетового світосприйняття: *Мій світе, світ**ку**, світ**отенько**, Мій світ**онько**, світ**ище** мій*!.. [7, с. 202]. В останні роки на кафедрі української мови Прикарпатського національного університету під керівництвом професора В. Ґрещука розгорнулося дослідження словотвору через словотвірні парадигми. Так, О.Д. Микитин досліджував структурно-семантичну типологію структурних парадигм іменників у сучасній українській мові, Пославська Н.М. – структуру і семантику словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта тощо [14, с. 17].

Розглянемо суфікси суб'єктивної оцінки, за допомогою яких прикметники передають значення різного ступеня величини ознаки: відповідно нормі – 0 – невеликий ступінь ознаки, високий і межовий (граничний) ступінь ознаки.

*Їй подобалося омивавти цією **зеленкуватою**, ледь пінявою водою свої достатньо розлогі, плавно заокруглені плечі* [2, с. 89]. Суфікс *-уват-* сприяє створенню неповної ознаки кольору: *зеленкуватий* – неповна ознака – повна ознака – *зелений*. Тобто цей суфікс несе навантаження «злегка». Прикметники з суфіксом *-уват-* займають особливе місце серед прикметників, які передають ступінь ознаки, оскільки є єдиним засобом об'єктивного засвідчення слабого ступеня, неповноти ознаки (на відміну від різноманітних префіксальних та суфіксальних типів, що суміщають об'єктивне значення з суб'єктивною оцінкою). На цю особливість суфікса – *оват-* у російській мові вказує О.А. Земська [6, с. 344].

Високий ступінь ознаки передається суфіксами *-ат-*, *-ав-*: *прищавий, головатий*. Загальне словотвірне значення суфіксів *-ат-*. *–аст-*, *-ист-* який має що-небудь у великій кількості, наділений чим-небудь надмірно – *волосатий* або *волосистий*, *зубатий*, *носатий* тощо. У той же час утворення з суфіксом *-уват-* має синонімічну паралель з суфіксами *-еньк-*, *-есеньк-*: *малуватий – маленький – малесенький*. Значення суфікса *-еньк-* може передавати симпатію або антипатію мовця: *підленький, слабенький, дурненький.* Наприклад: *Вона в мене така* ***молоденька****, а вже скоро народить* [21, с. 11] – одночасно вказується і на вік, тобто синонімічним утворенням може бути ***дуже*** *молода*, суфікс *-еньк-* несе те ж градаційне навантаження, що й прислівник *дуже*.

Значення пом'якшення чи зменшення якості несуть утворення з суфіксами *–еньк-*, *-оньк-*. Дуже цікаво простежується це у тексті, в якому протиставляються дружина і чоловік як за зовнішніми, так і за внутрішніми ознаками. Не останню роль у градаційному описі виконують суфікси *-еньк-*, *-уват-*. *Дружина зайнята на кухні – соліннями та вареннями й на роботі – ведучий хірург районної клініки, –* ***висока, худа*** *з чоловічим голосом, з сигаретою в роті, Сікора –* ***низенький, невисокий, натоптуватий****, лагідний –голубчику, голубчику, – по тому, як Федора Іванівна розраховувалася з Кузьмою (розраховувалася завше вона), тицяв йому тихцем десятку до кишені засмальцьованої брезентової роби* [15, с. 31].

Експресивність, що передається цими формами, дуже різноманітна і виражає: 1) пом'якшений ступінь якості в суб'єктивному освітленні: *Відігнавши набридливих комарів, Гриша нахилився, примружив очі й почав уважно вдивлятися в* ***гладеньку*** *поверхню води* [11, с. 6]; 2) підсилення якості: *Суть багатоходовості задуманої комбінації полягала в тому, що* ***маленька групка*** *дуже далеких від народу любих друзів замислила цією комбінацією вбити не одного, а одразу трьох вовків* [13, с. 28].

Прикметники на *-енн-* мають стійку обмеженість набору основ, які поєднуються з цим суфіксом, оскільки уже в самій основі закладено поняття градації: *товстенний, страшенний, важенний* тощо. За наявності антонімічних прикметників, один з яких є сильним протичленом, а інший – слабким, суфікс *-енн-* приєднується лише до першого. Пор.: *височенний – низький*; *широченний – вузький* тощо. Слова з суфіксом *-енн-* мають грубувате забарвлення. Ту ж роль відіграє суфікс *-езн-*: *В цьому* ***величезному*** *будинку хазяйнувала тільки Миколчина мати* [21, с. 31].

У прикметників, що позначають антонімічні поняття, деривація звично можлива лише в одному напрямку – напрямку збільшення або зменшення ознаки: *вузький – вузенький*, *тонкий – тоненький*, *широкий – широченний*. Такі слова функціонують в українській мові, але мають достатньо обмежене коло вживання. Прикметники з суфіксами експресивного забарвлення, які виконують одночасно градаційну функцію, часто вживаються в мовленні персонажів для іронічного зображення мовця як суб'єкта градування стосовно іншого мовця чи об'єкта.

Досить цікаві зауваги щодо суфіксального словотвору за допомогою суфіксів зі значення збільшення або зменшення, експресивних суфіксів знаходимо у працях Василя Сімовича, а саме: «Граматика української мови» (видання 1918, 1921рр), «Історичний розвиток українських здрібнілих та згрубілих чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на завмерлі суфікси», «Українські іменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні», «Українські чоловічі йменння осіб на -но». До суфіксів здрібнення В. Сімович відносив суфікси *-ко, -очко, -енко (-енько)* та ін., до згрубілості, збільшення *-ан, -ян, -ун, -он, -ин, -их, -ук, -ак, -ай, -яй, -ій, -ир -им, -ух, -ах, -ас, -ища, -ина, -аха, -ура* [18]. Л.Ткач та О.Кацімон, досліджуючи праці В.Сімовича, зазначають, що В.Сімович указував на характерне явище – здатність утворювати велику кількість пестливих слів. До суфіксів, що творять пестливі іменники відносив: *-ець, -чик, -чичок, -ок, -очок, -ечок, -ик, -ичок, -иченько, -ко, -енько, -ечко, -онько, -сь,*

-сьо, -уньо, -ця, -иця, -ичка, -иченька, -ичечка, -ка, -очка, -онька, -енька, -ечка, -ина, -инка, -инонька, -иночка, -онька, -уня, -уся, -унця, -це, -ко, -енько, -ечко, -атко, -ятко, -еня; прикметників: *-ичкий, -енький, -онький, -есенький, -осенький, юній, -енечкий, -онечкий, -оцький, -юсенький, -юсінький, -ісінький, - їсінький*; дієслів: *-ки, -оньки, -очки, -уні, -усі, -унечки, -ці*; прислівників: *-ечки, -еньки* [9, с. 238 – 239].

Учень В.Сімовича І.І. Ковалик у своїх студіях зазначав таке: «…при характеристиці процесу семізації і семемізації у словотвірному гнізді треба виявити і з'ясовувати комплекси сем і семем, що знімаються і накладаються на семну і семемну структуру дериватів на різних ступенях словотворення даного словотвірного гнізда» [10, с. 351]. Так, наводиться приклад творення від мотивуючої твірної основи вихідного прикметника *зелений* з нейтральною семою «зелений колір» за допомогою суфіксів: *-ав-, -аст- (-яст-, -ист-, -уват-, -куват-*) з притаманною для них суфіксальною семою «неповного вияву ознаки», відбувається словотворчий суфіксальний процес «семізації» кореневої основи прикметника зелений за допомогою сем «неповного вияву ознаки»: *зелен-авий, зелен-истий, зелен-ястий, зелен-уватий, зелен-куватий*.

«Межа між значеннями суфіксів, що вказують на надмірність, з одного боку, чи недостатність – з іншого, не завжди є чіткою та послідовною, – зазначає С.Є. Ігнатієва. – Утворення із суфіксами, які вказують на недостатність міри, можуть виступати із значеннями підсилення ознаки, виражати негативне ставлення, а також виражати позитивну оцінку» [7, с. 98].

Як зазначається в енциклопедії «Українська мова», афіксація – це найхарактерніший для української мови спосіб словотворення, за допомогою якого утворюється майже 85% слів її словникового складу [19]. У реєстрі «Словника українських морфем» Л.Полюги розміщено близько 280 суфіксальних морфем та їх варіантів. До суфіксів із значенням збільшеності або зменшеності він відносить такі: *-езн-, -елезн-*, які називає серед непоширених; *-енн-* (усі властиві якісним прикметникам); суфікс якісних прикметників, який вказує на здрібнілість *-есеньк-*; із суфіксів іменників виділяється *-ищ-* на означення іменників суб'єктивної оцінки; властивий для іменників жіночого роду, вказує на юний вік особи, непоширений *-івн-*; *-к-, -очк-, -ячк-* – уживається в основах іменників середнього роду, вказує на здрібнілість; *-оньк-, -еньк-* – суфікс в основах іменників чоловічого, жіночого та середнього роду, вживається на означення здрібнілості; до того ж типу належать суфікси – *-ок- /ечок/, /очок/*; до суфіксів, які надають якісним прикметникам відтінку здрібнілості – *-усіньк-, -юсіньк-*; *-чук*, який в основах іменників чоловічого роду вказує на малолітній вік, непоширений [16, с. 375 – 391].

Отже, одним із найпродуктивніших способів творення градації в українській мові є суфіксальний. Саме цей спосіб найбільш уживаний при творенні іменників і прикметників. Стверджуємо, що градація є невід'ємною частиною лексичного значення слова, суфікси функціонують як градатори, похідні з градаційними суфіксами є окремими словами, а суфікси, які беруть участь у їхньому творенні, мають статус словотворчих.

Пор.: *Над морем підносився легенький туман**ець**…На майдан**чику** біля телефонних кабін у цей час було завізно…* [21, с. 156 – 157] – *туманець* означає не сильний, а ледве помітний *туман* (суфікс здрібнілості – *ець*), *майданчик* – менше, ніж *майдан*, тобто невелика територія.

Категоризація градаційного значення за допомогою словотворчих суфіксів дала підстави виділити в українській мові словотворчі засоби градації, яка розчленовується залежно від того, у який бік на шкалі градації рухається ознака.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів : [роман] / Юрій Андрухович. – К. : Критика, 2005. – 275 с.
2. Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману / Юрій Андрухович. – Х. : Фоліо, 2007. – 478 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; - Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
4. Вендина Т.И. Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования (макрокосм) / Т.И. Вендина. – М. : Индрик, 1998. – 240 с.
5. Гримич М. Фріда / М. Гримич. – К. : ПП Дуліби, 2006. – 192 с.
6. Земская Е.А. История прилагательных, обозначающих степень признака в русском литературном языке нового времени / Е.А. Земская // Образование новой стилистики русского языка в пушкинскую эпоху. – М. : Наука, 1964. – С. 334 – 370.
7. Ігнатієва С.Є. Лексико-граматична категорія безвідносної міри ознаки в прикметниках української мови / С.Є. Ігнатієва // На ниві української філології : зб. наук. праць Дніпропетровського нац. ун-ту. – Дніпропетровськ : Пороги, 2003. – С. 95 – 98.
8. Калашник В. Оказіональне словотворення як спосіб концептуалізації художнього світу поета (за ідіостилями В. Стуса, М. Вінграновського, С. Сапеляка) / В. Калашник // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. 15-18. – С. 201-204.
9. Кацімон О. Словотвірна проблематика у працях В. Сімовича / В. Кацімон, Л. Ткач // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. 15-18. – С. 236-242.
10. Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці / І. Ковалик [упоряд. та авт. передм. Василь Ґрещук]. – Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.
11. Кокотюха А. Темна вода / А. Кокотюха. – К. : Нора-Друк, 2006. – 260 с.
12. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: лекція, прочитане в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», 1 верес. 1999р. / Л. Костенко. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 32с.
13. Матіос М. Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів / М. Матіос. – Львів: Піраміда, 2006. – 136 с.
14. Микитин О.Д. Структурно-семантична типологія словотвірних парадигм іменників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.Д. Микитин – Івано-Франківськ, 1998. – 16 с.
15. Мушкетик Ю. Цілувані кулями / Ю. Мушкетик. – К.: Неопалима купина, 2006. – 62с. – (Б-ка журн. «Неопалима купина»; №13-14, 2006).
16. Полюга Л.М. Словник українських морфем / Л.М. Полюга. – Львів : Світ, 2001. – 448 с.
17. Пославська Н.М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
18. Сімович В. Праці : у 2т. т. 1 : Мовознавство / В. Сімович [упоряд. і передм. Л. Ткач]. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – 520 с.
19. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк та ін. – К. : Українськ.а енциклопедія імені М.П.Бажана, 2004. – 821с.
20. Федюк П. Гуцульська мадонна у весільній сорочці / П. Федюк. – Львів: Тріада-плюс, 2006. – 227с.
21. Чикирисов Ю. Шпана з Євбазу: повість та оповідання / Ю. Чекерисов. – К.: ЄЛО-Склад, 2005. – 168с.
22. Чубач Г. Озвучена печаль: поезії / Г. Чубач. – К.: Пульсари, 2003. – 112с.:іл.

АНОТАЦІЯ

Словотвірний спосіб вираження градації – це один із найпродуктивніших способів реалізації градаційного значення в українській мові. Він охоплює словотворчі засоби трьох способів словотворення – суфіксального, префіксального та префіксально-постфіксального. Іменники реалізують градаційне значення за допомогою низки словотворчих суфіксів-градаторів збільшеності-згрубілості та зменшеності-пестливості; прикметники виражають це значення, використовуючи словотворчі суфікси неповного (-уват-, -ав-. -аст- та ін.) і надмірного (-езн-/-елезн-, -енн, -уч-, -ущ- та ін.) ступеня вияву ознаки.

Ключові слова: *градація, суфікс-градатор, градаційне значення, афіксальний словотвір, ступінь вияву ознаки.*

Word building method of gradation expression – is one of the most productive methods of gradation meaning realization in the Ukrainian language. It covers the word building means of three types – suffix, prefix, and prefix-postfix. Nouns realize the gradational meaning with the help of number of suffix-gradational unit of increasing-roughness and decreasing-tenderness; adjectives express this meaning with the help of word building suffixes of incomplete and excessive level of feature expression.

***Key words**: gradation, suffix-gradational unit, gradational meaning, affix word building, level of feature expression.*

Інна Назаренко
(Запоріжжя)

УДК 811.161.2'36'366

ТРАНСПОЗИЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ ГРАМЕМИ СЕРЕДНЬОГО РОДУ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Кожна одиниця мовлення перебуває в тісних системних зв'язках як інтра-, так і екстралінгвістичного характеру, займає певну позицію одночасно на синхронічному та діахронічному мовних рівнях, вступає в парадигматичні й синтагматичні відношення – все це створює умови для постійного розвитку й змінюваності як мови взагалі, так і її окремих структурних елементів, підсистем. Транспозиція граматичних категорій виявляє тяжіння мови до реалізації лінгвальних одиниць у нових формах, конструкціях, контекстуальному оточенні, семантичних зв'язках.

У сучасному мовознавстві проблема транспозиції в багатьох аспектах залишається однією з найбільш дискусійних. Якщо семантико-граматичні заміщення в межах дієслівних категорій часу, способу є достатньо вивчені й описані, то питання, пов'язані з транспозицією в межах граматичних категорій іменних частин мови, не набули обґрунтованого й системного розв'язання. Традиційні наукові розвідки, що базуються на суто морфологічному, суто синтаксичному або суто семантичному підходові, здебільшого покликані описати явище транспозиції, а не здійснити його комплексний аналіз (при цьому граматичні факти з чітко вираженою транспозиційною природою зазвичай не позначаються як транспозиційні).

Мета пропонованої статті – з'ясувати транспозиційні можливості грамеми середнього роду в українській мові, виявити своєрідність стильового та стилістичного вживання транспозитів середнього роду.

Граматична категорія роду є однією з основних в українській мові. Субстантивний граматичний рід виступає як категорія самостійна, несловозмінна. Наслідком реалізацій її класифікаційних функцій є поділ всіх іменників на три групи – чоловічого, жіночого та середнього роду. А оскільки «від родової ідентифікації іменника залежить форма інших слів у реченні, пов'язаних із цим іменником за допомогою узгодження» [9, с.552], для прикметників, деяких займенників та числівників рід є словозмінною граматичною категорією.

У зв'язку з окремими психо- та етнолінгвальними чинниками відбувається транспозиція грамеми середнього роду у функціонально-семантичну площину жіночого або чоловічого родів. Такі внутрішньокатегорійні зміщення виконують насамперед певну емоційно-оцінну функцію. При цьому співвідношення денотативних і сигніфікативних значень у словоформі впливає на можливості й особливості її реалізації в контексті.

Середній рід у слов'янських мовах і в українській зокрема є «одним з індикаторів специфічності» [7, с.101] розгляданої граматичної категорії.

Етнолінгвальною особливістю української мови є те, що в ній формою середнього роду можуть позначатися не тільки неживі об'єкти (що властиво більшості мов із розвиненою категорією роду) та істоти малого віку (як у багатьох слов'янських мовах [там само]), але й дорослі особи обох статей. На такі «специфічні народноукраїнські тенденції» [3, с. 8] вживання форми середнього роду звертали увагу не тільки вітчизняні дослідники [2; 3; 5].

Грамема середнього роду, ядерні семи якої вказують на недорослість і предметність, володіє широкими транспозиційними можливостями. Перше з названих значень є типовим виявом семантико-граматичного змісту, а друге – формально-граматичного. На основі асоціативного переосмислення ядерних значень виникають додаткові, периферійні, що призводить до виникнення нових конотацій та стилістично забарвлених емоційно-оцінних контекстів.

Первинно грамема середнього роду є нейтральною по відношенню до категорій істоти й персональності, проте на сучасному етапі транспозити розгляданого граматичного значення можуть називати осіб жіночої та чоловічої статі. Тому, за слушним спостереженням В.С. Ващенка, середній рід є «дуже містким і багатим у своїх стилістичних властивостях» [2, с.66]. Амплітуда аксіологічних значень грамеми середнього роду охоплює як близькі, так і протилежні оцінні характеристики, що пояснюється асиметричною природою граматичного знака.

Як зазначають Н.Г.Озерова та А.К. Смольська, при нейтралізації грамеми середнього роду слово набуває значення «чи демінутивності, чи конотативності» [9, с.101]. Проте кількість можливих змістів, які виникають у результаті транспозиції, не обмежується двома вказаними. Ядерна сема розгляданої грамеми – «родова нейтральність» – призводить до утворення й таких периферійних значень: «збірність», «узагальненість», «пестливість», «епіцінність», «знеособлення», «нікчемність», «жалюгідність» тощо.

Оскільки в грамемі середнього роду «нейтралізовано здійснювану грамемами чоловічого і жіночого роду семантичну диференціацію статі й закріплено відбиття молодого віку істот, їхньої недорослості» [4, с.88], у розмовному мовленні означена форма нерідко вживається дорослими щодо дітей: – *Куди ж ти хлопче? Пообідав би...* – *Та не займіть його, тітко, нехай іде.* ***Воно*** *злякалося...* (Гр.Тютюнник); [Бабуся]. *А чиє ти* ***таке голосне та бидове****, га?* (Гр. Тютюнник); *Чого ж ти горлаєш, коханий мій друже, на* ***це синьооке твоє, синьонебе****, що мудрості хоче, не ґвалту від тебе?* (І.Драч).

Стійка асоціація грамеми середнього роду з істотами молодого віку, дітьми досить часто призводить до виникнення позитивних конотацій, що може «створити пестливо-голубливий тон, відтінок… милування» [8, с.145]: [Тітка]. *Боже ж, який розумний у тебе хлопець, Одарко! Пошли, господи, щоб* ***воно*** *й надалі таким росло* (Гр. Тютюнник); – *І в кого ти* ***таке тямуще*** *вродилося?* (Л.Письменна); співчуття, турботи: *А сирота її в селі, її єдиная дитина! Мов одірвалось од гіллі,* ***ненагодоване*** *і* ***босе****, сорочечку до зносу носить. Спеклося,* ***бідне****, не жару* (Т.Шевченко); *Сумні без батька двоє діток цих. На погорбах, на вицвілім стерниці* ***одне*** *пасе козу,* ***друге*** *пасе корову, а мати із сапою день при дні на буряках...* (М. Вінграновський); [Бабця]. *А* ***воно*** *ж,* ***нещасненьке****, по чужих людях, та без доброго слова, та* ***голодне****, та* ***невмите****, та* ***босе*** *росло* (В.Винниченко).

Утім, сема недорослості грамеми середнього роду внаслідок транспозиції може стосуватися не біологічного віку, а свідчити про психологічну незрілість, недосвідченість дорослих осіб: [Вірунька]. ***Воно*** [учень-ремісник] *там і випило, як горобець, а скільки йому треба після цеху... Чи ще десь –* ***бліде, дохле****, валяється під кущем, хіба ж не заболить душа?* (О.Гончар). Таким чином, продовжується асоціативний ланцюжок: «незрілість» – «недосвідченість» – «нездарність» –

«недолугість» – «нікчемність» тощо: [Вірунька]. *А* ***воно*** [молодий хуліган] *ще й дибки стає, лихословить, правда, в штабі заскиглило: оця, каже, тьотя вухо мені скрутила, дивіться, аж розпухло…* (О.Гончар); ([Дід]. *Підпереже пузо широкою ремінякою та ще й портупею навхрест почепить, а* ***само*** *ж, пробачте, і вср…ого ружжа в руках не держало* (Гр.Тютюнник); *– Ей, молодице приєжджа! Хочеш, я тобі розкажу, який твій чоловік у дитинстві, ще до ФЗУ був?..* ***Руде, скупе, витрішкувате*** (Гр.Тютюнник); *Виїхало* ***воно*** *з Кобеляк до Москви, пожило в тій Москві не вість скільки – і вже копилить губу: я москвичка, я столична!* (Б.Антоненко-Давидович).

Унаслідок актуалізації сем «недорослість – недосвідченість – нікчемність» тощо грамема середнього роду може вказувати на духовні або морально-етичні вади (на думку мовця) «малих душею, дрібних, мерзенних людей» [8, с.146]: *…московський попихач, стипендіат Олбрайт – і він (вона,* ***воно****) ще й пнеться в президенти України!* (Б.Олійник). Таким чином, середній рід може призводити до знеособлення, допомагає підкреслити, що суб'єкт, про якого йдеться, позбавлений моральних чеснот.

Первинна функція грамеми середнього роду позначати неживі об'єкти може проектуватися на номени суб'єктів, при цьому транспозит набуває значення предметності, а названа особа асоціюється з річчю, власністю, наприклад: *Кажуть, це позитивно впливає на взаємини подружжя.., коли чоловік дістає нагоду по повній програмі продемонструвати тобі, яка ти, власне кажучи, нікчема. Яка (наприклад) недолуга каракатиця – а він все'дно тебе любить: хоч* ***поганеньке,*** *зате* ***своє*** (О.Забужко).

Нерідко вживання середнього роду допомагає відобразити конфліктні стосунки, передати обурення, зневагу мовця до характеризованої ним особи: *І хоч би ж тобі,* ***закляте****, хмикнуло, хоч би слово бовкнуло, що Семен Гедзь собі лежить, а* ***воно*** *ганяє* (В.Винниченко); *– А* ***кляте*** *ж яке! А* ***кляте****! – сплескує руками мати. – Хоч би попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина!* (В.Винниченко); [Перехожий]. *Я його вчу як старший, як належить, а* ***воно*** *чхає на мене, – заводиться гладун. – Ну й молодь пішла* (Л.Письменна). Особливого стилістичного ефекту набувають ті вислови, в яких розглядані транспозити стосуються осіб, що посідають значне соціальне становище, наприклад: [Дід]. *Хіба ж* ***воно*** [голова колгоспу] *пойме?* (Гр. Тютюнник); [Дід]. *За начальника там Онисько Хекало, з нашого ж таки села, а* ***непутнє*** *– так хай бог помилує й криє* (Гр. Тютюнник); [Оверко]. … ***виросло*** *в місті, зразу після школи в інститут – так живого чиряка і не* ***бачило*** [про молодого лікаря] (О.Коломієць). Означений транспозит в художньому тексті може виступати допоміжним засобом іронії: *Був собі тато, була собі мама,* ***було*** *собі я. Тато сиділи на ослоні, тато робили мені вітряка, а мама кашу мені варили, а киця Мурка гралась собі хвостом, а я собі* ***кричало****: «Дайте каші!»* (І.Драч); сатири: *Молодий панок, місцевий слідуватель,* ***щось миршавеньке, золотушне****, із вишаруваною, як скло, лисиною…* (С.Васильченко); сарказму: *…цариця-небога, мов опеньок засушений, тонка, довгонога, та ще на лихо,* ***сердешне****, хита головою* (Т.Шевченко).

Функціональний діапазон транспозитів зазначеної форми «…досить широкий.., властивий для розмовного, а відтак і фольклорного, а потім уже й художнього мовлення» [6, с.30], в якому транспозиція грамеми середнього роду завжди супроводжується більшою чи меншою конотацією та маркованістю: [Дід]. *Так* ***воно*** *якби* ***само*** *отаке пережило (це я про голову), то, може б, і не становилося б цапа* (Гр. Тютюнник); [Ричард]. *Дай же спокій, сестричко, хлопцеві, – ще ж* ***молоде****, а працювало так, хоч би й старому* (Леся Українка); [Нетесаний про нового міліціонера]. *Юхимовичу!.. Що* ***воно*** *–* ***ваше*** *у комітетчики пішло?.. Що* ***воно*** *вам оповідало? – Нічого такого, – говорить дядько. – Казало, жінок не можна бити* (О.Ковінька).

Публіцистичне мовлення останніх років вирізняється тяжінням до синкретизму стилів, манери формулювання думки аж до відвертої маргіналізації (що виявляється,

зокрема, у використанні сленгу, жаргонізмів тощо). За таких умов поширюються й граматичні форми середнього роду, зокрема у випадках, коли стать особи, про яку йдеться, важко встановити: *Якийсь/якась/**якесь** Постоялко зорганізувало традиційну передвиборчу побрехеньку...* (Україна молода. – 2008. – 8 травня). Грамема середнього роду не співвідноситься з будь-якою статтю, тому крім суто стилістичних, виконує і семантичні функції. Так, форма середнього роду актуалізує сему узагальненості: *Про те весілля гомоніло й **старе** й **мале,** й **убоге** й **заможне;** всякому те весілля чогось застряло в зуби, **всяке** судило про його по-своєму* (П.Мирний); збірності: *В гаю **все** покотом лежало – пляшки і гості, де що впало, там і осталось* (Т.Шевченко); ***Усе** махало крилами і веслами, і кози скубли сіно на баркасах* (Л.Костенко). Означені транспозити вживаються у випадках, якщо особа та стать діяча невідомі або не встановлені: *– Хто ж то **воно**? – Та Павло Дзякунів, хіба не впізнали?* (Гр. Тютюнник); *Не **одне**, проходячи повз обійстя тітки Варяги, бачило машину і поважного, міського вигляду шофера, не **одно** могло позаздрити, що тітка нарешті дочекалася свого щастя* (Є. Гуцало); *Та й як ти його вночі на дорозі розбереш, **багате воно** чи **бідне**?* (В.Винниченко). Грамема середнього роду вживається в умовиводах узагальнювального змісту: *Та чи я з претензіями? **Кожне** живе не як хочеться, а як можеться* (Є.Гуцало); [Баба Олена]: *Що **старе**, що **мале** – один толк, один гріх* (М.Стельмах).

Отже, очевидним є той факт, що у триграмемній моделі семантико-граматичної категорії роду розрізнення чоловічого і жіночого роду з одного боку та середнього роду – з іншого ґрунтується «не на одній семантичній площині» [4, с.88]. Відповідно, контамінаційні процеси в межах категорії роду охоплюють різні функціонально-стилістичні та семантичні яруси мовлення. Транспозиційні заміщення грамем чоловічого й жіночого родів відбуваються в семантичному полі «особа», відповідно такі граматичні модифікації зазнають здебільшого лише змістових, контекстуальних обмежень. Грамема середнього роду, іманентно нейтральна з боку статевої та особової ідентифікації, при актуалізації семи «особа» не втрачає своїх первинних значень «недорослість», «предметність». Цей чинник породжує цілу низку додаткових асоціацій, навіть за умови, що пряма вказівка на них відсутня в контексті. Відповідно, якщо контамінація грамем жіночого й чоловічого роду може бути стилістично нейтральною, позбавленою супровідних конотативних значень (як-от, *журналіст зазначив/зазначила*), то транспозиція грамеми середнього роду завжди виступає експресивним маркером, що й визначає стильові межі її функціонування – художньо-публіцистичне мовлення.

На прикладі грамеми середнього роду, можна пересвідчитися, що стилістичні можливості граматичних категорій у загальній тканині контексту не є другорядними чи лише допоміжними, а нерідко виступають «тим внутрішнім каркасом мовленнєвого творення, який визначає вибір та аранжування конкретних засобів вираження та зображальних засобів» [1, с.7]

Граматична транспозиція дозволяє спостерігати, як у мовленні тісно взаємодіють граматичне й семантичне значення, що свідчить про синкретичний зв'язок формального і змістового, іманентний асиметризм мовного знака, переплітання в ньому об’єктивного й суб’єктивного смислів. Таким чином, явище транспозиції в межах іменних граматичних форм потребує всебічного висвітлення, комплексного аналізу для відповідного визначення функціонально-семантичної своєрідності грамем категорії роду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А.Я. Грамматические категории и стилистический фактор язика / А.Я. Алексеев // Семантика и стилистика грамматических категорий русского языка. – Днепропетровск, 1989. –С. 4–7.
2. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові / В.С.Ващенко. – Харків:Вид-во ХДУ, 1958.-228с.
3. Виноградов В.В. О теории поэтической речи / В.В.Виноградов // Вопр. языкознания. – 1962. – №2. – С.3-17.
4. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр.мови / І.Вихованець, К. Городенська – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
5. Ковалев В.П. Экспрессивное использование категории рода / В.П. Ковалев // Рус. речь. – 1975. – №. 5. – С.97-101.
6. Ковальов В.П. Експресивне використання деяких морфологічних категорій у художній літературі / В.П.Ковальов // Укр. мова і літ. в шк. – 1988. – № 11. – С. 28-32.
7. Озерова Н.Г., Смольська А.К. Формально-семантична взаємодія субстантивних категорій в аспекті функціональної граматики / Н.Г. Озерова, А.К. Смольська // Мовознавство. – № 2-3. – С. 97-106.
8. Пономарів О.Д. Стилістика сучасної української мови: Підручник / Олександр Пономарів. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2000. – 248 с.
9. Українська мова: Енциклопедія / Нац. Акад. наук України, Ін-т мовознавства ім.О.О. Потебні; Редколегія: В.М. Русанівський, О.О.Тараненко та ін. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2000. – 824 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання внутрішньокатегорійних транспозиційних змін іменників на прикладі грамеми середнього роду. З'ясовується питання взаємодії та взаємозалежності граматичного та семантичного компонентів значень розгляданих транспозитів, їх зв'язок із контекстом, особливості мовностильового вживання.

Ключові слова: *транспозиція, транспозит, середній рід, внутрішньокатегорійна транспозиція, контекст.*

The article deals with the problems of intercatigorical transpositional changes of nouns on the example of the neuter. The basic lexical and semantic groups of the represented word-parts, interdependence of grammatical and semantic meanings of transpositions, corelation with the context, features of the linguistic and stylistic use, are researched.

Key words: *transposition, transposit, intercatigorical transposition, neuter, context.*

Вікторія Омеляненко
(Полтава)

УДК 81' 367. 635

СПОЛУКИ МОДАЛЬНО-ВОЛЬОВИХ ЧАСТОК З ІНФІНІТИВОМ У РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕНСИВНОСТІ ВОЛЕВИЯВЛЕННЯ

До мовних засобів, які слугують для інтенсифікації волевиявлення, дослідники відносять частки, оскільки їх функції[1] дозволяють мовцеві увиразнювати потрібну силу впливу, вносять різні смислові нюанси: пом'якшують чи підсилюють спонукання, надають мові відтінку привітливості, фамільярності тощо, це «своєрідні інтенсиви, прагмалексеми» [6, с.8]. Останнім часом висувається ідея про комунікативну функцію часток, що дає змогу відійти від здобутків традиційної граматики і віднести частки зі словотворчою функцією до синтетичних морфем [3, с. 357][2]. Дослідники по-різному

[1] «У граматичній традиції здебільшого виділяли кілька функцій часток, зокрема такі, як підсилювально-видільна, модальна, емоційно-експресивна, слово- та формотворча. Проте жодна з цих функцій не представляє частки як єдиний клас одиниць» [3, с.358].

[2] Щоправда, на думку В. О. Горпинича, «немає підстав наділяти частку комунікативною функцією, притаманною процесу спілкування», оскільки «процес обміну думками, повідомлення думок не може бути реалізований словом, тим більше службовим» [5, с.293].

класифікують частки з огляду на їх функцію, склад та семантику [2; 3; 5-7; 10; 12-14]. Майже одностайним є виділення модальних часток в окрему групу, хоча, на думку В.О. Горпинича, «модальність є загальною ознакою частки як частини мови в цілому, а не окремих часток, бо кожна з них вносить у речення різні значення суб'єктивного ставлення до висловлюваної думки» [5, с. 292].

У межах модальних часток українські та російські мовознавці виділяють групу, що має відношення до спонукальної модальності. Вона має різні назви: модально-вольові [6; 7; 10], спонукальні [11; 14], волевиявлення і спонукання до дії [12]. На нашу думку, виділення часток як модально-вольових якнайкраще відповідає функціонуванню цієї групи в процесі волевиявлення, хоча серед мовознавців немає одностайності ні стосовно її наповнюваності, ні стосовно назви.

Наприклад:

СУЛМ, 1969	спонукальні	*бодай, годі, ну, давай, на, -бо, -но*
Жовтобрюх, 1972	модально-вольові	*хай, нехай, би, б, ну, давай, годі, бодай*
Давиденко, 1993	модально-вольові	*ану, би (б), давай(те), ну, нумо, нумте, хай, нехай*
СУЛМ, 1997	волевиявлення і спонукання до дії	*давай(те), годі, ну, же (ж), так*
Горпинич, 2004	спонукальні	*бодай, годі, ну, давай, на, нумо, лишень*

Отже, показовими в ролі інтенсифікаторів волевиявлення, на нашу думку, є такі частки, як: *хай, нехай, бодай, би (б), ану, ну, дай, давай(те), нумо (нумте), же (ж), так, на, -бо, -но.* У зв'язку з тим, що в контексті волевиявлення частки досліджувалися здебільшого як один із засобів вираження спонукальності [3; 10; 16], у нас з'являється можливість розглянути їх у динаміці можливих використань і порівняти під кутом зору інтенсивності волевиявлення.

Мета дослідження — з'ясувати залежність зміни інтенсивності волевиявлення від сполучення окремих модально-вольових часток, а також міжчасткових[3] сполук з інфінітивом. Першочерговими **завданнями** нашої розвідки є: встановлення можливої комбінаторики часток між собою, а також з інфінітивом; дослідження залежності інтенсивності волевиявлення від зміни видової форми інфінітива у висловлюванні; створення схеми зміни інтенсивності волевиявлення у частково-інфінітивних сполуках.

Предметом нашої розвідки є модально-вольові частки, які можуть вступати в сполуки з інфінітивом або поєднуватися з іншими частками в таких сполуках, а саме: *дай(те), давай(те), нумо, ану, ну,* а також *ж (же).*

В.М. Русанівський вважає інфінітив однією з форм[4], яка посилює категоричність волевиявлення і тому «в значенні наказового способу часто використовуються у військових командах і наказах» [11, с. 92], наприклад, ***Стати*** *струнко!;* ***Вишикуватись*** *в колону по чотири!* і т. д. Проте, варто зауважити, що інфінітиви *їсти, пити* і т. ін. можуть виступати індикаторами прохання з ілокутивною семою благання і корелюватися з такими висловлюваннями, як *дайте пити / напитися, води!*, вимовленими з благальною інтонацією. Для нашого дослідження ми беремо за основу інфінітив як носія категоричності у спонукальному дискурсі.

---

[3] Під міжчастковими сполуками ми розуміємо комбінації часток *дай(те), давай(те), ану, ну, ж (же)* між собою, а саме: *дай(те) ж (же), давай(те) ж (же), ану дай(те), ану ж дай(те), ану дай(те) ж, ану давай(те), ану ж давай(те), ану давай(те) ж, ну дай(те), ну давай(те), ну дай(те) ж (же), ну давай(те) ж (же).*

[4] На його думку, у порівнянні з формою 2 ос. одн. наказового способу або формою майбутнього часу доконаного виду «форми інфінітиву виражають категоричність наказу найповніше» [11, с.91].

Особливістю наказів і команд, виражених інфінітивом недоконаного виду (далі НДВ) є спрямування волевиявлення на найближчий момент (відрізок часу) або внесення відтінку інструктивності, а доконаного виду (далі ДВ) — на обов'язковість результату (такі спонукальні мовленнєві акти, на нашу думку, також можуть надавати відтінку інструктивності), наприклад, ***Мовчати*** *(НДВ); Передайте по колоні, – скомандував Самієв офіцерам, що їхали за ним, –* ***припинити*** *(ДВ) пальбу,* ***берегти*** *(ДВ) боєприпаси* (О. Гончар). Зауважимо, що часто для вираження волевиявлення інфінітив не потребує біля себе поширювачів (додатків, обставин), якщо достатній ступінь розуміння забезпечує ситуація вживання або статус мовця, наприклад, ***Встать****! Струнко! – гаркнув десь при вході знадвору Гладун…* (О. Гончар).

Інфінітив НДВ може вживатися у спонуканні без поширювачів, тоді як уживання ДВ часто супроводжується конкретизацією якихось обставин, що мають стосунок до дії, яку вона позначає: ***Готуватися*** *(сумлінно)!;* ***Читати*** *(виразно)!* (наказ, команда) — ***Підготуватися*** *сумлінно!* ***Прочитати*** *виразно (до кінця сторінки)!* (наказ, вимога з відтінком інструктивності).

Віддієслівні частки *дай* і *давай* як варіанти відмічені у всіх східнослов'янських мовах.[5] Вони походять від відповідних дієслів наказового способу і на цій основі мають семантичну схожість і відмінність між собою [10, с.114]. Частки *дай* і *давай* відрізняються, на думку К. С . Аксакова, настільки, наскільки *дати* відрізняється від *давати*, наприклад, *дай погляну, давай погляну* [16, с. 105]. Частка *давай* вживається при інфінітивах НДВ та дієсловах 1-ї особи однини і множини майбутнього часу ДВ [10, с.115], виражаючи заклик до спільної дії [5, с.294; 10, с.115; 15, с.225], а *дай* — при інфінітивах обох видів, а також у формі майбутнього часу дієслів ДВ, виражаючи заклик 2-ї особи дати можливість здійснити дію[6] або власну готовність до якоїсь дії [10, с.115].

За Н.Ю. Шведовою, частки *дай* і *давай* можуть надавати значення заклику до згоди [16, с.106]. На думку І.О. Кисельова, заклик з часткою *давай* у порівнянні з *дай* носить менш категоричний характер [10, с. 115]: *Ой, не поспішайте,* ***дайте подивитися****!* (прохання)*! (В. Нестайко); Галю, моя Галю,* ***дай*** *води* ***напиться****…* (прохання) (з пісні); ***Дай дописати*** (вимога, настійне прохання), *— нетерпляче загудів Микола.* (Р. Андріяшик); *Та не крути головою,* ***дай*** *хоч трохи* ***причесати****…* (вимога, настійне прохання) (А. Дімаров); ***Позащіпайте*** *роти,* ***дайте поспать****, буркнув Курт* (вимога) (Ю. Мушкетик). Частка *давай(те)* значно пом'якшує інтенсивність волевиявлення, поєднуючись з інфінітивом, до пропозиції до сумісної дії, прохання, наприклад, *Ой,* ***давайте балакати*** *про щось інше, — попросила вона* (Р. Андріяшик*);* ***Давайте утікати*** (А. Дімаров).

Нумо знаходиться на межі між вигуком і часткою. За даними «Сучасного тлумачного словника української мови» [15, с. 567], як вигук *нумо* вживається при звертанні до багатьох осіб як спонукання, заохочення до спільної дії; як частка (у розмовному мовленні) у поєднанні з інфінітивом указує на інтенсивний початок дії. З іншого боку, на думку В. М. Русанівського, «найбільш нейтральною і представленою в усіх стилях мовлення формою заохочення є 1 ос. множ. наказового способу: *ходімо, зробімо*» [11, с. 92].

---

[5] Деякі україністи не згадують частку *давай(те)* у складі жодної з груп [13]. Проте, сполуки *давай(те)* з дієсловом відмічені словником М. Іларіона, як «народня нова приказова форма» [8, (1, с. 319)]. Сполуки з частками *дай* і *давай* можна вважати характерними для розмовного мовлення [15, с. 225]. В. М. Русанівський поряд з нормативними загальномовними й розмовними засобами заохочення (поєднання часток *нумо, нумте* з формами інфінітива або 1 ос. множ. теп. часу) виділяє й ненормативні, поширені в усному мовленні – сполучення часток *давай, даваймо, давайте* з формами майбутнього часу НДВ і ДВ або з інфінітивом [11, с. 93].

[6] *Дай* у таких висловлюваннях походить від «дозволь», але це лексичне значення втрачене [16, с. 106].

Залучення частки *ж (же)* як до складу часток волевиявлення, спонукання до дії [12], так і до підсилювальних [6] можна вважати справедливим, оскільки вона слугує своєрідним інтенсифікатором зокрема спонукальних висловлювань з інфінітивом, а також з формою дієслова у наказовому способі. У сполуках *дай(те) + ж (же) + інфінітив, давай(те) + ж (же) + інфінітив* частка відіграє роль виразника міри нетерпіння мовця, дає підстави говорити про попередні його спроби добитися дозволу, можливості здійснити дію або підштовхнути до здійснення / нездійснення спільної дії інших. Це дозволяє нам говорити про дещо більшу експресивність і категоричність цих міжчасткових сполук.

У лінгвістичній літературі немає єдиної думки стосовно лексико-граматичної сутності слова *ну*. В одних лексикографічних джерелах його вважають лише вигуком[7], в інших і вигуком, і часткою[8]. Як частка, *ну* самостійно з інфінітивом не вживається. Навряд чи можна сказати *ну поливати / прибирати / малювати* або *ну полити / прибрати / намалювати* у якості спонукального висловлювання.

Слово *ану* можна вважати не менш дискусійним, ніж *ну*, з приводу його частиномовної приналежності і значення у висловлюванні. У лексикографічній літературі *ану* згадується як вигук «побудження, понуки, виклику» (який складається з двох вигуків того ж значення, але має завдяки цьому подвоєну силу) [8, с.72], як вигук спонукання до дії (як окреме слово або як частина інших вигуків), як вигук з відтінком присудковості у значенні *геть* і як частка, яка виражає сумнів, припущення [15, с.32]. Майже в жодній українській граматиці *ану* не згадується як частка, яка має спонукальний відтінок у значенні, лише М. О. Давиденко зараховує її до групи модально-вольових [6, с.9].

Частка *ану* сполучається з інфінітивом обох видів, наприклад *ану поливати / прибирати* або *ану полити / прибрати* і виводить волевиявлення за межі ввічливого дискурсу, оскільки надає йому значення настійної вимоги (іноді навіть категоричної вимоги з ознаками погрози), наказу, і слугує індикатором неофіційних і неуставних стосунків між спонукувачем і спонукуваним: *Сидіти!* (наказ залишатися на місці, зберігати задану дислокацію) — *Ану сидіти!* (спроба попередити подальші девіації у поведінці спонукуваного — категорична вимога).

На нашу думку, міжчасткові сполуки *ану давай(те), ну давай(те), давай(те) ж (же), ану ж давай(те), ну давай(те) ж (же)*, у складі яких частка *давай(те)* переносить на себе основну долю індикації ілокутивної мети висловлювання, як і вона можуть вживатися з інфінітивом НДВ. Сполуки часток *ану дай(те), ну дай(те), дай(те) ж (же), ану ж дай(те), ану дай(те) ж (же), ну дай(те) ж (же)*, у складі яких частка *дай(те)* також переносить на себе основну долю індикації ілокутивної мети висловлювання, можуть уживатися з інфінітивом обох видів.

У таблиці ми подаємо комбінаторику вищезазначених часток з інфінітивом НДВ / ДВ і між собою у вираженні спонукання.

Частки	**Комбінаторика з інф. НДВ**	**Комбінаторика з інф. ДВ**	**Частки**	**Комбінаторика з інф. НДВ**	**Комбінаторика з інф. ДВ**
дай(те)	+	+	ану дай(те) ж (же)	+	+
давай(те)	+	–	ну дай(те) ж (же)	+	+
нумо	+	–	ж (же)	–	–

[7] Вигук заохоти або імперативної спонуки. *Ну?!* – вигук здивування [8, (3, с.296)].

[8] Сучасний тлумачний словник української мови наділяє вигук *ну* спонукальними якостями (заохочення, спонукання до дії або до її припинення, погроза, пересторога), у той час, як частка *ну* згадується як питальна (зі значенням спонукання до відповіді та ін.), модальна (у поєднанні з інфінітивом указує на енергійний початок дії в минулому, вживається для висловлення припущення, побоювання), підсилювальна (уживається для надання висловлюванню більшої виразності) [15, с.566].

ну	–	–	ану давай(те)	+	–
ану	+	+	ну давай(те)	+	–
ану дай(те)	+	+	давай(те) ж (же)	+	–
ну дай(те)	+	+	ану ж давай(те)	+	–
дай(те) ж (же)	+	+	ану давайте ж	+	–
ану ж дай(те)	+	+	ну давай(те) ж (же)	+	–

Цікавими з погляду зміни інтенсивності волевиявлення є поєднання часток *ану давай(те)* і *ну давай(те)* та *ану дай(те)* і *ну дай(те).* Сполука часток *ану давай(те)* + *інфінітив* надає заклику до спільної дії більшої наполегливості, підсилює значення пропозиції: ***Ану давайте*** *разом!.. Разом!! — І вони взялися всі разом.* (І. Багряний*); Ану* ***давай розтирати*** *разом, щоб і мороз, і трясця, і застуда заразом утікали з ніг* (М. Стельмах). У свою чергу, частка *ж* у сполуці *ану ж давай(те)* + *інфінітив* заклик (пропозицію) до спільної дії змінює на пропозицію-підбурювання, що, з одного боку, надає висловлюванню більшої експресивності, а з іншого, дещо знижує можливість її виконання, оскільки послаблює категоричність спонукання.

На відміну від сполуки *ану давай(те)*, *ну давай(те)* має меншу категоричність і може використовуватися у мовленнєвому акті вмовляння (благання, канючення), наприклад, *Ну* ***давайте робити*** *завдання разом,* а також як дозвіл, згода, поступка, наприклад,

- ***Давайте*** *усі разом* ***готуватися*** *до державних іспитів.*

- Ну ***давайте готуватися*** *разом.*

Відповідно, частка *ж (же)* у сполуці *ну давай(те) ж (же),* як і у *давай(те) ж (же),* відіграє роль виразника міри нетерпіння мовця, говорить про спроби добитися дозволу, можливості здійснити дію або підштовхнути до здійснення спільної дії інших: *Ну* ***давайте ж говорити*** *відкрито і чесно.*

Якщо сполука *дай(те)* + *інфінітив НДВ* ідентифікує спонукання як настійне прохання, вимогу, а *дай(те)* + *інфінітив ДВ* як прохання, то частка *ану* інтенсифікує його, але зазвичай суттєво не змінює ілокутивної сили, хоча *дайте подивитися* (прохання) — *ану дайте подивитися* (вимога, настійне прохання). Відповідно, частка *ж (же)* у сполуці *ану ж дай(те)+інфінітив ДВ* може пом'якшити вимогу до прохання, визваного зацікавленням певною діяльністю або ходом подій, а у постпозиції після *дай(те)* у сполуці *ану дай(те) ж (же)+ інфінітив* відсуває ілокутивну силу висловлювання у напрямку до вимоги, вказуючи, проте, на марні попередні зусилля мовця спонукати до виконання певної дії.

Частка *ну* навпаки у сполуці *ну дай(те)* + *інфінітив НДВ / ДВ* пом'якшує ілокутивну силу спонукання до благання, а *ж (же)* у сполуці *ну дай(те) ж (же)* + *інфінітив НДВ / ДВ* створює ореол напруженості мовця як результат незадоволеності невиконанням його попередніх (це може бути ясно з контексту) прохань, вмовлянь, благань, причому поєднання з інфінітивом НДВ носить більшу категоричність:

– *Дай* ***подивитися*** *на фотокартку.* (прохання)

– *Зачекай, подивишся потім.*

– ***Ну дай подивитися***. (вмовляння)

– *Навіщо тобі ота фотокартка.*

– ***Ну дай же мені подивитися*** *на неї*! (настійне прохання близьке до вимоги)

У результаті дослідження вказаних у розвідці сполук інфінітива з модально-вольовими частками ми можемо констатувати, що спад інтенсивності волевиявлення відбувається за такою схемою:

Інфінітив НДВ / ДВ (наприклад, *готуватися / підготуватися, робити / зробити, сидіти / сісти*) → *ану* + інф. НДВ / ДВ → *ану дай(те) ж (же) інф.* НДВ / ДВ → *дай(те)* + інф. НДВ / ДВ → *ану дайте* + інф. НДВ / ДВ → *дай(те) ж (же)* + НДВ / ДВ

→ *дай(те)* + інф. НДВ / ДВ → *ану ж дай(те)* + інф. НДВ / ДВ → *ну дай(те) ж (же)* + інф. НДВ / ДВ → *ну дай(те)* + інф. НДВ / ДВ

Інфінітив НДВ / ДВ (наприклад, *готуватися / підготуватися, робити / зробити, сидіти / сісти*) → *ану* + інф. НДВ / ДВ → *ану давай(те)* + інф. НДВ → *давай(те) ж (же)* + інф. НДВ → *давай(те / нумо* + інф. НДВ → *ану ж давай(те)* + інф. НДВ → *ну давай(те) ж (же)* + інф. НДВ → *ну давай(те)* + інф. НДВ

Насамкінець зазначимо, що **перспективність** дослідження вживань модально-вольових часток *хай, нехай, бодай, би, б, годі* й заперечної частки *не* з різними формами дієслова НДВ / ДВ та в сполученнях між собою (*ану хай, ну хай, хай не, давайте не*) становить вивчення специфіки зміни інтенсивності як результату. Зокрема, цікавим може виявитися дослідження майбутньої форми дієслова НДВ і ДВ та форми минулого часу дієслова на предмет інтенсифікації волевиявлення та поєднання їх і з згаданими частками *давай, ану. ну*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Граматика української мови: Морфологія / Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. — К. : Либідь, 1993. — 394 с.
2. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / Виноградов В. В. — 3-е изд. — М. : Высшая школа, 1986. — 640 с.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Вихованець І. Р., Городенська К. Г. — К. : Пульсари, 2004. — 398 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови у семантико-граматичному аспекті / Вихованець І. Р. — К. : Наукова думка, 1988. — 256 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови / Горпинич В. О. — К. : ВЦ „Академія", 2004. — 336 с.
6. Давиденко М. О. Частки української мови з погляду їх складу, функції та семантики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02. „Українська мова" / М. О. Давиденко. — К., 1993. — 17 с.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. — К. : Вища школа, 1972. — 402 с.
8. Іларіон М. Етимологічно-семантичний словник української мови [у 4 т.] / Іларіон М. — Вінніпег – Канада : 1988, 1994.
9 Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія / Загнітко А. П. — Донецьк : ДонДУ, 1996. — 437 с.
10. Киселев И. А. Частицы в современных восточнославянских языках / Киселев И. А. — Минск : Изд-во БГУ, 1976. — 160 с.
11. Русанівський В. М. Дієслово — рух, дія, образ / Русанівський В. М — К. : Радянська школа, 1977. – 111 с.
12. Сучасна українська літературна мова / [За ред. А. П. Грищенка]. — 2-е вид., перероб. і доп. — К. : Вища школа, 1997. — 493 с.
13. Сучасна українська літературна мова / [За ред. М. Я. Плющ]. — 2-е вид., перероб. і доп. — К. : Вища школа, 2000. — 430 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [За заг. ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наукова думка, 1969. — 583 с.
15. Сучасний тлумачний словник української мови / [За ред. В. В. Дубічинського]. — Харків : ВД «Школа», 2006. — 1008 с.
16. Шведова Н. Ю. Очерки по синтаксису русской устной разговорной речи / Шведова Н. Ю. — М. : Изд-во АН СССР, 1960. — 377 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються сполуки інфінітива з модально-вольовими частками української мови як інтенсифікаторами волевиявлення. Подається градація модально-вольових часток за їх роллю у процесі збільшення або зменшення категоричності висловлювання.

Ключові слова: *волевиявлення, модально-вольові частки, комбінації часток, інфінітив, доконаний і недоконаний вид, категоричність висловлювання, ілокутивна сила.*

The article deals with the combinations of the infinitive with modal-volitional particles of the Ukrainian language as the indicators of will. The gradation of modal-volitional particles in accordance to their role in the process of increasing or decreasing of the categoriality of the utterance is researched.

***Key words**: will, modal-volitional particles, combinations of particles, the infinitive, perfective or imperfective aspect, the categoriality of the utterance, illocutionary capacity.*

Ольга Руда
(Львів)

УДК 811.111'37'373.46

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНВЕРСІЇ В ІСТОРІЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена процесу деривації, що відбувається без приєднання словотвірного афікса до основи, який є давньою проблемою англістики. **Завдання** нашого дослідження – провести комплексний аналіз наукових розвідок у сфері конверсивного словотвору. Вивчати явище конверсії розпочали зарубіжні лінгвісти, трактуючи його по-різному: спочатку – з позиції граматичного (Е.Метцнер, Г.Суїт, О.Єсперсен), а пізніше словотвірного підходу (у працях Г.Марчанда). Конверсії приділяється багато уваги й у сучасній лінгвістичній літературі. Передусім це праці В.Каліущенка, І.Барона, О.Дікусарової, Д.Кастовського. На позначення безафіксального деривaційного процесу вживаються різні терміни. Більшість дослідників, серед яких Ч.Барбер, А.Загоруйко, Б.Мазо, О.Смирницький, Ю.Степанов, Б.Зернов, І.Корунець, О.Кубрякова, М.Рящина, П.Соболєва, А.Левицький, П.Штекауер, Р.Сеймур, називають цей процес конверсією. Але є ще й інші позначення. Так, В.Аракін називає цей процес кореневим, або безсуфіксальним словотворенням; Л.Блумфілд, Д.Кастовський, М.Ленерт, Л.Ліпка, Г.Марчанд, О.Єсперсен – нульовою суфіксацією; П.Твардіш, Й.Фісяк, М.Пост – нульовою деривацією.

Однак З.Харитончик вважає, що визначення конверсії як способу "нульового словотворення", за допомогою якого утворюються співвідносні омонімічні одиниці, може спричинитися до такого "небезпечного наслідку, як виникнення "безлічі" нульових морфем в описі морфологічно бідної мови" [11, с. 169-170]. Поняття "нульова морфема", "нульовий елемент" або "нульовий суфікс" не розкриває суті словотвірних процесів, оскільки не дає змоги побачити різницю між "нульовими елементами" у різних словотвірних актах, тому визнання нульового афікса в процесах конверсії не пояснює суті деривaційного процесу.

Широко відомі й інші концепції конверсії, насамперед, морфологічна. Згідно з цією концепцією, конверсія визначається як процес словотворення, для якого засобом слугує лише парадигма слова. Твердження про те, що конверсія може розглядатися як транспозиція, знаходимо у працях О.Кубрякової, Є.Куриловича, Г.Мельникова, А.Уфімцевої, П.Царьова, І.Уолш, О.Земської, а також, що в основі конверсії є функціональна переорієнтація.

Однак лінгвісти дотримуються відмінних поглядів щодо зарахування певних слів до частин мови, адже не всі слова, які ми відносимо до певних частин мови, володіють усіма ознаками даної частини мови, оскільки одне слово можна віднести більше ніж до одного класу (полістатустність) . В.Горпинич також зазначає, що "в мові є багато слів, не закріплених за певними частинами мови, які за певних умов можуть набувати інших ознак і переходити з однієї частини мови в іншу" [5, с. 311].

У працях кінця XX ст. конверсію розглядають насамперед як морфолого-синтаксичний спосіб словотворення, тобто як такий спосіб, за допомогою якого слово змінює свою категоріальну приналежність і дистрибутивну характеристику без

використання будь-якого деривaційного елемента та при обов'язковій омонімії твірного і похідного слів. За такого підходу до конверсивної деривації поза межами аналізу залишається семантичний критерій її визначення. Тому О.Дікусарова, М.Нікітін, О.Мєшков, Н.Мінічєва, П.Царьов, аналізуючи конверсиви, спираються передусім на їх семантику.

Проблема виявлення умов виникнення конверсії є предметом полеміки між багатьма дослідниками. Одні лінгвісти вважають, що конверсія виникла на початку XIII ст., коли в парадигмі дієслова, як і в парадигмі іменника, відбувалася уніфікація форми основи, а їх морфологічні форми збіглися внаслідок граматичної омонімії. Інші вважають, що вона існувала ще у давньоанглійській мові. У мові Шекспіра та Мільтона конверсивне і префіксально-конверсивне словотворення відбувається вже за всіма тими зразками, які продуктивні дотепер: *easy, adj; easy, adv; besot, v; bedog, v; beflea, v.* Остаточно механізм конверсивного словотворення сформувався у період становлення літературної англійської мови (XV–XVII ст.). Вважаючи конверсію у діахронії поширеним способом словотворення, вчені наводять різні дані про її продуктивність в англійській мові. В.Заботкіна зазначає, що конверсія значно знизила свою продуктивність, а серед неологізмів конверсивні одиниці становлять лише 3% [6, с. 33], але, згідно з даними дослідження І.Барона, 33% нових слів є неологізмами, утвореними внаслідок конверсії [1, с. 76], що підтверджує активність конверсії на сучасному етапі.

Однією із важливих проблем, що постають у вивченні явища конверсії, є питання про її напрям, про те, який із членів конверсивної пари з'явився першим. О.Мєшков вважає, що здебільшого "фактичний напрям продуктивності взагалі неможливо визначити, адже словники, укладені за історичними принципами, фіксують лише дані писемних джерел, а усна словотворчість залишається поза їхніми межами" [7, с. 123]. Однак, при дослідженні значення конверсивів вивчення словникових дефініцій допомагає експліцитному вираженню словотвірних відношень між твірним і похідним словами. М.Білинський вважає, що, незважаючи на деяку відносність датування, перша засвідченість лексеми у писемних пам'ятках мови становить єдине джерело наших знань про час входження слів до колективної пам'яті мовців [3, с. 35].

У лінгвістичній літературі описано кілька критеріїв визначення напряму конверсії. П.Соболєва пропонує три критерії: словотвірний, семантичний і характер зв'язку значень усередині слова як критерій внутрішньої продуктивності. Словотвірний критерій заснований на взаємозв'язках слів усередині словотвірного гнізда. Це означає, що якщо всі або більшість твірних першого ступеня мають відіменниковий характер, то простим словом є іменник, а внутрішньотвірним – дієслово; якщо ж усі або більшість твірних першого ступеня мають віддієслівний характер, то простим у даному словотвірному гнізді є дієслово [10, с. 5-6]. Наступний семантичний критерій ґрунтується на характері зв'язку значень усередині слова і полягає в тому, що опосередкований зв'язок значень слова через одне чи декілька значень іншого слова свідчить про внутрішню похідність першого слова.

Третій критерій полягає у відмінності смислових зв'язків між іменниками і відіменниковими дієсловами, з одного боку, та дієсловами і віддієслівними іменниками – з іншого, якщо існують смислові зв'язки дія – діючий предмет чи особа, дія – місце дії, дія – об'єкт дії, це свідчить про твірність дієслова й похідність іменника, а наявність смислових зв'язків на зразок предмет – надання його, предмет – позбавлення його, предмет – дія, виконана з його допомогою, свідчить про твірність іменника і похідність дієслова [10, с. 6]. Для визначення твірного й похідного слів при конверсії найнадійнішими є словотвірний і семантичний критерії внутрішньої похідності у випадках запозичення пари або через давність відношень за конверсією.

П.Соболєва пропонує ще й трансформаційний критерій: "дієслово вважається початковим елементом конверсивної пари, якщо відповідна предикативна синтагма

може бути перетворена у номінативну, що містить іменник із тієї ж пари: *Roy loves nature – Roy's love for nature*. Якщо ж таке перетворення неможливе, то твірним вважаємо іменник: *He taxied home – His taxi home*" [цит. за: 8, с. 49]. О.Мєшков висунув критерій, який можна застосовувати лише до неправильних дієслів, які, на його думку, не можуть бути конверсивними дериватами, і тому у конверсивній парі ми розглядаємо їх як твірні [цит. за: 8, с. 50]. Водночас О.Мєшков вважає, що твірні іменники мають більший обсяг значень, аніж похідні дієслова. Він також пропонує застосовувати семантико-дефініційний принцип, описаний, хоч і в інших термінах, у кандидатській дисертації С.Костенко, згідно з яким твірне слово і його форма можуть використовуватися для дефініції похідного, але не навпаки. О.Мєшков наголошує, "що іменник, маркований іменниковим афіксом, не може бути похідним, а за моделлю N → V утворюються лише слабкі дієслова" [7, с. 124-125]. С.Мінкін і В.Мінєнкова використовують критерій, який базується на різних типах ситуативних відношень між референтами іменника й дієслова. "Іменник вважається похідним від дієслова у тому випадку, якщо його значення повністю визначається у термінах компонентів ситуації, що моделюється відповідним дієсловом, тобто тією функцією, яку референт іменника виконує в даній ситуації: *a support – anything that supports* [8, с. 50-51], а якщо ж значення іменника не можна вивести безпосередньо із значень відповідного дієслова, то даний іменник вважаємо початковим елементом конверсивної пари. Дослідники наводять приклад, "коли значення іменника *a mirror* не вичерпується дефініцією *something that mirrors*, але характеризується такими додатковими семантичними ознаками, як *a brilliantly polished reflecting surface, a piece of furniture*, отже, твірним є іменник [8, с. 50-51].

Досліджуючи конверсію давньоанглійської мови, С.Сафронова виокремлює два критерії семантичної похідності: "по-перше, про семантичну похідність чи твірність свідчить співвідношення слова з іншими словами мови, які мають таке ж саме загальне значення; по-друге, про внутрішню похідність конкретного слова можна дійти висновку із того, чи загальне значення його кореня збігається/не збігається з категоріальним значенням слова загалом" [цит. за: 4, с. 19]. Такий критерій використовують для аналізу синонімічних рядів і на підставі структурної простоти чи складності визначають внутрішню твірність чи похідність слова. Так, "про внутрішню твірність іменника "*chat*" можна судити за структурною складністю його синонімів *conversation, communication*, а про твірність іменника "*show*" – за структурою його синонімів *exhibition, performance*" [4, с. 19]. Однак, як зазначає Ю.Височинський, використання синонімічного критерію дещо обмежене, можливе лише у сфері абстрактних слів, синоніми яких ускладнені морфологічною структурою, а другий критерій – суперечність між значенням кореня і категоріальним значенням слова загалом – можна застосовувати у випадках, у яких предметність чи процесуальність їх кореня не викликає сумнівів (*to father, to pen, a fall, a drive*), хоча існує велика кількість слів, що співвідносяться за конверсією, а характер кореня чітко не виражений (*answer, accord, match*) [4, с. 20].

У сучасній англійській мові спостерігається також повторна конверсія, переважно при утворенні похідних від простих і складених твірних основ. Багаторазовість дії конверсії яскраво засвідчує її продуктивність. Провідною словотвірною тенденцією конверсивного словотворення є участь конверсії разом з іншими способами словотвору в процесах творення нових слів. Взаємодія конверсії з основоскладанням, префіксацією та суфіксацією, скороченням, зрощенням свідчить про те, що зміни й розвиток словотвірних способів в англійській мові відображають внутрішні закономірності розвитку мови. П.Царьов зазначає, що у ролі вихідних одиниць беруть участь і словосполучення. Дослідник наводить приклад: "*Now just a*

minute, son", Stewart said rolling back in his chair. "Don't just-a-minute me, and don't son me. We know our rights." (M.Mitchell) [12, с. 51].

В. Заботкіна підкреслює, що для нових конверсивних утворень характерна тенденція до багатокомпонентних структур. Так, іменники можуть утворюватися від дієслівних фраз: *work-to-rule – "виступ робітників із вимогою дотримуватися усіх пунктів трудового договору"* [6, с. 34]. С.Нухов зазначає, що основами конверсивного словотвору можуть виступати односкладові слова, а також синтагми й речення, від іменників до вигуків і абревіатур [9, с. 274]. Він наводить приклад, де основою для конверсії стала фраза *miles per hour*, скорочена до абревіатури: *I deposited Upjohn at the Bull and Bush and started m-p-h-ing homeward in what you might call a trice* [9, с. 278]. С.Нухов, стверджуючи, що фразові основи можуть набувати надзвичайно великих розмірів, наводить 15-компонентне конверсивне дієслово: *Even her wonderful costume party, each woman requested to come-as-the-person-you-would-like-to-have-been-when-Dr-Chapman-interviewed-you, failed to excite her* [9, с. 279].

Особливу увагу дослідники приділяють утворенню нових слів (іменників – *fightback, turnover*; прикметників – *carry-on*) від дієслівних поєднань із постпозитивами *-back, -down, -on, -out, -over, -up*, вважаючи це характерною ознакою конверсії сучасної англійської мови. Словотвірні моделі іменника, який складається з дієслова + постпозитив (*lie-in, set-back, sit-in*), з'явилися у середньоанглійський і набули поширення в новоанглійський період розвитку мови. Однак не всі лінгвісти погоджуються з тим, що ці новоутворення належать до конверсивного словотвору, а визначають їх як слова, утворені шляхом приєднання до основи дієслова основи прислівника.

В.Заботкіна наголошує, що серед конверсивних іменників посилюється тенденція до утворення від дієслів із постпозитивами, приміром: *rip-off* "крадіжка" (від *rip-off – "красти"*). Аналогічне тяжіння до багатокомпонентності спостерігається серед нових конверсивних прикметників: *cents-off – "знижений"* (про ціну) [6, с. 34]. Іменники, утворені від поєднання дієслів із постпозитивами, здебільшого пишуться через дефіс, проте трапляються випадки написання разом; і наголос падає на перший елемент, а другий ненаголошений або має другорядний наголос: *ˊboil-down, n; ˊsmoke-out, n*. Слова такого типу, зазначає Б.Бартков, приєднують словотвірний формант, омонімічний постпозитиву, який однак виконує роль суфікса, тому процес утворення слів *black-out, break-down, fall-out, carry-on* він пропонує назвати конверсифіксацією, а власне словотвірні форманти – конверсифіксами (тобто одним із видів афіксів) [2, с. 28]. Слід зазначити, що такі новоутворення, як *frame-up, lead-up, build-up, get-away, show-down*, є поширеними і продуктивними у сучасній мові, зокрема у розмовній мові все частіше вживаються такі слова, як, *dug-out, lay-off, step-in, tie-up, walk-over*.

Оскільки конверсія не має однозначного тлумачення (через матеріальну невираженість словотвірних значень у межах похідного слова), а згадувані дослідження, на наш погляд, не дають підстав вважати питання про словотвірну сутність конверсії вирішеним, актуальним залишається вивчення цього словотвірного процесу і як автономного, і у взаємодії з іншими типами творення слів, насамперед із суфіксацією, префіксацією та словоскладанням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барон И.Э. Основные типы словообразовательных значений конвертированных глаголов в парах N – V в современном английском языке: дис. ... канд.филол.наук: 10.02.04 "Германские языки" / И.Э.Барон. – Ростов-на-Дону, 1995. – 209 с.
2. Бартков Б.И. Конверсификсальные номинативные гнезда типа break-down, breaking-down, broken-down, breaker-down, образованные от английских глаголов с послелогами в научном стиле и норме

/ Б.И. Бартков // Терминоведение и терминография в индоевропейских языках. – Владивосток, 1987. – С. 27-46.
3. Білинський М.Е. Віддієслівна транспозиція в історії англійської мови: хронологія текстових прототипів / М.Е. Білинський // Іноземна філологія. – 2001. – Вип. 112. – С. 35-48.
4. Высочинский Ю.И. Конверсия – один из способов пополнения словарного состава современного английского языка: дис. ... канд.филол.наук: 10.664 „Германские языки“ / Ю.И. Высочинский. – К., 1969. – 220 с.
5. Горпинич В.О. Морфологія української мови: підручник / В.О. Горпинич. – К.: ВЦ Академія, 2004. – 336 с.
6. Заботкина В.И. Новая лексика современного английского язика / В.И. Заботкина. – М.: Высшая школа, 1989. – 126 с.
7. Мешков О.Д. Словообразование современного английского язика / О.Д. Мешков. – М.: Наука, 1976. – 245 с.
8. Минкин С.И. Система отименных конверсивных глаголов в современном английском языке / С.И.Минкин, В.К. Миненкова // Проблемы словообразования в английском и немецком языках: сб. науч. ст. – Смоленск, 1982. – С. 49-54.
9. Нухов С.Ж. Языковая игра в словообразовании (на материале лексики английского языка): дис. ... д-ра.филол.наук: 10.02.04 “Германские языки“ / С.Ж. Нухов. – М., 1997. – 372 с.
10. Соболева П.А. Словообразовательные отношения по конверсии между глаголами и отглагольным существительным в современном английском языке: автореф. дис. ... канд.филол.наук: 10.02.04 “Германские языки“ / П.А. Соболева / 1-й Моск. гос. пед. ин-т иностр.яз. – М., 1959. – 18 с.
11. Харитончик З.А. Лексикология современного английского язика / З.А. Харитончик. – Минск: Вышейшая школа, 1992. – 228 с.
12. Царев П.В. Продуктивное именное словообразование в современном английском языке / П.В.Царев. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 225 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються останні дослідження у сфері конверсії в англійській мові, а також досліджуються конверсивні пари.

***Ключові слова**: конверсія, конверсивна пара, термін.*

The article analyses recent investigations in the sphere of word-forming conversion in English and is also concerned with a comprehensive study of pairs of lexemes originating from it.

***Key words**: conversion, converted pair, term.*

Тетяна Савчук
(Вінниця)

УДК 811.161.2’367.625

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА РЕЛЯТИВНИХ ДІЄСЛІВ РОЗМІЩЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Численні лінгвістичні дослідження дієслова на матеріалі різних мов та української зокрема не вичерпують широкий спектр проблем, пов’язаних з його багатоаспектною природою. Незважаючи на значні досягнення українських і зарубіжних учених (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, Н.Л.Іваницька, А.П.Загнітко, Т.Є.Масицька, В.М.Русанівський, С.О.Соколова, М.І.Степаненко, Л.М.Васильєв, Р.М.Гайсина, Г.О.Золотова, Т.О.Кильдибекова, В.П.Москвин, Н.Ю.Шведова, Х.Брінкман, Л.Теньєр, В.Шмілауер), актуальною залишається проблема диференціації дієслів, пов’язана зі специфікою відтворення ними значення. Лексико-семантична система мови в цілому і значення окремого дієслова зокрема являють собою результат специфічного відображення в мисленні і репрезентації у відповідних мовних формах

фрагментів об'єктивної дійсності у ході трудової, пізнавальної, соціальної і духовної діяльності мовного колективу [1].

Відомо, що основною семантичною ознакою, яка властива усім дієсловам, є процесуальність [5]. Сема дієслівної процесуальності скерована на денотат, який є матеріальним чинником, основою для розмежування на мовному рівні абсолютивних і релятивних лексем. Значеннєва сутність абсолютивних дієслів виявляється у тому, що вони співвідносяться із процесуальним денотатом, який самостійно відтворюється конкретною дієслівною лексемою [4, с. 31]. Релятивні дієслова неспроможні внутрішніми можливостями завершено виражати зміст процесуального денотата, тому процесуальність релятивних дієслів найповніше реалізується у їхній обов'язковій сполучуваності із залежними словами [8, с. 7].

Урахування денотативної природи та особливостей семантичної структури релятивних дієслів української мови уможливлює поділ їх на лексико-семантичні групи (ЛСГ), що є своєрідними підсистемами у загальній системі ЛСГ релятивних дієслів.

Мета статті – дослідити особливості однієї ЛСГ релятивних дієслів в українській мові, зокрема ЛСГ релятивних дієслів розміщення.

Дієслова з семантикою розміщення (*знаходитися, зосереджувати, концентрувати, локалізувати, опинитися, поміщати, розміститися, розташувати, угніздитися, панувати, лежати, сидіти, стояти, жити* та ін.) не досліджували в україністиці як окремий об'єкт. Побіжно згадували про них у розрізі проблеми функціонування прийменників в українській мові [2, с. 89-90], у зв'язку з вивченням локативних предикатів у семантико-синтаксичній структурі речення [3, с. 104-107; 5, с. 39], установлення семантичних варіацій локативних синтаксем [3, с. 171-177], з'ясування ролі просторових поширювачів у структурі речення [9], установлення засобів розширення мінімальної структурно-семантичної схеми речення [9; 10], функціонування дієслівно-іменних конструкцій із просторовим значенням [6]. Підкреслюючи релятивну природу таких дієслів, Н.Л.Іваницька відносить їх до „словоформ із семантичною заданістю заповнення відкритої позиції" [4, с. 33].

Релятивні дієслова із семантикою розміщення виражають обов'язкове поширення дії в просторі. Найчастіше своєрідна фіксована локалізація дії або стану в просторі виражається засобами прийменниково-іменникових конструкцій, що, на думку М.І.Степаненка, „є цілком закономірним фактом: у сучасній українській мові найбільший щодо кількості і не позбавлений динаміки розвитку розряд утворюють прийменники, які передають різнопланові сприйняті й осмислені людиною статичні та динамічні типи локалізації" [9, с. 41]: *Місцями дерево* ***розстеляло*** *свої* *верхи* *над скелями* *по* *зеленій* *траві* (І.Нечуй-Левицький); *Хтось* ***висадив*** *фруктові* *деревця* *обіч дороги* (В.Скуратівський). Означення простору, в якому розміщується суб'єт дії, відбувається також через уживання релятивних дієслів із прислівниками місця: *Біль* ***угніздився*** *десь дуже глибоко, глухий, придушений товщею забуття* (М.Дяченко); *Мотоцикліст* ***опинився*** *вже зовсім близько* (Ю.Збанацький); *Будучи якісно відмінними, ці „вічності", старий і новий світ,* ***розміщуються*** *„скрізь"*(„Віче").

Релятивні дієслова, що номінують процесуальний денотат розміщення, залежно від суб'єктного чи суб'єктно-об'єктного способів реалізації процесуальної ознаки поділяємо на дві підгрупи:

1) релятивні дієслова з семантикою розміщення суб'єкта у просторі;
2) релятивні дієслова з семантикою розміщення об'єкта у просторі.

1. Дієслова зі значенням розміщення суб'єкта у просторі мають спільний компонент у семній структурі – „дія реалізується у певному місці". У досліджуваному матеріалі спостерігаємо релятивні дієслова, у яких на основне значення розміщення нашаровуються додаткові характеристики:

- якісна - сема „високо” (*височіти*): *Над безоднею світу стоїть багряна скала,* ***височіє*** *в хмарах синіх* (М.Вінграновський); *Перед лицем колон* ***височіли*** *темні гори, сягаючи вершинами зірок* (О.Гончар);
- кількісна - сема „множина” (*з'юрмитися, юрбитися, юртитися*). Такі дієслова у структурі речення сполучаються з множинними суб'єктами: *Рано-вранці біля сільської Ради* ***юртувалося*** *десятків два підвід* (Г.Тютюнник); *При вході* ***з'юрмилися*** *цигани* (В.Стус);
- зорового сприйняття – сема „оптичне виділення” (*бовванiти, красуватися, в'юнитися*): *Просто перед носом* ***бовванів*** *чорний мікрофон у чиїйсь руці* (М.Дяченко); *На протилежному боці майдану* ***красується*** *фарбованими стінами і золоченими банями січова церква* (В.Малик); *Лісова стежка* ***в'юниться*** *між деревами* (М.Стельмах);
- активного вияву стану, процесу – сема „домінування” (*панувати*): *Над сходами* ***панував*** *напівморок* (М.Дяченко); *Ніхто не скаже, які уподобання, художні стилі* ***пануватимуть*** *у нашій художній літературі через століття* (О.Гончар).

Релятивні дієслова з семантикою розміщення суб'єкта у просторі відтворюють різні відтінки значення „місце реалізації дії” у поєднанні з прийменниково-іменниковими словоформами:

- „розміщення в безпосередній близькості від предмета” (*біля* I_P[9]): *Була сьома година ранку, й біля мурованих східців кав'ярні* ***з'юрмився*** *люд* (Л.Кононович); *Біля хвацьких ковалів* ***юрмився*** *натовп* (А.Михайленко);
- „за межами просторової координати” (*за* I_O): *Він охопив руками скроні та на кілька секунд* ***опинився*** *за гратами з пальців – ненадійний притулок* (М.Дяченко);
- „між просторовими координатами” (*між* I_O): *Село Виноградове Цюрупинського району* ***розкинулося*** *між широких степів; Але між цими креативними крайнощами* ***вміщується*** *цілий життєвий світ простих – і не тільки простих – людей* („Віче”);
- „на поверхні просторової координати” (*на* I_M): *Не встигло село отямитись, як* ***опинилося*** *на острові* (О.Довженко); *Мій світ* ***вмістився*** *на кінці голки* (І.Калинець); *Досліджуваний пояс* ***знаходиться*** *на південному заході Українських Карпат* (АЖ);
- „у межах просторової визначеності” (*в/у* I_M): *Село Троянівка* ***гніздиться*** *в долині* (Г.Тютюнник); *У Миколаївській області* ***знаходяться*** *ділянки Чорноморського біосферного заповідника – острови Довгий і Круглий* (АЖ); *Я не збагну ніколи, як* ***вмістилось*** *моє життя в маленькім слові „хліб”* (Д.Павличко).

Особливості денотативної природи та семантичних відтінків релятивних дієслів розміщення суб'єкта у просторі уможливлюють виділення у межах ЛСГ розміщення підгрупи лексем зі значенням позиції розміщення. Релятивні дієслова цієї підгрупи мають у семній структурі специфічний семантичний компонент, який вказує на розміщення суб'єкта у просторі з акцентом на його позиції: *висіти, лежати, сидіти, стояти* та ін. Спосіб вираження семантики релятивними дієсловами з відтінком позиції розміщення такий, як і в інших дієслів ЛСГ розміщення: обов'язкова сполучуваність із залежними словами на позначення простору, у якому відбувається розміщення суб'єкта. Обов'язково залежні слова локативної семантики виражають різноманітні поєднання прийменників з іменниками:

- ***пр.*** I_P : *Пан Єжи* ***сидів*** *напроти мене* (П.Загребельний); ***Стоять*** *жінки біля криниці* (М.Луків); *Я* ***ліг*** *упоперек софи і втомлено заклав руки за голову* (Л.Кононович);

---

[9] Тут і далі: I_P, $I_Д$, $I_З$, I_O, I_M – *іменник в родовому, давальному, знахідному, орудному, місцевому відмінку; пр. – прийменник.*

- ***пр. $I_З$*** : *Остап* ***сів*** *у човен, і Соломія одіпхнулася од берега* (М.Коцюбинський); *Івга пройшла в кінець автобуса і* ***сіла*** *на порожнє сидіння* (М.Дяченко);

- ***пр. $I_О$*** : *Осіння калина* ***стоїть*** *над водою* (М.Луків); *Вузлаті гілки груші одним краєм* ***повисають*** *над городом, а другим – над клунею* (М.Стельмах); *Вони* ***сиділи*** *перед крихітним вогнищем* (М.Дяченко);

- ***пр. $I_М$*** : *Руда* ***лежала*** *на канапі* (М.Дяченко); *Білі рухливі дзвоники конвалій* ***висять*** *на тонесеньких ніжках* (О.Копиленко); *А ти* ***стій*** *на цвинтарі і ламай собі голову, де дістати насіння Юхиму* (М.Стельмах);

- прислівники місця: *Там у пісках небес* ***лежать*** *собі лелеки* (І.Драч); *Попереду* ***лежала*** *чужа земля* (В.Малик); *Обабіч похмурою темною стіною* ***стояли*** *соснові й смерекові ліси* (В.Малик).

Відсутність залежного слова при дієслові зі значенням позиції розміщення суб'єкта, зумовлена посиленням значення позиції як такої, актуалізацією семи „розміщення в певній позиції", сприяє абсолютизації дієслів: ***Стоїть*** *тополя, повна сонця й болю* (В.Симоненко).

Виокремлена підгрупа релятивних дієслів із семантикою позиції розміщення специфічна через можливу актуалізацію у семній структурі таких лексем семи способу дії, експлікація якої є необхідною умовою завершеності дієслівної семантики: *Він* ***лежав*** *на животі й обома руками чіплявся за всохлий жмут минулорічної трави* (М.Дяченко); *Молодші* ***стоять*** *купками, розмовляють, кричать* (М.Коцюбинський).

У ЛСГ релятивних дієслів розміщення виділяються лексеми, марковані денотативною семою „жити, проживати у певному просторі, приміщенні". За специфікою денотативної природи таких лексем та способом реалізації їхньої семантики ми виокремлюємо їх у підгрупу релятивних дієслів проживання. Релятивні дієслова з семантикою „проживання" вказують на значеннєву визначеність залежних іменників – „житло", „місце проживання", які найчастіше виступають у прийменниково-іменникових конструкціях *в $I_М$, на $I_М$, по $I_М$, навколо $I_Р$*: *Можна* ***жити*** *в пущі і в пустелі* (Л.Костенко); *Вони* ***оселяться*** *в слободі* (М.Коцюбинський); *На сьогоднішній день в Україні* ***мешкає*** *близько 130 національностей* (ЛіП); *Більшість спадкоємців земельних паїв* ***живуть*** *у місті*; *Бо коли душа співає, хочеться не просто* ***жити*** *на рідній землі, а повсякчас творити добро* („Віче"); *Тоді ще по селах і навколо них* ***жила*** *всяка нечиста сила* (М.Стельмах).

Релятивне дієслово *жити*, крім типового значення місця проживання, репрезентує сему „спосіб виконання дії" у поєднанні з прислівниками (*дружно, багато, мирно* та ін.) чи прийменниково-іменниковими конструкціями (*в достатку, в злиднях, в розкоші* тощо): *І добре тобі, і весело* ***жити*** (Л.Костенко); *Панночка, дочка дідича,* ***живе*** *в розкоші, нічого не роблячи* (М.Коцюбинський); *В перші роки свого королювання Стефан Баторій мусив* ***жити*** *у злагоді з турками й татарами* (А.Кащенко). Актуалізація значення „існування" у семній структурі дієслова *жити* посилює абсолютивні властивості дієслова, підкреслює його самодостатність: *Можна* ***жить****, а можна існувати* (В.Симоненко); *Ми прагнемо* ***жити****, ми прагнемо бути!* (І.Драч); *Такий світ,* ***жити*** *б тільки та* ***жити*** (О.Гончар); ***Живем*** *і помираєм ненароком, шукаєм правди, хоч вона страшна* (Д.Павличко).

2. Релятивні дієслова з семантикою розміщення об'єкта у просторі (*дислокувати, повлаштовувати, розміщувати, розставляти, розташовувати, вмощувати* та ін.) експлікують поза межами дієслівної лексеми дві семи: перша позначає об'єкт, який розміщують, і втілюється в іменниковій словоформі в знахідному відмінку, друга передбачає означення простору, в якому відбувається розміщення предмета, і допускає широкий спектр морфологічних засобів вираження – поєднання різноманітних прийменників локативної семантики з іменниками: *У центрі столу* ***розмістив*** *я автопортрет* (Л.Біленька); *Сонце ще* ***не поклало*** *на землю перших тіней*

(П.Загребельний); *Клавдій* ***поставив*** *на вогонь чайник* (М.Дяченко), зрідка – прислівники місця: *Я відгорнув краї австрійської шапочки, зробив з неї торбинку і обережно* ***вклав*** *туди квіти* (М.Стельмах).

У префіксальних релятивних дієслів зі значенням розміщення об'єкта у просторі семантика префікса впливає на актуалізацію відповідних сем у семантичній структурі дієслова і на лексико-семантичний спектр обов'язково залежних слів.

Релятивним дієсловам із префіксом *в-/у-* властива сема „розмістити один об'єкт в середину іншого" *вбгати, вбивати, вбудовувати, ввалювати, ввертати, вводити, вв'язувати, вганяти, вгвинчувати, вдавлювати, вдмухувати, вдовбувати, вдруковувати, вдувати, вкладати, впинати, впихати, вплітати, вплутувати, вправляти, впроваджувати, впускати, всиляти, всипати, втикати, втирати, втискати, втілювати, втуплювати, втягувати, вшивати, вштовхувати* та ін. Реалізація актуалізованої семи відбувається при поєднанні таких релятивних дієслів з назвою об'єкта розміщення та об'єкта, у межах якого відбувається розміщення уже названого об'єкта: ***Ввігнав*** *у дерево сокиру, відступив на крок і застиг* (В.Малик); *Вал рухав циліндричні ковальські міхи, і вони ритмічно і потужно* ***вдмухували*** *повітря у вузенький отвір на дні горна* (З.Тулуб); *Микита спокійно й діловито* ***вкладав*** *речі у віз* (С.Васильченко); *Як дитинство все в рядок* ***убгати*** *стислий?* (М.Рильський).

Семантику розміщення об'єкта в середину іншого об'єкта реалізують також релятивні дієслова, яким невластива формальна префіксально-прийменникова кореляція із залежною прийменниково-іменниковою словоформою на позначення об'єкта, у якому розміщують названий об'єкт: *заковувати, обкутувати, переряджати, стромляти* та ін., і релятивні дієслова з префіксами *пов-*, *прив-*: *повкидати, повкладати, повкопувати, повмазувати, повмуровувати, повписувати, повпихати, повплітати, повпускати, повсаджувати, повставляти, повстромляти, повтикати, повтягувати, привносити* та ін.

Релятивні дієслова *підставляти, підстеляти, підсувати* та ін. реалізують сему „розмістити один об'єкт під інший", виявляючи повну префіксально-прийменникову кореляцію: *Парубок* ***підсунув*** *під голову подушку* (І.Нечуй-Левицький); *Прости покійним, що безсмертю поклали голови на стин: вони свої рамена вперто нам* ***підставляють*** *під хрести* (І.Калинець).

Релятивні дієслова з префіксом *за-* зі значенням розміщення одного предмета за іншим (*закласти, запхати, засунути* та ін.) задля завершеної реалізації семантики сполучаються з прийменниково-іменниковою словоформою, у якій прийменник часто співвідноситься з дієслівним префіксом: *Данило* ***засунув*** *за пояс сокиру* (М.Трублаїні); *Я ліг упоперек софи і втомлено* ***заклав*** *руки за голову* (Л.Кононович).

Релятивні дієслова з префіксом *на-* для завершеної реалізації семантики потребують іменника в знахідному відмінку на позначення об'єкта розміщення та іменника з прийменником (*на* $I_З$), що позначає інший об'єкт, на поверхні якого розміщують названий об'єкт: *надіти (обручку на палець), накинути (пальто на плечі), намастити (паштет на хліб), намотувати (стрічку на котушку), нанести (фарбу на полотно), нанизувати (бісер на нитку), натикати (каштани на дріт); Він* ***накинув*** *пальто просто на піжаму* (М.Дяченко); *Владика* ***накинув*** *на себе мантію* (І.Нечуй-Левицький); *Вже вечір хмару* ***настромив*** *на місяця вила, струснувши з неї снігу блискотливу мерву* (І.Калинець).

У ЛСГ релятивних дієслів із семантикою розміщення об'єкта у просторі виділяємо підгрупу лексем зі значенням „надання об'єкту певної позиції у просторі": *покласти (зошит на полицю), повісити (карту на стіну), поставити (вазу на стіл), посадити (хлопчика на гойдалку), вішати (одяг у шафу), ставити (підсвічник на піаніно), класти (папір у шухляду)* тощо. Ця підгрупа вирізняється незначною чисельністю з-поміж інших підгруп релятивних дієслів із семантикою розміщення

об'єкта у просторі. Виділення її як окремої мотивуємо семантичними особливостями релятивних дієслів як складників такої мікросистеми: процесуальна ознака розміщення у них більш конкретизована значеннями позиції – *класти, вішати, садити, ставити* когось, щось у якомусь місці. Релятивні дієслова із семантикою „надання об'єкту певної позиції у просторі" експлікують семи так, як і релятивні дієслова із загальним значенням розміщення об'єкта у просторі: назву об'єкта розміщення позначає іменник у знахідному відмінку, а семантична конкретизація місця розміщення допускає широкий спектр прийменниково-іменникових конструкцій та прислівників місця: *Він* ***порозкладав*** *у своїй квартирі книжки, камертони та всілякі партитури* (С.Васильченко); *Здавалось, незримі струни хтось* ***повісив*** *над степом* (Я.Баш); *Осінь усюди* ***поклала*** *свої знаки* (В.Думанський); *Хустини вишиті кругом* ***розвісила*** *зоря* (А.Малишко).

Своєрідну підгрупу серед релятивних дієслів ЛСГ розміщення об'єкта у просторі утворюють лексеми зі значенням „поселення": *вселяти, оселяти, поселяти, розселяти, селити* та ін. На відміну від дієслів із загальною семантикою розміщення об'єкта у просторі, що передбачають широку гаму лексичного вираження залежних слів, релятивні дієслова зі значенням „поселення" обмежені щодо сполучуваності: такі дієслова поєднуються з назвами осіб (людей чи тварин), яких поселяють у певному місці: *Давно вже в деревах час поз'їдав серцевину і* ***вселив*** *замість неї у дупла або рої одичавілих бджіл, або закохані пари лісових голубів* (М.Стельмах).

Метафоризація релятивних дієслів зі значенням „поселення" сприяє розширенню лексико-семантичного діапазону залежних іменників: *Літній Дніпро* ***вселяє*** *у молоді душі якийсь шал* (П.Загребельний); *Тиша - це, напевно, таке, що* ***поселяє*** *мох у сліди* (І.Калинець).

Отже, ЛСГ релятивних дієслів розміщення в українській мові специфічна щодо лексичного наповнення, особливостей семантичного потенціалу компонентів та їхньої участі у формуванні реченнєвої структури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л.М. Принципы семантической идентификации глагольной лексики / Л.М.Васильев // Семантические классы русских глаголов. – Свердловск, 1982. – С.11-14.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові / Н.Л.Іваницька. – К.: Вища школа, 1986. – 167с.
5. Іваницька Н.Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат / Н.Л. Іваницька // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 48 – 57.
6. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т.Є.Масицька. – Луцьк, 1998. –206с.
7. Новиков Л.А. Семантика русского глагола / Л.А.Новиков. – М.: Высшая школа, 1982. – 272с.
8. Савчук Т.В. Функціонально-семантичні параметри релятивних дієслів української мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Київ, 2006. – 22 с.
9. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі речення: монографія / М.І.Степаненко. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с
10. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф.Шульжук. – К.: Видавничий центр „Академія", 2004. – 406с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано лексико-семантичну групу релятивних дієслів розміщення: її лексичне наповнення, особливості семантичного потенціалу компонентів та їхньої участі у формуванні реченнєвої структури.

Ключові слова: *лексико-семантична група, релятивне дієслово, обов'язково залежне слово.*

The article deals with the placing lexical-semantic group of the relative verbs: its lexical composition, the peculiarities of semantic potential of components and their role in the forming of the sentence structure.

Key words: *lexical-semantic group, relative verb, obligatory dependent word.*

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

Марина Балко
(Донецьк)

УДК 81'367.04

ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА У ЦІЛІСНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Цілісним (синтаксично зв'язаним) словосполученням, як і синтаксично вільним, притаманні ті чи інші граматичні значення, проте особливості вираження останніх мають значну специфіку, порівняно з синтаксично вільними сполуками. Головна відмінність між характером вираження граматичних категорій у синтаксично вільних та синтаксично зв'язаних словосполученнях полягає у тому, що більшість з останніх зберігають свою специфіку як цілісних одиниць не у всіх граматичних формах (відзначаються усіченою парадигмою).

Мета роботи – проаналізувати особливості вираження граматичної категорії числа в цілісних словосполученнях з іменним першим конституентом. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких конкретних **завдань**: 1) охарактеризувати граматичну категорію числа; 2) розглянути особливості вираження категорії числа у синтаксично зв'язаних словосполученнях.

Граматична категорія числа кваліфікується дослідниками як формозмінна категорія, яка визначається опозицією двох грамем – форм однини та форм множини [2, с.186].

При дослідженні синтаксично вільних словосполучень вчені (див. праці М.М. Прокоповича, Г.М. Удовиченка, Н.Ю. Шведової та ін.) зауважують, що цим одиницям синтаксичного рівня притаманна система формозміни, „цілком визначена системою форм стрижневого слова" [3, с.81]. Ті чи інші зміни форми вільного словосполучення збігаються або із словозміною стрижневого слова, або обох його компонентів, формальними показниками системи формозміни синтаксично вільних словосполучень є ті чи інші форманти стрижневих компонентів: *незакінчена історія – незакінчені історії, залізний стіл – залізні столи, висока вежа – високі вежі* тощо. Отже, синтаксично вільні словосполучення характеризуються легкою формозміною за числами і відзначаються повною парадигмою числа.

При розгляді цілісних словосполучень, на наш погляд, не можна говорити просто про систему числових форм, а слід наголошувати саме на особливостях вираження категорії числа, оскільки зв'язані сполуки часто характеризуються усіченням парадигми числа (вживаються лише в одній числовій формі) або взагалі не мають категорії числа, що спричинено їх функціональною або семантичною специфікою.

Видається правомірним розподілити всі цілісні сполуки на три групи щодо особливостей вираження в них граматичної категорії числа: 1) словосполучення, які характеризуються повною парадигмою числа; 2) словосполучення, які відзначаються усіченням числової парадигми; 3) словосполучення, в яких граматичне значення числа має зовнішній характер вираження.

Повною парадигмою числа характеризуються такі цілісні словосполуки:

1) утворення, в яких один з компонентів є назвою родового поняття, а інший – видового: *вродлива дівчина – вродливі дівчата, маленьке село – маленькі села, корисна річ – корисні речі, видатна подія – видатні події, цікава книга – цікаві книги* і под. У контексті такі словосполучення часто можуть бути замінені тавтологічними конструкціями у іншій числовій формі без суттєвої зміни семантики всього речення (це зумовлено, на нашу думку, надзвичайно широкою семантикою іменникового конституента). Пор.: *А тут при цій тактиці наших сонцеїстів, мені здається, такі способи ...**річ небезпечна*** (В. Винниченко) – *А тут при цій тактиці наших сонцеїстів, мені здається, такі способи – **небезпечні речі**; Він ішов, як ідуть **бідні люди**...ішов, все одно – на життя чи на смерть* (О. Кобилянська) – *Він ішов, як іде **бідна людина**...ішов, все одно – на життя чи на смерть* і под.;

2) конструкції із значенням вибірковості, в яких перший конституент виражений прикметником (*кращий з нас – кращі з нас, наймолодший з групи – наймолодші з групи, вірніший з друзів – вірніші з друзів* і под.). Такі сполуки мають повну парадигму числа, характер цілісності при цьому не втрачається, уживання форм однини або множини зумовлюється лише комунікативними потребами конкретного речення (необхідністю вказівки на одного чи кількох виконавців або об'єктів дії). Пор.: *„Ломаки" зникли один за одним, тільки **найгірший з них** стояв, розглядався, не знав, що робити з собою* (М. Яцків); ***Найкращих з них**, переможців, можна б викликати на спеціальну телепередачу читців-декламаторів* (Літературна Україна. – 1998. – 22 січня).

3) кількісно-іменні сполуки, в яких перший конституент виражений числівниками *тисяча, мільйон, трильйон, мільярд* і под., а також іменниками із кількісним значенням типу *десяток, сотня, чверть, половина, склянка, шмат* тощо (*тисяча гривень, мільйон мешканців, десяток книжок* і под.). Лічильні іменники *десяток, дюжина, пара* та іменникові еквіваленти дробових числівників *половина, третина* тощо, як і іменники типу *група, натовп, кусень*, мають повну парадигму числа, формальним показником числового граматичного значення у таких цілісних словосполученнях є флексія граматично стрижневого компонента. Числівники *тисяча, мільйон, трильйон, мільярд* і под. також мають повну парадигму числа, проте при вживанні їх у формі множини спостерігається трансформація семантики числівника, а отже, і всієї синтаксично зв'язаної конструкції: вони починають виражати не точні числові поняття, а функціонувати як узагальнені назви понять великої кількості (у межах тисяч, мільйонів, мільярдів тощо), пор.: *Чоло в старого з жовтої розлуки, **Мільйони зморщок** пов'язали вид* (І. Драч); *Уявляти собі **мільйони сучасників**, заніміло заслуханих віршами Кордуна або Григорівa, значить просто збиткуватись з їхнього слова* (Літературна Україна. – 1998. – 22 січня). Д.Х. Баранник вважає, що у таких випадках числівники *тисяча, мільйон, мільярд* і под. переходять у розряд лічильних іменників [1, с.18-19], на користь чого свідчить також можливість наявності поряд із цими лексемами узгоджуваних з ними слів-означень (*довгі тисячі літ, загадкові мільярди зірок*). Коли необхідно охарактеризувати точну кількість тисяч, мільйонів, мільярдів тощо при числівнику, як правило, вживається ще один кількісний числівник на позначення тієї кількості, яку треба назвати, пор.: *Уряд Віктора Януковича на 2004 рік відчутно підвищив розміри державної матеріальної допомоги, передбачивши для цього в бюджеті **близько двох мільярдів гривень*** (Донеччина. – 2004. – 12 лютого).

4) словосполучення, в яких головне слово своїм значенням відповідає члену речення, а залежне розкриває це значення (*цими днями, останніми тижнями, осіннього вечора, у кінці села, минулої доби* і под.). Пор.: *Хлопці, коли він так одіяло любить, то дайте йому його **цієї ночі**, бо будете всі паритись через нього* (М. Яцків); ***У старі часи** все було просто і ясно* (Літературна Україна. – 1999. – 3 червня).

5) словосполучення, утворені поєднанням форм типу *з обличчям, з носом* з прикметниками або дієприкметниками (*з цікавим обличчям, з великою головою, з*

міцними руками, з чорними очима тощо). Пор.: *Він* [півень] *і справді був маленький – не півень, а курча – трохи продовгуватий тулубом,* ***з червоними грудьми, чорними крилами і довгим хвостом****, що вилискував усіма кольорами райдуги, в якій переважала синя барва* (Ю. Мушкетик). У словосполученнях такого типу вибір форм однини чи множини зумовлено фактами об'єктивної дійсності, тобто необхідністю позначити одиничні чи парні явища або охарактеризувати одного чи кількох носіїв ознаки (пор.: *хлопець* ***з міцними руками*** *– хлопець* ***з міцним станом****; чоловік* ***з широкою спиною*** *– чоловіки* ***з широкими спинами****; жінка* ***з красивим обличчям*** *– жінки* ***з красивими обличчями*** і под.). Проте навіть коли іменник у складі такого словосполучення позначає парні об'єкти, він може бути вжитий у формі однини (при характеристиці істот це спостерігається у тих випадках, коли людина або тварина має певні фізичні вади або коли треба наголосити на тих чи інших ознаках одного з парних предметів). У таких випадках атрибутивний конституент часто виражається займенниково-прикметниковим числівником *один*, пор.: *дідусь* ***з покаліченою на війні ногою****, чоловік* ***з однією рукою*** і под.

Часткове усічення парадигми числа в цілісних словосполученнях може бути зумовлене або функціональними особливостями, або функціональними та семантичними ознаками одночасно.

До синтаксично зв'язаних словосполучень, усічення парадигми числа яких зумовлене функціональними чинниками, можна віднести:

1) конструкції, утворені поєднанням форм типу *росту, віку, вдачі, темпераменту, професії* тощо з прикметниками або дієприкметниками (*низького зросту, поважного віку, шахтарської професії, веселої вдачі* і под). Пор.: *А починалася ця блискуча кар'єра з того, що молодий тенор з України, володар голосу* ***винятковой краси****, вперше заспівав перед царівною українську народну пісню...* (Літературна Україна. – 1998. – 14 травня). Специфіка цілісних словосполучень аналізованого типу полягає у тому, що незалежно від кількості осіб або предметів, які характеризують ці структури, вони функціонують лише у формі того чи іншого числа (тобто тільки у формі однини або тільки у формі множини). Пор.: *дівчина* ***двадцяти років*** *– дівчата* ***двадцяти років****, хлопець* ***високого зросту*** *– хлопці* ***високого зросту****, людина* ***непевного віку*** *– люди* ***непевного віку*** і под.

2) конструкції, утворені поєднанням форм типу *голосом, ходою, поглядом* тощо з прикметниками або дієприкметниками (*невеселим голосом, маленькими кроками*). Як правило, словосполучення такого типу характеризують як одну особу, так і декілька осіб, маючи одну числову форму (тільки форму однини або тільки форму множини), пор.: *Василина заснула* ***важким, міцним сном****, неначе вмерла* (І. Нечуй-Левицький) – *В курені люди вже давно спали* ***міцним робітницьким сном****, а Василина ще довго сиділа з Василем коло багаття, під зеленим дубом* (І. Нечуй-Левицький).

Нерідко разом з функціональними причинами на особливості вираження граматичної категорії числа у цілісних конструкціях впливають і семантичні чинники. Загальна семантика того чи іншого типу синтаксично зв'язаних словосполучень може створювати необхідність вживання цілісної конструкції у формі однини чи множини. До цілісних словосполучень, в яких усічення парадигми числа зумовлене не тільки функціональними, але й семантичними факторами, належать такі конструкції:

1) словосполучення із значенням вибірковості, в яких перший конституент виражений співвідносно якісним займенником, порядковим числівником або числівником *один* у значенні „якийсь" (*котрий з вас, жодна з дівчат, п'ятий з пацієнтів, десятий з нас, один з групи* і под.). Теоретично такі словосполучення можуть мати форми множини (пор., *якісь з студентів, десяті з нас, одні з них*), проте конструкції, в яких перший конституент мав би форму множини нами не зафіксовано. Функціональне усічення парадигми числа у словосполученнях розглядуваного типу, на наш погляд, пояснюється семантикою одиничності, яка відзначає словосполучення із

значенням вибірковості. Пор.: ***Котрийсь із ґаздів*** *каже: „Якось воно буде”* (Б. Лепкий);

2) метафоричні й перифрастичні словосполучення (*море сліз, шквал звинувачень, джерело знань (=книга)* і под.). Характер вираження у таких конструкціях граматичної категорії числа залежить від природи самого образу, який вони виражають. Метафоричні утворення з квантитативним значенням практично завжди характеризуються повною парадигмою числа (*вагон інформації – вагони інформації, ескадрон думок – ескадрони думок, потік доказів – потоки доказів* і под.). Інколи метафоричні словосполучення з кваліативним значенням також можуть мати повну парадигму числа (*шлях пошуків – шляхи пошуків, сурма горя – сурми горя*), проте частіше квантитативні метафоричні утворення характеризуються усіченою парадигмою числа (тобто вживаються лише у формі однини чи лише у формі множини), пор.: *В покою упоювала* ***свіжість молоденького тихого життя*** (М. Яцків); *Вони летіли, мчали, паленіли,* ***В солончаках століть*** *згубили сите тіло* (І. Драч). Усічення парадигми числа у таких словосполученнях, на наш погляд, зумовлене характером образу, надзвичайно високим ступенем злиття компонентів сполуки (конституент конструкції, який має форму генітива і є носієм основного семантичного навантаження всього словосполучення, може бути метафорично переосмисленим лише у сполученні з тим чи іншим словом у певній числовій формі); утворення метафоричних словосполучень у формі іншого числа не можливе, пор.: *павутина обману – *павутини обману, ярмарок життя – * ярмарки життя, голос серця – * голоси серця, вогонь битви – *вогні битви* і под.

3) сполучення співвідносно предметних займенників *що, хто* або похідних від них слів з прикметниками (дієприкметниками): *хтось знайомий, дехто непевний, щось цікаве, дещо незрозуміле* і под. Виразником граматичного значення числа у таких конструкціях виступає формально залежний атрибут, оскільки займенники *що, хто* та похідні від них лексеми не мають морфологічної категорії числа, пор.: *Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду – чорні солдати, між ними* ***щось біле*** (М. Коцюбинський); *Правда, в ньому є трохи* ***чогось загальнолюдського****?* (В. Поліщук). Словосполучення із першим конституентом – займенником *що* та похідними від нього не мають протиставлення за числом і завжди виражають значення одиничності [3, с.537], проте утворення із першим конституентом – займенником *хто* або похідними від нього лексемами іноді можуть мати протиставлення за числом, пор.: ***хтось незнайомий*** *підійшов до мене і спитав дороги –* ***дехто такі незнайомі*** *зібралися сьогодні тут.*

Цілісні словосполучення, що характеризуються повним усіченням парадигми числа, складають конструкції, в яких першим конституентом виступають кількісні, неозначено-кількісні, збірні числівники. До таких утворень належать: а) кількісно-іменні сполуки (*шість аркушів, кілька претендентів, мало хліба, п'ятнадцятеро учнів* і под.); б) сполуки із значенням вибірковості (*п'ять з них, десятеро з класу, декілька з нас* і под.). Відсутність у таких словосполучень категорії числа зумовлена особливостями частиномовної приналежності першого конституента, який і є носієм основного граматичного значення всієї цілісної сполуки. У кількісно-іменних словосполученнях другий конституент – іменник – має форму множини, оскільки позначає більше, ніж один предмет або явище дійсності (*два зошити, сто сорок дев'ять абітурієнтів*), винятки становлять лише словосполучення типу *мало каші, багато часу*. У словосполученнях із значенням вибірковості третій конституент теж або має форму множини, або позначає сукупність однорідних предметів чи явищ дійсності (*п'ятеро з нас, троє з хлопців, шестеро з групи*).

Цілісні словосполучення, які мають зовнішній характер вираження граматичної категорії числа, залучають до свого складу такі типи конструкцій:

1) словосполучення із значенням сумісності (*мати з сусідкою, ми з вчителем, вони з нами* тощо). Перший та третій конституенти таких словосполучень можуть позначати як одну, так і декілька осіб (тобто мати форму як однини, так і множини), проте вся синтаксично зв'язана конструкція завжди характеризується значенням множинності, оскільки виконавцями дії або носіями стану є як мінімум дві особи. Формальним виразником граматичного значення множини таких утворень виступає флексія множини дієслова-присудка. Пор.: *І все одно, хоч* ***Асик з мамою*** *і виселили цього Коську з бабусею на горище, а я так і не збагнув, чому ж вони „дикуни"* (Ю. Збанацький); *Макс раптово хижо, м'яко підступає на кілька кроків уперед і витягує до Сузанни лице: – хутко* ***ми*** *полетимо* ***з тобою*** *на Гімалаї. Чуєш?* (В. Винниченко).

2) словосполучення із значенням вибірковості, в яких першим конституентом виступають співвідносно предметні займенники *що, хто* та похідні від них лексеми (*хто з присутніх, будь-хто з групи, щось з написаного, дещо з товарів* і под.). Такі словосполучення завжди мають семантику одиничності, граматичне значення однини виражається флексією присудка, пор.: ***Хто з людей*** *не чулий до світла й добра?* (В. Шевчук); ***Дехто з гурту*** *став реготатися* (М. Яцків).

При висвітленні питання особливостей вираження категорії числа у цілісних словосполученнях окремо треба зупинитися на конструкціях типу *стежка* ***від села до міста****, поїздка* ***з Києва до Полтави****, хлопець* ***з букетом у руках****, зупинитися* ***у селі поблизу Миколаєва****,* і под. Іменникові конституенти, як і будь-які інші слова цієї частини мови, характеризуються категорією числа, проте у складі синтаксично зв'язаної конструкції ця категорія зазнає трансформації. На нашу думку, словосполучення такого типу слід розглядати, виходячи з їх функціональних особливостей. Такі синтаксичні одиниці в реченнєвій структурі мають означальну або обставинну функцію, подібну до функціонування порівняльно-уподібнювальних прислівників (пор., *кава* ***по-варшавськи****, макарони* ***по-флотськи****, летіти* ***стрілою****, вити* ***вовком*** і под.). Більшість порівняльно-уподібнювальних прислівників являють собою застиглі відмінкові форми іменників або прикметників (*соколом, ластівкою, по-осінньому, по-російськи* тощо), іменна флексія у таких випадках не сигналізує про граматичну категорію числа, перетворившись на прислівниковий суфікс. Так само можна характеризувати і цілісні словосполучення, утворені на базі співвідносних прийменників: флексії іменних конституентів не є виразниками іменних граматичних категорій; такі конструкції являють собою застиглі форми і в реченні функціонально наслідують порівняльно-уподібнювальні прислівники, пор.: *Груболицьому фюрерові з другої роти…зсунувся козирок шапки на самий ніс,…з губи зробилася довга каблучка* ***від вуха до вуха*** (М. Яцків); *З'являючись сим разом тут,* ***в оцім селі під горою Чабаницею****, просили про дозвіл задержатися з тиждень* (О. Кобилянська). Повна відсутність граматичного навантаження флексій іменних конституентів таких конструкції підтверджується також можливістю трансформації окремих сполук у конструкції типу *переліт* ***з Києва у Донецьк*** *– переліт* ***Київ – Донецьк****, період* ***з травня до липня*** *– період* ***травень – липень*** і под.

Отже, цілісні словосполучення, становлячи синтаксичні одиниці, як правило, характеризуються наявністю граматичної категорії числа, проте у переважній більшості випадків вони відзначаються усіченням (частковим або повним) числової парадигми, що зумовлено функціональними або семантичними особливостями тих чи інших синтаксично зв'язаних сполук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранник Д.Х. Морфологічні особливості числівників / Баранник Д.Х // Українська мова і література в школі. – 1966. – № 6. – С. 15-19.
2. Никитевич В.М. Грамматические категории в современном русском языке./ Никитевич В.М. – М. : Гос. учебно-педаг. изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1963. – 246 с.
3. Русская грамматика в 2-х томах: Т.2. Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 709 с.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню специфіки вираження граматичної категорії числа у цілісних словосполученнях. Поряд зі структурами, що відзначаються повною числовою парадигмою, розглядаються словосполучення, які характеризуються усіченням парадигми числа, зумовленим функціональними або семантичними причинами.

***Ключові слова**: категорія числа, парадигма, усічення, цілісне словосполучення.*

The article is devoted to investigation of special manifestation of the category of number into coherent word-combinations. The author considers both types of coherent word-combinations collocations with full numerative paradigm and structures with apocopated paradigm.

***Key words**: category of number, paradigm, coherent word-combination.*

Валентина Богатько
(Вінниця)

УДК 81’367. 33.4:070.41

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ТА ЕКСПРЕСИВНЕ НАВАНТАЖЕННЯ НЕПОВНИХ ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ДІАЛОГАХ

Мовні різновиди публіцистики неоднорідні за ступенем вживання в них неповних речень різних типів. Майже в усіх газетних жанрах простежуються спільні тенденції розвитку синтаксичної системи, зокрема й стосовно вживання речень структурно неповної моделі, які «у багатьох випадках виявляються безвідносно до жанру, не є тим, що роз’єднує ці матеріали і дозволяє нам вивчати їхню синтаксичну будову комплексно, як певне ціле» [9, с.10].

Загалом кількість неповних конструкцій у публіцистичних текстах значно менша, ніж у розмовно-побутовому мовленні, яке репрезентує основну сферу застосування мовленнєвої еліпсації. Однак використання неповних еліптичних конструкцій має особливий стилетвірний характер, воно зумовлене іншими чинниками.

Природа неповних речень чіткіше проступає за умови порівняння їх із відповідними повними. Обом різновидам речення властива спільна модель синтаксичної побудови: та сама позиція постійних елементів, які обов’язкові для речення як їхні граматичні форми. Відмінність полягає тільки в словесному вираженні певних компонентів. Неповним реченням, як і будь-яким повним, властива відносна самостійність вживання. Як і будь-які повні речення, неповні відповідають своєму призначенню, виконують комунікативну функцію, наприклад: *Знали: в хаті треба мати образ матері-берегині. В дохристиянські часи вважалося, що ця берегиня допоможе і жінці народити, і в господі навести лад, і збільшити статки.* ***А українські вишиванки?*** *Кожна із орнаментом, який і захищає людину від злих духів („Місто”, 7.11.08).*

З'ясувати семантичну структуру та стилістичні функції неповних питальних речень у публіцистичних діалогах – в цьому полягає **мета** нашого **дослідження**. Для досягнення цієї мети розв'язано такі завдання:

- установлено закономірності актуального членування неповних речень, які вживаються в газетних текстах;
- визначено функціонально-стилістичні можливості власне-неповних питальних речень у газетному мовленні;
- з'ясовано особливості творення експресивного ефекту за допомогою неповних питальних речень у діалогічному мовленні.

Традиційно неповним реченням вважають таку синтаксичну конструкцію, у якій одна з ланок будови (один чи декілька членів речення) невербалізована, але фіксується свідомістю [4, с.134], наприклад: *У крамницях запевняють – купують обереги різноманітні, переваги віддають наймоднішим.* ***Купують або в подарунок, або для себе*** („Місто", 7.11.08).

Структурно-семантичною ознакою неповноти речення вважають наявність слова, що містить незаповнену валентну позицію або залежить від імпліцитного компонента вислову. Отже, як показник неповноти речення використовується пряма й зворотна валентності слів. Носієм прямої валентності виступає головне (те, що підпорядковує) слово з еліпсованим залежним. Зворотна залежність властива підпорядкованим (залежним) членам, які своєю лексичною семантикою й граматичним значенням указують на наявність невербалізованого керівного слова [3, с. 24]. Усунення формальної і змістової незавершеності неповного речення відбувається не механічно, а творчо супроводжується зміною граматичної форми цього слова, відповідно до вимог структури неповного речення [10, с.26]. Хоч ці процеси неповно усвідомлюють носії мови, проте розуміння неповної конструкції не викликає труднощів. Загалом за незаповненістю синтаксичної позиції можуть стояти три різних семантичних явища: 1) очевидна визначеність суб'єкта чи об'єкта; 2) його узагальненість; 3) невизначеність, тобто «відстороненість», перебування «за кадром» [2, с.14].

У контекстуальних і ситуативних неповних реченнях пропущену синтаксичну одиницю традиційно сприймають як точно визначену, таку, яка не потребує повторення: *Кожен господар тримав півня – птицю, що відганяє лихо своїм ранковим співом.* ***А на городі садили бузину*** („Молодь України", 11.08.07). Однак, на думку О.Л. Факторовича, розуміння контекстуально неповного речення не завжди таке прямолінійне, а кореляція між словесними й несловесними засобами вираження дає підстави припустити, що еліптичні значення мають систему референтних можливостей [7, с.26]. Отже, повне речення не завжди семантично тотожне неповному, імпліцитність синтаксичного компонента слугує засобом вираження певної семантики.

Серед контекстуально неповних речень, на думку А.П. Сковородникова, вирізняються такі основні типи:

1) неповні речення з безпосередньою, прямою лексичною компенсацією неповноти з макротексту (еліпсис являє собою неповторення антицедента в певній його граматичній формі);

2) неповні речення з непрямим, асоціативним відновленням із макроконтексту (незаповнена позиція не співвідноситься з певним антицедентом; у макроконтексті є тільки непрямі вказівки на лексичне значення пропущеної форми) [6, с.11].

У класифікації ситуативних речень дослідник вважає істотним врахування узуальності неповного речення, частотності його вживання і виділяє такі типи ситуативних неповних речень:

1) стаціонарні структури – типізовані конструкції розмовного мовлення, що є цілісними побудовами комунікативного характеру і закріплені за певною ситуацією;

2) нестаціонарні структури, які вільно створюються в мовленні [6, с.12].

У витлумаченні ситуативно-неповних речень важливу роль відіграють паралінгвістичні засоби, зокрема міміка, жести. У таких неповних реченнях домислювані слова залишаються у внутрішньому мовленні, бо певні предмети «сприймаються безпосередньо із ситуації мовлення і не потребують спеціального називання, такі домислювані слова зумовили форми залежних від них слів...» [5, с.93]. З погляду відновлення семантики пропущеного слова ситуативні й контекстуальні неповні речення майже не відрізняються.

Отже, серед неповних речень, яким властива формально синтаксична і семантична неповнота, можна виокремити: 1) власне-неповні конструкції з незаповненою позицією підмета, присудка; 2) односкладні речення з нульовою позицією головного члена; 3) двоскладні й односкладні речення з нульовою позицією другорядних членів речення.

У газетних текстах неповні речення можуть уживатися як у монологічному, так і в діалогічному мовленні. Діалогові речення-репліки переважно пов'язані між собою так, що одне з них (функціонально провідне) будується відносно вільно, тоді як друге підпорядковується йому структурно, функціонально та інтонаційно, через що не може вживатися окремо. З провідною реплікою воно утворює певну лексико-синтаксичну єдність, яка створює потрібні контекстуальні умови вживання неповного речення.

У межах найтиповішої форми діалогу (питання-відповідь) поширеними в газетному жанрі є всі різновиди питальних неповних висловлень. Вони можуть мати власне-питальний характер (орієнтовані на отримання нової інформації) та, зберігаючи форму питального висловлення, передавати інші значення. Серед невласне-питальних речень, з погляду комунікативного призначення, Л.В. Чайка виокремлює висловлення, що виражають ствердження, введення нової інформації, докір, уточнення, припущення (інтерогативи-констативи); прохання, наказ (інтерогативи-імперативи); умову, побажання (інтерогативи-оптативи); а також мовленнєво-діючі типи риторичного запитання (інтерогативи–експресиви) [8, с.3].

У текстах газет можуть уживатися всі різновиди неповних питальних речень. Висловлення з власне-питальним значенням більш поширені в інтерв'ю, ніж в інших газетних жанрах. У своєму складі вони мають займенник, рідше – іменник чи прислівник. Функціонально бувають кількох типів. Одні з них взаємопов'язані з попередньою реплікою, що являє собою певну констатацію, і викликають активну дію адресата мовлення навіть тоді, коли прямо не вимагають від нього відповіді. Наприклад: *Здавалось би – чого не вистачає у 14 років?* ***Невже кохання?*** *І чи, взагалі, це кохання в такому віці?* („Місто",14.09.08); *– Вступатиму в Київський національний університет.* ***– А чому не в Донецький?*** („Молодь України", 23.03.07); *Де які турніки були – усе поступово забудовують. Замість них з'являться нові майданчики, сучасні.* ***Та чи безплатні?****(„Місто*", 15.03.08). За допомогою таких питань співбесідник з'ясовує важливу для себе інформацію, не висвітлену в попередній репліці. Вони стають продовженням асоціативного ряду до тієї думки, що висловлена раніше. Інші неповні речення цієї групи безпосередньо зумовлені попередніми питальними репліками і уточнюють їхній зміст, наприклад: *Але поспішайте, бо ті, в кого газ лише до плити підведений, будуть тепер їжу на вогнищах готувати.* ***А що?*** („Місто", 15.11.08); *– Що для вас гарна пісня? –* ***Моя чи чужа?*** *Моя – та, яка подобається іншим, а чужа – та, яку б хотів написати сам* („Молодь України", 19.01.08); *Цікаво, на що вони гроші потратили?* ***Чи не на горілку?*** („Місто", 23.03.08); *Але що ж вас штовхає у все нові та нові подорожі ?****Щось у характері?*** („День", 5.04.07).

Невласне-питальним реченням властива особлива експресія у вираженні різноманітних значень. За допомогою невласне-питальних речень у газетних текстах щось стверджують, повідомляють нову інформацію, знайомлять читача з чимось, уточнюють щось, припускають, рідше докоряють, наприклад: – *Знову у вогні кохання? –* ***Знову все спочатку?*** („Місто", 10.03.08); *Знову війна?* ***Області з містом?***(„День", 5.04.08). Такі питальні речення в тексті статті створюють враження невимушеності викладу, наближають автора тексту до читача, створюють відтінок розмовності, оскільки саме розмовному мовленню властиві такі яскраво-емоційні речення.

Стверджувальне експресивне значення мають і риторичні запитання, які вживаються в публіцистиці, наприклад: *Пішла у невістки, коли тут, на цьому подвір'ї, стояла звичайна хата під стріхою.* ***З глини, а з чого ж іще?*** („День", 15.03.08); *Дівчина вже має три пари рукавичок. То чому не придбати четверту?* ***Тим більше, таку оригінальну?*** („Місто", 16.11.08). Вони властиві переважно монологічному мовленню. Нерідко такі структури завершують статтю, спонукаючи до наступного обдумування висвітлюваної проблеми, запрошуючи до обговорення читачів, виражають сумнів, мають іронічне забарвлення, наприклад: *Кожен хоче стати елітою, покерувати. От і рвуться вперед всі, кому не ліньки, сподіваючись на «авось».* ***Та чи вийде?*** („День", 29.03.08).

Риторичні запитання повної й неповної структури часто використовують у ролі заголовків або підзаголовків газетних статей, наприклад: *Дядьку, чи далеко до Європи? („Молодь України", 16.10.08); Чи завжди рівний собі «Гамлет»?(„Молодь України", 6.11.08); Павло Тичина: драма переможеного?* („День", 29.03.08*); Якщо не ми, то хто натомість?* („Молодь України", 20.02.07). Такі заголовки можуть вказувати на сумнівність висловлюваного, дискусійність або, навпаки, однозначність обговорюваного питання, вони ніби запрошують читача газети до роздумів разом з автором тексту. Некатегоричність питального висловлення сприяє підвищенню інтересу читача до тексту статті, проблемність питання-заголовка спонукає до її прочитання.

Неповними в діалогічному мовленні бувають і репліки-відповіді на поставлені журналістом питання. Однак найчастіше в інтерв'ю неповним є лише перше речення-відповідь, у наступному ж контексті відповідь деталізується за допомогою повної структури, наприклад: – *Чи не кортить часом звести будинок за власним проектом, таку собі неперевершену Вавилонську вежу? –* ***Ні, не кортить.*** *Кожен мусить займатися своєю справою професійно, чого я й прагну повсякчас* („Столиця", 15-21.03.07); *Ваш традиційний тост, який проголошуєте в близькому колі? –* ***Дуже простий.*** *Щоб усі були здорові!* („Молодь України", 23.02.01); – *А скільки версій виникає при розслідуванні?* ***Залежно від злочину*** („Місто", 3.06.08). Вербалізованим у таких неповних репліках-відповідях виявляється, здебільшого, рематичний компонент, тема ж висловлення зрозуміла з попереднього контексту. В.Г. Адмоні вважає такі питання-відповіді елементарними висловленнями, оскільки вони становлять єдність з комунікативного погляду: питання передбачає наявність відповіді, а відповідь зумовлена питанням [1, с.14]. Усунення зайвих повторів викликане мовленнєвою економією, сприяє динамізму діалогу. Такий пропуск є важливим стилістичним засобом, бо сприяє уникненню одноманітності та громіздкості в побудові фрази, надає їй невимушеності.

Отже, неповні питальні речення діалогічного мовлення виконують функцію економії у висловленні, усувають немотивовану тавтологію, сприяють лаконізму оповіді, точності й посилюють експресивність тексту. Функція економії є визначальною в текстах інформативного характеру і супроводжується виділенням, акцентуванням рематичного компонента висловлення. Це сприяє інтимізації мовлення, імітації його стихійності, наближенню до усно-розмовного стилю. Вживання їх у

газетних текстах різних жанрів допомагає донести до читача живу картину подій, що характеризується динамізмом, акцентувати найважливіші, найяскравіші моменти. Імпліцитне вираження певних компонентів висловлення в таких структурах сприяє увиразненню різноманітних семантичних відношень, посиленню контрасту між значенням вербалізованих членів, створенню виразних градаційних рядів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Система форм речевого высказывания / В.Г. Адмони. – СПб.: Наука, 1994. – 152 с.
2. Белошапкова В.А. О семантическом изоморфизме нулевых позиций субъекта и объекта в русском предложении / В.А. Белошапкова // Проблемы семантики предложения: Выраженный и невыраженный смысл. – Красноярск: КГУ, 1986. – С. 4 - 14.
3. Дзюбак Н.М. Структурно-комунікативні ознаки неповноти речення: дис. ... кандидата філ. наук: 10.01.02 / Дзюбак Наталія Миколаївна. – К., 1999. – 203 с.
4. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення) / П.С. Дудик. – К.: Наукова думка, 1983. – 288 с.
5. Назаров А.Н. К вопросу о выделении неполных предложений в особый грамматический тип / А.Н. Назаров // Вопросы синтаксиса русского литературного язика: труды III-IV конференции кафедр русского литературного языка пединститутов Поволжья. – Куйбышев: КГПИ, 1963. – С. 8 - 11.
6. Сковородников А.П. Эллипсис как стилистическое явление современного русского литературного языка (пособие для спецкурса) / А.П. Сковородников.–Красноярск: КГПИ, 1978.–94 с.
7. Факторович А.Л. Выражение смысловых различий посредством эллипсиса / А.Л. Факторович. – Х.: Око, 1991. – 88 с.
8. Чайка Л.В. Питальні висловлювання у комунікативному аспекті (на матеріалі англійської мови): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філ. наук: 10.02.04. „Германські мови" / Чайка Л.В. – К., 1998. – 20 с.
9. Шапиро А. Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров (строение предложения) / А.Б. Шапиро. – М.: Изд-во АН ССР, 1954. – 20 с.
10. Шевцова Г.О. Еліпсний різновид інфінітивних речень в сучасній українській мові / Г.О. Шевцова // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 235 – 242 .

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості вживання та експресивне навантаження неповних питальних речень у публіцистичних діалогах.

Ключові слова: *власне-питальні речення, невласне-питальні речення, речення-репліки, діалогічне мовлення, газетний текст.*

The article deals with the peculiarities of usage and expressive Loading of imperfect interrogative sentences in the publicistic dialogues.

Key words*: interrogative sentences, improperly-interrogative sentences, sentences-remarks, dialogic language, newspaper text.*

Юлія Драч
(Вінниця)

УДК 81´367:811.161.2

ОБОВ'ЯЗКОВИЙ ПРИСЛІВНИЙ КОМПОНЕНТ У СИСТЕМІ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНИХ КОМПОНЕНТІВ РЕЧЕННЯ

Реченню належить основне місце серед синтаксичних одиниць. Саме структурна й семантична варіативність речення слугує засобом конструювання, оформлення і вираження мислення людини, її свідомості, почування, емоцій. Мова стає засобом комунікації завдяки синтаксичним формам речення. У теоретичному плані речення

постає як різноаспектна одиниця, яка піддається сегментуванню на члени речення (компоненти речення), синтаксеми тощо.

У сучасній лінгвістичній науці виняткової актуальності набула проблема сегментації речення. Одновимірний підхід до вивчення природи речення витіснили нові підходи розуміння і вивчення речення, що зумовило пошук різних критеріїв розмежування компонентів речення. Одним із таких одновимірних підходів до розуміння структури речення і її складових є формально-синтаксичний підхід (формально-синтаксичний критерій). У формально-синтаксичному плані структуру речення розглядають як сукупність його складових (формально-граматичних компонентів).

Мета нашого дослідження – з'ясувати місце обов'язкових прислівних компонентів у системі формально-синтаксичних компонентів речення, та їхні основні ознаки.

Об'єкт дослідження – обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення. Матеріалом для дослідження стали 5000 речень, вибраних із різностильових джерел. **Предмет** дослідження – компоненти формально-синтаксичної структури речення.

Традиційний синтаксис сегментує синтаксичну модель речення на члени речення, які становлять взаємопов'язану систему понять, що об'єктивно відображають його структуру [7, с.70]. Незважаючи на деякі суперечності в традиційному вченні про члени речення, вагомим здобутком останнього слід вважати поділ компонентів на головні і другорядні (головні і неголовні). Цей поділ ґрунтується на неоднаковості в участі щодо побудови реченнєвої структури. Диференційною ознакою поділу на головні і другорядні члени речення є формальна ознака, яка стосується входження чи невходження відповідного члена речення до того мінімуму, який необхідний для функціонування речення як граматично оформленої предикативної одиниці, високий ступінь граматичної абстракції у виділених компонентах речення [2, с.71].

Учення про компоненти речення має складну й тривалу історію становлення. Спочатку речення досліджували в логічному аспекті. Прихильники логіко-граматичного напрямку (Ф.І. Буслаєв, М.І Греч, К.Ф.Беккер) трактували речення як судження, а його компоненти співвідносили з логічними категоріями судження (підмет – суб'єкт, присудок – предикат). Логічну концепцію змінила комунікативно-психологічна, представники якої (Г. Пауль, О.О. Потебня) кожен компонент речення трактували як психологічний (психологічний підмет, психологічний присудок), а речення – поєднання у психіці мовця декількох уявлень. У XX ст. поширеними стають дистрибутивна, трансформаційна, прагматична моделі речення. Сучасний стан розвитку синтаксису як науки базується на формально-синтаксичній, комунікативній, прагматичній концепціях. Розвиток вищезазначених концепцій визначив напрямок дослідження речення: 1) речення як багаторівнева одиниця, 2) речення як синтаксичний ланцюжок зв'язків і відношень.

«Грамматика современного русского литературного языка» (1970 р.) пропонує змінити трактування поняття «другорядні члени», а сегментація речення повинна ґрунтуватись на вченні про словосполучення [4].

В.А. Бєлошапкова кваліфікує другорядні члени речення як неголовні компоненти речення, досліджуючи при цьому їхню участь у формуванні мінімальної структури речення. Компоненти речення, які входять до складу мінімальної структури речення, учені кваліфікували як конститутивні, поділяючи їх на: 1) предметні імена – актанти (ліві – суб'єктні, праві – об'єктні); 2) конститутивні визначники предиката (ліві, праві). Компоненти речення, які характеризують чи ситуативно визначають предикат, віднесено до неконститутивних [1, с.134–143].

У нових синтаксичних теоріях речення розглядається як багатоаспектна синтаксична конструкція, компоненти якої формують складну ієрархічну систему рівнів: власне-синтаксичний, семантико-синтаксичний, семантичний, функціональний [2; с.3]. Сучасний науковий синтаксис основними аспектами вважає формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний, комунікативний [2; с.5]. Основними рівнями ієрархізованої структури є формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний і комунікативний рівні. Компоненти вищеперерахованих рівнів перебувають між собою в жорстко визначених зв'язках і відношеннях. У комунікативному аспекті сегментація на компоненти речення мотивується комунікативною метою. Семантико-синтаксичний аспект не диференціює компоненти на головні і неголовні, а відображає предмети і явища позамовного світу та їх стосунки.

В україністиці результати дослідження компонентів речення на основі формально-синтаксичного підходу представлені в працях І.Р. Вихованця, А.П.Грищенка, Н.В. Гуйванюк, А.П. Загнітка, Н.Л. Іваницької, М.Я. Плющ та ін. Результатом поглибленого вивчення структури простого речення є розмежування трьох груп формально-синтаксичних компонентів речення: головні компоненти формально-синтаксичної структури речення (підмет, присудок, головний компонент речення односкладної будови); неголовні компоненти прислівної і неприслівної залежності.

Головні компоненти формально-синтаксичної структури речення формують формально-синтаксичну основу речення, яка поширюється неголовними компонентами прислівної/ неприслівної залежності формально-синтаксичної структури речення.

Прислівні компоненти в реченні відтворюють підрядний зв'язок, який виникає між словами підрядного словосполучення. Отже, однією з ознак прислівного компонента є підрядний зв'язок із одним із головних компонентів або неголовним компонентом формально-синтаксичної структури речення.

Основними функціями неголовних компонентів формально-синтаксичної структури речення є поширення слова або поширення граматичної основи речення загалом. П.А.Лєкант на основі цих двох функцій серед неголовних компонентів формально-синтаксичної структури речення розмежовує прислівні й компоненти, що поширюють граматичну основу речення (приосно□вні) [9, с.123], які інші синтаксисти кваліфікують як детермінанти [13, с.149-163; 15, с.67-70; 2, с.100]. П.А. Лєкант наголошує, що прислівні компоненти формують у реченні словосполучення на основі підрядного зв'язку: узгодження, керування, прилягання: *Відмінники дивилися* ***на свого вчорашнього побратима*** *співчутливо* (Г. Тютюнник). Слова *на побратима, свого, вчорашнього* – прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення, оскільки вони підпорядковуються певному слову, утворюючи з ним словосполучення: *дивилися (на кого?) – дивилися на побратима; побратима (чийого?) – свого; побратима (якого?) – вчорашнього.* Прислівні компоненти речення, підпорядковуючись окремому слову, у реченні мають набагато тісніший, порівняно з неприслівними, характер синтаксичного зв'язку, зумовлюваний в основному лексичними потенціями граматично панівного слова [11, с.153-156].

Неприслівні компоненти поширюють усю граматичну основу: *Ніч* ***тихо*** *пройшла за нами в степ* (Г. Косинка). Компонент *тихо* поширює граматичну основу в цілому, а не окреме слово (*ніч пройшла (як?) – ніч пройшла тихо*). Детермінантна позиція (неприслівна) неголовних компонентів речення характеризується слабким підрядним зв'язком з граматичною основою речення. Детермінанти постійно займають периферійну позицію у реченні [3, с.20].

Отже, розмежування компонентів прислівної/ неприслівної залежності здійснюється на основі зв'язків, у які вони вступають: прислівні/ неприслівні. Прислівний зв'язок виникає між словами, тобто тоді, коли повнозначне слово поширюється іншим повнозначним словом у певній формі [5, с.19].

Як окремий компонент розглядають дуплексиви, основною ознакою яких є подвійний синтаксичний зв'язок [6, с.113].

Отже, систему компонентів формально-синтаксичної структури речення формують: 1) головні компоненти (підмет, присудок, головний компонент односкладного речення); 2) неголовні компоненти неприслівної залежності (детермінанти), які поширюють граматичний центр в цілому; 3) дуплексиви – компоненти які перебувають у подвійній залежності; 4) неголовні компоненти прислівної залежності.

Серед останніх розмежовують обов'язкові прислівні компоненти й факультативні прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення (І.Р.Вихованець, А.П.Загнітко, К.Г.Городенська, Н.Л.Іваницька, Н.І.Кухар та ін.). Диференціація прислівних компонентів здійснюється на основі сили підрядного зв'язку між словами в підрядному словосполученні, який зберігається при транспонуванні словосполучення в речення [12, с.113; 8, с.82].

Введення до наукового обігу поняття «сильний/ слабкий підрядний зв'язок» сприяє розв'язанню низки питань, які стосуються сполучуваності слів у словосполученні й реченні, зокрема, дозволяє диференціювати обов'язковість/ факультативність прислівного компонента формально-синтаксичної структури речення.

Факультативний прислівний зв'язок властивий підрядним словосполученням, у яких головне слово належить переважно до класу слів абсолютивної семантики й поєднане із залежним слабким підрядним зв'язком [8, с.82]: ***говорити*** *пошепки,* ***сміятися*** *щиро,* ***мандрувати*** *довго,* ***завдання*** *важке,* ***літо*** *тепле,* ***учень*** *охайний.*

У реченнях, які містять підрядні словосполучення з головним словом абсолютивної семантики, головне слово відкриває позиції, що їх заміщують факультативні прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення: *Сміються у траві* ***суниць*** *жарини* (В. Малишко); *Кіт Мартин мав* ***довгий*** *хвіст* (Д.Павличко); *Тепер Іван носив* ***широкий*** *черес і* ***пишну*** *кресаню* (М. Коцюбинський); *Анжеліка створює* ***ексклюзивні*** *дерева: дерева-веселки, дерева-писанки...* (З газети).

Обов'язковий прислівний зв'язок характерний для підрядних словосполучень, у яких головне слово належить до класу слів релятивної семантики й поєднується із залежним сильним підрядним зв'язком [6, с.32]: ***вирішувати*** *проблеми,* ***пережити*** *репресії,* ***впливати*** *на почуття,* ***презентація*** *книги,* ***розвиток*** *суспільства,* ***вищий*** *за однолітка,* ***важчий*** *за всіх,* ***достойний*** *нагороди.*

У реченнях, які містять підрядні словосполучення з головним словом релятивної семантики, головне слово відкриває позиції, що їх заміщують обов'язкові компоненти прислівної залежності: *Поезія – це завжди неповторність, якийсь безмежний* ***дотик до душі*** (Л. Костенко); *На світі той мудріший, хто найдужче* ***любить життя*** (В.Симоненко); *Молодиці* ***пересудили*** *і* ***багатих****, і* ***бідних*** (І. Нечуй-Левицький); *Хіба ви не* ***одержали*** *мого* ***послання****?* (М. Коцюбинський); *Два хитрих* ***мудрого*** *не* ***переважать*** (Л.Глібов); *Любов до народу –* ***служіння народові*** (О. Довженко).

Розмежування обов'язковості/ факультативності поширення слова ґрунтується на сильному/ слабкому підрядному зв'язку, яким поєднані головне й підпорядковане слово. Сильний підрядний зв'язок – зв'язок, що виникає тоді, коли поширення слова іншими формами слів передбачається його лексико-граматичними властивостями [10, с.469].

Відсутність обов'язкових прислівних компонентів призводить до «змістових і структурних зрушень» у реченні [14, с.75]: *Любить він такі ночі безвечірні* (О. Гончар). Слова *любить, він* заміщують позиції головних компонентів, а слова *такі, ночі, безвечірні* – позиції неголовних прислівних компонентів. Вилучення прислівних компонентів *такі, безвечірні* не порушує ні змістової, ні структурної завершеності речення: *Любить він ночі.* Вилучення ж прислівного компонента *ночі* порушує і

змістову, і структурну завершеність речення: *Любить він (що?).*Отже, факультативні компоненти прислівної залежності лише інформативно збагачують речення.

Залежно від морфологічної природи релятивних слів, які прогнозують обов'язкові прислівні компоненти, останні диференціюють на обов'язкові придієслівні компоненти формально-синтаксичної структури речення (*Вона схилила* ***головку*** *на материне плече і перебирає в неї на шиї* ***дукати*** (П. Куліш)); обов'язкові приіменникові компоненти формально-синтаксичної структури речення (*Жваву дискусію викликало друге видання* ***роману*** (З журн.)); обов'язкові приприкметникові компоненти формально-синтаксичної структури речення (*Ти дурний, а вважаєш себе розумнішим за* ***сім мудреців*** (П.Загребельний)); обов'язкові приприслівникові компоненти формально-синтаксичної структури речення (*Десь уже в плавнях його шукайте, бо* ***там*** *йому* ***найлюбше***... (О. Гончар)).

Н.Л. Іваницька розрізняє обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури первинної і вторинної залежності [7, с.99]. Прислівні компоненти первинної залежності вступають у прислівний зв'язок з головними компонентами: *А це – **скорочення** бюджетних **асигнувань*** (З журналу). Прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення вторинної залежності вступають у прислівний зв'язок із обов'язковими прислівними компонентами первинної залежності. Обов'язковою умовою обов'язковості вторинних компонентів прислівної залежності є належність слова, яке вони поширюють, до класу слів релятивної семантики: *Всі кинулися до віконечок, щоб* ***побачити*** *несподіваного* ***послання війни*** (П.Загребельний).

Отже, обов'язкові прислівні компоненти формально-синтаксичної структури речення є компонентами внутрішньо-синтаксичної структури речення, що виокремлюються за власне-синтаксичною ознакою – певним типом синтаксичного зв'язку – входить у систему формально-синтаксичної структури речення. Обов'язковий прислівний компонент формально-синтаксичної структури речення акумулює в собі такі ознаки: обов'язкова залежність від слова, поєднання зі словом на основі сильного підрядного зв'язку. **Перспективи** запропонованого дослідження обов'язкових прислівних компонентів вбачаємо в можливостях встановлення ієрархії обов'язкових компонентів у формально-синтаксичній структурі речення та їхніх семантико-синтаксичних типів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис / Белошапкова В.А. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / Вихованець І.Р. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Формально-граматична структура речення / Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. // Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І.Р. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 6 – 24.
4. Грамматика современного русского литературного языка / [отв. ред. Н.Ю.Шведова]. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
5. Гуйванюк Н.В. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: навч. пос./ Н.В. Гуйванюк, Г.Г. Слинько. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
6. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові/ Іваницька Н.Л. –К.:Вища школа,1986.-168с.
7. Іваницька Н.Л. Член речення як синтаксична категорія/ Н.Л. Іваницька // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія. – 2000. – Вип.2. – С. 70 – 74.
8. Кухар Н.І. Факультативні прислівні компоненти у системі компонентів формально-граматичної структури речення/ Н.І. Кухар // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського: Зб. наук. праць. Серія: Філологія. – 2006. – Вип.8. – С. 80–84.
9. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке/ Лекант П.А. – М.: Высш. шк., 1986. – 176 с.

10. Лингвистический энциклопедический словарь/ [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
11. Мухин А.М. Лингвистический анализ: теоретические и методологические проблемы / Мухин А.М. – Л.: Наука, 1976.– 282 с.
12. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. / Пешковский А.М. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
13. Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. Т. 2. – 1980. – 709 с.
14. Чеснокова Л.Д. Конструкции с предикативным определением и стуктура предложения в современном русском литературном языке. Ч.1 / ЧесноковаЛ.Д. – Ростов-на-Дону: Рост. гос. Пед ин-т, 1972. – 136 с.
15. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах: обстоятельственная и необстоятельственная детерминация простого предложения / Н.Ю. Шведова // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1973. – №5. – С.66 – 77.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена обов'язковим присліовим компонентам формально-синтаксичної структури речення. Розглянуто їхнє місце в системі інших компонентів формально-синтаксичної структури речення.

***Ключові слова**: компонент речення, присліовий компонент речення, обов'язковий/ факультативний присліовий компонент формально-синтаксичної структури речення.*

The article is devoted to the obligatory word-depended components of the formal-syntactical structure of the sentence. The research deals with the place of the components.

***Key words**: component of the sentence, word-depended component, obligatory and facultative components of the sentence.*

Інна Завальнюк
(Вінниця)

УДК 81'367.335.3:070.41

ФУНКЦІОНАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕЛІПТИЧНИХ РЕЧЕНЬ У МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ ПОЧАТКУ XXI СТ.

У лінгвістичній науці поняття еліпсису здебільшого асоціюється з пропуском певного члена у структурі двоскладного чи односкладного речення. Упродовж багатьох років неповні речення (у деяких працях – еліптичні як термінологічний синонім) трактувалися по-різному: за ознакою семантичного заповнення [24], за структурною неповнотою [19; 15; 16; 28] та ін., за ознакою структурно-семантичної неповноти [10]. Кардинально нове витлумачення неповних речень як нормативних структур, які функціонують за специфічних умов діалогічного й монологічного мовлення, у 50-х роках XX ст. запропонував В. Виноградов [4, с.28]. Це й стало поштовхом до розвитку нової теорії – про структурно-семантичну самостійність еліптичних речень за умов мовленнєвої єдності [21, с.6].

Відтоді мовознавці попрацювали чимало в річищі реченнєвої неповноти. У дисертаціях і монографіях досліджено різні аспекти функціонування еліптичних речень у всіх стилях та деяких підстилях російської та української мов: художньому й усно-розмовному [9; 11], діловому, науковому, науково-популярному, газетно-публіцистичному та художньому [23], художньому, публіцистичному й науковому [7], художньому й розмовному [8], публіцистичному [2] тощо. У численних працях русистів й україністів запропоновано різні підходи до інтерпретації семантики, структурної організації, обсягу еліпсації, термінологічної констатації тощо еліптичних речень. Одні мовознавці усі неповні за змістом речення кваліфікують як еліптичні [18; 23]. Основою класифікації вважаються чинники, які забезпечують лексико-семантичну

визначеність еліптичного дієслова [23]. Інші лінгвісти розгортають, умотивовуючи, ідею про потребу переосмислення речення як дієслівного утворення, інтерпретують еліптичні речення як двоскладні структури з некоординованими головними членами, а термін *еліптичні речення* використовують як синонімічний до *неповних контекстуальних речень* [14; 3; 1]. Ще інша група дослідників виокремлює еліптичні речення з-поміж інших неповних як особливий структурний різновид [9; 10; 11; 5], вважаючи, що уявлення про відсутній елемент їхньої структури „безпосередньо випливає з лексико-граматичних особливостей цих речень, підказується їх значенням і формою“ [10, с.3]. Деякі мовознавці розширюють межі явищ еліпсації, відносять до них навіть структури з нульовим дієсловом-зв'язкою *бути* [26]; окремі синтаксисти кваліфікують еліптичні конструкції як специфічні факти мовленнєвої економії, оперуючи терміном *монорема* – синтаксичною структурою, яка з погляду актуального членування містить комунікативний мінімум – одну тему й одну рему [27]; і, зрештою, дехто визначає позицію явища еліпсису в загальній теорії комунікативних процесів, зокрема в контексті психолінгвістичної моделі, використовуючи в цьому разі основні напрацювання в галузі філософії, психології, інформатики, що сприяє виявленню параметрів розуміння алгоритму еліпсису, закономірностей його виявлення й функціонування [21, с.5].

У пропонованій статті за еліптичні речення правлять синтаксичні одиниці з невербалізованими (імпліцитними), переважно ядерними компонентами, які не потребують ні контекстуальної, ні ситуативної компенсації і становлять, на думку П.С. Дудика, особливий структурний різновид неповних речень. Згадані побудови вже слугували об'єктом цілісного вивчення у публіцистичному, зокрема газетному, мовленні кінця XX ст., проте основний акцент ставився на функціонування еліптичних речень у ролі газетних заголовків [2]. Функціонально-стилістичні вияви еліптичних речень у власне контекстах і заголовках українських газет початку XXI ст., зумовлені динамікою суспільних і мовних змін, потребують уваги й вивчення, що й надає цьому дослідженню більшої *актуальності.*

Метою статті є функціонально-стилістичний аналіз еліптичних речень, уживаних у мовленні українських газет початку XXI ст. Серед основних **завдань**: 1) виявити найуживаніші типи й тенденції репрезентації еліптичних речень у мовленні сучасної української періодики; 2) простежити функціональні зміни, особливості оновлення змісту й структури згаданих речень порівняно з їхнім уживанням у попередні роки (середина й кінець XX ст.); 3) визначити основні стилістичні функції еліптичних речень у мовленнєвих контекстах сучасної української літературної преси.

Класифікацію й опис еліптичних речень, дібраних із сучасного українського газетного мовлення, зреалізовуємо, беручи до уваги зміст неназваного компонента. Семантичні групи еліптичних речень виокремлюватимемо, спираючись на класифікацію П.С. Дудика [11, с.174-193], яка нам видається найоптимальнішою.

У мовленні української преси початку XXI ст. найбільш типовими виявилися речення з еліпсисом присудка зі значенням дієслова буття, наявності: *А от забезпечення теплом насамперед житлових будинків наразі під великим питанням* (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.4); *На часі створення асоціації центрів українознавства та співпраці з українською громадою за кордоном* (Голос України, 08.04.2006, с.13); *В активі українок чотири бронзові нагороди* (Молодь України, 08-14.06.2006, с.21); *Що таке півтора року для країни?* (Молодь України, 13-19.07.2006, с.4). Часто натрапляємо на еліпсис присудка з дієсловом цієї самої семантики у складних реченнях – в одній з його предикативних частин. У такому разі елімінується, усувається лише частина фрази, пор.: *...Фанати знайшли собі місця й на балконі,* ***звідки вся гра, наче на долоні*** (Україна молода, 12.02.2008, с.9); *Незважаючи на те, що тепло до квартир киян мало б потрапити вже скоро,* ***початок опалювального сезону в Києві під***

загрозою (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.4). Така поширена елімінація дієслова зумовлена частковою чи й досить очевидною невизначеністю ним „своїх лексичних властивостей, комунікативними завданнями висловлення, його функціональною спрямованістю“ [7, с.4-5].

Зрідка імпліцитними бувають головні члени речення в кожній із предикативних частин складного речення. Цим посилюється сконденсованість, мобільність викладу авторських думок, визначення чітких акцентів на основних об'єктах розповіді та їхніх означальних характеристиках, пор.: *Над самим входом напис: „Від голодомору фізичного до духовного“* (Голос України, 08.11.2007, с.1).

Емоційного піднесення, природності, невимушеності мовленню сучасної української преси надає особливе ланцюгове розташування низки еліптичних речень. Лексичною нестачею того самого присудка в кожному з них актуалізуються інші компоненти реченнєвої структури, посилюється їхня семантична й інформативна значущість [6, с.111-112], напр.: *У цілого покоління юних щороку на початку літа виростають крила.* ***І нехай попереду екзамени чи оті екстремальні тести, приймальні комісії вузів чи медичні комісії призову до армії. Нехай попереду розчарування і складний період адаптації до вимог працевлаштування…*** *Це буде завтра…* ***А сьогодні, здається, саме для тебе весь світ!*** (Молодь України, 08-14.06.2006, с.1); ***Там два зали з креативним інтер'єром. Стіни, столи, стеля, підпори з грубо тесаних дерев'яних колод. Під шатровою стелею – великі фотографії… На стінах – гасові лампи, ватники, копії упівських і німецьких листівок і плакатів*** (Високий замок, 04.10.2007, с.1). Загалом ланцюгове розташування еліптичних побудов спричиняється до утворення міні-текстів, у яких еліптичні речення набувають неабиякого текстотвірного потенціалу, бо, певна річ, саме „елімінація граматично структуральних компонентів постає носієм особливої смислової завантаженості і внутрішньотекстової енергетики“ [12, с.489].

Набагато рідше імпліцитними бувають присудки двоскладного чи головні члени односкладного речення, виражені дієсловом зі значенням руху, пересування в просторі: *…Таїна їхнього таланту – з глибоких народних коренів* (Культура і життя, 15.11.2006, с.5); *До визнання як по крутому схилу: крок за кроком* (Подолія, 23.01.2007, с.4). Еліпсація дієслів інших семантичних груп у власне контекстах сучасних газетних публікацій також трапляється, але дещо обмеженіше, як-от еліпсація дієслова спонукальної семантики: *А газеті – широкого поступу, постійних читачів, високих тиражів, гострого і невсипущого пера, творчого довголіття!* (Культура і життя, 18.10.2006, с.1). Конструкції з еліпсисом присудка в сучасному українському газетному мовленні найбільш типові, активно вживані. Вони, як слушно зауважує П.С. Дудик, відчутно динамізують мовлення, слугують ознакою його природності, засобом конденсованого і легкого вираження думки, почуття, а також засобом наближення, стилізації публіцистичного, зокрема газетного, мовлення до усно-розмовного [11, с.173].

У дедалі активнішому функціонуванні еліптичних речень на шпальтах української преси початку XXI ст. досить очевидною інновацією виявилася елімінація додатка, передусім у текстах інтерв'ю, про що сигналізує наявне залежне від додатка означення, напр.: *Якомога швидше до нашого* ***штрафного*** (Голос України, 02.03.2006, с.16); *З чорногорцями* ***англійською, російською*** *чи, ліпше,* ***українською*** (Дзеркало тижня, 06.09.2008, с.22). Лексично невиражений об'єкт легко підказується змістом і будовою усієї конструкції, а також життєвим досвідом мовців. Однак бувають випадки неоднозначного встановлення певного об'єкта речення, напр.: *До* ***„минулого скликання“*** (Голос України, 08.11.2007, с.21); пор.: „поїхали (добралися, дісталися) до усієї команди минулого скликання“; „звернулися до самого сільського голови; до будь-кого із команди сільського голови минулого скликання“; „повернулися до ради (сесії)

минулого скликання“ тощо. Також і таким способом журналісти досягають гумористичних ефектів, привносять живий струмінь у висловлення, спонукають до прочитання статті, щоб знайти відповідь на інтригувальне формулювання висловлюваної думки.

Елімінація підмета на шпальтах сучасних українських газет трапляється набагато рідше, ніж присудка; все ж такі еліптичні речення досить виразні, емоційні, найчастіше слугують підзаголовками окремих газетних рубрик, виконують акцентологічну стилістичну функцію, напр.: *З дитячих вуст; З потішного записничка* (Сільські вісті, 02.03.2007, с.5); *З народних джерел* (Вінниччина, 25.11.2007, с.4).

Специфікою сучасного українського газетного мовлення є наявність спеціальних текстів про погоду, сконструйованих лише з неповних, зокрема, з еліптичних простих речень і предикативних частин складних речень. У таких текстах еліпсації підлягають присудки, головні члени односкладних речень, рідше – підмети й додатки в різноманітних комбінуваннях, напр.: *28 травня переважно без опадів. Лише місцями невеликі короткочасні дощі, подекуди грози. Температура вночі 5–11 градусів тепла, в південній частині та на Закарпатті до 15. Удень у східних областях 12–17 градусів, на решті території 17–23, на Закарпатті та в південній частині 21–27, у північних та більшості центральних областей 14–19. У Києві та області переважно без опадів. Температура вночі 5–11 градусів тепла; вдень 17–23 градуси* (Голос України, 27.05.2008, с.24). Така усталена мобільність повідомлень про погоду є досить звичною для читача. Імпліцитність певних членів речення не потребує мовленнєвої та мисленнєвої компенсації через загальнодоступну зрозумілість, важливість інформації об’єктного, означального чи обставинного значення, яка еліпсисом актуалізується, семантично трансформуючи висловлення, надаючи йому якісно нових ознак. Водночас таким чином економлять площу газетних шпальт, що за сучасних умов надмірного потоку інформації досить важливо. Еліптичні речення виконують у таких контекстах передусім функцію лаконізації (економії) викладу.

Останнім часом почастішали випадки пропуску в межах одного речення кількох членів речення, що вперемiш із лексичними й інтонаційними чинниками сприяє вираженню різних суб’єктивно-модальних значень, передусім емоційно-оцінних, напр.: *Ахметов, Коломойський, Пінчук вважали неприпустимим концентрацію влади як у руках Тимошенко, так і в руках Януковича.* ***А тут два в одному!*** (Дзеркало тижня, 06.09.2008, с.3); ***„За“ – 246 народних депутатів*** (Україна молода, 19.03.2008, с.4); ***Надворі літо 2006-го*** (Молодь України, 13-19.07.2006, с.4); ***Нарешті Народна*** (Україна молода, 19.03.2008, с.9).

Як і в попередні роки [22; 20; 11; 25; 5; 2 та ін.], у мовленні української преси початку XXI ст. еліптичні речення особливо активні в ролі заголовків, що закономірно, тому що саме вони „найяскравіше репрезентують особливості газетного тексту в певному часовому вимірі суспільства“ [2, с.79]. Як і раніше, найпоширенішими виявляються еліптичні речення-заголовки з пропущеними присудками. Однак сьогодні констатуємо значні структурно-семантичні й функціонально-стилістичні зміни в заголовкових комплексах, спричинені зміною загального спрямування газетних текстів: послабленням тенденції до імперативності, директивності, зникненням потреби використання штампів на зразок *У ногу з життям; У світлі ленінських ідей; За високу продуктивність праці* і под. [11, с.190-191], посиленням об’єктивної інформативності, аналітичності газетних матеріалів тощо. На противагу газетному мовленню 60-90-х рр., коли активно використовувались еліптичні речення, побудовані за моделлю: іменник у непрямих відмінках з прийменником, яким починалася синтаксична побудова, як наприклад, *За міцну дисципліну* чи *На нові рубежі*, причому найпродуктивнішим був знахідний відмінок [11, с.190-191; 5, с.22; 2, с.86], у наш час помітно кардинальну семантичну переорієнтацію еліптичних заголовкових комплексів відповідно до

динаміки суспільно-політичних змін й активне використання на шпальтах сучасних українських газет прийменникових еліптичних конструкцій, у яких прийменники розміщуються в середині синтаксичної побудови. Спостережено також, що вперемін з активними раніше прийменниками *на, в (у), за, до, від* у складі еліптичних речень [5, с.22-24] нині вживаються, і навіть активніше, *для, без, під, поза, проти, напередодні* і под., чим, звісно, актуалізуються інші відмінки, окрім знахідного. Такі мовленнєві явища сприяють розширенню семантично-функціональних і граматичних меж еліптичних побудов, виникненню ширших передумов для створення з їхньою допомогою суспільно-публіцистичного колориту, пор.: *Свято на полтавській землі* (Культура і життя, 01.11.2006, с.5); *Остання барикада на захисті культури* (Голос України, 08.11.2007, с.1); *Мудрість у вишиванці* (День, 08.11.2006, с.8); *Ольга – для Ярослави, Ярослав – для Плюща* (Україна молода, 20.01.2007, с.5); *Яблуні без шкідників* (Голос України, 12.05.2006, с.24); *Першоцвіти – під прицілом* (Вінниччина, 20.02.2008, с.4); *Безпека – поза політикою* (День, 23.10.2007, с.6); *Комерція проти патріотизму* (Україна молода, 04.01.2008, с.17); *Розкіш і убогість автономії напередодні виборів* (День, 25.02.2006, с.4). У такому разі, як слушно зауважує В.В. Богатько, „для визначення семантики еліпсованого предиката важливе значення має релятивна семантика прийменника, що разом з іменником указує на певні валентні позиції предиката, отже, вказує також на інтенційні можливості дієслова“ [2, с.87].

Елімінація головного члена односкладного речення у заголовках сучасних газетних публікацій також досить поширене явище. Так само, як і при словесному невираженні присудка, активними є еліптичні речення з прийменниками в середині побудови. Найтиповіші два види еліптичних речень-заголовків: 1) поширеніші ті з них, у яких експлікується об’єкт дії та адвербативний компонент, котрий указує на місце спрямування чи мету дії і завжди перебуває в прикінцевій позиції, напр.: *Історичну флору – під сучасну забудову* (Україна молода, 19.02.2008, с.2); *Приватні інвестиції в державний сектор* (Урядовий кур’єр, 18.03.2008, с.4); *Івченка – у відставку* (Голос України, 12.05.2006, с.1); *За здоров’ям – у печеру* (Голос України, 11.05.2006, с.4); 2) менш уживані еліптичні речення-заголовки з експліцитними локативами, які визначають вихідний та кінцевий пункт переміщення. Векторність значення невербалізованого предиката в таких заголовках реалізується за допомогою прийменників *з – в, від – до, через – до, до – через* та ін., напр.: *З Українського дому – в асоційовані члени* (Україна молода, 29.02.2008, с.4); *Від народного джерела – до хардроку* (Вінниччина, 03.01.2007, с.3); *Через віки й серця – до Шевченка* (Урядовий кур’єр, 18.03.2008, с.4); *До шахрайства – через дружбу* (Вінниччина, 25.03.2008, с.1). Обидва різновиди односкладних речень з імпліцитним головним членом, виконуючи функцію заголовків газетних статей різного типу – від дописів до розлогих репортажів, указують „на тему наступної статті прямо чи метафорично, безпосередньо називають або натякають на темпоральні чи локативні характеристики описуваної ситуації“ [2, с.89]. Іншими словами, еліпсис дієслова руху в таких синтаксичних структурах виконує експресивно-видільну функцію, яка полягає у виокремленні обставин дії як комунікативно важливих компонентів і в увиразненні стрімкості, швидкості реалізації самої дії.

Дещо рідше, ніж у попередні роки [20, с.112-113; 11, с.192; 25, с.97], у ролі заголовків уживають еліптичні речення спонукального характеру, які складаються здебільшого з двох частин: перша – іменник із залежними словами у давальному відмінкові зі значенням непрямого об’єкта, адресата дії, друга – іменник у знахідному відмінкові зі значенням прямого об’єкта. Таким поєднанням відмінкових форм „підказується“ відсутність дієслова зі значенням „давати, надавати“, напр.: *Розвитку гірських територій – державну увагу* (Урядовий кур’єр, 26.03.2008, с.2); *Гривні – вільне плавання* (Київські відомості, 09-15.11.2007, с.4); *Королівському храмові знань –*

комп'ютери (Голос України, 27.05.2006, с.1); *Будівництву житла – законодавче забезпечення* (Урядовий кур'єр, 13.02.2008, с.2). Як синтаксичну компресію на рівні простого речення і явище мовленнєво-узусного вияву як її різновиду, прямо співвіднесеного з усією синтаксичною системою мови, кваліфікує ці побудови А.П.Загнітко, вважаючи, що синтаксичною компресією репрезентуються ті чи інші площини закону мовленнєвої економії, яка пов'язана з лаконічністю, стислістю і якою засвідчується постійна динаміка в українському синтаксисі [13, с.138-139]. Зменшення вживання таких еліптичних речень на шпальтах сучасних українських газет, очевидно, можна пояснити їхньою схожістю зі штампованими радянськими заголовками, пор. *Великому Жовтню – гідну зустріч; Батьківщині – ударний труд* та ін. [11, с.192]. Прагнучи до новизни, оригінальності у відтворенні реалій демократичного суспільства, журналісти намагаються витворювати нестандартні заголовки, також динамічні, проте цікавіші й експресивніші за змістом, структурою, якими не копіюються „затерті" заголовки-штампи часів побудови соціалізму.

Такими, зокрема, є еліптичні речення-заголовки з імпліцитним присудком двоскладного чи головним членом односкладного речення, у яких початковий, рідше – серединний, експліцитний компонент виявляється обірваним, усіченим, напр.: *Дезінфекцію... для м'яса* (Урядовий кур'єр, 25.11.2006, с.12); *Храм... в облогу* (Дзеркало тижня, 06.09.2008, с.15); *Бульдозером... по культурі* (Молодь України, 08-12.11.2007, с.6); *По вугілля – до... смітника* (Голос України, 26.03.2008, с.11). Ця тенденція є новою в мовленні української преси початку XXI ст., вона спричинена суб'єктивними потребами авторів створювати експресивні ефекти несподіваності, різкої зміни думок, поєднувати непоєднуване в одному контексті задля зацікавлення читача. Згадану обірваність графічно позначають трикрапкою, що також сприяє затриманню й актуалізації уваги читача, викликає бажання заповнити пропущене в змісті фразами-цитатами з контексту.

Посилення в наш час експресивності висловлення журналісти досягають непрямим (зворотним) порядком розташування експліцитних компонентів еліптичного речення: їхнє розміщення наприкінці заголовка сприяє логічному виокремленню початкового компонента, актуалізує те чи інше обставинне значення заголовкового комплексу, яке авторові публікації видається вагомішим, через що й опиняється на передньому плані. Елімінація присудка двоскладного чи головного члена односкладного речення виконує лише функцію динамізації мовлення, сприяє легшому, природнішому вираженню авторських думок; пор.: *На часі – положення про державну підсумкову атестацію* (Освіта України, 22.01.2008, с.2); *На сторожі – совість* (Літературна Україна, 04.09.2008, с.3); *Під ударом – зовнішні шанси та внутрішні перспективи* (День, 04.09.2008, с.5); *З Нового року на Волині – благодать* (Молодь України, 04-10.01.2007, с.4); *По відсотку від товару – дітям-сиротам* (Голос України, 05.05.2006, с.4); *Від нашого столу – вашому столу* (Голос України, 31.05.2006, с.5); *За дитячу працю – копійки* (Голос України, 16.01.2007, с.5); *Замість страйку – потиск руки* (Урядовий кур'єр, 25.11.2006, с.14). Новою в мовленні сучасної української преси є тенденція до зростання кількості заголовків з імпліцитними підметами на зразок: *Російська на Харківщині?* (Голос України, 13.05.2006, с.5); *Пологовий на кілька районів* (Газета по-українськи, 05.10.2007, с.10). Так за допомогою еліпсису досить виразно актуалізують означальні чинники суб'єкта розповіді як інформативно вагоміші.

На противагу тенденціям минулих років щодо активного використання моделей заголовків, що складаються з одного означення [22, с.197], спостерігаємо обмежене використання їх у мовленні української преси початку XXI ст., напр.: *Шестиразовий!* (Україна молода, 12.01.2008, с.11). Активніше використовують однорідні означення через їхню здатність різноаспектніше характеризувати суб'єкт, як-от: *Самобутній і незрівнянний* (Сільські вісті, 08.04.2005, с.6); *Вдатні та кмітливі* (Сільські вісті,

06.03.2007, с.6). У таких реченнях-заголовках елімінації зазнають передусім підмети, актуалізуючи означальний аспект інформативного повідомлення.

Так само лише зрідка у функції заголовків використовуються еліптичні речення, які складаються з однієї обставини. У такому разі зміст обставинного компонента набуває особливої комунікативної значущості, пор.: *Навздогін літу* (Молодь України, 04-08.09.2008, с.1). Функціональне призначення таких еліптичних речень – конденсація змісту висловлення задля швидкої, посиленої концентрації уваги на означальних чи обставинних чинниках перебігу подій.

Почастішало експресивне вживання на шпальтах сучасних українських газет заголовків з кількома імпліцитними членами, які безпосередньо зумовлюються і встановлюються змістом та будовою еліптичного речення або й попереднім контекстом. Такі речення доцільно вважати неповними контекстуальними побудовами. Їхнім тісним сплетінням у межах однієї синтаксичної структури газетне мовлення динамізується, набуває виразного розмовного відтінку. Пор.: *Унікальному ансамблю – 60!* (Голос України, 08.04.2006, с.13); *Битва за мільйон* (Україна молода, 02.02.2008, с.15); *Одне око – на Марокко, інше – на Кавказ* (Україна молода, 13.02.2008, с.6).

З-поміж тільки що розглянутих еліптичних конструкцій особливою нестандартністю вирізняються ті, що мають ущільнену структуру і винятково сконденсований зміст, напр.: *Хто, з ким, коли і чому* (День, 08.02.2006, с.4). Такі заголовкові комплекси інтригують своєю невизначеністю, експресивністю, яскравою ритмічністю. Їх обов'язково супроводжують ліди (у нашому прикладі це: *Політичні сили прораховують варіанти майбутніх коаліцій*), які уточнюють тематику пропонованої статті.

Тенденцію до ширшого вживання також виявляють еліптичні заголовки як компоненти композиції сучасного українського газетного тексту, якими з експресивною метою досягається своєрідне „перегукування" заголовка й ендинга (кінцівки) статті. Такий композиційний прийом не новий на шпальтах газет [див. 17, с.174-175], проте нині він помітно активізується також і в межах еліптичних побудов – заголовка й одного із завершальних речень тексту, пор.: заголовок *Кіно України в неволі* і фінальні рядки: *...Українське кіномистецтво змушене нині ситогнати від чужого поневолення свого екрану, від втрати своєї художньої незалежності.* ***Кіно України в неволі, в рабстві, у зникненні.*** *Воно вмирає. І немає йому Переяславської ради* (Літературна Україна, 06.09.2007, с.3). Іноді еліптичний заголовок може „перегукуватися" з фінальними рядками повної структури, що сприяє розширенню семантичної бази висловлення, наданню текстові прозорості, чіткості у формулюванні авторських думок. Наприклад, заголовок *В очікуванні холодного душу* і завершення публікації: ***Отож і живуть сьогодні жителі Харкова в очікуванні холодного душу.*** *Справедливо було б, якби він пролився не на них, а на голови тих керівників, які за своїм службовим обов'язком повинні дбати за своєчасну сплату за газ* (Урядовий кур'єр, 18.03.2008, с.7). В обох прикладах еліпсис виконує композиційно-виокремлювальну стилістичну функцію. Таким чином мовці досягають не тільки закономірного змістового завершення, але й нерідко, як це засвідчується кінцевою ілюстрацією, ще й гумористичного чи іронічного ефекту. Згаданий композиційний прийом є дієвим засобом оновлення мовно-стилістичної виразності сучасного українського газетного контексту.

Отже, функціональна репрезентація еліптичних речень на шпальтах українських газет початку XXI ст. виявляється де в чому традиційною, в чомусь і новою, інноваційною. Найтиповішим традиційним явищем є еліпсація присудків двоскладних речень чи головних членів односкладних речень, які мають значення дієслова буття, наявності, рідше – руху, пересування у просторі, що експресивізує виклад

виокремленням комунікативно значущих обставинних компонентів дії, увиразнює швидкість, динаміку перебігу подій.

Активністю вирізняються еліптичні речення як заголовки газетних статей, у яких елімінації найчастіше підлягають присудки. Такі еліптичні речення мають у своїй структурі прийменники. Водночас помітно певні незаперечні зміни в сучасному функціонуванні таких еліптичних структур: прийменники, якими починалися речення, переміщуються у його середину; крім того, активізації набувають раніше непоширені у цій позиції прийменники *для, проти, без, під, поза, напередодні* та ін., що уможливлює передумови для увиразнення суспільно-політичного тла й створення відповідного стилістичного колориту висловлюваного.

Новою виявилася тенденція до зростання кількості заголовків з імпліцитними підметами, що дає змогу актуалізувати інформативно вагоміші означальні чинники суб'єкта розповіді. Новим явищем на шпальтах сучасної української преси є також елімінація додатка у жанрі інтерв'ю. Специфічним й усталеним належить вважати побутування інформативних міні-текстів про погоду, сконструйованих тільки з еліптичних і неповних речень, які найчастіше виконують функцію лаконізації висловлення.

Емоційного піднесення газетне мовлення набуває внаслідок ланцюгового розташування еліптичних речень, бо словесною нестачею того самого присудка посилюється семантична та інформативна значущість інших компонентів реченнєвої структури. Активізації експресивності досягають також непрямим порядком розташування експліцитних компонентів еліптичного речення, композиційним прийомом „перегукування" еліптичного заголовка з ендингом публікації, пропуском у межах одного речення кількох членів, що й спричиняється до стилістичного увиразнення суб'єктивно-модальних, передусім емоційно-оцінних, значень еліптичних комунікативних структур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимова Г.Н. Наблюдения над сегментированными конструкциями в современном русском языке / Г.Н. Акимова // Синтаксис и стилистика. – М. : Наука, 1976. – С. 237 – 247.
2. Богатько В.В. Явища еліпсису в мові сучасної української публіцистики: дис. ...кандидата філол. наук: 10.02.01 / Богатько Валентина Василівна. – Вінниця, 2005. – 176 с.
3. Божок И.А. Эллиптические предложения в современном русском языке: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русск. язык" / И.А. Божок. – М., 1989. – 18 с.
4. Виноградов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения / В.В.Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 1. – С. 3 – 29.
5. Голоюх В.І. Еліптичні речення з невербалізованими головними членами / В.І. Голоюх // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 21 – 26.
6. Гуйванюк Н. Інноваційні процеси в сучасній українській пунктуації / Ніна Гуйванюк // Проблеми унормування української мови: Зб. матеріалів розшир. засідання координац. ради „Українська мова". – К.- Херсон, 2003. – С. 105 – 122.
7. Демченко Л.И. Расчлененность субъекта и предиката в эллиптических повествовательных конструкциях: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русск. язык" / Л.И. Демченко. – К., 1975. – 22 с.
8. Дзюбак Н.М. Структурно-комунікативні ознаки неповноти речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Укр. мова" / Н.М. Дзюбак. – К., 1999. – 20 с.
9. Дудик П.С. Неповні та еліптичні речення в сучасній українській літературній мові: дис. ...кандидата філол. наук: 10.02.02 / Дудик Петро Семенович. – К., 1954. – 361 с.
10. Дудик П.С. Еліптичні речення в українській мові / П.С. Дудик // Українська мова в школі. – 1958. – № 2. – С. 3 – 7.
11. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення (Просте речення; еквіваленти речення): [монографія] / П.С. Дудик. – К.: Наук. думка, 1973. – 288 с.

12. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: [монографія] / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
13. Загнітко А. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій / Анатолій Загнітко // Лінгвістичні студії: (зб. наук. праць у 2 част.). – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Вип. 11. – Ч. І. – С. 135 – 147.
14. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
15. Колесников Н.П. Неполные предложения, их структура и условия употребления: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русск. язык“ / Н.П. Колесников. – Тбилиси, 1954. – 19 с.
16. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского язика / Т.П. Ломтев. – М.: Учпедгиз, 1958. – 166 с.
17. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови: [монографія / відп. ред. В.М. Русанівський]. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.
18. Падучева Е.В. О семантике синтаксиса. – М.: Наука, 1974. – 292 с.
19. Пешковский А.М Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. / А.М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
20. Попов А.С. Синтаксическая структура современных газетных заглавий и ее развитие / А.С.Попов // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 95 – 126.
21. Реунова О.И. Эллипсис как лингвистическое явление / О.И. Реунова. – Пятигорск: Изд-во Пятигорск. гос. лингв. ун-та, 2000. – 229 с.
22. Ронгинский В.М. Синтаксические модели заголовков / В.М. Ронгинский // Граматичні та стилістичні студії з української та російської мов. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 185 – 205.
23. Сковородников А.П. Эллипсис как стилистическое явление современного русского литературного языка: пособ. для спецкурса /А.П. Сковородников. – Красноярск: Изд-во Красноярск. гос. ун-та, 1978. – 95 с.
24. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. / А.А. Шахматов –Л.: Учпедгиз,1941.– 640с.
25. Швец А.В. Публицистический стиль современного русского литературного языка (О некоторых особенностях современной газетной речи и тенденциях ее развития). – К.: Изд-во при КГУ изд. объед. „Вища школа“, 1979. – 127 с.
26. Шевцова Г.О. Еліпсний різновид інфінітивних речень в сучасній українській мові / Г.О. Шевцова // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 235 – 242.
27. Шульгина В.И. Структурно-семантические типы эллиптических конструкций в русской разговорной речи: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 „Русск. язык“ / В.И. Шульгина. – К., 1990. – 17 с.
28. Palmer H. Grammar of Spoken English / Rev. By R. Kigdon. – Cambridge University Press, 1969.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано найтиповіші тенденції й особливості функціонування еліптичних речень у мовленні української преси початку XXI ст., закцентовано на оновленні їхньої структури й семантики, виокремлено основні стилістичні функції, що їх вони виконують у власне контекстах і заголовкових комплексах сучасних українських газет.

Ключові слова: *еліптичні речення, еліпсис, елімінація, імпліцитний/ експліцитний член речення, стилістична функція, мовлення української преси початку XXI ст.*

The most typical tendencies and peculiarities of the function of ellyptical sentences in the language of the Ukrainian press at the beginning of the XXI c. are analysed. The refreshment of their structure and semantics, their main stylistic functions that are employed in the context and the complexes of the title of modern Ukrainian newspapers are researched. .

Key words: *ellyptical sentences, ellipsis, elimination, implicit/ecsplicit part of a sentence, stylistic function, language of the Ukrainian press at the beginning of the XXI c.*

Людмила Завальнюк
(Вінниця)

УДК 811.161.2/ 367.332/ 367.625.41

МЕТОДИКА ВИОКРЕМЛЕННЯ ІНФІНІТИВА ЯК СКЛАДОВОЇ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОГО КОМПОНЕНТА РЕЧЕННЯ

В україністиці чимало дискусій пов'язано з інфінітивом. Проблема синтаксичної ролі інфінітива в реченні, в різних синтаксичних структурах була в центрі уваги мовознавців XX століття. Дослідники трактували інфінітив, його граматичний статус по-різному. Наприклад, Р.Якобсон наголошує на тому, що „з усіх дієслівних форм найменшу граматичну інформацію має інфінітив. Він нічого не говорить ні про учасника описуваної події, ні про стосунок цієї події до інших описуваних подій або полії мовлення. Отже, інфінітив вилучає категорії особи, роду, числа, таксису і часу" [18, с.108]. П.А. Лєкант зазначає, що за своїм походженням інфінітив – це форма давального відмінка однини віддієслівного іменника, який втратив інші відмінкові форми і перейшов у систему дієслова [14, с.216]. М.А. Бріцин трактує неозначену форму дієслова як таку, що означає дію, процес безвідносно до особи, числа, часу. Це найбільш загальна назва дії як процесу і тому в формі інфінітива дієслова фіксуються в словниках [1, с.263].

У словнику лінгвістичних термінів інфінітив характеризують як незмінну форму дієслова (лат. modus infinitivus – неозначений спосіб), яка в слов'янських мовах (крім болгарської і македонської мов, що втратили інфінітив) з усіх категорій дієслова зберігає тільки категорію виду, категорію стану і категорію перехідності-неперехідності. За своїми функціями в реченні інфінітив наближається до віддієслівного імені [7, с.75; 12, с.98]. Визначення інфінітива в словнику співвідноситься з його трактуванням вітчизняними мовознавцями. Інфінітив ще називають "нефінітною формою дієслова" (вербоїд), яка існує у флективних та аглютинативних мовах і використовується для оформлення присудка, а також слів із предикативним значенням в позиціях іменних членів речення [9, с.198].

Інфінітив виконує предикативну і номінативну функції в синтаксичній системі мови [7, с.75]. Предикативну функцію неозначена форма дієслова виконує тоді, коли входить до складу присудка двоскладного речення або головного члена односкладних інфінітивно-безособових речень: *Я* ***буду працювати;*** *Нічого* ***сказати.*** Інфінітив виконує номінативну функцію, коли виступає як окремий головний або другорядний член речення: *Надворі в цей час* ***продовжувало віхолити*** (У. Самчук); *Я стратив силу* ***приймати*** *враження, стався машиною* (І. Франко) [7, с.75].

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні основних критеріїв виокремлення інфінітива у складеному дієслівному присудку та інфінітивному підметі двоскладного речення. **Предметом** є інфінітив як складова формально-синтаксичного компонента речення. **Матеріалом дослідження** слугує картотека простих речень з предикативним центром у складі з інфінітивом, дібраних із художніх творів та друкованих засобів масової інформації.

Питання про складений присудок цікавило учених давно. Опис складеного присудка можна знайти в працях таких мовознавців: О.Х. Востокова, Ф.І. Буслаєва, В.О. Богородицького, О.О. Потебні, О.М. Пєшковського, О.О. Шахматова. Усі вони трактували це граматичне явище по-своєму. Підгрунтям для подальших досліджень цієї складної синтаксичної категорії стали праці саме цих мовознавців.

Виникають труднощі при виокремленні інфінітива з-поміж членів речення, якщо врахувати те, що неозначена форма дієслова може виступати як окремий незалежний головний член речення (підмет, присудок), вступати в семантичні єдності та бути

частиною складеного дієслівного та іменного присудків, а також йому можуть бути притаманні синтаксичні властивості додатка, означення та обставини. Такі труднощі аналізу та виокремлення інфінітива пов'язують із семантичними єдностями та їх граматикалізацією, що призводить до виникнення складених присудків. Ця проблема привернула увагу таких вчених, як І.Р. Вихованця, Н.Л. Іваницької. Але поняття "семантична єдність" і "член речення" не завжди збігаються. "Семантичною єдністю називається таке сполучення компонентів, які зумовлюють передачу повного смислового поняття; вилучення одного з компонентів такої єдності обов'язково веде до неповної передачі змісту" [13, с.66]. У реченні можна виділити декілька семантичних єдностей, з яких лише одна граматикалізується і стає єдиним членом речення аналітичної будови. Чим максимальніше задовольняється у структурі така єдність, тим більше можливості в неї бути одним членом речення – складеним присудком. Отже, семантична єдність слів не править за критерій об'єднання їх у член речення аналітичної будови; вона виступає базою, на якій ґрунтується явище аналітизму в системі членів речення [6, с. 17].

Майже всі існуючі визначення присудка в науковій літературі будуються таким чином, що за вихідні положення взято роль цього члена речення у вираженні ознаки іншого головного члена – підмета [13, с.59]. Мовознавці, даючи визначення присудка, в основному звертають увагу на його особливість бути головною ланкою речення. Наприклад, І.Р. Вихованець визначає присудок головним членом двоскладного речення, який вказує на модально-часову характеристику носія предикативної ознаки, перебуває у двобічному (предикативному) зв'язку з підметом й виражається спеціалізованими для присудкової функції дієслівними формами [2, с.76].

Простий присудок двоскладного речення є найтиповішою формою присудка [2, с.77]. Інфінітив може входити до складу простого присудка: *Цап крутнувсь, зіп'явсь на дибки, і...**тікать,** задравши хвіст* (С.Олійник). Незважаючи на те, що простий дієслівний присудок найчастіше вживається в двоскладному реченні дієслівної будови, інфінітив є найменш уживаним у такій структурі присудка. Порівняно з простим присудком основу складеного дієслівного присудка становить інфінітив повнозначних дієслів: *Вони зовсім **не хочуть "гинути",** як роса...*"; *Вони **мусять випити** гірку чашу до дна разом з усіма* (І. Багряний); *Того **не можна переповісти** словами* (І. Багряний). Але в граматиці не кожне поєднання дієвідмінюваної форми з інфінітивом є складеним дієслівним присудком.

У "Словнику лінгвістичних термінів" за редакцією Д.І. Ганича та І.С. Олійника розрізняють інфінітив об'єкта, суб'єкта та присубстантивний. Інфінітив об'єкта — придієслівний інфінітив, який підпорядкований дієслову із спонукальним значенням, означає дію іншої особи, ніж особова форма дієслова, і виконує роль додатка. Інфінітив суб'єкта – придієслівний інфінітив, який відноситься до того ж суб'єкта дії, що й особова форма, від якої залежить інфінітив, і в реченні є частиною складеного присудка. Інфінітив присубстантивний – який залежить від іменника і виступає в реченні в ролі неузгодженого означення [3, с.98].

І.Р. Вихованець зауважує, що в дієслівному складеному присудку інфінітив має позначати дію, процес чи стан тієї самої істоти і предмета в позиції підмета, що й дієвідмінювана форма дієслова. Такий інфінітив він називає суб'єктним, а інфінітив, що стосується дії, процесу і стану іншої порівняно з дієвідмінюваною формою істоти чи предмета, – об'єктним [2, с.78]. Порівняймо: *Тетяна **вміла виконувати** накази* (О. Компанієць) і *Він **звелів** юнакові **злізти** з дерева* (І. Багряний). У першому реченні словосполука *вміла виконувати* є складеним дієслівним присудком, який охоплює дві частини: основну – це суб'єктний інфінітив повнозначного дієслова; допоміжну, яка виражається модальним дієсловом *вміла,* що вказує на можливість і необхідність дії. Друге речення має зовсім іншу граматичну структуру. Дієслово *звелів* + інфінітив

злізти не утворюють семантичної єдності та складеного дієслівного присудка. Інфінітив *злізти* є об'єктним, який кваліфікують як другорядний член речення (в даному випадку як додаток): *Він* (що зробив?) → ***звелів*** (кому?) → *юнакові* (що?) → ***злізти*** (звідки?) → *з дерева.* Значеннєва близькість до придієслівних відмінкових форм іменників з об'єктним значенням дають можливість віднести такий інфінітив до форм у функції додатка. Ще О.О. Шахматов зазначав, що оскільки інфінітив за походженням є непрямий відмінок віддієслівного іменника, то й споконвічна функція його в реченні – додаток [17, с.41]. В.О. Богородицький також відносив об'єктний інфінітив до дієслівних додатків. О.М. Пєшковський намагався не вживати терміна додаток, однак визнавав і вказував на синтаксичну близькість інфінітива до додатка [10, с.312].

Проаналізувавши речення, можна простежити, що об'єктний та суб'єктний інфінітиви є формами повнозначних релятивних (синсемантичних) дієслів, які обов'язково вимагають інших повнозначних слів для реалізації певної семантики, а саме обов'язкових поширювачів із визначеним семантико-граматичним значенням.

Отже, не всі інфінітиви повнозначних дієслів входять до складу складеного дієслівного присудка двоскладного речення. За граматичною традицією "складений дієслівний присудок являє собою аналітичну єдність на позначення дії, процесу і стану, модифікованих у модальному чи фазовому плані" [2, с.78]. О.М. Пєшковський до складених присудків відносить сполучення дієслівної зв'язки з другорядним предикативним членом і їх органічному зв'язку [10, с.220].

Загалом у граматичній науці вчення про синтаксичне розмежування суб'єктного та об'єктного інфінітива у словосполуках дієслова з інфінітивом ґрунтовно розроблено. Учені погоджуються з тим, що об'єктний інфінітив виконує синтаксичну роль лише другорядного члена речення – додатка, рідше обставини і означення. Щодо словосполук із суб'єктним інфінітивом, то немає єдиного погляду на те, які з них варто вважати складеними дієслівними присудками, а які членувати на другорядний член та простий присудок. У "Синтаксисі словосполучення і простого речення" Н.Л. Іваницька наголошує на тому, що будучи основою і своєрідним критерієм відмежування предикативних структур від непредикативних, суб'єктні властивості інфінітива ще недостатні для розв'язання питання про склад допоміжних дієслів, бо враховується лише одна особливість інфінітива, саме його зв'язок з суб'єктом. Виділення допоміжного дієслова на основі цієї ознаки не зовсім виправдовує себе, тому що в такому разі уся складна сукупність інших ознак особових дієслів та інфінітивів не розкривається [13, с.76].

Н.Л. Іваницька виділяє деякі критерії розмежування допоміжних дієслів у складених дієслівних присудках та дієслів у функції простих присудків із залежним інфінітивом у ролі другорядного члена речення. Мовознавець, перш за все, вказує на те, що "ступінь злиття слів (ступінь семантичної єдності) впливає на граматикалізацію (синтаксичну роль одного члена речення – складеного присудка чи двох – простого присудка і залежного від нього додатка чи обставини, виражених інфінітивом)" [6, с.55]. Вона чітко виокремлює певну групу дієслів, які сполучаються лише з інфінітивом і утворюють з ним складені дієслівні присудки. Це такі дієслова: *могти, мусити, зволіти, сміти, намагатись, намірятись, вміти, умудритись, спробувати* [6, с.55]: *Третій зарізяка, не випускаючи з рук мого дипломата,* ***спробував чкурнути*** (Л.Кононович); *Я* ***спробую навчити*** *вас основ психоаналізу* (Я. Орос); *Хоч-не-хоч, а я* ***мушу*** *про це* ***наголосити*** (Я. Орос). До складу релятивних дієслів, які разом із інфінітивом виявляють повну семантичну та граматичну єдність, можна також віднести *заходитися, перестати, розохотитися.* Особливість цих дієслів полягає в тому, що вони вимагають після себе заповнення позиції лише неозначеною формою дієслова і така абсолютна семантична єдність зумовлює й граматичну єдність. Щодо дієслова *вміти,* то однозначно сказати, що воно виявляє абсолютну сполучуваність із

інфінітивом не можна. Адже в поодиноких випадках після нього вживається іменник в родовому відмінку у значенні *знати щось: Як це* ***не вміти*** *пісні?* (З журналу). Мовознавці також робили орієнтацію на принцип смислової завершеності структури особове дієслово + інфінітив і, досліджуючи, розійшлися в своїх поглядах. Якщо Л.А.Булаховському інфінітив при дієсловах *могти, уміти, сміти, мусити* нагадує прямий об'єкт [8, с 102-103], а О.М. Гвоздєв інфінітив у висловах такого зразка як *люблю говорити* відносить до додатків [4, с.94], то Є.М. Галкіна-Федорук значну кількість таких словосполук відносить до складеного дієслівного присудка [15, с 324-325].

Ознакою синсемантичних (інтенційних, неповних, незамкнених) дієслів є їх сполучуваність з інфінітивом, який у деяких випадках співвідноситься з додатком: *Максим та Явдоха...* ***раяли*** *молодим* ***переїхати*** *на зиму жити на хутір* (Панас Мирний); *Леміщиха* ***обіцяла випрохати*** *коней у свого старого* (І. Нечуй-Левицький).

У такий зв'язок найчастіше вступають релятивні дієслова, що означають:

1) бажання суб'єкта виконати дію *(прагнути, бажати, збиратися);*

2) домовленість, намір виконати дію *(обіцяти, домовитись, мріяти);*

3) сприяння або перешкоду у виконанні дії *(дозволити, допомогти);*

4) небажання виконати дію *(уникати, відмовлятися)* [16, с.127]. Дієслова відкритої семантики вступають у сполучуваність в основному із об'єктним інфінітивом.

Більшість дієслів релятивної семантики мають здатність сполучатись з інфінітивом, але не кожне з них виступає допоміжним у складеному дієслівному присудку. Лексичні значення дієслів релятивної семантики неповно розкриваються формою самих слів, а отримують повну смислову завершеність у їхній сполучуваності із залежними словами, тобто з інфінітивом. Наприклад, дієслова зі значенням продовження дії *(зоставатися, залишатися, продовжувати)* можуть бути в ролі як допоміжних, так і простого дієслівного присудка. Основним критерієм розмежування інфінітива в цьому випадку слугує наявність обставини місця в реченні, яка забезпечує дієслову статус простого дієслівного присудка: *Командування* ***продовжувало*** *сюди* ***стягувати*** *величезні сили* (В. Кожелянко) і *Олег так і* ***залишився сидіти*** *за кермом* (З газети). Але не завжди обставина місця є основним показником розмежування. Н.Л.Іваницька зазначає, що, "як правило, обставина місця наявна при складеному дієслівному присудку з інфінітивом, вираженим дієсловами *сидіти, лежати, стояти"* [6, с.56]. Порівняймо: словосполука *залишитися сидіти (стояти, лежати)* не трансформується, але *залишитися говорити → залишитися для переговорів* – відбувається трансформація. І.П. Распопов також висловлює таке твердження, що структури типу *залишився навчатися, сподівався зустрітися* не становлять один головний член речення – присудок [11, с.53].

Одним із засобів розрізнення простого присудка із залежним додатком, вираженим інфінітивом, від складеного дієслівного є наявність трансформації. Об'єктивність такого критерію забезпечується тим, що структурні характеристики встановлювалися на базі обстеження великої кількості матеріалу, а також тим, що трансформаційні характеристики виведені на підставі реальних, конкретно вживаних у текстах зразків [13, с.76]. При такій трансформації відбувається перетворення придієслівних інфінітивів у іменники, наприклад: *почали розпечатувати конверт → почали розпечатування конверта; продовжувала пити воду → продовжувала пиття води; запропонував складати речі → запропонував складання речей.*

Синтаксично розмежованими вважають ще суб'єктні структури дієслова з інфінітивом, яким властиві трансформації розчленування. Суть такої трансформації полягає в тому, що членується суб'єктна структура „дієслово + інфінітив" на два структурні елементи, які в сукупності виражають зміст, тотожний із змістом структури "дієслово + інфінітив" [13, с.78]: *пішов повідомити → пішов, щоб повідомити;*

сподівався прийти → сподівався, що прийде; погрожував убити → погрожував, що вб'є. Застосовуючи трансформацію розчленування при розборі речення, особове дієслово та інфінітив можуть не утворювати граматичну єдність і бути окремими членами речення: простим присудком та додатком.

Інфінітивний підмет відносять до не менш складного - граматичного явища в мовознавстві, ніж присудок. Н.Л. Іваницька виділяє два види предикативних відношень між головними членами речення (підметом та присудком): "предмет" – "ознака" і "ознака" – "ознака". Саме в реченнях другого виду "ознака" – "ознака" основною формою підмета виступає неозначена форма дієслова, яка й виражає незалежну ознаку (дію) [5, с.31]. У таких реченнях інфінітив набуває ознак іменника в називному відмінку: називає так дію, як іменник-предмет.

У системі української мови речень із підметами, вираженими інфінітивом, небагато. Ще менше речень із інфінітивним одиничним підметом, тому що переважна більшість дієслів вимагає після себе певних словоформ, які доповнюють їхню семантику. Такі речення переважають у художній літературі. Досить часто речення з одиничним інфінітивом можна знайти у творах на воєнну тематику, де хтось наказує виконати певне завдання, наказ: ***Шукати! Спинити! Встати! Тікати!*** (І.Багряний). У реченнях такого типу вживаються дієслова абсолютивної семантики, але переважна більшість дієслів потенційно здатна мати при собі залежні члени речення: ***Забути*** *про ворога* (І.Багряний); ***Убити*** *– це невідклична потреба і надзвичайно важливе завдання* (І.Багряний). Дієслова *забути, убити* потребують уточнення їхньої семантики.

Специфіка дієслів у позиції одиничного інфінітивного підмета зумовлює закритість формально-граматичної структури речення, якщо дієслово абсолютивної семантики: *І пішов би до нього.* ***Глянути б!*** *Глянути в його очі!* (З газети). Якщо інфінітивний підмет виражений дієсловом релятивної семантики, він вважається відкритим, оскільки ці дієслова обов'язково вимагають після себе інших словоформ: ***Охороняти*** *флору і фауну — справа благородна* (З газети). Речення з інфінітивним підметом мають свої властивості. У таких реченнях інфінітив вказує на незалежну ознаку, якщо він виражається дієсловом абсолютивної семантики. Якщо ж це дієслово релятивної семантики, то інфінітив, виражаючи незалежну дію, яка характеризується присудком, прогнозує позиції для заповнення їх другорядними членами речення, обов'язково залежними від інфінітива (компонентами приінфінітивної залежності).

Отже, для точного визначення синтаксичної ролі інфінітива у двоскладному реченні, необхідно враховувати критерії його виокремлення у складеному дієслівному присудку. Це дає змогу розглядати складений дієслівний присудок як складну, дискусійну та аналітичну форму з наявним розподілом елементів щодо їх функціональної участі в ньому. Речення з інфінітивним підметом є синтаксичними структурами особливого типу, які також потребують спеціального вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицын М.А. Современный русский язык. / М. Брицын, В. Кононенко – К.: Вища школа, 1983. – 455с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
3. Ганич Д.І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І.С. Олійник – К.: Вища школа, 1985.– 360с.
4. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Ч.2. – М, 1973. – 432с.
5. Іваницька Н.Л. Будова простого речення з інфінітивним підметом // Українська мова і література в школі. – 1977. – №8. – С.30-37.
6. Іваницька Н.Л. Наукові основи вивчення синтаксису простого речення: Посібник із спецкурсу. – Вінниця: Вид-во Він. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського, 2003. – 109с.
7. Кротевич Є.В. Словник лінгвістичних термінів / Кротевич Є.В., Родзевич Н.С. – К., 1957. – 235с.

8. Курс сучасної української літературної мови. Т.ІІ: Синтаксис /за ред. Л.А. Булаховського/. – К., 1951. – 406с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева/. – М, 1990. – 685с.
10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – 451с.
11. Распопов И.П. Строение простого предложения в современном русском языке/ Распопов И.П. – М., Просвещение, 1970. – 170с.
12. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов / Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. – М.: Просвещение, 1985. – 399с.
13. Синтаксис словосполучення і простого речення / За ред. М.А. Жовтобрюх/. - К.: Наук. думка, 1975. – 221с.
14. Современный русский литературный язык: Учеб. для филол. спец. пед. ин-тов /Под ред. П.А.Леканта/ – М.: Высш. шк., 1988. – 416с.
15. Современный русский язык. – Ч.2: Морфология. Синтаксис /Под ред. Е.М. Галкиной-Федорук/. – Изд.МГУ., 1957. – 515с.
16. Савчук Т.В. До питання об'єктивності критеріїв виділення релятивних дієслів української мови // "Наукові записки" Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Збірник наук. праць. Серія: Філологія, 2003. – Випуск 5. – Вінниця. – С.127.
17. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941. – 620с.
18. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972.– С. 95-113.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто критерії виокремлення інфінітива у складеному дієслівному присудку, а також специфіка інфінітивного підмета.

Ключові слова: *інфінітив, складений дієслівний присудок, семантична єдність, суб'єктний та об'єктний інфінітиви, дієслова релятивної семантики, дієслова абсолютивної семантики.*

The article studies the criteria of separation of the infinitive in complex predicate and specific character of the infinitive subject.

Key words: *infinitive, complex predicate, semantic unity, the object and subject infinitives, relative semantic verbs, absolute semantic verbs.*

Володимир Каленич
(Вінниця)

УДК 811.161.2'367.332.3

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ РЕЧЕНЬ З ОДНОВАЛЕНТНИМИ ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ СТАНУ

У концептуальних вимірах сучасного синтаксису речення розглядають як основну багатоаспектну одиницю на теоретичних засадах його формальної і семантичної цілісності, комунікативного призначення й ін. Питання вивчення простих речень і їхнього структурування, хоч і мають уже певні традиції в українській і зарубіжній науці, все ж і на сьогодні залишаються актуальними.

Складна категорійна природа речення, розгалужена система його структурних компонентів, закономірності їхнього зв'язку та взаємодії, різнорівневе моделювання речення викликають неабиякий дослідницький інтерес. Різні аспекти реченнєвих одиниць привертали увагу Й.Ф. Андерша, Л.А. Булаховського, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Грищенка, Н.В. Гуйванюк, П.С. Дудика, А.П. Загнітка, Н.Л. Іваницької, М.У. Каранської, О.С. Мельничука, М.В. Мірченка, М.Я. Плющ, І.І. Слинька, М.І. Степаненка, В.Д. Шинкарука, К.Ф. Шульжука й інших. Вагомий внесок у розвиток концепцій речення зробили В.Г. Адмоні, Н.Д. Арутюнова,

В.В. Бабайцева, В.А. Бєлошапкова, В.В. Богданов, В.В. Виноградов, Ф. Данеш, Г.О. Золотова, Т.П. Ломтєв, Г.Г. Почепцов, Н.Ю. Шведова, Ч. Філлмор, У. Чейф й інші.

Синтаксична теорія в українському мовознавстві вже має значні здобутки і напрацювання. У ракурсі нових підходів до аналізу реченнєвих конструкцій та їхніх компонентів інтерес дослідників привертають проблеми репрезентації семантичної структури речення формально-граматичними засобами, співвідношення семантичної й формально-граматичної структур речення, лінгвальної сутності та ієрархічної організації реченнєвих компонентів й ін. Така проблематика орієнтує на глибше проникнення в реченнєвотвірний механізм мови, що дозволяє адекватно відображати позамовну дійсність мовними засобами у взаємозв'язку змісту й форми [1; 6; 7; 10; 11].

З утвердженням в українській граматиці теорії валентності актуальними постали проблеми вивчення предиката і його реченнєвотвірного потенціалу, пов'язаного із валентними особливостями. І.Р. Вихованець потрактовує семантико-синтаксичну валентність предиката (ознакового слова) як «здатність його сполучатися з іншими, як правило, неознаковими словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи» [1, с.123]. За твердженням автора, один предикат і зумовлені його семантико-синтаксичною валентністю іменникові синтаксеми формують семантико-синтаксичну структуру елементарного простого речення. У сучасній українській мові семантично елементарне речення включає до свого складу шестивалентні, п'ятивалентні, чотиривалентні, тривалентні, двовалентні, одновалентні предикати [1, с.124].

Центральне місце в типології предикатів займають дієслівні предикати, семантику яких визначають одним із найважливіших факторів формування семантико-синтаксичної структури речення, зважаючи на широкий діапазон валентних характеристик дієслів. Дієслівні предикати реалізують значення дії, процесу, стану. Із семантичною диференціацією дієслівних предикатів пов'язаний їхній валентний потенціал, що обумовлює врахування не лише семантичних, а й семантико-синтаксичних особливостей дієслів у функції предикатів.

Специфічний тип у системі предикатів становлять предикати стану, які називають стан суб'єкта в певному часовому проміжку, оскільки стан являє собою змінну величину і є тимчасовим [1, с.253; 10, с.132; 11, с.195]. Стан виникає без активної участі суб'єкта й орієнтований на його пасивність. Ядро предикатів стану формують слова категорії стану: *боляче, важко, весело, легко, морозно, радісно, соромно, сумно, тепло, тяжко, холодно* тощо [1, с.253].

Дослідники дієслівної лексики виділяють у її складі дієслова, які позначають різні стани людини (*сумувати, лютувати, веселитися, бідувати, хворіти, спати, радіти, щеміти, нудьгувати, бентежити, мріяти, кохати, ненавидіти, сердити* тощо), фізичний стан предметів (*блищати, бовваніти, маячити, зеленіти, синіти*) і стан довкілля (*світати, вечоріти, смеркати, дощити*), локативний стан (*лежати, висіти, сидіти, стояти*) [2, с.248; 5, с.192; 7, с.133; 8, с.49; 9]. Основними ознаками дієслів стану є тимчасовість (умовний відрізок часу, протягом якого реалізується певний стан), статичність (нединамічна властивість), неконтрольованість, пасивна роль носія стану.

А.П. Загнітко підкреслює: «Дієслова стану характеризуються елементарною смисловою структурою і називають приписувані субстанціям ознаки, властивості, що не виходять за межі суб'єкта. Вони виражають стан, сферу якого становить один суб'єкт (тому їх кваліфікують як суб'єктні або як автосемантичні)» [5, с.192]. Центр дієслів стану, за твердженням науковця, становлять одновалентні, абсолютивні дієслова, периферію – двовалентні. Саме абсолютивні дієслівні лексеми здатні виступати у функції одновалентних предикатів стану [8, с.49].

Мета роботи – проаналізувати семантико-синтаксичні параметри речень із одновалентними дієслівними предикатами стану в сучасній українській мові.

Об'єктом дослідження є семантико-синтаксична структура речень, породжених одновалентними дієслівними предикатами. **Предметом дослідження** є установлення реченнєвотвірного потенціалу одновалентних дієслівних предикатів стану, їхня семантична диференціація.

Валентний потенціал одновалентних дієслівних предикатів (далі – ОДП) стану орієнтований лише на позицію суб'єкта, що є носієм стану. Такі предикати породжують двокомпонентну модель елементарних речень: *Олена хворіє; Вони сумують; Максим нудьгує; Спина болить; Небо синіє; Бузок пахне*. Реченнєву автосемантичність об'єктивує абсолютивність дієслів у функції одновалентних дієслівних предикатів. Такі конструктивні компоненти, будучи семантично насиченими, актуалізують своє значення, реалізуючи тільки суб'єктну валентність у контекстно вільних умовах. Семантико-синтаксичну структуру речень з ОДП стану можуть поширювати валентно непов'язані компоненти атрибутивного, адвербіального й модального типу, які не є зумовленими предикатом, а лише структурно розширюють й інформативно доповнюють зміст висловлювання: ***Вражений*** *Івась аж занімів* (В. Малик); *Карналь страждав* ***від спраги*** (П. Загрбельний); ***На городі під грушею тьмаво*** *блищали* ***вмиті*** *гарбузи* (Є. Гуцало); ***Вдома, здається,*** *всі спали* (А. Дімаров).

Семантичний спектр ОДП стану формують предикати, що виражають фізіологічний, психоемоційний, фізичний стан і запах.

1. ОДП фізіологічного стану характеризують життєдіяльний стан, фізичні особливості організмів та їхніх частин.

Фізіологічні властивості органів зору й слуху відображають ОДП *бачити, дивитися, недобачати, осліпнути (посліпнути),* пов'язані із зоровим сприйняттям, і *чути, недочувати, оглухнути,* пов'язані зі слуховим сприйняттям. У реченнєвій конструкції *Володько поправляється, око* ***починає дивитися*** *і сливе не потрібно його зав'язувати* (У. Самчук) предикат *починає дивитися* позначає «мати змогу бачити (сприймати зором)» і вказує на фізіологічну властивість ока. Заперечна частка ***не*** в поєднанні з дієсловом *бачити* у функції предиката реалізує значення «не мати здатності сприймати зором», наприклад: *Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється, І очі* ***не бачать****, не чуть голови* (Т. Шевченко). ОДП *осліпнути* вказує на втрату зору: *Кращий мисливець острова* ***осліп*** (М. Трублаїні).

Дієслово *чути* в значенні «мати слух» функціонує як ОДП, наприклад: *Враз – повен невтомної жаги – Він [Бетховен] стрепенувсь, орел, ще не добитий. Він* ***чув****, він* ***чув*** (М. Рильський); хоч в інших значеннях при предикатові обов'язковими є правобічні об'єктні позиції: *чути* – «сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки»: *Він знов бачив Марічку,...* ***чув*** *її голос, її співанки* (М. Коцюбинський). Дієслово *недочувати* в ролі ОДП позначає «погано чути, бути глухуватим» або «погано чути сказане, не чути всього», наприклад: *Ти інколи дуже* ***недочуваєш*** (О. Донченко). ОДП *оглухнути*, крім основного значення «втратити здатність чути, стати глухим», може реалізувати значення «погано чути сказане»: *Мартоха, здавалося, таки* ***оглухла*** *аж до судного дня* (Є. Гуцало); *Санько мовчав. – Чи ти* ***оглух?*** (Б. Грінченко).

Дієслова *бачити, дивитися, чути* лише в значенні «мати здатність сприймати зором (або слухом)» функціонують як ОДП, тому кваліфікуємо їх ситуативно ОДП. В інших уживаннях вони прогнозують правобічну позицію, яку займають об'єкти, що сприймаються зором чи слухом: *Вона* ***бачила*** *річку; Гість* ***дивився*** *на картину; Ми* ***чуємо*** *пісню.*

ОДП фізіологічного стану відображають фізичні особливості організму або його частин, пов'язані з різними відчуттями: *боліти, мліти, нити, остовпіти, отерпнути, терпнути, ціпеніти, щеміти* тощо. Такі предикати сполучаються переважно з назвами частин тіла. ОДП *боліти, нити, щеміти* мають значення «давати

відчуття фізичного болю»: ***Боліла*** *щока* (А. Дімаров); *Праве плече нестерпно* ***нило*** (І. Цюпа); *Серце боляче* ***защеміло*** (В. Підмогильний); *Трохи* ***щемлять*** *руки* (В. Малик).

Втрату чутливості, здатності рухатися характеризують ОДП *мліти, терпнути (отерпнути), ціпеніти,* наприклад: *Ноги* ***терпнуть*** *і* ***мліють*** *од болю...* (М. Рильський); *Хуржиків язик* ***затерп*** (В. Малик); *І* ***отерпли*** *мої вуста* (В. Симоненко). У сполученні з назвами осіб предикати *отерпнути, обмирати, обімліти* реалізують значення «втратити здатність рухатися, говорити, завмирати на якусь мить від чого-небудь несподіваного (переляку, здивування і т. ін.)»: *Ляля* ***отерпла*** (О. Гончар); *Хлопці* ***обімліли*** (І. Сенченко). ОДП *непритомніти, зомлівати* позначають «втрачати свідомість»: *Ви* ***непритомніємте*** *вдруге* (О. Чорногуз). Крім того, дієслово *зомлівати* (*зомліти*) в поєднанні з різними суб'єктами виражає інші значеннєві варіанти: 1) «втрачати свідомість; непритомніти»: ***Зомлів*** *Марко* (Т. Шевченко); 2) «нити, завмирати (про серце, душу)»: *У Лавріна* ***зомліло*** *серце* (І. Нечуй-Левицький); 3) «ставати нечутливим через порушення кровообігу, терпнути (про частини тіла)»: *Рука* ***зомліла*** (В. Канівець).

Фізіологічний стан, пов'язаний із порушенням нормальної життєдіяльності організму, характеризують ОДП *недужати, нездужати, хворіти*, наприклад: ***Нездужає*** *Катерина, ледве-ледве дише* (Т. Шевченко); *Жінка* ***занедужала*** (Панас Мирний); *Останні роки мама часто* ***хворіє*** (О. Іваненко). ОДП *одужати* (*видужати*) означає «стати здоровим, поправитися після хвороби»: *А Гулак* ***одужав*** (Р. Іваничук); *Тітка* ***видужала*** (Ю. Яновський). Дієслово *одужувати* містить ознаку «динамічності» і реалізує значення фізіологічного процесу (вказує на перехід з одного стану в інший): *Маленька сестричка теж* ***одужувала*** (М. Трублаїні), що засвідчує перехідні явища між типами ОДП.

Фізіологічний стан спокою організму людини і тварини – сон відображають ОДП *спати* – «перебувати у стані сну», *дрімати, куняти* – «перебувати в напівсонному стані, неміцно спати»: *Дитина ще* ***спала*** (Б. Грінченко); *– Ти* ***дрімав?*** (Г. Тютюнник); *Толя похнюплено* ***куняв****, схиливши голову на кермо* (Ю. Щербак); *На калині і соловейко* ***задріма*** (Т. Шевченко); *Навіть пси* ***спали*** (М. Коцюбинський).

ОДП *прокидатися* (*прокинутися*) позначає «переставати спати, дрімати; пробуджуватися від сну; будитися, просипатися»: *Від цього гамору козак* ***прокинувся*** (А. Чайковський); а також «виходити зі стану задуми, запаморочення, апатії тощо; приходити до пам'яті, до розуму»: *Довго сидів Опанас біля домовини забитого сина... Лише другого дня* ***прокинувся*** *він від тяжкого заціпеніння...* (О. Довженко).

Отже, ОДП фізіологічного стану позначають різні фізіологічні стани суб'єктів-осіб (рідше – тварин) і сполучаються з їх загальними і власними назвами або назвами частин організму.

2. ОДП психоемоційного стану відображають психічний стан, емоції, почуття, настрій людини, переживання, у яких виявляється її ставлення до того, що діється навколо.

Почуття радості, щастя, насолоди, успіху й ін. супроводжують позитивні емоції, які позначають ОДП *блаженствувати, раювати* – «відчувати насолоду, блаженство, щастя», *радіти, веселитися, торжествувати, тріумфувати* – «відчувати радість з приводу чого-небудь», «бути в радісному, веселому настрої», наприклад: *Андрій* ***радів. Раділа*** *й Одарка, його жінка* (І. Сенченко); *Ніна* ***раювала****. В неї було все, чого тільки бажала* (Г. Тютюнник); *Дядя Варфоломій* ***тріумфує*** (М. Хвильовий); *Юрій* ***торжествував*** (П. Загребельний).

Негативні емоції, зумовлені гнівом, роздратуванням, виражають ОДП *біситися, біснуватися* – «бути в стані великого збудження, роздратування», *сердитися (розсердитися), гніватися (розгніватися)* – «бути в стані гніву, роздратування», *дратуватися* – «зазнавати почуття незадоволення, досади, гніву, злості», *лютувати,*

скаженіти – «бути в стані розлюченості, гніву, виявляти гнів»: *Максим* ***біснувався****, а проте ще дужче закохувався* (Панас Мирний); *Підстароста* ***розсердився*** (А. Чайковський); *– А ти* ***не розгнівається****?* (Г. Тютюнник); *Він* ***дратувався*** (Ю. Мушкетик); *А Маланка* ***лютувала*** (М. Коцюбинський).

ОДП *бентежитися, тривожитися, хвилюватися, нервувати, непокоїтися* характеризують внутрішній стан збудження, тривоги, занепокоєння, наприклад: *Сестра Ганнуся* ***збентежилась*** (В. Підмогильний); *Мати* ***затривожилася*** (М. Хвильовий); *Костомаров* ***хвилювався*** (Р. Іваничук); *Дама* ***нервує*** (О. Довженко).

ОДП *отетеріти (оторопіти)* позначають – «украй розгубитися, збентежитися від несподіванки, з переляку і т. ін., втративши здатність міркувати, рухатися», *ніяковіти (зніяковіти)* – «приходити в стан зніяковіння», наприклад: *Івась* ***отетерів*** (В. Малик); *Офіцер* ***сторопів*** (О. Довженко); *Ликора зовсім* ***зніяковіла*** (Є. Гуцало). Почуття суму, журби, туги, печалі передають ОДП *горювати, журитися, печалитися, сумувати, тужити, скорбити*, наприклад: *І* ***горює-квилить*** *Ярославна На світанні рано як зигзиця* (А. Малишко); ***Зажурилися*** *брати* (С. Васильченко); ***Сумує*** *Карпо* (М. Коцюбинський); *Вона* ***скорбить*** (Л. Костенко); ***Тужила*** *зридано дружина* (І. Драч).

ОДП можуть передавати збуджений стан тварин, який виявляється через поведінку: *лютувати, скаженіти, шаленіти* – «бути в стані великого збудження, роздратування, виявляти хижацтво, кровожерність, злість (про звіра, тварину)», *непокоїтися* – «бути збудженим, занепокоєним»: *Пірат [пес]* ***скаженіє*** (О. Довженко); *Собача* ***шаленіє*** (О. Гончар); *Під ним* ***непокоївся*** *кінь* (І. Ле), що зближує їх з ОДП дії (поведінки).

Зовнішні вияви внутрішнього стану характеризують ОДП *усміхатися* – «усмішкою виявляти певні почуття (переважно радість, задоволення і т.ін.)»; *плакати* – «лити сльози (з горя, від болю, зворушення і т.ін.)», *похнюплюватися* – «нахиляти, спускати голову, спрямовувати погляд додолу (переважно від сорому, поганого настрою, смутку)» тощо, наприклад: *Люба радісно* ***всміхалась*** (Є. Гуцало); *Ви* ***плачете****?* (В. Симоненко); *Всеволод* ***похнюпився*** (Б. Лепкий).

ОДП із семантикою психоемоційного стану сполучаються з назвами осіб, які перебувають у певному психічному стані, переживають відповідні емоції, почуття. Деякі ОДП можуть передавати стан тварин.

3. ОДП фізичного стану пов'язані з оптичними явищами й кольором, актуалізують загальне значення «бути видимим, виділятися певним чином», реалізуючи сталу ознаку. Дієслова *блищати, вилискувати, сяяти, іскритися, лисніти, леліти* й ін. в ролі ОДП відображають непроцесуальні світлові явища: *блищати* – «світитися яскравим світлом, сяяти; давати блиск, бути блискучим; виділятися блиском»; *іскритися* – «яскраво сяяти, виблискувати»; *леліти* – «виблискувати, блищати, відбиваючи світло, проміння; виділятися яскравим кольором»; *сяяти* – «яскраво світитися; бути яскраво освітленим, наповненим світлом; блищати, відбиваючи світло, промені», наприклад: *Серед степу* ***блищав*** *Дніпро* (О. Довженко); *Вікно* ***іскриться*** (В. Сосюра); *Гострим металічним полум'ям* ***леліли*** *бані древньої Лаври* (Ю. Щербак); *бовваніти* – «виднітися, показуватися здаля (про те, що стоїть, здіймається над чимось)»: *Ось* ***бовваніє*** *завод* (Панас Мирний); *майоріти, маячити* – «невиразно виднітися вдалині»: *Вдалині* ***майорів*** *берег* (О. Донченко); *На рогатці* ***маячіла*** *верба* (Б. Харчук); *темніти* – «виділятися темним кольором, виднітися (про що-небудь) темне»: ***Темніли*** *верби* (С. Васильченко).

Дієслова кольорової кваліфікації *багріти, багряніти, біліти, блакитніти, жовтіти, зеленіти, золотіти, рожевіти, рудіти, синіти, сіріти, червоніти, чорніти* у функції ОДП, що реалізують значення «виднітися, виділятися своїм кольором», передають ознаку кольору як постійну властивість предмета, яка не підлягає в межах ситуації змінам, наприклад: *При світлі* ***біліло*** *тіло його ніг* (А. Чайковський); *Два якорі*

золотіли *на чорнім сукні бушлата* (М. Нагнибіда); *На жердках попід стріхою* ***жовтіли*** *качани кукурудзи…* (Є. Гуцало); *Далекі поля* ***рожевіли*** (М. Коцюбинський); ***Сірюють*** *німо стіни* (В. Симоненко); ***Сіріє*** *каміння* (О. Олесь); ***Чорніє*** *силует* (О. Довженко). Непроцесуальні ОДП кольорової семантики сполучаються з відповідними назвами носіїв кольорової ознаки в позиції суб'єкта, наприклад: *біліти* – «виділятися білим кольором; виднітися (про що-небудь біле)» – про тіло, зуби, сніг, папір, стіну, квіти (білі) тощо; *чорніти* – «виділятися чорним кольором, виднітися (про що-небудь чорне, темне)» – про сажу, силует, дерево, вугілля тощо; *жовтіти* – «виднітися жовтим кольором, жовтизною» – про качани кукурудзи, дині, листя (жовте), квіти (жовті), лимони тощо.

4. ОДП запаху *пахнути, пахтіти, духмяніти, смердіти, тхнути* становлять лексично обмежену групу ОДП стану й характеризують суб'єкти за ознакою виділення якого-небудь запаху. Запах є сталою властивістю об'єктів довкілля, тому дієслова в ролі ОДП кваліфікують як дієслова стану [4, с.57]. Семантично нейтральним є ОДП *пахнути*, який виражає загальне значення «видавати, виділяти який-небудь запах»: ***Пахне*** *чебрець* (А. Тесленко); *Жито* ***запахло*** (М. Коцюбинський). Предикати *духмяніти, смердіти, тхнути* відображають якість запаху: *духмяніти* – «виділяти сильний, приємний запах», *смердіти* – «мати, виділяти неприємний запах, погано пахнути», *тхнути* – «мати якийсь запах, різко пахнути чим-небудь, здебільшого неприємно»: *В саду* ***духмяніють*** *нескошені трави* (Л. Забашта).

Отже, ОДП стану характеризують відчуття, фізіологічні й психоемоційні особливості організмів (переважно осіб), зовнішні вияви фізичних сталих ознак предметів. Предикатам такої семантики властива статична рівновага, при якій ніщо не створюється й не змінюється, орієнтованість на суб'єкт як пасивного носія стану, замкнутість стану у сфері суб'єкта. У статті розглянуто лише речення з ОДП стану, що реалізують прямі значення дієслів. Переносні вживання деяких дієслів із семантикою стану в ролі ОДП можуть стати предметом окремої розвідки в ракурсі дослідження семантики ОДП стану та їхньої сполучуваності із суб'єктами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис/ Вихованець І.Р. – К.: Либідь, 1993.– 368с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Городенська К.Г. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості/ Катерина Городенська // Лінгвістичні студії. Випуск 7. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С.27-32.
4. Городенська М.П. Семантико-синтаксичне оточення дієслів із значенням запаху/ Мирослава Городенська // Мовознавство. – 1999. – № 2-3. – С.57-62.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія/ Загнітко А.П. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 437 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис/ Загнітко А.П. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові/ Іваницька Н.Л. – К.: Вища шк., 1986.–167с.
8. Іваницька Н.Л., Іваницька Н.Б. Типологія предикатів, виражених дієсловами абсолютивної семантики/ Ніна Іваницька, Наталя Іваницька // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – С.44-51.
9. Леута О.І. Виділення лексико-семантичної групи стану в складі дієслівної лексики сучасної української літературної мови/ О.І. Леута // Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови. – К.: КДПІ, 1988. – С.18-23.
10. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій/ Мірченко М.В. – Луцьк: Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
11. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови/ Шульжук К.Ф. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто семантико-синтаксичні параметри речень з одновалентними дієслівними предикатами стану в українській мові. Такі предикати виражають відчуття, фізіологічні й психоемоційні особливості організмів (переважно осіб), зовнішні вияви фізичних сталих ознак предметів, прогнозують тільки позицію суб'єкта і породжують реченнєві конструкції двокомпонентної будови.

Ключові слова: *валентність, предикат стану, одновалентний дієслівний предикат, суб'єкт, семантико-синтаксична структура речення.*

Semantic-syntactical parameters of sentences with one-valency verbal predicates of state in the Ukrainian language are considered in the article. These predicates denote feelings, physiological and psycho-emotional peculiarities of subjects (mainly persons), outward manifestation of state features of things, generate two-component elementary sentence constructions with subjects.

Key words*: valence, predicate of state, one-valency verbal predicate, subject, semantic-syntactical structure of sentence.*

Катерина Косенко
(Сімферополь)

УДК 811.161.2'367.332.8

ДІЄСЛІВНІ ВЛАСНЕ-, НЕВЛАСНЕ- ТА КОНТЕКСТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проблему дієслівних зв'язок (зв'язкових дієслів) порушували здебільшого в дослідженнях іменного, рідше – прислівникового складених присудків. Дослідники намагалися встановити кількісний та якісний склад дієслівних зв'язок, уживаних з різними частиномовними основними частинами іменного складеного присудка, ступені десемантизації дієслів, уживаних у ролі зв'язки, координацію форм зв'язкового компонента і призв'язкової частини, динаміку дієслівних зв'язок тощо. Деякі з цих питань розв'язано однозначно. Зокрема, до основних зв'язок української мови послідовно відносять форми (нульову також) дієслова *бути*, *ставати/стати*, *становити*, указуючи на їхню співвіднесеність з формами предикативного імені. Безпроблемним можна вважати використання форм зв'язки *бути* з іменниковою та прикметниковою основною частиною іменного складеного присудка. Дискусійним, досі однозначно не розв'язаним, як і раніше, залишається питання кількості та якісного складу дієслів, що можуть виконувати зв'язкову функцію у структурі складеного присудка, тобто корпусу дієслів, що граматично одієслівлюють різні призв'язкові частиномовні елементи і поєднують їх з підметом, визначення ступенів десемантизації дієслів, ужитих у формально-синтаксичній функції зв'язкового компонента, окреслення кола дієслівних зв'язок для всіх частиномовних типів основної частини складених присудків. У пропонованій статті поставлено за **мету** простежити динамічні процеси в корпусі дієслівних зв'язок української мови, теоретично обґрунтувати виокремлення контекстуальних дієслів-зв'язок, окреслити коло повнозначних дієслів, які у відповідних контекстах уподібнюються до дієслівних зв'язок або напівзв'язок.

В українському мовознавстві традиційно вживають терміни «дієслівні зв'язки» та «дієслова-зв'язки» або просто «зв'язки» на означення дієслів, що транспонують різні частини мови, словосполучення, кількісно-іменні сполуки тощо у формально-синтаксичну позицію присудка [11, с.38 – 52; 10, с.39 – 49; 14, с. 161 –175; 9, с.6 – 11; 13, с. 4 – 5; 3, с.41; 4, с.78 – 80; 6, с. 17; 7, с. 152 – 153 ;16, с.79 – 82; 5, с.367 – 373]. Дієслівні зв'язки намагалися розмежовувати за ступенями десемантизації (відповідно й граматизації) і закріпити таке розмежування термінологічно: дієслівні зв'язки, які

повністю позбавлені лексичного значення, пропонували назвати спеціалізованими граматичними засобами, власне зв'язками, а ті, що надають присудкові додаткових лексичних відтінків, – неспеціалізованими граматичними засобами, невласне зв'язками [14, с.161]. Це розмежування ґрунтується на традиційному трактуванні природи дієслівних зв'язок як слів, що вживаються для вираження лексико-граматичних відношень між підметом і присудком.

У російській граматичній традиції, що ґрунтується на працях таких класиків російського синтаксису, як О.О.Потебня, Д.М.Овсянико-Куликовський, О.О.Шахматов, О.М.Пєшковський, усталилося так зване «широке» витлумачення зв'язкових дієслів, що, на думку дослідників, відповідає структурним особливостям і тенденціям розвитку синтаксичного ладу російської мови [15, с.88]. За «широкого» підходу виділяють три основних типи дієслівних зв'язок: 1) абстрактну зв'язку *бути*; 2) напівповнозначні зв'язки, або напівзв'язкові дієслова *стать, казаться, считаться, сделаться* та ін.; 3) повнозначні дієслова, що охоплюють всі неперехідні і частково перехідні дієслова [12, с.254]. В.В.Виноградов кваліфікував другі як «гібридний тип слів, що поєднують функції дієслова і зв'язки» [1, с.675]. Вони перебувають на шляху до повної граматикалізації.

В українській граматиці термін «напівповнозначні дієслова-зв'язки» не набув поширення, вживається як синонім до частково десемантизованих дієслів у ролі зв'язки [10, с.43, 48; 13, с.4; 4, с.80; 16, с.82]. Замість нього узвичаюються терміни «невласне-зв'язки», або «напівзв'язки» [3, с.69; 4, с.79, 224; 5, с.367 – 368]. Принципово відмінним є те, що в класифікації слів на частини мови, що ґрунтується на гетерогенному підході, зв'язкам надано статус аналітичних синтаксичних морфем [2, с.27 – 28], а згодом його було уточнено, після чого зв'язки кваліфіковано як окремий тип слів-морфем, який порівняно з іншими типами найбільше виявляє ознаки слова [5, с.365]. Однак ні новий статус зв'язок, ні пошуки термінів для найменування типів зв'язок не розв'язали найскладнішу проблему – кількісного та якісного складу невласне-зв'язок в українській мові. Це зумовлено тим, що «досі не запропоновано надійних наукових критеріїв установлення ступенів десемантизації дієслів» [5, с. 368], через що «наявні класифікації дієслівних зв'язок – це наслідок суб'єктивних підходів до їх систематизації» [5, с.368]. Деякі дослідники вважали, що є тільки зв'язка *бути*. Решту зв'язкових одиниць вони трактували як контамінацію дієслова і зв'язки, у якій дієслівність може виражатися більш чи менш яскраво [17, с.67].

У сучасному мовознавстві набула поширення думка, згідно з якою виокремлюють три власне-зв'язки – *бути, становити* та *являти собою*, бо вони повністю позбавлені лексичного значення свого вихідного дієслова і функціонують як виразники граматичних дієслівних значень часу і способу(модальності), а також виду, особи, роду, та кількісно не визначений набір невласне-зв'язок, або напівзв'язок, у яких граматична функція невіддільна від семантичної, бо вони одночасно є виразниками згаданих граматичних дієслівних значень і модифікаторами семантики основної (призв'язкової) частини складеного присудка [5, с.367]. Різні дослідники виділяли неоднакову кількість невласне-зв'язок, причому на різних засадах. Наприкінці 60-х – початку 70-х років XX ст., тобто майже одночасно, в українському мовознавстві на різних засадах зроблено дві спроби визначити склад дієслів-зв'язок і невласне-зв'язок зокрема. Перша спроба ґрунтувалася на використанні дистрибутивно-трансформаційного аналізу та експериментальної перевірки заміщення позиції після зв'язок обставиною місця. Унаслідок цього встановлено, що до зв'язок в іменному складеному присудку можна зарахувати 12 дієслів (*бути, становити, стати, означати, виявлятися, робитися, лишатися, залишатися, зоставатися, зватися, називатися, іменуватися*), проте останні троє дієслів вилучено зі складу зв'язок, бо співвідносні з ними дієслова *звати, називати, іменувати* вживаються в ролі простого

дієслівного присудка, маючи біля себе два додаткових члени [8, с.34]. Друга спроба спиралася на узвичаєне розуміння зв'язки – слова, що граматично оформляє присудок і бере обмежену участь у вираженні його лексичного значення. На цих засадах виокремлено троє дієслів (*бути, становити, являти (собою)*, які позбавлені лексичного значення і 14 напівповнозначних дієслів, які крім граматичних значень виражають і різні значеннєві відтінки (*стати (ставати), здаватися (здатися), робитися (зробитися), вважатися, зватися, називатися, уявлятися, доводитись, залишатися (лишатися), остатися (зостатися), видаватися, вдатися, прикидатися, виглядати (=здаватися), відчути себе*) [13, с.4].

Цілком очевидно, що дослідники називають уже визнані в граматиці дієслівні невласне-зв'язки, причому ті, які поєднуються з іменниковою та прикметниковою основною частиною, конкретизують ті значення, яких вони надають іменному складеному присудкові. До таких у нових граматичних описах української мови віднесено *ставати/стати*, *робитися/ зробитися*, *лишатися/лишитися*, *залишатися/ залишитися*, *зоставатися/зостатися*, *виявлятися/виявитися*, *здаватися/здатися*, *уявлятися, вважатися*, *доводитися*, *зватися*, *називатися, іменуватися* та ін. [5, с.369 – 370]. Напр.: *…Й знову* ***стану****, як ви,* ***німим*** (В.Симоненко); *Його плекали, чистили старанно, І* ***красенем зробився*** *він аж-аж* (П.Красюк); *…Богучари* ***доводяться*** *Андрієві далекими* ***родичами*** (В.Кучер); *На Волині Володимир заснував новий город, що від його імені* ***називається Володимиром*** (І.Крип'якевич). Деякі із цих невласне-зв'язок *(ставати/стати*, *робитися/зробитися*, *лишатися/лишитися*, *залишатися/ залишитися*, *зоставатися/ зостатися*, *виявлятися/ виявитися)* можуть поєднуватися також із числівниковою основною частиною іменного складеного присудка, вираженою числівником або числівниково-іменниковою сполукою, але таку частину вони пов'язують з підметом двоскладного речення у нетиповій для нього формі вираження – родовому відмінку [5, с.372], пор.: *Дітей* ***стало двоє****; Молока* ***стало 15 літрів****; Хат* ***лишилося п'ять****; Курчат* ***залишилося 20 штук****; Сатину* ***виявилося 3 метри***. Роль невласне-зв'язки між числівниковою основною частиною складеного присудка і підметом у формі називного відмінка виконує дієслово *мати* у двоскладних елементарних реченнях, що визначають вік істот, предметів тощо (пор.: *Він* ***має 18 років***; *Будинок* ***має 200 років***) та дієслова *налічувати, нараховувати, дорівнювати* у двоскладних неелементарних реченнях, що встановлюють кількість кого-, чого-небудь чи обсяг чогось (пор.: *Стадо* ***налічує 50 корів***; *Загін* ***нараховує 30 осіб***; *Збитки* ***дорівнюватимуть 100 млн. гривень***). Інший склад дієслівних зв'язкових компонентів використовують для оформлення складеного головного члена односкладного безособового речення. Крім форм власне-зв'язки *бути* (пор. *Дідусеві – **70**; Академії НАН України – **90 років***; *Дівчинці було **6 років***) уживають форми невласне-зв'язок *виповнюватися/ виповнитися, сповнюватися/сповнитися, минати/ минути, стукнути, перевалити, кінчатися/ кінчитися* (пор.: *Місту* ***виповнилося 1000 років***; *Нещодавно йому* ***минуло 50***; *Дідові вже* ***стукнуло 90***; *Їй* ***перевалило за 70***).

У деяких нових граматичних описах української мови дієслова-зв'язки диференційовано на ***неповнозначні***, що є носіями тільки граматичного значення (*бути*, до якого наближаються *являти собою*, *становити*), ***напівповнозначні*** – носіїв певних відтінків лексичного значення та граматичних маркерів (*стати-ставати*, *виявити-виявлятися, лишитися-лишатися, залишитися-залишатися, зробитися-робитися, назватися-називатися, здатися-здаватися, уявитися-уявлятися, доводитися*) та ***повнозначні***, що є «повнозначними дієслівними лексемами із значенням руху чи стану (*йти, приїхати, повернутися, сидіти, стояти* і под.» [7, с.152 – 153]. Як бачимо, неповнозначні та напівповнозначні зв'язки – це ті самі власне- та невласне-зв'язки. З приводу повнозначних дієслів у ролі зв'язок зазначено, що вони «повністю зберігають своє значення і тільки в межах певної конструкції реалізують потенціал аналітичного

компонента» [7, с.153]. Цю думку проілюстровано реченням: *Микола* ***пішов*** *на фронт рядовим, а* ***повернувся*** *сержантом* (А.Яна).

Досі немає єдиної думки саме з приводу надання статусу зв'язкового компонента іменного складеного присудка багатьом повнозначним дієсловам, які лише в певних контекстах потрапляють у його позицію, поєднуючись з прикметниковою або іменниковою основною частиною. Серед таких дієслів *стояти, лежати, сидіти, утворювати, представляти, репрезентувати, перетворюватися/перетворитися, опинитися, жити, вмерти, померти, іти, піти, повернутися, народитися, слугувати, виступати, функціонувати, вживатися* та ін. Одні дослідники констатують безпідставне розширення корпусу дієслівних зв'язок за рахунок повнозначних дієслів [7, с. 153 – 154], інші відзначають поповнення зв'язок за рахунок нових, частково здесемантизованих дієслів. Очевидним є те, що не можна ототожнювати загальновизнані дієслівні невласне-зв'язки, для яких використання в ролі здесемантизованого і граматично навантаженого зв'язкового компонента складеного присудка закріплене в граматичній структурі речення, з тими дієсловами, які лише в певному семантичному контексті, нерідко в метафоричному вжитку, уподібнюються за своїм граматичним або граматичним і модифікаційним значенням до певної дієслівної власне- чи невласне-зв'язки, тобто виконують роль контекстуальної зв'язки. Їм не властиве регулярне використання з граматичною або семантико-граматичною функцією.

Ідею виокремлення контекстуальних дієслів-зв'язок свого часу висловив І.Р.Вихованець [14, с. 169], проте вона не набула розвитку в українському мовознавстві. Щоправда, деякі дослідники, поділяючи всі зв'язки за ступенем збереження лексичного значення на ядерні, напівперифірійні та периферійні, застерігають, що периферійні зв'язки «тільки контекст дозволяє виділити» [6, с.17]. Як засвідчує граматична практика, деякі дієслова української мови у відповідних контекстуальних умовах частково втрачають своє семантичне навантаження і стають формально та функціонально тотожні якійсь дієслівній зв'язці. До таких дослідники відносять насамперед дієслово *стояти*, бо воно зближується з формами минулого часу *був* (*була, була, було, були*) дієслівної зв'язки *бути*, уживаними з прикметниковою основною частиною іменного складеного присудка, пор.: *День* ***стояв*** *холодний* і *День* ***був*** *холодний*; *Ліс* ***стояв*** *похмурий* і *Ліс* ***був*** *похмурий*; *Осінь* ***стояла*** *суха* і *Осінь* ***була*** *суха* [3, с.71, 90; 7, с.187]. Такі конструкції з дієсловом *стояти* І.Р.Вихованець кваліфікував як перехідні структури між подвійним та іменним складеним присудком [3, с.71]. Він запропонував відрізняти подвійний присудок у конструкціях на зразок *Люди* ***стояли похмурі*** від тотожних у зовнішньому плані елементів іменного складеного присудка в конструкціях з дієсловом *стояти* і прикметником (*Ліс* ***стояв похмурий***; *День* ***стояв холодний***; *Осінь* ***стояла суха***) за семантикою іменникового підмета, а саме: «якщо іменник-підмет називає особу, то він поєднується подвійним синтаксичним зв'язком з елементами подвійного присудка – дієсловом *стояти* і предикативним прикметником. І навпаки – коли позицію підмета займають назви неживих предметів, то сполука «дієслово *стояти* + прикметник» з формально-синтаксичного погляду не членується, тобто є аналітичною формою, іменним складеним присудком із транспонованим у зв'язку дієсловом *стояти*» [3, с.90]. Запропоноване розмежування ілюструється трансформаціями синтаксичних конструкцій, пор.: *Люди стояли похмурі = Люди стояли + Люди були похмурі* і *Осінь стояла суха = Осінь була суха* [3, с.90]. Логічним видається кваліфікувати повнозначні дієслова, транспоновані лише в певному контексті у зв'язку іменного складеного присудка, як контекстуальні дієслова-зв'язки.

Подібно до дієслова *стояти,* роль контекстуальної зв'язки з основною прикметниковою частиною складеного присудка можуть виконувати дієслова *лежати, сидіти*, які із семантикою стану так само входять до складу подвійного присудка, пор.:

Бійці ***лежали мокрі*** = *Бійці* ***лежали*** + *Бійці* ***були мокрі*** і *Дерева* ***лежали мокрі*** = *Дерева* ***були мокрі***); *Люди* ***сиділи мовчазні*** = *Люди* ***сиділи*** + *Люди* ***були мовчазні*** і *Під деревом гриб* ***сидів похилений*** = *Під деревом гриб* ***був похилений***. У дієслів *стояти* та *сидіти* позиція контекстуальної зв'язки зумовлена їхнім метафоричним уживанням, зумовленим новою сполучуваністю цих дієслів, пор.: *людина стоїть* і *ліс стоїть*, *вода стоїть*, *дні стоять*; *люди сидять* і *гриб сидить*, *картопля сидить* тощо.

Кілька дієслів формально і функціонально уподібнюється до форм власне-зв'язки *бути*, хоч і надає основній іменниковій частині певних значеннєвих відтінків, зокрема *слугувати* вказує на підставу (пор.: *Ці ознаки* ***слугують критерієм*** *для виокремлення якісних прикметників = Ці ознаки* ***є критерієм*** *для виокремлення якісних прикметників*), *виступати, вживатися, функціонувати* – на роль, функцію (пор.: *Іменник виступає в реченні* ***підметом*** = *Іменник у реченні* ***є підметом***; *Іменник* ***вживається (функціонує)*** *тут* ***як придієслівний керований другорядний член речення*** = *Іменник* ***є*** *тут* ***придієслівним керованим другорядним членом речення***), *працювати* – на професію, вид діяльності людини (*Він* ***працює лікарем*** = *Він* ***є лікарем***; *Він* ***працював лікарем*** = *Він* ***був лікарем***; *Він* ***працюватиме лікарем*** = *Він* ***буде лікарем***). А.П.Загнітко спростовує зв'язковий статус дієслова *працювати* тим, що воно є автосемантичним, і подає можливі стилістичні перетворення речення: *Він працює – Він працює учителем // Він працює на заводі* [7, с.153 – 154].

Дієслова *жити, народитися* і *вмерти, померти* та *піти* і *повернутися, опинитися* в зіставному контексті використовують у ролі дієслівних зв'язок *був* і *став* іменного складеного присудка з іменниковою основною частиною, пор.: *Він* ***жив боягузом, помер героєм****; Іван* ***пішов*** *до армії* ***хлопчиськом, повернувся справжнім чоловіком***; *Василь* ***поїхав*** *до міста* ***ніким, повернувся*** *до села* ***агрономом.***

Із дієслівною власне-зв'язкою *становить, становлять* (*становив, становитиме, становитимуть*) у відповідному контексті зближуються дієслова *утворювати, представляти, репрезентувати*, що також дає підстави вважати їх контекстуальними зв'язками, пор.: *Неозначено-кількісні числівники* ***утворюють*** *невелику* ***групу*** *в системі числівника* і *Неозначено-кількісні числівники* ***становлять*** *невелику* ***групу*** *в системі числівника*; *Іменники з предметним значенням* ***репрезентують ядро*** *іменника як частини мови* та *Іменники з предметним значенням* ***становлять ядро*** *іменника як частини мови.*

Отже, крім дієслівних власне- і невласне-зв'язок, закріплених у формально-синтаксичній структурі речення відповідно з суто граматичною та семантико-граматичною функцією, окремий тип становлять контекстуальні дієслова-зв'язки, у ролі яких уживаються повнозначні дієслова зі значенням стану, дії або процесу, що лише в певному контексті формально та функціонально уподібнюються до власне-зв'язки *бути*, рідше – *становить* або до невласне-зв'язки *стати, зробитися* у формі минулого чи майбутнього часу. Від дієслівних невласне-зв'язок контекстуальні дієслова-зв'язки відрізняються передусім своєю обмеженою сполучуваністю з предикативними іменниками та прикметниками і виразнішим вихідним лексичним значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В.В. Русский язык / В.В.Виноградов. – М., 1947. – 784 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

5. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Унів. Вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
6. Вінтонів М.О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / М.О. Вінтонів. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.
7. Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Синтаксис: Монографія / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Ковбаса Н.Л. Розмежування синтаксичних валентностей дієслівних зв'язок в іменному складеному присудку / Н.Л.Ковбаса // Мовознавство. – 1969. – № 6. – С. 31 – 38.
9. Ковбаса Н.Л. Составное сказуемое в украинском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Н.Л. Ковбаса. – К., 1970. – 25 с.
10. Кулик Б.М. Курс сучасної української мови. Частина ІІ. Синтаксис / Б.М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1961. – 287 с.
11. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. – Т.ІІ. Синтаксис. – 408 с.
12. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М.Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511с.
13. Пискун А.О. Типы составного и сложного сказуемого в современном украинском литературном языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / А.О.Пискун. – Львов, 1972. – 20 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
15. Чернов В.И. О классификации связочных глаголов современного русского литературного языка / В.И.Чернов // Русский язык в школе. – 1971. – № 2. – С. 83 – 88.
16. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 406 с.
17. Щерба Л.В. О частях речи в русском языке / Л.В.Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М. : Учпедгиз, 1957. – С. 63 – 84.

АНОТАЦІЯ

У статті обґрунтовано виокремлення контекстуальних дієслів-зв'язок, окреслено коло повнозначних дієслів, які у відповідних контекстах формально та функціонально уподібнюються до дієслівних зв'язок або напівзв'язок, указано на відмінності між контекстуальними дієсловами-зв'язками і дієслівними напівзв'язками.

Ключові слова: *дієслівні власне-зв'язки, дієслівні невласне-зв'язки (напівзв'язки), контекстуальні дієслова-зв'язки, граматичні функції зв'язок, семантико-граматичні функції зв'язок.*

In the article singling out of contextual link verbs is substantiated, the set of full meaning verbs which assimilate formally or functionally to link verbs or half-link verbs in certain contexts is determined, the differences between contextual link verbs and or half-link verbs are pointed out.

Key words: *proper link verbs, non-proper link verbs (half-link verbs), contextual link verbs, grammatical functions of links, semantic-grammatical functions of links.*

Лілія Париляк
(Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'367

ВЗАЄМОДІЯ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ВИДУ ТА ІТЕРАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ У РЕЧЕННІ

Значення ітеративності у лінгвістичній літературі трактується як повторюваність дії. Семантику ітеративності, виражену відповідними дієсловами, вчені називають "многократністю дії" (І. І. Ковалик), "багатократністю" (О. І. Бондар), "неоднократністю" (О. В. Бондарко), "дієслівною множинністю" (В. С. Храковський). Щодо граматичної категорії, у межах якої досліджуються особливості ітеративної семантики, спостерігаємо суперечність поглядів. Як зазначає І. І. Ковалик, майже всі

дослідники виду слов'янських дієслів виділяли окрему категорію ітеративних дієслів у системі морфологічно і семантично кількісних видових кореляцій дієслівних утворень [5, с. 34]. Л. А. Булаховський групу ітеративних дієслів, що означають "повторюваність, кратність", розглядає тільки в системі дієслів недоконаного виду [2, с. 163]. У многократних дієсловах недоконаного виду він розрізняє: 1) повторюваність (кратність: *приходжу – приходив*); 2) нерегулярну повторюваність (значення "час від часу": *ходжую*); 3) нерегулярну повторюваність у давньоминулому: *говорював* [2, с. 164-165]. Однак В. В. Виноградов зазначав: "Належність форм многократного виду до категорії недоконаного виду для сучасної мови є "притягнутою", незважаючи на те, що історично вона виправдана однорідністю, "омонімією" суфіксів -а-, -ва-, -ива-, -іва- [3, с. 503]. Поділяємо думку І. І. Ковалика про те, що ітеративні дієслова бувають або доконаного, або недоконаного виду і вони вже вміщаються у двох перших основних типах дієслів. Основним недоліком багатьох дослідників виду слов'янських дієслів, як зазначав учений, було те, що вони, сплутуючи в одному поділі різні принципи, не зовсім чітко розмежовували окремі видові структурні типи дієслів [5, с. 39]. Наявність подібних критичних зауваг підтверджує "усталеність у граматичній традиції суперечливих концепцій базових дієслівних категорій, перш за все аспектальності та виду" [1, с. 119].

Семантику ітеративності на синтаксичному рівні презентують різні типи ітеративних предикатів: мультиплікативні, дистрибутивні, многократні (терміни ітеративність та мультиплікативність, дистрибутивність, многократність відображають родо-видові відношення). Взаємодія семантики ітеративності, її різновидів із граматичною категорією виду, вплив категорії виду на функціонування специфічних типів ітеративних предикатів найяскравіше представлено у реченні.

Значення ітеративності виявляється у формах як доконаного, так і недоконаного виду. Ітеративні предикати недоконаного виду є найбільш продуктивними. Предикати із семантикою повторюваності дії недоконаного виду репрезентують специфічні значення мультиплікативності (часто повторювані акти дії), дистрибутивності (повторюваність дії, зумовлена суб'єктною, об'єктною чи локативною множинністю), многократності (циклічна повторюваність дії): *Тільки козацькі сап'янці поскрипували злегка* (Б. Лепкий); *...і взялася розкладати на столі хліб, булку, ясну, як сонце, й конфітюри* (Б. Лепкий); *Старий граф частенько заходить до молодої принцеси* (В. Винниченко).

Більш спеціалізованим є функціонування ітеративних предикатів доконаного виду в реченні. Особливістю доконаного виду є його зв'язок із семантикою дистрибутивності. Дистрибутивні предикати часто виражаються дієслівними формами доконаного виду: *На коридорі обступили мене товариші* (Б. Лепкий); *Ну, накликали, дядьку Ягоре, коропів? (О. Гончар).* Предикати доконаного виду експлікують також метафоричну дистрибутивність: *– Було би дуже добре, якби ви як-небудь повкручували їм голови* (І. Франко).

Доконаний вид співвідноситься із морфологічно вираженою дистрибутивністю, коли значення сукупності суб'єкта чи об'єкта дії експлікується префіксальною морфемою (морфемами): *Як ви мені вбринькались!* (О. Гончар); *...бувші повстанці скрізь поробилися послами, директорами банків* (І. Франко). Продуктивно форми доконаного виду дистрибутивних предикатів поєднується із об'єктними актантами: *Гаврилко накупив медівників, цигарок і сірників* (М. Коцюбинський).

Предикати доконаного виду із мультиплікативною семантикою є менш продуктивними: *...відкозиряв ляльковому майорові* (П. Загребельний); *...промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів* (О. Гончар).

Доконаний вид у реченнях із значеннями ітеративності може використовуватися тільки тоді, коли повторювана подія підсумовується і зазначається її остаточна завершеність, результат: *Маю кількох знайомих урядників, але всі вони на урльопах, на*

вакаціях, пороз'їздилися (І Франко); *Сад вишневий на порі, / Повернулись журавлі* (Б. Олійник). У цьому випадку доконаний вид співвідноситься з минулим часом. Предикати розумової діяльності у формі доконаного минулого експлікують значення результативної повторюваної дії: *Питання не застає старого непідготованим. Не одну нічну тихошелесливу годину продумав і пробурмотів він над ним на самоті з собою* (В. Винниченко); *Мудро виміркував він той скриток* (І. Франко); *...Де без сну на твердому матраці / Передумано стільки думок* (Є. Плужник). Форма недоконаного минулого предикатів цього семантичного типу часто поєднується із лексемами-ітеративізаторами, що, як і афікси ітеративності, активізують значення повторюваності дії: *І те, що не раз думалось і передумувалося старому, встає знову в тихих, задумливо-сумних і кострубатих словах* (В. Винниченко).

Ітеративні предикати доконаного виду вживаються і в формі майбутнього часу, коли повторювана подія є прогнозованою, гіпотетичною, очікуваною, однак не містить чіткої семантичної вказівки на результат і остаточну завершеність: *... може й нам розв'яжуться язики* (Б. Лепкий); *[полуниці] від щедрого її поливання повирастають, мабуть, як гарбузи* (О. Гончар). На гіпотетичність результативності дистрибутивної дії вказують модальні частки *може, мабуть*. У реченні виразно простежується зв'язок доконаного виду із значенням дистрибутивності. Однак семантика дистрибутивності визначається, очевидно, насамперед морфемно-семантичною структурою дієслова, оскільки комбінація префіксів "підсилює" семантику дистрибутивності *(роз-в'яжуться – по-роз-в'язуються, по-ви-ростають)*.

Доконаний вид співвідноситься із семантикою початковості дії. Наявність ітеративних предикатів із початковим значенням виявляє взаємодію семантики ітеративності та фазовості: *Гуси там загелготіли* (О. Гончар); *... замушкотить на соборі плавнева лелека* (О. Гончар); *...свічки, ніби в церкві, замерехтіли в гетьманській їдальні* (Б. Лепкий); *Уста людські жагою затремтіли* (А. Малишко); *І затремтять в куточках губи* (Є. Плужник). Приклади репрезентують зв'язок граматичної категорії виду з морфемною структурою предикатів із семантикою початковості.

Простежимо причини кореляції виду із префіксальними дериватами. За І. Р. Вихованцем, деривaційні процеси розпочинаються з переведення базової синтаксичної одиниці (речення чи словосполучення) у відповідну семантико-синтаксичну позицію, на "стартову" площину, що дає поштовх наступним перетворенням [4, с. 133]. Відповідно, суфіксальні й префіксальні деривати є конденсатами семантично елементарних речень або формально-граматичними репрезентаціями предикатно-аргументних та предикатно-предикатних структур, а суфікси та префікси, що входять до їхнього складу, – виразниками значень предикатів або аргументів, тобто значення предикатних та непредикатних компонентів категоризується за допомогою словотворчих афіксів [6, с. 133]. З цього випливає те, що префікс *за-* – це категоризований супровідний предикат темпоральності, який вказує на початкову фазу перебігу дії і співвідноситься з допоміжним дієсловом складеного присудка [6, с. 135]. У випадку із початковою семантикою доконаність дії виявляється у завершеності її початкової стадії.

Префікси дистрибутивності – це категоризовані супровідні предикати квантитативності, які виражають значення "нагромадити велику кількість об'єктів", увиразнюючи водночас і результативне значення основного предиката (префікс **на-**): *насадити – садити багато чого-небудь у великій кількості*; "множина, чисельність об'єктів, на яких спрямовано дію", "повний вияв дії" (префікси по-, ви-, пере-): *перестріляти – стріляти, знищивши один з одним всіх;* "велика кількість, множина, чисельність суб'єктів, що чинять дію" (префікси на-, пов-, пови-, повід-, поз-, поза-, пона-, пооб-, попід-, попере-): *повибігати – багато людей вибігло звідки-небудь, з якогось місця* [65; 137].

Семельфактиви доконаного виду у реченні можуть виражати як одноразовість: – *Сідай, князю! – гукнув на нього цар і сіпнув так сильно за рукав, що Меншиков престрашенно глянув, чи він ще рамена тримається* (Б. Лепкий); *...хочеться й студентові гогокнути на всю горлянку* (О. Гончар); так і повторюваність дії. Поєднуючись із лексемами-ітеративізаторами, семельфактиви у реченні вказують на повторюваність дії: *Часом упала спіла грушка в саді* (Б. Лепкий); *Іноді і вночі кинеться, наче таксі біля двору загуло* (О. Гончар); *Тільки деколи незнайомка зиркне через паркан* (О. Гончар). Ітерація семельфактивної дії на рівні речення означає нерегулярну повторюваність моментальної дії. На нерегулярність повторів вказують квантифікатори *часом, іноді, деколи.* Значення моментальності експлікується семельфактивом. У цих реченнях лексеми *часом, іноді, деколи* ітеративізують предикат із значенням одноразовості. Результатом такої взаємодії є якісно нове ітеративне значення речення. Лексична семантика "підпорядковує" граматичне значення. Граматична форма предиката виконує невластиву функцію ітерації оповідуваної події. Таким чином, лексико-семантичне оточення предиката актуалізує його ітеративнотворчий потенціал – форма предиката набуває нового змісту.

Форми доконаного виду у реченнях із семантикою ітеративності продуктивно взаємодіють з формами минулого часу дійсного способу. Взаємодію доконаного виду і наказового способу репрезентують дистрибутивні предикати: *...цар говорить: "Пороху і куль якнайбільше наготовити, мости понаправляти, де їх нема, нові побудувати, коней, не конче до управи ріллі потрібних реквізувати..."* (Б. Лепкий); *...усю старшину гетьманську і козацьку викорінити, міські права і привілегії покасувати, скрізь воєводів та губернаторів своїх посадовити, скрізь солдатів залогами на біду народові понасилати...* (Б. Лепкий).

Форма доконаного виду складеного дієслівного присудка також експлікує значення дистрибутивності: *...потім прийшлось обійти всіх судових совітників по старшині* (І. Франко). Структура складеного дієслівного присудка може включати фразеологічний компонент: *Відповідно до прийнятого звичаю йому прийшлося зробити візити у всіх гонораціорів міста* (І. Франко).

Отже, у реченні ітеративні предикати функціонують у формах доконаного і недоконаного виду. Недоконаний вид є характерним для всіх часових форм ітеративних предикатів і для семантичних різновидів ітеративності. Більш специфічним є функціонування форм доконаного виду. Для ітеративних предикатів доконаного виду характерним є вираження значення дистрибутивності та початковості дії. Це пов'язано із семантикою префіксальних морфем, які функціонують як ктегоризовані супровідні предикати квантитативності й темпоральності з включеним значенням аспектуальності. Форма доконаного виду семельфактивів у реченні ітеративізується за допомогою квантифікаторів, які мають найвищий ітеративнотворчий потенціал. Форма доконаного виду дистрибутивних предикатів корелює із формами дійсного та наказового способу, а також із формою складеного дієслівного присудка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барчук В. М. Структура семантики інтервалу // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – Випуск XV-XVIII. Філологія. – С.118-124.
2. Булаховський Л. А. Курс русского литературного языка: В 2-х т. – К.: Рад. школа, 1952-1953. – Т.1. – 390 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Учпедгиз, 1947 – 639 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні – К.: Наукова думка, 1988. – 255 с.
5. Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис…канд. філол. наук. – Львів., 1949. – 190 с.

6. Колібаба Л., Фурса В. Проблема зв'язку словотвірних категорій дієслів із синтаксисом // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2007. – Випуск XV-XVIII. Філологія. – С. 133-138.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається взаємодія семантики ітеративності з граматичною категорією виду, визначається вплив категорії виду на формування ітеративної семантики речення, аналізується специфіка функціонування форм доконаного виду у реченнях із значенням повторюваності дії.

***Ключові слова**: ітеративність, граматична категорія виду, мультипікативність, дистрибутивність, многократність.*

The correlation of iterativity meaning with grammatical category of aspect is regarded in the article. The influence of aspect on the forming of iterativity meaning of sentence is determined. The particularities of function aspectual forms in the sentences with iterativity meaning are analyse.

***Key words**: iterativity, grammatical category of aspect, multiplicativity, distributivity, multipleness.*

Людмила Прокопчук
(Вінниця)

УДК 811.161.2' 367.332

ПОРІВНЯЛЬНІ ЗВОРОТИ В СИСТЕМІ КОМПОНЕНТІВ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У структурі простого речення і в предикативній частині складного речення нерідко натрапляємо на синтаксичні одиниці, які також і в шкільному курсі мови прийнято називати *порівняльними зворотами.*

Метою цієї статті слугує досить повне, по можливості дещо оновлене висвітлення того, що стосуються своєрідної сутності порівняльних зворотів; висловлення деяких наших оцінних міркувань про названі мовносинтаксичні структури, які вже досить об'ємно по-науковому осмислені, але й дотепер ще не позбавлені значних розбіжностей в оцінці, трактуванні їх деякими синтаксистами.

Порівняльний зворот – це сполучення слів, яким через порівняння, здебільшого образно, характеризується певна дія, стан будь-кого чи будь-чого.

З погляду синтаксичного порівняльний зворот являє собою окремий різновид члена речення: присудка, обставини способу дії, означення, прикладки: *А хата –* ***як*** *старенька* ***рукавичка*** (Л. Костенко); *Час летів,* ***немов на крилах,*** *і,* ***мов сон,*** *життя минало* (Л. Українка); *За воротами, на ревній,* ***як стіл****, площі стояла церква Богородиці* (П. Загребельний). Кожному із порівняльних зворотів властива морфологічно-синтаксична своєрідна особливість: такий зворот починається сполучником *як, мов, немов, наче, неначе, ніби* та ін. У письмі порівняльний зворот виділяється зазвичай комою чи комами (в середині речення). Водночас порівняльний зворот не прийнято виділяти комою (комами), якщо він: а) становить іменну частину складеного присудка: *Була ти* ***наче*** *лісова* ***царівна*** *у зорянім вінку на темних косах* (Л. Українка); б) є простим присудком: *По пшениці теплий вітер хвилями гуляє, молодую пшениченьку* ***неначе гойдає*** (Б. Глібов); в) слугує частиною стійкого сполучення слів: *білий* ***як сніг;*** *ллє* ***як з відра;*** *упав* ***наче підкошений****; Лижник летів з трампліна* ***як птах*** (З газет) (*птахом*); г) супроводжується словом *майже, зовсім: Я вчився* ***майже як відмінник*** (Розмовне).

Порівняльні звороти потрібно відрізняти від підрядних порівняльних речень, пор.: *Ліс порипував,* ***як снасть*** (Ю. Яновський) – порівняльний зворот і *Ліс порипував,* ***як порипує снасть*** – підрядне, граматично повне порівняльне речення.

Нерідко однотипні синтаксичні конструкції кваліфікують по-різному. Передусім це стосується порівнянь, утворених поєднанням порівняльного сполучника *як* з іменником у формі називного відмінка. Так, у реченнях типу *Сива паморозь блищала на землі, як сіль* (Г. Тютюнник) сполучення слів *як сіль,* на думку І. К. Кучеренка, варто кваліфікувати як неповне підрядне речення, оскільки пропущений присудок легко відновлюється; пор.: *Сива паморозь блищала на землі, як блищить сіль.* Проте, як зауважує науковець, таке повторення є зайвим дублюванням відомого: речення в таких випадках «стають громіздкими, переобтяженими словами, втрачають живість і влучну безпосередність» [4, с. 30]. Н. П. Шаповалова кваліфікує такі конструкції як порівняльний зворот на тій підставі, що «граматична форма «відновлюваного» присудка не може бути точно встановленою» [5, с. 12].

Варто зауважити, що в окремих випадках такі трансформації взагалі неможливі. Так, у реченні *Земля заклякла, як кістка* (П. Мирний) відновлення «пропущеного» присудка утворює смислову недоречність, порушуючи композицію всього висловлювання. Умовно вирівняний зворот у таких випадках у контексті всього висловлювання виглядає незграбним, з логічного боку – надуманим і, головне, втрачає свою функціональну якість: перестає сприйматися як образ [6, с. 35]. Надто вже штучним за змістом і формою було б, наприклад, порівняння у реченні *Будинки, як чотири високі скелі, обступають подвір'я* (О. Гончар), якби ми доповнили його «пропущеним» членом.

Практичним прийомом розмежування порівняльного звороту і неповного підрядного порівняльного речення може слугувати трансформація порівняльного звороту в орудний порівняння: *Вони пролунали як докір і пересторога водночас* (Ю. Мушкетик) → *Вони пролунали докором і пересторогою.* Хоча такі перетворення видаються не завжди можливими. Обмеженість подібних трансформацій закладена насамперед в семантичному обсязі орудного відмінка, що зумовлює лімітовані трансформаційні можливості орудного порівняння.

Відсутність єдиних критеріїв розмежування порівняльного звороту і неповного порівняльного речення, що веде до теоретичної невизначеності цих структур, зумовлена, на наш погляд, складністю самих структур. Розв'язання цієї проблеми зумовлює необхідність багатоаспектного підходу до визначення лінгвістичної сутності зазначених одиниць, що, у свою чергу, передбачає виділення сукупності диференційних ознак не тільки формально-граматичних, а й семантичних.

Як зауважує А. Ф. Прияткіна, семантика допомагає розкрити змістову глибину формально простих речень, виявляти їх приховану семантичну складність. Тому в багатьох реченнях із порівняльним зворотом, як і в складному реченні, можна бачити відображення двох ситуацій, що перебувають у відношеннях схожості, подібності [5, с.95]. У праці І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. М. Русанівського «Семантико-синтаксична структура речення» також зауважено, що «порівняльні семантико-синтаксичні відношення... передають сукупність двох власне-семантичних відношень у трансформованому (завуальованому, сконденсованому) вигляді» [1, с.79]. Близькість таких конструкцій до складних речень визначається тим, що приєднувана сполучником частина речення є потенційно предикативною. Предикативність виявляється при умові, якщо ця частина конструкції не стосується до присудка.

Аналіз фактичного матеріалу свідчить, що при розмежуванні порівняльного звороту і неповного підрядного порівняльного речення треба враховувати семантику іменника, приєднуваного за допомогою порівняльного сполучника, доцільність/ недоцільність відновлення присудка. В українській мові назви деяких предметів

виступають уособленням якоїсь однієї ознаки, властивості: *крейда – білий колір; мак – червоний колір; стріла, вихор – швидкість; лід – холод; скеля – міцність* тощо. Такі лексеми в поєднанні зі сполучником *як* вказують на образну характеристику дії: *Вона збліда, **як крейда,** мовчить* (Марко Вовчок); *Танула вона, **як свічечка*** (Марко Вовчок); *Пісня ллється, **як злива,** обдає з ніг до голови* (К. Гордієць). У таких реченнях дещо нівелюється порівняльне значення, натомість виражається відношення мовця до словесно позначуваних явищ та предметів. Вони містять колективну оцінку тих чи інших явищ об'єктивної дійсності, оцінку, вироблену колективним досвідом народу. Неможливість відновлення присудка в приєднуваній сполучником *як* частині пояснюється тим, що втрата первинної образності зумовлює інтенсифікацію властивостей і ознак, виражених дієсловом: *Минули роки, як весняна повінь* (М. Стельмах) – *Минули роки швидко; Мати щось кинула, щось ухопила і зникла за дверима, як буря* (С. Васильченко) – *Мати... зникла швидко.*

У деяких випадках порівняльна частина речення повинна трактуватися не як порівняльний зворот з одним чи більше членами речення, а як неповне порівняльне підрядне речення, в складі якого наявний:

- іменник зі значенням носія певної дії: *Гуляйдень, **як і всі подорожні,** ночував, де трапиться* (Н. Рибак); *Він, **як усі короткозорі,** задумливо мружив проти сонця свої красиві сірі... очі* (Ю. Збанацький);

- займенник із сполучником *як;* займенник вказує на конкретний предмет, з яким за певною однаковою дією порівнюється інший: *Але сотник, **як і вони,** дивився у бік лісу* (Н. Рибак);

- *повнозначне слово* в ролі обставини чи додатка, яким конкретизується, уточнюється, доповнюється значення дієслова-присудка: *Тане, люта і шалена, **як туман над склом ріки*** (В. Сосюра); пор.: *Тане, люта і шалена, **як туман тане*** (*де*?) ***над склом ріки;*** *Тепер вони слідкували за його рукою, **як оркестр за паличкою диригента*** (О. Гончар); пор.: *Тепер вони слідкували за його рукою, **як оркестр слідкує*** (*за чим?*) ***за паличкою*** (*чиєю?*) ***диригента.***

Порівняльний зворот може набувати функції іменної частини складеного присудка з наявною чи нульовою формою зв'язку: *Увесь він **був – як** весняний **неспокій*** (М. Рильський); *А невісточка **як веселка*** (Ю. Збанацький). У функції іменної частини присудка в порівняльному звороті найчастіше виступає:

- іменник у формі називного відмінка: *І день – **як колос** наливний* (В. Сосюра); *Ямка на потилиці **наче гніздечко*** (О. Гончар);

- іменник у формі родового відмінка з прийменниками *з, у: Чорні жилаві руки **були наче з заліза*** (М. Коцюбинський);

- іменник у формі місцевого відмінка: *Тиша **як у сніговій пустелі*** (І.Цюпа); *Табір – **мов на долоні*** (Ю. Збанацький);

- прикметник: *Марія для мене **як рідна*** (Є. Гуцало).

Порівняльний зворот у функції іменного складеного присудка може виявитися тавтологічним, повтореним стосовно підмета. Таке сполучення слів є частково фразеологізованим, слугує одним із засобів вираження значеннєвої тотожності – за умови, якщо зміст речення розкривається в подальшому контексті: *Полк **як полк*** (О. Гончар); *Діти **як діти;** День **як день:** сповнений малих дріб'язкових турбот* (З преси).

Порівняльний зворот у структурі простого речення може виступати означенням (узгодженим і неузгодженим) у прикметниковій чи приіменниковій формі. Типовим засобом вираження порівняльного узгодженого означення найчастіше слугує:

- прикметник: *З краю неба насувались білі, **наче молочні,** хмари* (М. Коцюбинський); пор.: *Насувались **молочні** хмари;*

- дієприкметник чи дієприкметниковий зворот: *Драна,* ***ніби подірявлена,*** *хустина світилась наскрізь, як решето* (І. Нечуй-Левицький); *Дерева,* ***як закидані шапками,*** *стоять у гронах ще порожніх гнізд* (Л. Костенко);

- іменник: *Світиться залив з далекими,* ***як мрія,*** *кораблями* (М. Рильський); *Вона* [*Ярина*]*, легка і пружна,* ***мов*** *лісова* ***кізка,*** *першою зірвалася з гори* (Ю. Збанацький).

Порівняльний зворот-прикладка простежується нечасто. Порівняльна прикладка здебільшого стосується підмета, використовується в препозиції і постпозиції щодо пояснювального слова: *До* ***лугу, як квітник,*** *помчала машина з дівчатами* (М. Стельмах); ***Дівчина, мов пташка,*** *рвонула до хороводу, вскочила всередину, схопила хлопця за руку і заспівала* (А. Хижняк); *Котилися* ***молекули, як гноми*** (Б. Олійник).

Найчастіше порівняльний зворот виступає обставиною, характеризуючи дію (стан, процес) порівнянням її з іншою дією (станом, процесом). Типове вираження порівняльної обставини – іменник у називному відмінку: *Але він* [*Толя*] *тримався,* ***як скеля*** (О. Копиленко); *Тихін прилетів,* ***як вихор*** (К. Гордієць). Обставина з порівняльним значенням також виражається:

- іменником у формі родового відмінка з прийменниками *у, од, з, із*: *Слова уже не вірили словам і мружились од правди,* ***як од сонця*** (Л. Костенко); *На його* [*Гергелика*] *обличчі не було ні кровинки, лише округлі очі сяяли,* ***як у сови*** (Ю. Збанацький); *Летять на землю груші,* ***як з рогаток*** (Л. Костенко);

- іменником у формі давального відмінка: *Я на стайні коневі,* ***як другу,*** *оберемок у жолоб підкину* (А. Малишко); *Він простягне руку йому,* ***як братові*** (Н. Рибак);

- іменником у знахідному відмінку з прийменником чи без нього: *Я наступлю на спогад,* ***як на міну*** (Л. Костенко); *Важку машину підхопило,* ***як тріскочку,*** *і понесло* (В. Собко); *Коні рвонулись уперед,* ***як ляльку,*** *підкинули знесиленого Бондаря* (М. Стельмах);

- іменником в орудному відмінку: *Хлопчак вихопив з криги шпень і почав ним,* ***як веслом,*** *підганяти крижину до берега* (М. Стельмах); *Почувши розмову, Митро Лобода вибрався з-за столу, хисткою ходою підійшов до Павла й міцно,* ***як арканом,*** *обійняв його шию* (Г. Тютюнник);

- іменником у формі місцевого відмінка: *Свіжі барви між ними струмували, мінились,* ***як на бистрині*** (М. Стельмах); *Дорош плутається в тій млі,* ***як у савані*** (Г. Тютюнник); *В цім тайнику було глухо й тихо,* ***як у домовині*** (І. Багряний);

- прикметником: *Ніна йшла,* ***як сліпа,*** *не розбираючи дороги, натикаючись на пішоходів* (О. Донченко); *Забувши про все на світі, мати,* ***як безумна****, кинулась до сина, обмацуючи його руки, ноги, голову* (А. Шиян);

- дієприкметником: *Кінь, ставши дибки, зупинився,* ***як вкопаний*** (М. Зарудний); *Іслам-Герей,* ***як ужалений****, скочив на ноги і закричав, підступивши до Хмельницького* (Н. Рибак);

- дієприслівником: *Непомітно,* ***наче скрадаючись,*** *ступала обережно вдова Адама Киселя, пані Вероніка* (Н. Рибак); *Вона зіскакує з кладки, стає на берег і рівно,* ***мов закам'янівши,*** *тримає голову перед ним* (М. Стельмах).

- прислівником: *В корчмі було мирно,* ***як щонеділі*** (М. Коцюбинський); *Біля заводських воріт видно,* ***як удень*** (Г. Тютюнник);

Отже, порівняльні звороти різнотипні щодо структури, розгалужені численними формами морфологічного вияву, у структурі простого речення можуть виступати обставиною, означенням, рідше – присудком, прикладкою. Порівняльні звороти по-своєрідному вагомі стилістично, наповнюють речення певною порівняльною модальністю, сприймаються образно, з досить виразною художністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наукова думка, 1983. – 219 с.
2. Горяний В. Д. Вивчення порівняльного звороту в VII класі // УМЛШ. – 1979. – № 11. – С. 42-44.
3. Дудик П. С. Вивчення української мови у 8 класі: Методичні вказівки до підручника. – К.: Рад. школа, 1980. – 144 с.
4. Кучеренко І. К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К.: Вид-во КДУ, 1959. – 106 с.
5. Прияткина А. Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
6. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький державний університет. – Донецьк, 1996. – 16 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто складні випадки розмежування порівняльного звороту й неповних підрядних порівняльних речень; визначено функції порівняльного звороту.

Ключові слова: *порівняльний зворот, неповне підрядне порівняльне речення, формально-синтаксична структура речення.*

The difficult cases of distribution of comparative constructions and not completed comparative subordinate sentences are analyzed in the article; the functions of comparative constructions are determined.

Key words: *comparative construction, not completed subordinate comparative sentence, formal syntactical structure of a sentence.*

ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Наталія Бойко
(Кам'янець-Подільський)

УДК 811.11+811.13: 821.161.2 – 3. Ж 1/7.08

ФУНКЦІОНУВАННЯ РОМАНО-ГЕРМАНСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ТВОРАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПРОЗАЇКІВ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРУ С.ЖАДАНА «БІГ МАК²»)

Дослідження іншомовних слів в українській мові набуває першочерговості на тлі глобалізації суспільства. Цьому сприяють як соціальні чинники, а саме: можливість як українських громадян вільно подорожувати в інші країни, так і зворотній процес, відкритість українського суспільства, участь українських представників у різних міжнародних конкурсах (мистецькі фестивалі, спортивні турніри), розвиток міжнародної комп'ютерної мережі, посилення зацікавленості до вивченні іноземних мов (зокрема обмін учнями, студентами), так і лінгвальні. Сьогодні в Україні відбуваються інтенсивні мовні процеси. Найбільш відчутні вони в лексичному складі мови. Для української мови в останнє десятиліття щодо запозиченої лексики характерними є два процеси: збільшення кількості слів романо-германського походження та розширення їхньої актуальності. Запозичення англійського, німецького та французького походження включає їхнє неодноразове застосування на рівні мовлення, входження у лексико-семантичну систему української мови та засвоєння згідно із законами цієї мови. Усі проникнення слів романо-германського походження знайшли відображення в текстах сучасної української художньої прози.

Проблемам запозичення присвячено чимало праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед них праці О.Потебні, А.Кримського, М.Шанського, В.Виноградова, Л.Булаховського, С.Семчинського, І.Огієнка. Сучасні дослідники розглядають запозичення слів як ефективний спосіб збагачення лексичного складу мови (О.Лисенко, Г.Сергєєва, Д.Мазурик, О.Стишов). В.Сімонок аналізує лексико-семантичну рецепцію іншомовних слів у сучасному українському дискурсі [2, с.16].

Метою нашої статті – виявити романо-германські запозичення в текстах сучасних українських прозових творів, а саме у творі Сергія Жадана «Біг Мак²», і проаналізувати причини та шляхи проникнення цих слів, рівень адаптації в сучасному українському дискурсі.

Мета роботи зумовлює вирішення таких **завдань**: 1) виявити склад нових слів і нових значень, запозичених з англійської, німецької та французької мов в українську; 2) визначити мовні та позамовні чинники поповнення мови творів С.Жадана романо-германськими запозиченнями.

В індивідуально-авторському стилі С.Жадана найбільш вживаними є:

- назви нових реалій, які поділяються на: а) назви соціальних явищ: *аутсайдери, вестерн, трансвестит, шоу-бізнес, тінейджер*; б) технічні назви: *ноутбук, сайт, ноу-хау.* (Н., *Я міг би розповісти про них багато цікавого, тим більше, це чи не єдина соціальна група, яка не викликає в мене огиди, ну, але як би я виглядав – співаючи гімни і виголошуючи промови на честь усіх* ***аутсайдерів*** *об'єднаної Європи.* [1, с.137]. **Аутсайдери** [англ. outsider – сторонній]. 1. Біржові спекулянти-непрофесіонали; особи,

що спекулюють на біржі, але не постійно. 2. Спортсмени або команда, що посідають останні місця в змаганнях. 3. Коні на перегонах, які не входять до числа улюбленців і на яких дуже рідко роблять ставки. 4. *перен.* ті, що посідають останні місця, відстають від інших [3, с.136]; *Я через це завжди вмикаю всюди світло, телевізор, приймач,* ***ноутбук*** *свій ніколи не вимикаю, я боюся, розумієш?* [1, с.126]. **Ноутбук** [англ. notebook < note – замітка і book – книга, *букв.* блокнот, записник]. Тип портативного мінікомп'ютера, що нагадує книжку; має значний об'єм пам'яті, сумісний із більш потужними комп'ютерами [4, с.472]; *Норвежці анімаційний витвір київських партнерів помітили надто пізно, коли вже їхній* ***сайт*** *офіційно запрацював, мало того, його рейтинг несподівано почав стрімко рости, а на розробленому Аліком форумі паслося безліч відвідувачів* [1, с.123]. **Сайт** [англ. site]. Сторінка для викладення інформації зі своєю адресою в Інтернеті [4, с.607]; *Ми ще здирали з пива запальничками металеві кришечки, хоча можна було їх просто скручувати і в об'єднаній Європі навіть з пива почали робити фастфуд, американці просто засирають мізки всьому світові своїми* ***ноу-хау*** *на зразок пивних пляшок із різьбою чи холодного зеленого чаю в банках* [1, с.12]. **Ноу-хау** [англ. know how – знати, як]. Технічні знання, досвід, документація, передача яких обговорюється при укладанні ліцензійних договорів та інших угод [4, с.472]).

– назви реалій, які існували, проте попали під вплив перейменування: *лайнер, ролик, компанія, гангстер, жокей, джаз, ангар, тайм* (*Невідомо ще, як поведуться такі типи за серйозніших обставин, скажімо, в туристичному поході або на трансатлантичному* ***лайнері****, хто знає, що там у голові чоловіка* [1, с.136]. **Лайнер** [англ. line – лінія]. 1. Велике швидкохідне, як правило, пасажирське судно, яке здійснює регулярні рейси до певного місця призначення. 2. Швидкісний багатомісний пасажирський літак [3, с.579]; *Історію про добрих лісових бобрів Алік увіпхав як рекламний* ***ролик*** *до щойно закінченого* ***сайту*** *однієї норвезької фармацевтичної* ***компанії*** [1, с.56]. **Ролик** [нім. rolle – коток]. 1. Круговий циліндр із твердого матеріалу, що вільно обертається навколо своєї осі та використовується як засіб для обробки матеріалів, як деталь машини, що передає зусилля, як пристрій, що зменшує тертя, замінюючи ковзання коченням. 2. Фарфоровий ізолятор для закріплення на стінах, стелі електропроводів. 3. *тільки мн.* Ковзани на коліщатках. 4. *кін.* Котушка з кінострічкою. 5. Короткометражний фільм [3, с.809]. **Компанія** [фр. compagnie, італ. compagnia < латин. cum – разом і panis – хліб]. 1. Група осіб, об'єднаних певними інтересами. 2. Підприємство, засноване на пайовій участі окремих підприємців [3, с.540]; *Закінчується перший* ***тайм*** [1, с.17]. **Тайм** [англ. time – час]. Частина основного часу спортивної гри [3, с.874]).

– назви, утворені з іноземної мови шляхом поєднання основ: *футбол, волейбол, траса, рейтинг, бейсбол, бізнесмен, офіс, тир, буклет, рефрижератор, піке, купе, валіза, ательє (Важко їхати зрання, навіть якщо це хороший автобан, а не розбита східноєвропейська* ***траса****, де на узбіччях лежить гравій – сірий і холодний, як на морському узбережжі, все одно важко, надто коли нічого робити* [1, с.146]. **Траса** [нім. trasse < латин. tractus – смуга]. 1. Лінія, що вказує напрямок руху або поздовжню вісь дороги, трубопроводу тощо. 2. Смуга землі, над якою проходить авіаційна лінія (маршрут регулярних польотів літаків). 3. Світний або димовий слід, який залишає у повітрі трасуюча куля, артилерійський снаряд, реактивний літак [3, с.904]; *Жахлива, знаєте, дорога, жахливий експрес, ну, ви розумієте, просто* ***рефрижератор*** *якийсь, уявляєте, вони це називають паризьким експресом* [1, с.95]. **Рефрижератор** [англ. refrigerator < латин. refrigero – охолоджую]. 1. Частина холодильної установки, в якій низькі температури створюються шляхом випаровування рідини. 2. Автомобіль, судно або інший транспортний засіб з холодильними установками для перевезення вантажів з коротким терміном зберігання [3, с.804]).

- назви, які передають часткову зміну соціальної ролі предмета у змінному соціумі: *бар, матч, автобан, партнер, фільм, дезертир, брокер, клуб, банк, дилер, фермер* (*В **барі** він пив горілку, пив чай, дивився волейбол і спілкувався з друзями. З **бару** ми перейшли ближче до колій, спочатку ще говорили про футбол, потім, коли вже перевалило за північ, всі слухали як сиплеться, навіть не сиплеться, а сіється дощ* [1, с.195]. **Бар** [англ. bar < фр. barre – бар'єр]. 1. Невеликий ресторанчик, в якому клієнтів обслуговують біля стійки. 2. Невелика шафа чи відділення в серванті для алкогольних напоїв. 3. Сам прилавок [1, с.151]; *Спочатку, в одній шістнадцятій, команда, яка мала з нами грати, на **матч** не приїхала, і їм зарахували технічну поразку. Подивитися на той **матч** прийшло пів міста, і це було ще те видовище, суддя додав зайвих десять хвилин, професіонали кидались уже кілька разів* [1, с.180]. **Матч** [англ. match – змагання; суперник]. Спортивне змагання між двома або кількома спортсменами чи спортивними командами [3, с.624]; *Дві години під дощем, при виїзді на **автобан**, на вузькому хіднику, вся вода з-під коліс летить, звісно ж, у мій бік, я зневірено голосую й, аби було не так тривожно, рахую довгі перевантажені фури. Проблема в тому, що мій кишеньковий план міста надто дрібний і завершується ще на передмістях, тож я можу лише здогадуватися, в якому місці починається **автобан**. Важко їхати зрання, навіть якщо це хороший **автобан**, а не розбита східноєвропейська траса, де на узбіччях лежить гравій – сірий і холодний, як на морському узбережжі, все одно важко, надто коли нічого робити* [1, с.15, 140]. **Автобан** [нім. Autobahn < Auto – автомобіль і Bahn – дорога]. Широка магістраль для швидкісного руху автомобілів [3, с.18]; *Такі-сякі громадські права, купу виродків, котрі хочуть нами опікуватися, масу ублюдків у пресі й на телебаченні, продажні вибори, смердючі політичні рухи, якщо ти не цікавишся шоу-бізнесом і макроекономікою, тебе просто вважають за симулянта і **дезертира**, який становить пряму і безпосередню загрозу суспільству* [1, с.87]. **Дезертир** [фр. deserteur < від латин. desertor – втікач, зрадник]. Той, хто ухиляється від військової служби [3, с.326]).

– назви, які попали під вплив мовної «мови»: *секретар, шеф, продюсер, піджак, таксі, бундесвер, супермаркет, вікенд, ланч, штандарт, кельнер, ландшафт, автостоп* (*Хоч би як ви маскувались і грузили населення, все одно потім говоритимуть – ось вони, ці **продюсери** й телемагнати, які перетворили нашу, не таку вже й погану цивілізацію на купу ідеологічного гівна та маскультової бутафорії* [1, с.168]. **Продюсер** [англ. producer < від латин. produce – виробляю]. 1. Довірена особа кінокомпанії, яка організує та фінансує виробництво кінофільмів. 2. Адміністративно-фінансовий організатор діяльності по здійсненню якого-небудь комерційного проекту (різних шоу, концертів, телепрограм, запису альбомів, дисків, відео кліпів і т.ін.) [3, с.765]; *Поряд із будинком, де жив опальний чех, був маленький продуктовий магазинчик, не ті великі й мертвотні **супермаркети**, що нагадують скотомогильники, а приватна інтимна крамничка, всуціль заповнена ящиками з пивом та бананами* [1, с.28]. **Супермаркет** [англ. supermarket < латин. super – над і англ. market – ринок, продаж]. Одна з форм великого сучасного універсального торговельного підприємства [3, с.869]; *Схоже, **бундесвер** вирішив перекинути під шумок, пов'язаний із посівними в країнах ЄС, кілька загонів швидкого реагування поближче до Фрайбурга, щоби традиційно надавати по жирній задниці розімлілим від глобалізації французам, зайняти кілька прикордонних містечок, вистріляти комуністів і арабів, зробити це, скажімо, за допомогою євреїв, спалити кілька супермаркетів і так само непомітно повернутися, ховаючи сліди за димовими завісами* [1, с.14]. **Бундесвер** [нім. bundeswehr]. Збройні сили Німеччини (ФРН) [3, с.192]; *Подерті афіші валяються під ногами Руді, мов захоплені під час кавалерійської атаки ворожі **штандарти*** [1, с.147]. **Штандарт** [нім. standarte – прапор]. 1. Прапор кавалерійських частин у російській дореволюційній та деяких іноземних арміях. 2. Прапор глави держави, що піднімається

на час його перебування на військовому судні, у палаці тощо [3, с.987]; *Викликати тобі таксі?, – питаюсь я і йду до* ***кельнера. Кельнер****, молодий італієць, підморгує мені обома очима, викликає по телефону так сівку й весело соває мені презерватив* [1, с.24]. **Кельнер** [нім. kellner < латин. cellarius – ключник, комірник]. Офіціант у ресторані [3, с.520]).

Отже, серед запозичених слів у прозовому творі С.Жадана «Біг Мак²» найбільше – англіцизмів (прямих чи опосередкованих), на 2-му місці – німецькі, на 3 – французькі запозичення.

Романо-германські запозичення використовують частіше, ніж їхні українські відповідники. У цьому процесі відіграють важливу роль такі причини. Перша – мовці часто надають перевагу іншомовним словам, як більш модними; друга – мовці прагнуть до економії мовних засобів (запозичення значно компактніші). Третя – велику роль також у поширенні запозичених слів відіграють преса та білінгви.

Отже, запозичені слова є органічною складовою частиною сучасної української літературної мови, що і відтворено в прозі С.Жадана. Запозичення залишається одним із продуктивних шляхів поповнення лексичного складу української мови і потребує докладного вивчення різних аспектів уходження, функціонування і розвитку запозичених слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жадан С. Біг Мак² / Сергій Жадан. – К.: Критика, 2006. – 231с.
2. Сімонок В.П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Сімонок Валентина Петрівна. – Харків, 2002. – 36с.
3. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л.О.Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018с.
4. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад. Л.І.Нечволод]. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 768с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються причини та шляхи проникнення слів романо-германського походження у мову творів сучасної прози. Сьогодні в Україні відбуваються інтенсивні мовні процеси. Найбільш відчутні вони в лексичному складі сучасної літературної мови. Цьому сприяють як соціальні, так і лінгвальні чинники.

Ключові слова: *іншомовне слово, походження, мовні процеси, соціальні чинники, лінгвальні чинники, романо-германські запозичення.*

The article depicts the courses and the ways of getting of the words of Romanic-Germanic origin into the style of modern prose. Today we observe the intensive language processes in Ukraine. They are mostly noticeable in the lexical stock of our language. These processes are determined by social and lingual factors.

Key words: *borrowing, forenism, origin, language processes, social factors, lingual factors, Romanic-Germanic borrowings.*

Ірина Ільченко
(Запоріжжя)

УДК: 811.161.2'373.

ГІДРОНІМИ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ НАДВЕЛИКОЛУЗЬКОГО РЕҐІОНУ

Оніми здавна привертали увагу дослідників як одне з найважливіших джерел вивчення різночасових мовних явищ, етнокультурних, міграційних і суспільно-історичних процесів у тому чи іншому регіоні.

Чільне місце серед географічних назв займають гідроніми, які визначаються найдавнішим і відносно стабільним шаром у лексиці будь-якої мови. У сучасному мовознавстві з проблем гідронімії вийшла ціла низка монографічних досліджень, у яких аналізуються назви водних об'єктів різних історико-етнографічних регіонів: О.Стрижака „Назви річок Запоріжжя і Херсонщини" і „Назви річок Полтавщини", М.Трубачова „Названия рек Правобережной Украины", А. Корепанової „Словотворчі типи гідронімів басейну Нижньої Десни", Є. Отіна „Гідронімія Східної України" і „Гідронімія Нижнього Подністров'я", Л. Масенко „Гідронімія Східного Поділля", О.Карпенко „Гідронімія центрального Полісся на загальнослов'янському тлі", В.Шульгача „Гідронімія басейну Стиру", В. Лучика „Гідронімія середнього Дніпро-Бузького межиріччя", Л. Костик „Гідронімія Буковини", Я. Редькви „Гідронімія Західного Поділля", С. Вербича „Гідронімія басейну Верхнього Дністра" та ін.

Одним з перших дослідників регіону Нижньої Наддніпрянщини і її гідронімії, зокрема, був грецький історик Геродот, який у своїй знаменитій „Історії" описує землі, подає назви річок, пояснюючи їх семантику впливом різноманітних племен. У середині XVII ст. дослідженням земель Південної України займався французький інженер Гійом Левасер де Боплан в праці „Опис України...". Серед дослідників XIX ст. треба виділити О.Афанасьєва-Чужбинського та його працю „Поездка в Южную Россию". Одним з найвидатніших дослідників запорізького краю та Великого Лугу к. XIV – п.XX ст. є Д.І. Яворницький. У своїх працях „Топографический очерк Запорожья", „Архивные материалы для истории запорожских козаков", „Запорожье в останках старины и преданьях народа", вчений торкається і проблеми гідронімії. Описуючи землі нижньої течії Дніпра, автор перераховує річки, почасти пояснюючи їх семантику та етимологію. У 1918 році побачило світ видання „Великий Луг Запорожский" Андріана Кащенка. Однією з най ґрунтовніших праць з дослідження гідронімії Нижньої Наддніпрянщини (зокрема, її Правобережної частини) є монографія О. Карпенко „Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини".

Мета статті – проаналізувати гідроніми іншомовного походження.

Історія Великого Лугу складна і суперечлива. Унаслідок постійних міграцій народів досліджуваний ареал позначається практичною відсутністю етнічної стабільності. Детальне вивчення топонімічної системи, яке ведеться головним чином на матеріалі гідронімів Нижньої Наддніпрянщини, дозволяє виявити збережені субстратні шари назв лише після попереднього звільнення її від численних пізніших нашарувань, що з'явилися у результаті різноманітних адаптаційних процесів.

Усі міграційні процеси та корінні зміни відбулися в політичному, соціально-економічному і культурному житті краю, проте вони, як історична строкатість етнічних комплексів Нижньої Наддніпрянщини, не пішли в небуття, а знайшли відображення в мовних фактах, що часто накладались на попередні, поступово пристосовуючи їх до нових мовних відношень. Степова територія здавна привертала увагу дослідників

складними етногенетичними і міграційними процесами, що відбувались у Північному Надчорномор'ї, адже вона приваблювала численні племена в першу чергу своїми природно-географічними умовами: межуванням лісостепової й степової зон, м'яким кліматом, водною артерією – Дніпром із великою кількістю приток і виходом до Чорного та Азовського морів. Подібні фізико-географічні умови сприяли співіснуванню на цьому місці землеробських поселень і поселень народів-кочовиків. Кіммерійці, скіфи, сармати, готи, різні тюркомовні народи і, нарешті, слов'яни – ось неповний перелік надчорноморських етносів, назви яких дійшли до наших часів з різних історико-географічних джерел [2, с.17].

Кожен з народів, – незалежно від часового відрізка перебування на даній території мав звичайно мову „за допомогою якої здійснювалась не тільки комунікативна, а й номінативна функція в процесі називання об'єктів і пізнання дійсності" [3, с. 7]. Вивчення словникового складу тієї чи іншої мови має важливе значення не тільки для мовознавчої науки, а й для широкого пізнання матеріальної та духовної культури народу. Це стосується гідронімів лише з точки зору мотивуючої ознаки, покладеної в основу назви, внутрішня форма якої прозора. Непрозорість структури зумовлюється незрозумілістю семантики твірної основи, що має іншомовне походження.

Проникнення іншомовних елементів в українську мову почалося дуже давно і проходило з різною інтенсивністю на всій території України, але особливо активізувалося в часи козаччини, її боротьби з татарами та турками, тому чимало цих елементів зафіксовано на території Нижньої Наддніпрянщини.

Апелятивна лексика в гідронімії Наддніпрянщини переважно слов'янська за походженням, і в багатьох випадках семантика цих апелятивів не потребує окремого пояснення. Однак є ціла низка утворень на базі запозичених слів, передусім з тюркської мови. Деякі з цих лексем адаптуються на україномовному ґрунті і побутують у місцевому мовленні як усталені географічні терміни [5, с. 56].

Розглядаючи гідроніми іншомовного походження, не можна не згадати про ***Білозерку (Ак-Суй)***, тому що слов'янські назви ***Білозерка*** і ***Білозірка*** супроводжують тюркські ***Ак-Гел*** і ***Ак-Суй*** [9, с. 67, 71] – *ак - «білий», гьол – «озеро», су – «вода, річка»*, що справді є показовим у справі семантичної спадковості окремих власних найменувань.

Архар – невелика протока. Назва походить від тюркського *архар*, що значить *„дикий кабан"*.

Аталикова – річка, ліва притока Кінської або Дніпра. У назві річки маємо словотворчу адаптацію тюркського найменування шляхом нашарування українських суфікса й закінчення на чужомовну основу (аталик + ов+а). Щодо значення *«аталик»* є різні думки. Д. Яворницький тлумачив його як *«місця, де багато островів»* [16, с. 167]. О. Трубачов вважає, що утворились від тюркського антропоніма *Аталик* [10, с. 67].

Базавлук – ріка, права притока Дніпра. Гідронім тюркського походження. Д.Яворницький дотримувався думки, що в його основі маємо турецьке *„бузлук"* (льодяник чи залізна підкова для ходіння по льоду) або *„бузаклик"* (памолодь) [16, с.134]. Також можна припустити і інші етимології, що назва походить від тюркізмів *„баз"* (скотний двір, хлів, кошара, яма, льох) [4, с. 11]. Звичайно, найбільш вірогідні ті етимології, що пов'язані зі скотарством. Адже долина Базавлука й особливо Базавлуг були дуже гарними, багатими пасовищами, якими користувалися і татари, і запорожці.

Бакай – протока між ділянками пр. Лапинки, річка (струмочок, потічок). Назва походить від *„бакай"*, що значить „річкова протока, прохід у плавнях". В основі – очевидно, тюркізм *„бок"* – „гній, болото, кал" [4, с. 119].

Бейкуш (Бейкус) – протока в районі с. Капулівки, лиман. На початку XX ст. протока пересохла. В основі гідроніма лежить, можливо, тюркізм *„байгуш”*, *„бейгуш”*, що означає „жебрак” або „далекий хутір, займище” [3, с. 3].

Бурчак – річка (тепер потічок), ліва притока р. Кінської. Назва від слова *„бурчак”*, тобто „дзюркотливий, стрімкий потік води” [7, с. 262].

Здумівка – протока, виходила з Дніпра на південь між протоками Вербівкою та Музурманом. У джерелах *Здурмівка, Здурмановка*. Д. Яворницький виводив назву із тюркського *«джурман» – «ховрашок»* або *«урман» – «ліс»* [16, с. 186].

Єрик – протока між луговими бакаями. Від тюрк. *«джарик», «ярик» – «ущелина, протока»* [17, с. 56].

Карайдубина – затон (затока) р. Кінської. Щодо походження назви є різні думки. Так, Д. Яворницький уважав, що в основі апелятива лежить татарське слово *«кара»*, тобто *«чорний»* [16, с.112]. В. Фоменко ***Карайдубина*** виводить із тюркізму ***Каратабен,*** який складають два слова: *«кара» («суша»* або *«земля»)* і *«табан» «плоский», «рівний», «гладенький»* [12, с. 102]. О. Стрижак припускає, що назва походить від тюркських слів *„кыр”* або *„кыра”* („гора”, „сопка”) і *„табен”* або *„табан”* („підошва”, „нижня частина чого-небудь”), тоді гідронім можна витлумачити як „підвищення з підніжжям, що заливається водою” [9, с.42]. Останнє припущення, мабуть, найбільш вірогідне; тоді зміст можна витлумачити як *«підвищення з підніжжям, що заливається водою»*. При цьому слід додати, що перехід тюркського *Кыратабен* чи *Карайтабан* в українське ***Карайдубина*** відбувся внаслідок так званого народного етимологізування [14, с. 101].

Карайтебень Бистра (Карайтебень Швидка) – лівий рукав р. Кінської. О.Стрижак припускає, що назва походить від тюркських слів *„кыр”* або *„кыра”* („гора”, „сопка”) і *„табен”* або *„табан”* („підошва”, „нижня частина чого-небудь”), тоді гідронім можна витлумачити як „підвищення з підніжжям, що заливається водою” [9, с. 42].

Карачокрак – річка, ліва притока р. Кінської. У джерелах відомі різні варіанти назви річки, а саме: *Карачакрак, Карачакран, Карачикрак, Кара-чокрак* та ін. М. Янко виводить назву з тюркізмів *„кара”* („чорний”) і *„чикра”* або *„чокрак”* („чагарник”) [17, с.70]. Отже, *Карачокрак* – це „річка , що тече серед чорних чагарників”. О.Стрижак припускає, що компонент „кара” в даному випадку походить від тюркського *„кыра”*, *„кырат”*, тобто „гора” чи „сопка”. Тоді гідронім слід етимологізувати як „джерело, що витікає з-під гори” [8, с.43].

Кінська – ріка, ліва притока Дніпра. Річка має безліч назв: *Кінська Вода, Конская, Конка, Ілкису, Ілкисуй, Їлка, Йолки-Су* та багато інших. Всі наведені варіанти гідроніма семантично пов’язані з кіньми. Це пояснюється тим, що в басейні ріки з найдавніших часів і до кінця 19-го ст. водилося багато диких коней. Семантичний зв’язок гідроніма зі словами „кінь, коні” підтверджує і той факт, що татари й турки називали нашу річку *Ілкису, Ілкисуй, Їлка, Йолки-Су*. В основі цих назв тюркізм *„йилки”*, тобто „коні, які живуть табунами”. Є.Отін припускає, що варіант Конка міг утворитися й від турецького слова *„конака”* зі значенням „стоянка” [6, с.31].

Кушугум – протока, що сполучала Мокру Московку з р. Кінською. Є різні думки щодо походження назви протоки. Д. Яворницький вказує на чотири можливі її етимології з тюрксько-мовними словами: 1) від *„кузгун”* – „ворон”; 2) *„кочкум”* – „баранячий пісок”; 3) *„коджакум”* – „крупний пісок”; 4) *„кушмак”* – „з’єднувати”, звідси *Кушугум* – „місце, де з’єднуються ріки” [16, с.185-186]. М. Трубачов припускає, що в основі назви маємо два тюркізми, а саме: *„кучук”* і *„кум”*, тобто „дрібний пісок” [10, с.207]. О. Стрижак вважає, що гідронім слід виводити із тюркського *„кушум”* (*„кошум”*) і тлумачити як „з’єднувач” чи „протока” [8, с.37].

Кушумбет – протока. Назва має явно тюркське походження. До її складу входять три елементи: *„кош”*, *„гум”*, *„бет”*, що можна перекласти, як „схил піщаного кочовища”. У тюркських мовах *„бет”* (*„бот”*, *„бут”*) означає „схил гори”, „укіс”, „бік пагорба” [6, с.32].

Мамайсурка – річка. Перша частина гідроніма відантропонімічного походження. Легенда пов’язує її з ім’ям татарського хана Мамая. Друга частина *„сурка”*, *„сура”*. В. Фоменко вважав, що вона походить від тюркського слова *„сур”* , яке означає „міська стіна”, „мур” [12, с.55].

Музурман – протока. Д. Яворницький вважав, що назва походить від *„мусульман”* (*„бусурман”*) [16, с. 186]. Такої думки й О.Стрижак [8, с.64].

Оджигільня – протока між Дніпром і р. Кінською. Назва походить від двох тюркських слів *«аджи» – «гіркий»* і *«голь» – «озеро», «водойма»* [13, с.170].

Сандалка – протока. В основі назви слово *„сандал”*, яке означає „невелике судно, що було поширене в тюркських народів Причорномор’я” [7 с.52]. Очевидно, саме цією протокою проходили турецькі та інші човни-сандали, прямуючи на Січ [13, с. 214].

Сиваш – озеро в Базавлузі на лівобережжі Дніпра, проти с. Великої Знам’янки. Етимологію назви можна вивести з тюркського слова *„сиваш”*, що значить *„прилипати”* [8, с.40]; *«западина з солоною грязюю, гниле море, морська мілководна затока, лагуна»*. Від гниття решток у воді озера утворюється неприємний запах [17, с.132]. Та, здається, краще підходить українізм *„сиваш”* у значенні *„кінь сивої масті”* [7, с.153].

Сисина протока в Базавлузі на правобережжі Дніпра. Назву виводять від тюркізму *«саси»* зі значенням *«гнилий»*.

Томаківка річка, що бере початок біля с. Лукашевого. Назва походить від тюркського слова *«тамак»*, що значить *«горло; гирло річки; вхід в ущелину»* [14, с.233].

Ушкалка струмок. В основі назви тюркізм *«ушкал»* зі значенням *«річний розбійник»*, або *«великий човен, легке бойове судно»*. Є документальні свідчення, згідно з якими саме тут (над річкою) влітку 1687-го року запорожці розбили турецький загін і здобули трофеї – два човни-*ушкалки* [7, с.23].

Чакал – озеро в Базавлузі на правому березі Дніпра. Назва пов’язана з тюркізмом *„чакал”* (*„чокалок”*, *„чокалка”*), що значить „шакал”, „особливо злий вовк” [14, с.219].

Чичаклея (***Чичеклія, Чичаклія, Чичиклея***) – протока в Новопавлівських плавнях. Назва походить від турецького *„чічеклі”*, що значить „прикрашений квітами, квітучий” [13, с.249].

Чортомлик – річка, права притока Дніпра, що входила у Великий Луг, а тепер впадає в Каховське водоймище. В основі гідроніма тюркізм *„чортан”* (*„чуртан”*), що значить *„щука”*; перекладається як *„щуча”*, *„річка, в якій водяться щуки”* [1, с.173].

Янчокрак – річка, ліва притока р. Кінської. В історико-етнографічних працях ця річка згадується під різними назвами, саме: *Янчикрак*, *Анчакрак*, *Анчикрак*, *Анчакрак*, *Бунчукрак*, *Канчакрак*, *Янчекрак*, *Янчукрак* та багато інших. Є різні тлумачення гідроніма. Так, Д. Яворницький пов’язує його з тюркізмами *„янги”* („новий”) та *„чекран”* („назва птаха”). М. Фасмер виводить етимологію з тюркізмів *„ян”* („бік”) і *„чокрак”* („джерело”) [11, с.558].

Складні суспільно-політичні обставини, в яких перебувала Нижня Наддніпрянщини протягом кількох століть, не могли не залишити слідів у гідронімії цього регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К.: Наукова думка, 1981. – 263 с.
2. Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К.: Наукова думка, 1986. – 162 с.
3. Даль В. Словарь живого великорусского языка. – М.: Просвещение, 1978 – 1980. –Т. I – IV.
4. Етимологічний словник української мови: в 7 т. (Відп. ред О.С. Мельничук та ін.). – К.: Наукова думка, 1983 – 1985. – Т. I – III.
5. Лучик В. Тюркізми в гідронімії Середнього Дніпро–Бузького Межиріччя //Мовознавство. – 1996. – № 2. – С. 6 – 8.
6. Отін Є. Гідронімія Східної України: Автореф. дис... докт. філол. наук – Київ, 1974. – 43 с.
7. Словник української мови : в 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. I – XI.
8. Стрижак О. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. – К.: Наукова думка, 1967. – 24 с.
9. Стрижак О. Назви розповідають. – К.: Наукова думка, 1967. – 156 с.
10. Трубачев О. Н. Названия рек Правобережной Украины. – М.: Наука, 1968. – 289 с.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т. I – IV.
12. Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ, 1969. – 123 с.
13. Чабаненко В.А. Великий Луг Запорозький. Історико-топонімічний словник. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 330 с.
14. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя: ЗДУ, 1992. – Т. I – IV.
15. Шульгач В. Гідронімія басейну Стиру. Монографія. – К.: Наукова думка, 1993. – 143 с.
16. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 577 с.
17. Янко М. Топонімічний словник України: Словник-довідник. – К.: Наукова думка, 1998. – 432 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується гідронімічна лексика Нижньої Наддніпрянщини з точки зору міжмовних і міждіалектних українсько-тюркських контактів.

Ключові слова: *онім, гідронім, гідронімікон, антропонім, апелятив.*

The article analyses the hydronymical vocabulary of the Low Dnieper region in the aspect of interlingual and interdialect Ukrainian-Turkish contacts.

Key words*: onim, hydronym, hidronymykon, anthroponym,apelative.*

Інна Калачик
(Тернопіль)

УДК 81'373.23

СПЕЦИФІКА АНТРОПОНІМІВ ЯК ВИЯВ АВТОРСЬКОЇ ТОЧКИ ЗОРУ В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ ВАСИЛЯ ЗЕМЛЯКА

Дослідження функціонально-стилістичних особливостей антропонімії в художньому тексті – одна з найважливіших проблем не лише сучасної української ономастики, а й один із аспектів вивчення авторської точки зору в художньому тексті, де номінації персонажа "виконують функції, що виходять за межі категоріального граматичного значення цих класів слів і, таким чином, беруть участь у формуванні смислового аспекту тексту" [6, с. 310]. На відміну від імені в реальному житті, оніми в художньому творі семантично наповнені, оскільки окрім номінативної, доповнені характеристичною функцією. Так, О. Суперанська вважає, що письменник паралельно створює ім'я і образ, які взаємно уточнюють і доповнюють одне одного [14, с.133]. В.Кухаренко продовжує цю думку і вважає, що власні імена – локальна семантична структура, що закріплюється за іменем у конкретному тексті; цю властивість вона називає індивідуально-художнім значенням власного імені [8, с.106].

Проте антропонімія в художньому тексті не лише містить смислову інформацію, а й виражає позатекстові параметри образу автора, оскільки "добір антропонімів для

митця – це прояв його літературної індивідуальності та художньої майстерності на фоні реальної суспільно-історичної дійсності" [15, с.4].

Антропоцентричність художньої літератури спонукає до активного розвитку літературної антропоніміки як окремої мовознавчої дисципліни. Дослідження літературної ономастики охопили твори багатьох українських письменників (П.Загребельного, П. Панча, Л. Українки, Л. Костенко, Я. Славутича, В. Дрозда та ін.). **Мета** нашої розвідки – дослідити специфіку антропонімів як вияв авторської точки зору в художніх текстах Василя Земляка. Зауважимо, що в сучасному українському мовознавстві досі немає праць, які містили б аналіз добору літературних онімів у творчості цього письменника.

Одна з особливих ознак художніх творів Василя Земляка – багатство, виразність і розмаїття соціально-психологічного типажу героїв. "Разом узяті вони й утворюють ту цілісність, ім'я якій – народ у конкретно-історичній соціальній його характеристиці" [10, с.25]. Така вихідна позиція автора у тексті зумовлена ментальною сферою письменника, оскільки "духовні стани автора, пізнавальні і психофізіологічні особливості – все це знаходить своє відображення у слові, "матеріалізується" у ньому" [5, с.2]. Щодо Василя Земляка, то джерелом його літературної антропонімії була зацікавленість іменами людей, назвами рослин, тварин, які він старанно занотовував у свій записник. Крім цього, М. Сингаївський говорить, що "закоханий у Полісся, в його природу, в його історію, письменник не менше, а можливо, більше, вдивлявся в його людей, пізнавав їх, милувався ними" [11, с.398]. "Він любив говорити про людей, про колег-письменників тільки хороше… – згадує Г. Сивокінь. – Завжди прагнув побачити в людині те, що єднає її з людством, що належить, як мовиться, вічності" [10, с.20]. Саме тому в художніх текстах він добирає такі власні імена, що мають характеротворче та ідейно-тематичне навантаження. Звичайно, художній вимисел переплітається і з реальною дійсністю. Так, М Слабошпицький вважає, що за кожним героєм повісті "Рідна сторона" стоїть життєвий прототип, для декого з персонажів письменник навіть зберіг реальні імена та прізвища (Парася Перегуда, професор Живан) та ін." [13, с.82].

У творах Василя Земляка антропонімія представлена **іменами, прізвищами** та **прізвиськами**.

Ім'я в художньому тексті, на відміну від реального життя, викликає особливі емоції, набуває конотативного забарвлення, що максимально увиразнює його. Внутрішня форма імені так чи інакше співвідноситься з художнім образом, а етимологія імені перегукується з ним" [15, с.8]. У творах Василя Земляка ім'я виконує різні функції:

- відіграє роль коментаря до авторської характеристики персонажа *Мальва* (запозичене; нім. *Друг справедливості* [12, с.157]) – в українській свідомості – символ квітки, красуні: ***Мальва** не належала до реготух вавілонських, але вміла сміятися на гойдалці так нестримно й заразливо, з такими пустотливими нотками, що незахищені парубки в'янули від самого її сміху, а чоловіки приносили той сміх у собі додому чи не для своїх-бо дружин* [3, с. 12]; ***Рузя*** (рожа) – *меланхолійна мовчазна красуня, єдина в батьків* [3, с. 15]; ***Нонка*** – (вигук до коней "но" – *в якій справді є щось від отого коня, переляканого грозою* [4, с.34];
- вказує на різні прошарки суспільства (*Соснін **Інокентій** Мстиславович – людина інтелігентна, високоосвічена, листувався з великими людьми з центру* [3, с. 24]);
- виражає авторську іронію: *начальник міліції **Пилип Македонський**, який уперто називав себе **Філіпом**, гадаючи, що це щось може додати до його і без того високої особи* [3, с.51] (цар Філіп Македонський – батько Олександра Македонського);
- виступає мовним знаком міфології (*Орфей, Деметра*).

Інколи автор сам подає етимологію імені: *Кажуть,* ***Аристид*** *справедливий, як бог, не скривдить, не ошукає помольця, та воно й не дивно, іще на греках* ***Аристид*** *означав* ***Справедливий*** [3, с.362].

Важлива риса творення антропонімів в художніх текстах – зменшувально-пестливі варіанти власних імен, що характеризують здебільшого не іменованого автором, а того, хто іменує (*Рузя, Данько, Лукяньо, Явтушок, Варочка, Тодось, Янтось, Івась, Тимко, Стась, Вася, Сашко, Тодось, Парася*. Така позиція автора зумовлена психічною природою самого письменника, найвиразнішою рисою якого була щедрість душі і доброта, "доброта і в конкретному, повсякденному її розумінні, зокрема як риса характеру автора і багатьох його героїв, і доброта як, сказати б, філософська категорія" [1, с.258].

Прізвища в художніх текстах Василя Земляка не лише створюють оригінальний і неповторний художній образ, а й передають дух певної епохи, історичних подій українського народу. Так, для зображення подій ІІ світової війни автор використовує германські прізвища (*Керстен, Моррель, Опенгейм, Шульц, Корн*), чиновників називає прізвищами, утвореними за схемою російського словотвору (*Деркачов, Муров, Шатров, Коропов, Соснін, Воробей*). Проте для зображення характерів, поглядів українських селян, в яких трансформована світоглядна позиція самого автора, письменник використовує прізвища, утворені за українськими словотвірними моделями:

1) лексико-семантичним способом. За семантикою твірних основ прізвища у художніх текстах Василя Земляка поділяються на такі групи:

– прізвища, тотожні з українськими відапелятивними іменами, в ролі яких виступають:

а) назви назви рослин *Лобода, Маківка;*

б) назви тварин, птахів *Слонь, Рак, Синиця, Гусак, Мамонт;*

в) назви страв та продуктів харчування *Вареник;*

г) назви предметів побуту та інших речей *Колісниця, Бубон, Калитка, Шайба, Копійка, Калита;*

г) назви частин тіла людини *Мізинець;*

д) назви абстрактних понять *Сила, Журба, План*;

- прізвища, тотожні з апелятивними характеристиками особи:

а) назви, що вказують на професію, рід заняття *Ковбасник, Чумак, Тесля;*

– прізвища, тотожні зі складними назвами (композитні назви), які значною мірою виявляють національний менталітет (*Сажотрус, Стійвода, Чорногор*). Особливо часто вони вжиті в кіноповісті "Новели Красного Дому" (*Сивошапка, Стоколос, Козоріз, Шовкоштан*), де автор їх використовує з метою якнайповнішого розкриття не лише характерів персонажів, а й ідейного смислу твору;

2) морфологічним способом: - **-ко** *Прохазко, Шумейко, Криворучко, Загоруйко;* - **чук** *Ткачук* батьківська форма найменння на **-енко**, *Ліщенко, Властовенко, Смереченко, Гопченко, Харитоненко;;*

Окрім імені та прізвища, Василь Земляк використовує в художньому творі **прізвисько**, в якому "відбивається фантазія автора, його спостережливість, уміння виокремити в людині риси, які дуже влучно характеризують її позитивні чи, навпаки, негативні риси, увиразнюючи іронічне або й саркастичне ставлення автора" [15, с. 8]. Насамперед у прізвиськах міститься диференційна ознака референта, яка має важливе значення при утворенні таких антропонімів (*Цап, Козодій, Куромац, Рудий, Півторарукий, Еней*). Письменник часто сам мотивує прізвисько в художньому тексті (***Півторарукий****... Якби якийсь полячок під бродами не* ***відтяв*** *йому* ***шмат лівої руки по самий лікоть*** [3, с. 23]. Доповнюють і увиразнюють онімію у творчості використання антономізації (метафоричного застосування антропонімії для позначення персонажа,

наділеного рисами відомого з літератури чи історії носія повного імені), що підкреслює інтертекстуальність як одну із ознак ідіостилю письменника: ***Еней*** *Мануйлів*: *Був він Ань, Анань, та коли підріс і з'ясувалось, що він німий, то переназвали його* ***Енеєм****, як начебто не їхній, а з "Енеїди"* [3, с.371]. Окрім характеротворчих та стилетворчих функцій, прізвиська у текстах Василя Земляка мають ідейно-смислове навантаження, виражають авторську позицію. Так, у повісті "Підполковник Шиманський" письменник називає Гітлера прізвиськом "***Килиможер***". Автор тут же пояснює джерело цього оніма: *У хвилини потрясінь Гітлер падав наколішки і* ***гриз килим****, поки камердинер не відривав його від цього не дуже пристойного способу управління імперією* [4, с.12]. Проте під цим, на перший погляд, гумористичним прізвиськом криється глибокий підтекст: ***килим,*** *долівка, земля –* ***їсти, жерти,*** *поглинати.* Семантика цих синонімічних рядів розкриває зміст фашизму, який автор вкладає в слова Гітлера, що були сказані у вузьких колах своїх прибічників: *Якщо ми навіть не здійснимо цього великого завоювання, то зруйнуємо разом з собою півсвіту* [4, с.12]. Таким чином, опертий на історичні факти, на особистий досвід, легкий гумор письменника переростає в сатиру, обурення, вболівання за трагічну долю української землі в роки ІІ Світової війни.

Загалом літературна ономастика Василя Земляка має універсальні особливості, що характеризують твори цього письменника. По-перше, антропоніми організовують **химерію** та **філософічність** у дилогії "Лебедина зграя" та "Зелені Млини" – останній праці письменника, що стала вершиною авторського таланту. На тлі зображення реальних подій з життя села химерним видається ім'я персонажа *філософа* ***Фабіяна***: *То був чоловік дивний, вічно бідний.. Ніяких писаних праць як філософ він не мав, але ж великий Сократ також за ціле життя не написав ні рядка* [3, с.58]. Водночас це промовистий поліфункціональний прийом. Передусім, це однозначний (хоч і іронічний) натяк на жанр дилогії – філософський роман [7, с.90].

По-друге, твори цього письменника мають народне підґрунтя. Навіть на тлі вигаданих подій автор використовує сільську реальну антропонімію. Позатекстові фактори образу автора зумовлюють використання антропонімів, що характеризуються яскравою національною своєрідністю.

По-третє, онім і персонаж у текстах взаємнопов'язані. Василь Земляк використовує семантику твірної основи імен та прізвищ. Первинне значення антропоніма, яке ослаблене в реальному житті, у художньому тексті стає промовистим, промовляючим іменем. Деякі прізвища у творах містять указівку на характер, зовнішній вигляд, суспільне становище персонажа (*Рак, Бубела, Сила, Явтушок*). Семантика таких онімів легко розшифровується, оскільки асоціації, які вони викликають, пов'язані зі значенням апелятивної основи імені. Так, зменшено-пестлива форма імені *Явтушок* в дилогії "Лебедина зграя" та "Зелені Млини" малює в уяві невеличкого чоловічка: *Собою він був невеличкий, волохатий, як пирій на його полі під Чупринками, біловусий* [3, с.42]. Негативні асоціації викликає суфікс **-ел-** у прізвищі *Бубела*. Апелятив *сила* – основа прізвища персонажа у повісті "Рідна сторона": *Увижався скуластий, з розхристаними волохатими грудьми Карпо* ***Сила*** [2, с.70] ; *Марія причарувала до себе волохатого, крутогрудого Карпа* ***Силу***"[2, с.74]. Прізвище *Рак* асоціюється, по-перше, з маленькою тваринкою, по-друге, з кольором **червоний** (*печений рак, червоний як рак*). У тексті другий варіант семантики апелятивної основи імені пояснює професію персонажа: *Микола* ***Рак****, який працював кочегаром на паровозах* [3, с.324]; прізвище *Калитка (гаманець*) однозначно відповідає професії персонажа у повісті "Рідна сторона" – *бухгалтер Калитка*. Інколи автор використовує характеристичні оніми, семантика яких завуальвана. Тоді етимологічне значення анторпонімів прочитується на рівні асоціацій, поєднаних з контекстом, що допомагає краще зрозуміти не лише текстову, а й підтекстову інформацію. Так, онім *Левко*

Хоробрий (*Лев, Левко, цар*) у контексті дилогії означає, що це постать у творі **важлива, центральна**, до його думок варто прислухатись, а особливо, якщо це думки філософа. Водночас прізвище *Хоробрий* (сміливий) натякає на підтекстову інформацію: думки філософа (автора) дуже сміливі, особливо якщо вони висловлені впродовж 1967–1975 рр., коли історичні обставини не давали змоги прямо виражати свою позицію.

Підтекстова інформація прочитується в асоціаціях до оніма ***Голий*** (бідний): *Щонеділі зодягав* (Явтушок – І. К.) *сорочку-вишиванку, поверх неї чорну касторову камізельку… **Тим часом штани мав останньої ветхості, ноги були потріскані й вічно червоні – все те старанно приховувалося за вориньми*** [3, с.66–67]. Тут прізвище доповнює образ персонажа, який символізує українське селянство 30–40-х рр. XX ст. Такий прийом організації підтексту належить до мовних особливостей дилогії, що на думку М. Русанівського, "підпорядковані одній меті: показати верхню частину Явтушка і приховати нижню… У цьому й суть химерних романів Василя Земляка: зверху, на людях усе пристойно, зате внизу – латані й перелатані штани й босі червоні порепані ноги – не для людських очей" [9, с.3].

Прізвища *Живан, Стійвода,* також містять певну образну характеристику. Так, *Живан* асоціюється з *жити, живити, відживлювати*: *Вдень збирав колекції всяких-превсяких трав, якими нібито мав **лікувати** людей* [2, с.29]; прізвище *Слонь* (велика тварина з поважною повільною ходою) має несолонський голова у "Лебединій зграї": *Хома Слонь тримав себе досить поважно* [3, с.149]. Композитив *Стійвода* в повісті "Рідна сторона" перегукується з наказом *зупинити воду* (бажання осушити Вдовине болото). Такий онім водночас яскраво виконує роль проспекції і виражає основний зміст твору.

По-п'яте, в художніх текстах Василя Земляка відбувається збіг психології внутрішнього стану персонажа і його імені. Інколи такий авторський прийом легко зчитується на рівні асоціацій (*Журба – журитися, сумувати*): *У людей це зветься любов'ю, у **Журби** ж – самі **страждання*** [3, с. 362].

Часто автор сам указує на зв'язок оніма з характером персонажа: *Йосип **Копійка**, або, як прозвали його трактористи, **Скупий Йосип*** [2, с.82]; агроном *Шайба*: *Він подумав чомусь, що у Шайби **крутий характер*** [2, с.53]. Такий спосіб творення образу безпосередньо виражає авторське ставлення до персонажа.

Отже, в художніх текстах Василя Земляка антропоніми – це ефективний прийом вираження авторської точки зору, що є одним із компонентів структурно-текстових параметрів образу автора. Вони дають змогу образніше відтворити розмаїття людських характерів, учинків героїв, передати авторське ставлення до них. Особливості творення, семантичного наповнення, етимології власних імен не лише виражають текстову та підтекстову інформацію, а й розкривають життєву позицію самого письменника, вказують на індивідуальні особливості його художнього мислення, що виражає добродушне ставлення письменника до людини, щире захоплення безмежністю та багатогранністю української душі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дончик В. Внутрішнє сяйво // Заповіт любові: Збірник / Упоряд. Комар Б. П. – К.: Рад. п-к, 1983. – 417 с. – С. 253–258.
2. Земляк В. Тори: в 4-х т. Т. 1. Рідна сторона. Поліська повість. Кам'яний брід. Повість. Новели Красного Дому. Кіноповість. – К.: Дніпро, 1983. – 399 с.
3. Земляк В. Твори: в 4-х т. Т. 3. Лебедина зграя; Зелені Млини: романи / Упоряд. Л. Чубар. К.:Дніпро, 1984. – 619 с.
4. Земляк В. Підполковник Шиманський: героїчна повість. – Львів: Каменяр, 1995. – 176 с.
5. Клочек Г. Художнє мислення письменника як формотворчий чинник. – http://www.anvsu.org.ua\index.files\Articles\Klochek2.htm

6. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 416 с.
7. Крупа М. Особливості опрацювання теми дилогії Василя Земляка "Лебедина зграя" та "Зелені Млини" в курсі "Лінгвістичний аналіз художнього тексту" //Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. – Тернопіль, 2006. – Вип. 8. – С. 85–91.
8. Кухаренко В.А. Интерпритация текста. – М.: Просвещение, 1988. – 191 с.
9. Русанівський В.М. Мова химерного роману // Мовознавство. – 2006. – № 4. – С. 3–21.
10. Сивокінь Г. Формула творчості – правда і добро (штрихи до портрета Василя Земляка) // УМЛШ. – 1983. – № 4. – С. 19– 27.
11. Сингаївський М. Чебрецеве небо Полісся // Заповіт любові: Збірник / Упоряд. Комар Б. П. – К.: Радянський письменник, 1983. – 417 с. – С. 398–464.
12. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В. М. Русанівського. – К.: Наукова думка, 2005. – 334 с.
13. Слабошпицький М. Василь Земляк: дорога до "Лебединої зграї" // УМЛШ. – 1992 – № 1. – С. 79–89.
14. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 368 с.
15. Шестопалова Л.Д. Специфіка антропонімів у химерній прозі (на матеріалі творчості В. Дрозда) 2006 року: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. Д . Шестопалова. – Одеса., 2006. – 19 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено антропонімічний простір творів Василя Земляка. Проаналізовано основні функції оніма та специфіку його зв'язку з образом автора. З'ясовано, що власна назва поступово послаблює номінативну функцію, набуваючи оцінно-характеристичних, експресивно-виразових, інформаційних факторів ідіостилю Василя Земляка. Ім'явжиток глибоко продуманий автором і щільно вмотивований у контекст творів.

***Ключові слова**: антропонім, онім, апелятив, образ автора.*

Anthroponymic space of Vasil Zemljak's works has been atudied in the article. The main function of onyms and the specific character of their connection with author's character there have been analyzed. It was established that the proper name gradually weakens its nominative function, gaining instead such functions as evaluative, characterizing, expressive, informative in Vasil Zemljak's individual style. The use of names is well thought of and included into the contecst of the works.

***Key words**: anthroponym, onym, appellative, author's character.*

Ольга Литвиненко
(Запоріжжя)

УДК 811. 161. 2′ 373. 22′372

ЗАГАЛЬНІ НАЗВИ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ НЕОЗНАЧЕНО ВЕЛИКОЇ КІЛЬКОСТІ

Для пояснення мовних явищ і процесів сучасна лінгвістика використовує різноманітні власні методи, а також методологію інших наук, що дозволяє проводити більш глибокий аналіз, який отримав назву «концептуальний». Термін «концепт» активізувався на перетині декількох наук: психолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвістичної філософії.

Ми всі, за словами філософа М. Томпсона, володіємо певним концептуальним каркасом, понятійною структурою, які змушують нас так чи інакше тлумачити наш досвід. Слова, що ми вживаємо для опису досвіду, є невід'ємною частиною цих побудов. Вони співвідносять новий досвід з тим, що ми вже знали раніше. Це своєрідний скоропис, який рятує нас від постійного вигадування чогось для опису побаченого [8, с.146].

Отже, за концептом завжди стоїть невербальний досвід людини і соціуму, зрештою всього людства. Концепт багатоаспектний, він може бути представлений різними словами, які складають його семантичне поле.

Досліджуючи взаємодію концепту й поняття, В.І. Кононенко [3, с.26], зазначає, що поняття належить до інтелектуальної, розумової діяльності людини, для якої характерне узагальнене й опосередковане відбиття дійсності за допомогою аналізу, синтезу та узагальнення умов і вимог завдань та способів їх вирішення. Концепт, окрім того, включає емоції, відчуття, образи, символи і може утворюватися, минаючи розумові логічні операції. Поняття може бути визначено як концепт, оброблений наукою. Таким чином, поняття належить до наукової картини світу, а концепт є основною одиницею наївної картини світу. Якщо в поняття внесені ознаки предметів і явищ, що носять універсальний характер, то зміст концепту зумовлений лінгвокультурними особливостями самого предмета чи явища.

Концептосфера національної мовної свідомості, за словами Ж.П. Соколовської [6, с.87], формується такими категоріями пізнання: буття, простір, час, рух, якість, кількість. Вони визначаються як «мерехтливі орієнтири» смислового каркасу, на якому базується глобальна сферична мережа різнотипних семантичних відношень. За параметри беруться категорії пізнання та їх реалізації у сфері буття. Пояснити національні концепти, на думку А. Вежбицької [1, с.329], можна через «нетехнічні терміни». Наприклад, субстантиви (*я, ти, він*), детермінатори і квантифікатори (*цей, той, один, багато*), ментальні предикати (*думати, говорити*) тощо.

Об'єктом дослідження є концепт кількості, а саме неозначено великої кількості, яка на мовному рівні найзагальніше представлена лексемою «багато». У визначенні неозначеної кількості носії мови використовують специфічні назви виміру, встановлення яких забезпечить краще розуміння своєрідності кожної мови, осягнення особливостей національної ментальності. Виділення національно-культурних концептів, їх тлумачення є особливо актуальним у час становлення та розвитку незалежності українського народу.

У сучасній українській мові концепт «неозначено великої кількості» представлений низкою лексем та словосполучень, які розкривають поняття великої кількості у всій його різноманітності. Предмети, що підлягали лічбі, розглядалися як однорідні; «однорідність закладена вже у тому, що їх можна рахувати як елементи певної множини»[7, с.6].Ми і сьогодні рахуємо сльози «морями», гроші «купами», людей «силою», що дозволяє більш образно і влучно передати наше враження від певного предмета чи явища дійсності. Ця багатогранність концепту пов'язана із специфікою мислення, історичною пам'яттю, національним менталітетом.

При визначенні поняття «багато» першим постає питання про окреслення його меж. Для розуміння значення слова, на думку Т.Ю. Загрязкіної [2, с.108], потрібно вивчити слова не окремо заради них самих. Кожне слово, кожен концепт постає через взаємозв'язок з дотичним до нього поняттям. Значення концепту «багато» розкривається у взаємозв'язку із концептом «мало». Відношення слова «багато» до числового рядку у більшості випадків залежить від ситуації.

На позначення неозначено великої кількості українці часто використовують загальні назви водних об'єктів: *море, океан, повінь, потік, ріка, ручай*. За основу береться сема «велике скупчення рідини», тому такі лексеми переважно вживаються на позначення великої кількості рідини чи того, що асоціюється з потоком, суцільною масою. У поданих словах простежується втрата цієї специфічної семи й набуття більш загального значення – множинності. Це стає можливим внаслідок розвитку абстрактного мислення, завдяки чому людина почала зіставляти, порівнювати предмети, визначати відповідність однієї кількості іншій. Розглянемо ці назви неозначеної множини детальніше.

Море. Первісним є значення «частина океану – великий водний простір з гірко-солоною водою, який більш-менш оточений суходолом» [5, т.IV, с.802]. Слово набуває переносного значення «велика частина чогось» [5, т.IV, с.802], яке реалізується у таких ситуаціях:

1. Велика кількість рідини. У сполученні із словами *кров, сльози* набуває культурного забарвлення. Можемо говорити про наближення за семантикою та стилістичною роллю таких сполук до потенційних фразеологізмів. Закріплення процесу лексикалізації можливе на підставі максимальної подібності створюваного образу до реального. Свою роль відіграє також «контекст культури» (за визначенням М.П. Кочергана [4, с.12]), коли для правильного розуміння та пояснення певної семи необхідно знати символічне використання того чи іншого слова у конкретному колективі мовців. Порівняймо: *Бо кров тече потоками, криваві сльози стікають* ***морями****, і ніхто не дає спину, ані стриму, ані очищення* (М. Матіос).
2. Відчуття, що мають інтенсивний вияв, справляють враження переповнення, надмірності: *Ти на папері почуттів* ***моря*** *Переливаєш в строфи невеселі* (В.Симоненко).
3. Кількість предметів, що займають велику площу: *Білі троянди… вони були всюди.* ***Море*** *білих троянд!* (Г. Тарасюк).
4. Велике скупчення людей. Виникає асоціація із рухливою великою масою, часто некерованою. Слово *море* набуває такого значення, вживаючись:

- з іменниками *люди, люд*: *Дивуєшся сама з себе, роззираєшся: а* ***людей****!* ***Море****! І всі щасливі!* (Г.Тарасюк).
- з означенням *людське: Допіру втихомирене клаксонами та охороною* ***людське море*** *знову завирувало, зарокотало й ринулося розбурханою лавиною у фойє… (*Г.Тарасюк).
- у поєднанні з іншими назвами неозначеної кількості, один з яких має означення людський: *Тож іще з вечора в суботу до Безводного з усіх усюд потекли* ***людські ручаї****, які під ранок, перетворюючись на бурхливі* ***ріки****, зливалися на майдані перед Будинком культури в рокітливе, розхвильоване* ***море*** (Г. Тарасюк).
- з означенням, мотиватори яких включають вказівку на велику кількість *голів, облич*. Це пов'язано із традицією рахувати на «голови» (синекдоха): *І все це* ***тисячоголове море*** *– ті, яких торкнулося, видно теж* (Г. Тарасюк*). Тепер внизу, перед очима Столярова, було* ***море облич***… (Ю. Смолич).

Слово *море* у значенні великої кількості вживається з дієсловами на позначення фізичних властивостей води (*текти, лити, стікати, розливати),* що вказує на спільну сему – «велика, рухлива кількість, що перебуває в певних межах».

Океан. Словники не фіксують уживання слова на позначення великої кількості чого- або кого-небудь. У розмовному та художньому мовленні при сполученні з іменниками на позначення об'ємних предметів, почуттів, абстрактних понять (радість, справи, турботи) слово *океан* набуває значення «необмеженої, безкрайньої чисельності». На відміну від інших іменників, що називають водні об'єкти, слово *океан* використовується меншою мірою на позначення великої кількості рідини. Поширенішим є порівняння океану з територією, полем пшениці, жита тощо. Порівняння сформувалося на основі зовнішньої схожості – «велика, рухлива територія».

Повінь.1. Розлиття річки при весняному розставанні снігу, льоду або від тривалих дощів чи великих злив.

2. перен. Велика кількість, надмір, чого-небудь [5, т.VI, с.673].

Сема «некерована велика кількість рідини» переноситься на позначення некерованого зібрання людей, підкреслюється стихійність, скупчення, можлива

агресивність таких зібрань. Сполучення з дієсловами *накотитися, заповнювати, переповнювати, набігти* посилює це значення.

Лишень встигли звернути в долину череду, діда з возом, і самі збігти, як накотилася розбурхана, розлючена повінь, підхопила Тетяну з півнем і понесла навстріч волинці. Ніхто з повстанців не здивувався, побачивши на чолі бунту моїх козир-бабу Тетяну... (Г. Тарасюк). У переносному вживанні слово *повінь* поєднується з означення людський*: Марсалія стояла і дивилася... як «вогнище культури» заповнює каламутна людська повінь* (Г. Тарасюк).

Потік. Семема *потік* має семантику «великої, стрімкої, рухливої, послідовної кількості, що виходить зі спільного джерела». Позначувана кількість характеризується стрімкістю, інтенсивністю і певною спрямованістю, вона може бути зупинена докладанням зусиль. Слово *потік* поєднується з іменниками на позначення рідини (*сльози*), конкретних чи абстрактних понять (*справа, брехня*). *Бо не змок ще убивчий порох Од потоків дитячих сліз...* (В. Симоненко*). Я праці не боюся, підожди, Але боюся, що в справ людських потоці Мої безслідно згубляться труди* (В. Симоненко).

Слово позначає також велику кількість людей як певну рухливу єдність, що поєднується в процесі пересування: *Людський потік снував туди-сюди, і невідомо скільки довелося б лежати декану філологічного факультету, якби не бабуся із сусіднього будинку* (О. Компанієць).

Ріка. 1. Водний потік, що живиться із джерела або стоком атмосферних опадів і тече по видовжених зниженнях рельєфу від верховіття до гирла [5, т.VII, с.574].

Із первісного значення розвиваються інші на основі архісеми – «невідворотній, послідовний, спрямований рух», що реалізується за допомогою дієслів на позначення руху (*текти, лити*,). «2. чого, перен. Велика кількість чого-небудь такого, що тече, сиплеться і т. ін» [5, т.VIII, с. 574]. Найчастіше слово *ріка* сполучається з іменниками *кров* та *сльози*. Це закріплений у фольклорі гіперболічний образ, що символізує масштабність народного страждання, його горе. Слово *ріка* в реченні може виступати в ролі неузгодженого означення, прикладки, у складі порівняльного звороту: *... до щастя дорога веде через річку – та річка із крові та трішки зі сліз, але ти не бійся* (В. Симоненко*). Широкії ріки-сльози Тебе полили. Їх славою лукавою Люде понесли* (Т. Шевченко). *Ллються сльози, як ріка, Бачте радість в них така!* (В.Симоненко).

Слово *ріка* функціонує також із значенням «2.// кого, чого, яка. Безперервний великий потік, маса кого-, чого-небудь, що рухається» [5, т.VIII, с.574]. У такому вжитку слово найчастіше позначає спільність людей, що прямує в заданому напрямі, відповідно сполучається із іменниками *люд, народ,* прикметником *людський*; з дієсловами руху та дії (*текти, нести). Се вулицями стугонить Ріка народу* (І.Франко). *Людська ріка несе тебе з Хрещатика в метро, ти разом з нею тікаєш по ескалатору під землю, де за бетонними стінами, мабуть, теж течуть ріки, але справжні* (Г.Тарасюк*). А Хрещатиком, запрудженими автобусами, машинами, зеленими наметами, все текли і текли на майдан бурхливі людські ріки (*Г. Тарасюк).

У значенні прислівника способу дії іменник *ріка* має значення «3. у знач. присл. *рікою, ріками*. У великій кількості» [5, т.VIII, с.574]. *Кров ріками текла, крик стояв – до Гадесу (Одеси) було чути* (Г. Тарасюк). *І воякам шматували Пишний одяг і тіла – Впало ранених чимало, Кров з них ріками текла* (В. Симоненко).

Ручай. Факт уживання в кількісному значенні в СУМ незафіксований. У розмовному мовленні та в художній літературі воно має додаткове переносне значення: «сукупність, що характеризується повільним протіканням», яке сполучається з іменниками на позначення рідини (*піт*), абстрактними іменниками на позначення процесу мислення та мовлення (*слово, думки, ідеї, мова).* У переносному вживанні функціонує переважно в множині. *Піт котився... рясними ручаями* (О. Гончар); ...

знову потечуть до «Засвіту» ручаями мудрі ідеї, протести, пророчі маніфести, доленосні ухвали, звернення до влади й відозви до народу… (Г. Тарасюк).

Отже, назви водних об'єктів можуть у переносному вживанні виступати засобами вираження поняття неозначено великої кількості предметів, явищ, чуттів. Вербалізована в такий спосіб кількість постає рухливою, змінною, часто некерованою. У більшості випадків зберігається первісна архісема – «велика кількість рідини», тому поєднуються здебільшого з назвами рідини у різних виявах. Найбільш національно забарвленими є такі вислови: *море сліз, ріки крові, потоки сліз.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Вежбицкая А. Толкование эмоциональных концептов / А. Вежбицкая // Язык. Культура. Познание. – М.,1997. – С. 326 – 370.
2. Загрязкина Т.Ю. Pere, Patrimaine, Patrie – изменения концептов versus история слов / Т.Ю.Загрязкина // Вестник Московского государственного университета. – Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2003. - № 3. – С. 108 – 117.
3. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / Кононенко В. І. – К.; Івано-Франківськ, 2004. – С. 25 – 26.
4. Кочерган М. П. Слово і контекст (лексична сполучуваність і значення слова) / Кочерган М.П . – Львів: Вища школа, 1980. – 184 с.
5. Словник української мови: в 11 т./ [гол. Ред. І. К. Білодід]. – К., 1970 – 1980.
6. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем / Ж. П. Соколовська // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 87- 91.
7. Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики/ Степанов Ю. С. – 4-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 312 с.
8. Томпсон М. Философия науки / Томпсон М. ; пер. с англ. А. Гарькавого — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 304 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається концепт «неозначено велика кількість». Автор аналізує загальні назви водних об'єктів як складові концепту, ілюструє добором фактів.

***Ключові слова**: концепт, наукова та наївна картина світу, неозначено велика кількість, національний менталітет.*

The article deals with the concept of «large indefinite quantity». The author gives the analysis of the water object namesas the components of the concept, illustrates it with the real material.

***Key words**: comcept, scientific and naïve picture of world, large indefinite quantity, national mentality.*

Галина Ліщинська
(Івано-Франківськ)

УДК 81'373.23:811.161.2

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ "ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ ЗА ЇЇ ЗОВНІШНІМ ВИГЛЯДОМ" (на матеріалі прізвиськ Івано-Франківської області)

Людина дає назви живим і неживим об'єктам реальної дійсності і регіональна ономастика є частиною цього загального процесу називання. Вивчення власних імен потребує залучення необхідної інформації з таких дисциплін, як лінгвістика, філософія, психологія, історія, соціологія, література, географія.

Сучасні прізвиська широко розповсюджені і функціонують в окремих територіальних, соціальних мікросистемах, тому є цілком обгрунтованим інтерес до їх вивчення, який існує в певних регіонах (див. праці П.Чучки, Г.Аркушина, Д.Бучка,

Г.Бучко, І.Сухомлин, Р.Осташа, М.Лесюка, Г.Аркушина, Н.Фєдотової, О.Антонюк, М.Наливайко), але зібрані вони частково і недостатньо вивчені. Поки що іде акумуляція наукового матеріалу, і тому антропоніміcти ще не дійшли до теоретичних узагальнень. Оскільки неофіційний антропонімікон функціонує в усному мовленні і характеризується закритістю у морально-етичному плані, тому є рідкістю і словники такого типу. Поповненням цієї царини можна вважати "Словник прізвиськ Нижньої Наддніпрянщини" В.Чабаненка та "Словник прізвиськ жителів межиріччя Стиру та Горині" Н.Шульської.

Проблема прізвиськ так чи інакше належить до найбільш складних і до цього часу ще не достатньо вивчених ономастичних питань. На наш погляд, досліджень потребують проблеми інтерпретації прізвиськ, визначення їх меж, встановлення диференціальних ознак, вияв їх ономастичних і комунікативних функцій. Прізвиська суттєво доповнюють нашу уяву про номінативну лексику української мови, але не занесені у словники, вони дають також можливість аналізувати власні імена українців у минулому і в сучасній побутовій антропонімії, заглянути в ментальність народу. Біологічна природа людини, її антропологічні особливості знаходять відображення в ономастиці, і в першу чергу в антороніміці [3, с.7].

Метою нашого дослідження є лексико-семантичний аналіз сучасних українських прізвиськ, які локалізовані на території Івано-Франківщини і мотивовані лексикою на позначення зовнішнього вигляду людини. Мета передбачає розв'язання таких **завдань**: зробити семантичний аналіз неофіційних антропонімів Івано-Франківщини, семантично класифікувати прізвиська, у яких відображено лексику на позначення зовнішнього вигляду людини.

Нами зафіксовано 260 прізвиськ (5,09 % від загальної кількості усього зібраного матеріалу, який становить близько 5 тис. сучасних українських прізвиськ) із 48 населених пунктів Івано-Франківщини, які містять різноманітну лексику на позначення зовнішнього вигляду людини.

Лексико-семантичний аналіз неофіційних антропонімів дозволяє виокремити певні семантичні підгрупи лексики на позначення зовнішнього вигляду людини.
Індивідуальною ознакою, що вирізняє людину серед інших людей, може бути загальне враження, яке справляє зовнішній вигляд. Зовнішність людини може характеризуватися як в загальному плані, так і окремо, в деталях, за якими-небудь індивідуальними рисами. В узагальненому вигляді зовнішня характеристика людини репрезентована полярними лексико-семантичними групами "гарна людина" – "негарна людина".

До лексико-семантичної групи **"гарна людина"** увійшли такі оніми: *Баба Хороша* (Струп), *Без ґанчу* – гарна жінка. На селі кажуть: *Без жодного ґанчу* (Бч), *Гарний* (Барв), *Гожак* (> гожий) (Тш), *Калина*: *Люди кажуть, що гарна, як калина* (НВ), *Краса* (Радч), *Красуня* (Кол), *Ляля* (Барв, Кривор, Семак, Чр), *Лялька Паперова* – біла, дуже гарна на вроду жінка. Так назвав чоловік свою дружину, та ще й склав їй таку співанку: *Лялька паперова, була би-с здорова. Аби-с нарік так ходила, як стара корова* (Б-Б), *Мальвіна* (Бурш), *Мальована* (Чр), *Роза* (Бурш), *Сокіл: Жінки казали, що файний, як сокіл* (Чр), *Сонечко* (Б-Б), *Файненька* (Садж), *Файнюцький* (Лпц, Мш), *Фіалка*: *Красива, тендітна, немов квітка фіалки* (Слоб), *Чіча* (Бурш), *Чічка* (Слоб, Стеб).

До лексико-семантичної групи "негарна людина" увійшло лише кілька онімів Крокодил (Радч), Невзрачна (Радч), Щур (Барв). Це доводить, що більш помітним, тим, що кидається у вічі, для людей є красиве, а не бридке, потворне. Як зазначає В.Познанська, "очевидно, неприємне враження частіше виражалося не в загальних характеристиках, а в точній указівці на якесь відхилення від ідеалу, помічене в зовнішності людини" [2, с.161-162]. Цікавим є той факт, що онім Файна (Б-Б) містить

протилежне гарному лексичне значення: *Уже казала за себи, шо така файна, як Уляна Питра Писарового, а то нима на шо навіть дивитисі*.

Характеристика людей за їх зростом виражається словами двох антонімічних лексико-семантичних груп "людина високого зросту" і "людина низького зросту". Ці лексико-семантичні групи утворюють мікрополе "характеристика людини за зростом".

Високий зріст завжди є однією з ознак, що входять до визначення ідеалу красивої людини. У лексико-семантичну групу **"людина високого зросту"** увійшли такі оніми, що вказують на високих на зріст людей і базуються на словах, що позначають високі, довгі реалії: *Антена* (Слоб), *Баскет* (Бурш), *Береза* (Ост), *Бизрозмірний* (Б-Б), *Билень* (Стриг), *Бузьок* (Рунг), *Говерла* (Кривор), *Ґумовий* (Б-Б), *Дилда* (Бурш), *Довга* (НВ), *Довганюк* (Ост), *Довгий* (Б-Б, Садж, Семак, Радч), *Драбина* (Б-Б, Піст), *Жирафа* (Кн), *Конг* (Згп), *Макарон* (Б-Б), *Малиш* (Слоб), *Місь Великий* (Чх), *Орися Довга* (Красн), *Петрушка* (Кривор), *Платва* (Б-Б), *Растішка* (Рунг), *Тесівська Труба* (Бурш), *Тичка* (Радч), *Фотомодель* (Слоб), *Ціп* (Барв), *Швабра* (Бурш), *Шланг* (Оберт), *Шпала* (Бурш). Більша частина слів, яка утворює цю лексико-семантичну групу вирізняється моносемною структурою, тобто містить одну сему, яка відображає якусь одну ознаку особи. Але ця ж лексико-семантична група містить також і додаткові семи.

Розглянемо поєднання денотативних компонентів у такій послідовності слів цієї лексико-семантичної групи:

"людина високого зросту і худа": *Бузьок* (Садж), *Довга* (Радч), *Кастамашка на Батарейках* (Люч), *Лось* (Семак), *Овес* (Радч), *Пінцет* (Бурш), *Свічка* (Чр), *Страус* (Рунг), *Сухолиткий* (Лпц), *Ходяча Вішалка* (Рунг), *Хробак* (Бурш), *Шкапа* (Оберт, Слоб), *Шлан* (Згп);

"людина високого зросту, повна і незграбна": *Бобрик* (Б-Б), *Бреус* (Лпц), *Корпач (>корнач-стовп)* (Лпц), *Медвідь* (Сокол), *Стеблецька* (Лпц), *Шафа* (Радч, Бурш);

"людина високого зросту і лінива": *Ковбаса* (Слоб);

"людина високого зросту і кремезна": *Амбал* (Крснц), *Боцман* (Кривор), *Ведмедик* (Радч), *Велика* (Росох), *Данило Галицький* (Павл), *Дуб* (Чр), *Затуливітер* (Бурш), *Камаз* (Бч), *Кантужена Мавпа* (Бурш), *Кінг Конг* (Радч); *Кобила* (Радч), *Колхіда* (Трост), *Моцний* (Кн), *Термінатор* (Бурш), *Фірів* (Тш), *Шафа* (Бурш).

До лексико-семантичної групи **"людина низького зросту"** увійшли такі оніми, як *Відерчьи* (Струп), *Воробчик* (Люч), *Горошок* (Чр), *Гриб* (Піст), *Грибочок* (Радч), *Дарка Куца* (Глнь), *Дрібонька* (Радч, Бурш), *Жук* (Радч), *Зозулька* (Розтч), *Капітошка* (Рунг), *Карасик* (Бурш), *Карасик* (Бурш), *Карлик* (Бурш, Слоб), *Киця* (Красн), *Кнопка* (Бурш, Павл), *Комарик* (Росох, Красн), *Кугутик* (Тш), *Кузя* (Семак), *Курічка* (Люч), *Курочка* (Слоб), *Куца* (Тш), *Куций* (Липц, Семак), *Куцинька* (Росох), *Куциха* (Ланч), *Ліліпут* (Б-Б), *Маленька* (Радч), *Маленький Василь* (Тек), *Маленький Падишах* (Бурш), *Малий* (Люч, Барв, Люч), *Малий Захарюк* (Б-Б), *Малява* (Красн), *Малявка* (Бурш), *Мальок* (Садж), *Маціцький* (Ворх), *Мацьонька* (Бурш), *Менько* (Радч), *Метер* (Рашк), *Метер П'ятка* (Бурш), *Метр Двадцять* (Кн), *Метр П'їть* (Радч), *Митир* (Б-Б), *Мишка* (Барв), *Мультик* (Ост), *Никола Малий* (Слоб), *Підкиданка* (Росох), *Птичка* (Радч), *Сємушка* (Красн), *Снєпко* – кажуть: "Малий, як сніп" (Радч), *Тирлімбомбом* (Оберт), *Тушканчик* (Кривор), *Фасулька* (Семак), *Цюпанько* (Радч), *Цюпко* (Радч), *Чикушка* (Радч), *Штепсіль* (Чр), *Щиглик* (Б-Б). Більша частина онімів є моносемними, але багато слів мають полісемну структуру, яка містить дві, а іноді й три семи:

"людина низького зросту і худа": *Спічка* (Бурш), *Таранька* (Оберт), *Тюлька* (Рунг);

"людина низького зросту і повна": *Будзьо* (Стриг), *Іван Кубан* (Росох), *Кабачок* (Рунг), *Колобок* (Глнь, Рунг, Чх), *Курдубан* (Радч), *Маленький Жулудочок* (Рунг), *Марія*

Квартирка (Глнь), *Масний* (Рунг), *Матрьошка* (Молод), *Піцик* (Бурш), *Пончик* (Рунг), *Тумбочка* (Бурш, Садж), *Фасулька* (Слбдк);

"людина низького зросту, повна, смаглява": *Інопланетянка* (Піст), *Тулька* (Б-Б);

"людина низького зросту і моторна": *Піця*: *Маленький зростом і верткий, як м'яч. Гарно грає у футбол* (Барв), *Хрущик* (Розтч);

"людина низького зросту, повна і швидка": *Воробець* (Бч), *Заяць* (Слоб);

"людина низького зросту і працьовита": *Мурашка* (Глнь).

Між онімами, які входять до аналізованих лексико-семантичних підгруп, може відбуватися повне або часткове уподібнення додаткових ознак, наприклад: "людина високого зросту і худа" – "людина низького зросту і худа", "людина високого зросту, повна і незграбна" – "людина низького зросту, повна і прудка".

Деякі підгрупи не пов'язані антонімічно або уподібненням додаткових ознак, наприклад: "людина високого зросту і кремезна" і "людина низького зросту і працьовита".

Як в одній лексико-семантичній групі "людина високого зросту", так і в іншій "людина низького зросту" ознаки, які вказують на особливості зовнішнього вигляду "худа", "повна", "міцна", поєднуються зі складовими морально-етичного плану "працьовита" і моторикою "прудка", "моторна", "незграбна". Але зазначимо, що низький зріст не асоціюється у людей з незграбністю, неповороткістю. На жаль, цього не можна сказати про людей, високих на зріст. Тому можемо зробити висновок, що усі додаткові складові в лексичному значенні слів, що входять до лексико-семантичної групи "людина високого зросту" і "людина низького зросту", мають причинно-наслідкові зв'язки.

Характеризуючи людину за комплекцією, виділяємо дві протилежні лексико-семантичних групи "повна людина" і "худа людина".

На Івано-Франківщині лексико-семантична група **"повна людина"** репрезентована такими лексемами: *Автобус* (Піст), *Бомба* (Бл, Кл, Хом), *Борсук* (Слбдк), *Бочка* (Трост, Бурш). Більшість слів, які утворюють цю лексико-семантичну групу, є моносемними: *Бомб* (Слоб), *Бохня* (Садж), *Бочкін* (Садж), *Булочка* (Радч, Бурш), *Буфа* (Оберт), *Ведмедик* (Рунг), *Гладка* (Слбдк), *Груба* (Росох), *Грубий* (Барв, Молод, Пррв), *Грубий Місьо* (Семак), *Диня* (Барв), *Ділетій* (<ділетка (бочка)) (Лпц), *Жора* (Радч), *Кабан* (Барв, Садж), *Кабан* (Радч), *Кабанчик* (НВ), *Кабачок* (Будз, Бурш, Дел, Мост, Семак), *Кльоцок* (Барв), *Корова* (Піст, Люч), *Кубік* (Радч), *Лепеха* (Садж), *Мішки Гамі* (Слоб), *Муня* (Бурш), *Пампушок* (Пррв), *Партос* (Парщ), *Петя Ковбаса* (Тш), *Пєчька* (Радч), *Пігі* (Оберт), *Понка* (Бурш), *Пончик* (Глнь, Слоб, Радч), *Пух* (Бурш), *Сало* (Бурш, Оберт), *Ситунчик* (Трост), *Солонина* (Слоб), *Товстий* (Барв), *Толстий* (Красн), *Тушонка* (Слоб), *Шкварок* (Радч).

Менше онімів поєднує у структурі лексичного значення різні за змістом складові. Одні з них називають додаткові ознаки зовнішнього вигляду повної людини, а інші вказують на її моторику:

"повна людина з круглим обличчям": *Боцман* (Б-Б), *Горошинка* (Рунг);

"повна людина і низького зросту" – згадувалося раніше;

"повна людина і смаглява": *Батончик* (Слбдк);

„повна людина і кремезна": *Бичок* (Пррв);

"повна, неповоротка, незграбна людина": *Бобриха* (Розт), *Котлєта* (Лпц), *Медвідь* (Сокол), *Мішка* (Барв), *Слон* (Барв), *Тюля* (<тюлень) (Радч), *Черепаха* (Кн).

Більше підгруп утворюються словами, що містять у структурі свого лексичного значення додаткові денотативні компоненти, які характеризують особливості зовнішнього вигляду: "повна" і "висока", "низька", "кремезна", "круглолиця", "смаглява". Але загальна кількість онімів, що містять додаткові семи, у деяких підгрупах менша за кількість онімів, які мають додаткові компоненти, що вказують на

особливості моторики повної людини, а саме на її незграбність. Протилежна сема "рухлива людина" в онімах лексико-семантичної групи "повна людина" не виявлена. Це є доказом того, що люди вважають, що незграбними є повні, товсті особи, а не худі.

У словах *Бреус* (Лпц), *Корпач (< корнач – стовп)* (Лпц), *Медвідь* (Сокол), *Шафа* (Радч, Бурш) додаткові компоненти, які характеризують особливості зовнішнього вигляду і моторики, поєднуються "повна, висока, здорова, незграбна". Але можна вважати, що у більшості слів цієї лексико-семантичної групи сема "незграбність" є домінуючою, обов'язковою або факультативною.

У семантиці онімів лексико-семантичної групи "повна людина" не виявлено компонентів, які б характеризували особу в морально-етичному плані. Це, на наш погляд, свідчить про слабкий причинно-наслідковий зв'язок між повнотою людини і її негативними внутрішніми якостями. Тобто не обов'язково повна людина має бути лінивою. Повнота людини не є показником її нелюбові до праці.

Лексико-семантична група **"повна людина"** є антонімічною **"худа людина"**, яка містить такі оніми: *Банан* (Бурш), *Батіг* (Радч), *Битономішалка* (Семак), *Глиста* (Радч), *Дошка Двадцять П'єтка* (Радч), *Дракон* (Бурш), *Комарик* (Трост), *Палка* (Барв), *Роман Штилька* (Чт), *Сірник* (Радч), *Скелет* (Садж, Молод), *Ходзюла* (Радч), *Хребет* (Бурш), *Швайка* (Пст), *Шкілет* (Глнь), *Шприха* (Радч). Оніми цієї лексико-семантичної групи у структурі свого лексичного значення мають денонативні компоненти, але їх є небагато:

"худа людина з великими вухами": *Осел* (Лпц).

В основу творення онімів, що вказують на людей худої комплекції, може бути покладена сема, яка вказує на "кволість, безсилля": *Дістрофік* (Оберт), *Дохлий* (Бурш), *Сухарик* (Радч), *Чахлик* (Оберт), *Шкапа* (Слоб).

Зазначимо, що онімів, які входять до групи "повна людина" набагато більше у порівнянні з лексико-семантичною групою "худа людина" (46:16). Це може бути свідченням того, що повна людина викликає більше негативних емоцій, тому що повнота буває перешкодою до праці, може розвинути лінь, а з іншого боку вона може викликати і позитивні емоції, бо більш привабливою вважається людина пухка, аніж худа. Вважається, що повнота у розумних межах є ознакою здорової сильної людини.

Характеристика "незграбна людина" присутня у семантиці 7 слів лексико-семантичної групи "повна людина" і жодного разу не виявлена у лексико-семантичній групі "худа людина". Отже, можемо стверджувати про те, що незграбністю, нерухливістю мовна свідомість діалектоносіїв наділяє повних людей і не пов'язує з худими.

Аналізовані вище лексико-семантичні групи характеризували людину за зовнішнім виглядом, який вважається відхиленням від норми. Тобто, надто високих, надто низьких, надто повних, надто худих. Але ще більшим відхиленням від норми можна вважати фізичні вади зовнішнього вигляду. Н.Арутюнова вважає, що фіксація відхилень і патологічних властивостей дуже ефективно служить цілям ідентифікації об'єктів, виділення їх з класу, подібних до них [1, с.11].

У лексико-семантичному мікрополі **"характеристика людини за вадами її зовнішнього вигляду"** виділяємо такі групи:

"горбата людина": *Мілька Горбата* (Росох), *Ньобик* (НВ);

"людина з вадами рук": *Безручків* (Люч), *Криворучка* (Барв), *Трісунка* (Красн);

"людина з вадами ніг": *Без ноги* (Росох), *Бракована* (Чт), *Гафія Крива* (Рунг), *Калічка* (Радч), *Клавіш* (Рунг), *Косий* (Бурш), *Крива Качечка* (Радч), *Кривенька Качечка* (Люч), *Кривий* (Радч), *Кривонога* (Лпц), *Кульгач* (Лпц), *Храм* (Семак), *Шляп Нога* (Бл).

Якщо у попередніх лексико-семантичних полях існував причинно-наслідковий зв'язок між групами. То у цьому випадку він слабкий. Але об'єднання груп "горбата людина", "людина з вадами рук", "людина з вадами ніг" у лексико-семантичному

мікрополі "характеристика людини за вадами її зовнішнього вигляду" є не випадковим. Підставою для їх об'єднання є екстралінгвістичні чинники, а не екстралінгвістичні і мовні, як у попередніх випадках.

Можемо зробити висновки, що слова, які характеризують зовнішній вигляд людини, можуть вказувати як на загальний вигляд (гарна – негарна), так і на особливі деталі, індивідуальні риси зовнішності (висока – мала, повна – худа) або на вади.

У лексико-семантичному полі "характеристика людини за її зовнішнім виглядом" ми розглянули 260 онімів. Невелику кількість онімів складає мікрополе, що характеризує людину за вадами її зовнішнього вигляду, і те, яке дає узагальнену характеристику зовнішності людини. Група, яка характеризує людину за її зростом, налічує 85 онімів. Менше є слів, які називають людину за її комплекцією (58 онімів). Численними виявились лексико-семантичні групи "повна людина" (42 оніми) та "людина низького зросту" (56 онімів). Отже, повнота людини є джерелом поповнення прізвиськ, тому що ця ознака людської зовнішності може вплинути на її працездатність, якість праці. Деякі оніми з таким значенням поєднують у собі семи "повна і незграбна" людина. Це може свідчити про те, що людина погано виконуватиме свою роботу.

Щодо лексико-семантичного мікрополя "характеристика людини за її зростом", то тут важко говорити про вплив зросту людини на якість її роботи. Можливо, він і має якесь соціальне значення, але не у такій мірі, як повнота. Якщо людина має пропорційну будову тіла, це вважається нормою і не викликає бажання наділяти її прізвиськами. І навпаки, незграбна, висока, низька, худа чи повна людина є стимулом для створення влучних прізвиськ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Аномалия и язык (к проблеме языковой "картины мира") / Арутюнова Н. Д // Вопросы языкознания. — 1987. — № 3. — С. 3—19.
2. Познанська В. Лексика на позначення фізичних і психічних рис людини як основа для творення українських прізвищ / Віра Познанська // Лінгвістичні студії. — Донецьк: ДонНУ, 2002. — Вип. 10. — С.161—168.
3. Суперанская А. В. Имя и эпоха (к постановке проблемы) // Историческая ономастика / А.В.Суперанская — М. : Наука, 1977. — С. 7—26.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бл – Балинці Снятинського району, Б-Б – Баня-Березів Косівського району, Барв – Барвінково Верховинського району, Будз – Будзин Тлумацького району, Бурш – Бурштин Галицького району, Бч – Бучачки Снятинського району, Ворх – Ворохта, Глнь - Голинь Калуського району, Дел – Делева Тлумацького району, Згп – Загайпіль Коломийського району, Кн – Княждвір Коломийського району, Кол – Коломия, Красн – Красник Верховинського району, Крснц – Красноставці Снятинського району, Кривор – Криворівня Верховинського району, Кл – Кулачківці Снятинського району, Ланч – Ланчин Надвірнянського району, Липц – Липовиця Рожнятівського району, Люч – Люча Косівського району, Мш – Мишин Коломийського району, Молод – Молодятин Коломийського району, Мост – Мостище Тлумацького району,ˊНВ – Нижній Вербіж Коломийського району, Оберт – Оберттин Тлумацького району, Ост – Остапківці Коломийського району, Павл – Павлівка Тисменицького району, Парщ – Парище Надвірнянського району, Пррв – Перерів Коломийського району, Піст – Пістинь Косівського району, Радч – Радча Тисменицького району, Рашк – Рашків Городенківського району, Розтч – Розточки Долинського району, Росох – Росохач Городенківського району, Рунг – Рунгури Коломийського району, Садж – Саджавка Надвірнянського району, Семак – Семаківці Коломийського району, Слбдк – Слобідка Городенківського району, Слоб – Слобода Коломийського району, Сокол – Соколівка Верховинського району, Стеб – Стебні Верховинського району, Стриг – Стриганці Тисменицького району, Струп – Струпків Коломийського району, Тек – Текуче Косівського району, Тш – Тишківці Городенківського району, Трост – Тростянець Снятинського

району, Хом – Хом'яківка Снятинського району, Чх – Чехова Коломийського району, Чр – Чортовець Коломийського району.

АНОТАЦІЯ

У статті дається лексико-семантичний аналіз неофіційних антропонімів і виділяються окремі семантичні групи на позначення зовнішнього вигляду людини.

***Ключові слова**: онім, прізвисько, зовнішній вигляд, лексико-семантична група.*

The article observes lexico-semantic analysis of informal antroponomies and also describes several semantic groups due to the features of man's appearance.

***Key words:** onimum, nickname, appearance, lexico-semantic subgroup.*

Ірина Онищенко
(Кривий Ріг)

УДК: 811.161.2'38:801.73

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ СТИЛІСТИЧНО ЗНИЖЕНОЇ ЛЕКСИКИ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕКСТАХ

Ступінь розвитку мови та зміни ціннісного сприйняття світу мовцями найповніше відображено в публіцистиці та масовій інформації, які здатні забезпечити різноманітні потреби сучасного суспільства у створенні, збереженні й передачі інформації. Оцінна спрямованість публіцистичних та інформаційних матеріалів вимагає широкого використання всіх стильових можливостей мови. Публіцистичний та інформаційний тексти мають власні принципи відбору й використання мовних засобів, зокрема тих, що покликані виконувати оцінну функцію.

Проведений аналіз засвідчив, що в досліджуваних різновидах мовлення використовується широкий спектр лексичних засобів вираження оцінки, серед яких чільне місце посідає стилістично знижена лексика. Оцінну функцію в публіцистичних та інформаційних текстах виконують такі стилістично марковані одиниці: розмовні слова, просторіччя, жаргонізми, лайливі слова. Інтенсивне використання стилістично забарвлених одиниць в аналізованих текстах відображає мовні уподобання суспільства, яке прагне в цих лексемах віднайти засоби адекватної номінації явищ. Актуальність теми дослідження зумовлена, з одного боку, активізацією в останнє десятиліття уживання стилістично зниженої лексики в мові українських газет, журналів, телепередач, з іншого, недостатньою вивченістю функціонування стилістично знижених лексем сучасної української мови.

Питання функціонування елементів зниженої лексики були предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців, зокрема, Л.Гуслистої, Б.Коваленко, А.Коваль, Г.Колесник, В.Костомарова, Г.Мінчак, С.Равлюк, Л.Ставицької, О.Тараненка, В.Чабаненка та ін. Незважаючи на пильну увагу вчених до стилістично забарвлених одиниць, проблема порівняльного аналізу лексичних засобів вираження оцінності в текстах ЗМІ остаточно не вивчена.

За роки перебудови, метою яких були демократизація суспільства, скасування цензури, зняття суворих стильових норм, розпочалася лібералізація мови ЗМІ, посилилися надходження зниженої лексики в мову преси. Такі зміни, на думку О.Тараненка, були викликані прагненням значної частини як суспільства, так і ЗМІ, до

більшої простоти свого мовлення [7, с.35]. Як зауважує В.Костомаров, „Характеризуючи сьогоденний стилістичний смак, слід зазначити, що не просто насичення мови сумнівними словами і зворотами малюється його сутністю, але й загальна свобода, не просто зняття заборони, але принциповий допуск будь-яких у даному випадку відповідних засобів виразу у мові газет. Іншими словами, смак характеризується ставкою на змішання, суміщення, зчленовування будь-яких одиниць мови, на неоднорідність мовної форми спілкування, на гетерогенність кожного окремого тексту" [4, с.5].

Мета статті – здійснити порівняльну характеристику функціонування стилістично знижених лексем у публіцистичних та інформаційних текстах. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**: 1)проаналізувати стилістично забарвлені лексеми, що функціонують в мові публіцистики й масової інформації в останнє десятиліття; 2) з'ясувати особливостей функціонування стилістично зниженої лексики в публіцистичних та інформаційних текстах; 3) простежити й зіставити комунікативну зумовленість створюваного виражально-оцінного ефекту в основних різновидах публіцистичного та інформаційного стилів.

Джерельною базою дослідження послужили інформаційні матеріали українських газет і телепередач („Епіцентр", „Проте", „Саме той", „Україна молода", „Факти. Підсумки дня", „Червоний гірник" та ін.) та публіцистичні тексти українських журналів і газет („Березіль", „Київ", „Літературне Придніпров'я", „Літературна Україна", „Нація і держава", "Українське слово" та ін.) за останні десять років.

Частотність функціонування оцінних засобів у тому чи іншому стилі тісно пов'язана з їхніми мовностилістичними і комунікативно-прагматичними особливостями. Публіцистичне мовлення – це мовлення переконувального призначення, де на передній план виступають оцінні моменти; інформаційне мовлення – це мовлення повідомного призначення, завдання якого – інформувати про актуальні події сьогодення. Публіцистичні тексти призначені впливати на свідомість читача, переконувати його, виявляти авторське ставлення до подій і явищ навколишньої дійсності, що зумовлює наявність великої кількості оцінних засобів. Для текстів інформаційного стилю – продукту колективної творчості – притаманний аналітико-узагальнюючий тип викладу інформації, що зумовлює перевагу мовних засобів без індивідуального забарвлення з імплікованою оцінною або інтелектуальною експресивністю.

Як вважає О.Тараненко, для мовного портрету сучасності характерні такі ознаки: а) масове насичення тексту зниженими й субстандартними одиницями як вияв мовної розкутості й бравади; б) стилістика пародіювання, іронічного висміювання (із залученням стилістично знижених мовних одиниць) того, про що досі прийнято було говорити якщо не в шанобливому, то принаймні в стилістично нейтральному тоні [7, с.37]. Отже, найхарактернішим стилістичним явищем, яке спостерігається в мові ЗМІ, є проникнення в неї елементів розмовної мови. Особливо це стосується публіцистичного стилю, який „з самого початку формується як певний конгломерат розмовного, художнього і наукового стилів" [3, с.136].

Уживання розмовних елементів у публіцистичному мовленні зумовлено наміром дати оцінку певним подіям, явищам, висловити емоції, створити експресію з метою впливу на аудиторію. Наприклад: *Мабуть, саме тому маємо те, що маємо: розбрат, нетерпимість, хулу, брехню, крадійство, корупцію,* ***бедлам*** *всуціль аж до найвищих ешелонів влади* (Київ. – 2001. – №7-8. – С. 3) (**бедлам** – „*розм.* Хаос, безладдя" [1, с. 40]); *...народ в злиднях, а мільярдні багатства держави* ***розтринькує*** *купка бандитів, що опинилися при владі* (Нація і держава. – 2.12.2003. – №8. – С. 5) (**розтринькувати** – „*розм*. Легковажно, марно витрачати гроші, майно і т. ін." [1, с. 1078.]); *Те, що сьогодні*

наші люди п'ють під назвою „кава", – це американська ***бурда****, помиї* (Нація і держава. – 9.12.2003. – №9. – С. 3) (**бурда** – „*розм.* Каламутна, несмачна рідка страва або напій" [1,с. 67]).

Широко представлена розмовна лексика і в текстах інформаційного стилю. Проте це не означає, що вона складає базовий лексичний шар цих текстів. Безперечно, лексичну основу будь-якого інформаційного тексту становлять слова з нейтральним стилістичним забарвленням, без яких не може обійтися жодна галузь масової комунікації. Основним призначенням розмовних елементів в інформаційних текстах є пожвавлення викладу, оновлення образності, надання зображуваному негативної оцінки: *Ціна цьому* ***нехлюйству*** *– це сотні загублених людських життів, сотні покалічених людських доль* (Факти. Підсумки дня. – 2.12.2003) (***нехлюйство*** – „*розм.* Незібраність, недбалість у діях, учинках і т. ін." [1, с.620]); *Навіть високі урядові особи* ***просторікують*** *російською* (Проте. – 18.02.2004) (***просторікувати*** – „*розм.* Багато, часто беззмістовно говорити" [1, с.988]).

У коментарному підстилі, у жанрі інтерв'ю більше, ніж в інших, представлена розмовна лексика. Під час теле- та радіоінтерв'ю відбувається безпосереднє діалогічне спілкування ведучого та його співрозмовника, що забезпечує спонтанність мовлення, лінійний характер його реалізації: *Сьогодні* ***недоумків*** *вистачає і в економічній сфері, і в політичній* (Саме той. – 13.05.2002) (***недоумок*** – „*розм.* Нерозумна, обмежена, нерозвинена людина" [1, с.600]); *Верховна Рада заповнена* ***лінивцями****, які нічого не роблять, а лише обіцяють* (Саме той. – 13.05.2002) (***лінивець*** – „*розм.* Лінива людина; ледар" [1, с. 490]); *Він говорить неправильною мовою, вживає не ті артиклі,* ***простак*** *такий,* ***неотеса*** (Саме той. – 16.04.2002) (***простак*** – „*розм.* Простодушна, нелукава, трохи наївна людина" [1, с.988], ***неотеса*** – „*розм.* Некультурна, неосвічена, невихована людина" [1, с.610]). Без сумніву, ці розмовні елементи, по-перше, не повинні розхитувати норм літературної мови, і, по-друге, доречні тоді, коли сприймаються як функціонально зумовлені, стилістично вмотивовані.

В аналізованих текстах значне місце посідає просторічна лексика, до якої належать слова, що „вживаються здебільшого в усному побутовому мовленні, а також у літературній мові з метою надання зневажливої, іронічної, грубуватої, фамільярної оцінки характеризованим предметам, явищам" [2, с.227]. Провідною рисою всіх просторічних слів є їх яскраво виражена інгерентна експресивність. Експресія іронії, зневаги, презирства і різкого осуду, експресія брутальності, що нею позначені просторічні слова, не заважає їм активно вживатися і міцно триматися в лексиконі мовців, які добре оволоділи кодифікованими літературними нормами. Живучість названих слів пояснюється постійною потребою в засобах мовної виразності. Вони мають значний комунікативно-стилістичний потенціал – емоційність, образність, характеристичність. Прагнення мовця висловитися в певних ситуаціях якомога експресивніше виявляється сильнішим, ніж суспільні настанови про дотримання мовно-етичних норм.

У публіцистичних текстах цей стилістично знижений елемент використовується як засіб надання мові таких емоційно-оцінних відтінків: а) зневажливого: *Ми давно забули про найбільше благо, яке тільки може мати людина, – спілкування, а разом із ним і нагоду, раптом що, підставити іншому плече допомоги, якщо ти не погряз і не* ***скурвився*** *у хмільній і пустоокій користі...* (Київ. – 2001. – №9-10. – С. 116); б) іронічного: *А тут іще Ю.Бедзик, який все життя* ***ошивався****, хай і в другорядному, але – партначальстві* (Літ. Україна. – 11.03.2004. – С. 2); *Куди мені, сірому,* ***рипатися*** (Літ. Придніпров'я. – 2003. – №1 – С .3); в) сатиричного: *Вони зайнялися своїм улюбленим заняттям –* ***плюдрувати.*** *Перекидали, розбивали і нищили все, чого досягли...*(Нація і держава. – 2.12.2003. – №8. – С. 7).

До просторічної лексики належать також деформовані слова, більшість з яких

продукується за рахунок запозичень, зокрема з російської мови. Цей фактор зумовив появу в текстах публіцистики такої форми просторіччя, як суржик. Наприклад: *Життя* ***„по понятіям”*** *злодійського* ***общака*** *на руїнах комуністичного концтабору. Це – Росія* (Українське слово. – 20-26.04.2000. – С. 5); *Стиль, принаймні, відповідав би суті – робити все, щоб справжньої літератури не було* ***в „помінє”*** (Літ. Україна. – 2001. – №36. – С. 3); *Але нам пропонують стабільність злиднів, безробіття, недоїдання, кримінального* ***„беспрєдєлу”***... (Нація і держава. – 9.12.2003. – №9. – С.2). Наведені приклади свідчать про те, що елементи суржика вводяться в публіцистичний текст з певною стилістичною метою і є цілком виправданими. На жаль, трапляються випадки, коли публіцисти послуговуються ними несвідомо, як наприклад: *Я не маю на увазі того Путіна, який* ***„мочит в сортире чеченцев”*** *або* ***„даёт по башке олигархам”*** (Літ. Україна. – 29.04.2004. – С.3). У цьому випадку суржик не має в собі експресивної функції і свідчить лише про низький культурно-освітній рівень автора.

У мовленні ведучих інформаційно-аналітичних теле- та радіопередач просторічні лексеми відсутні. Це пов’язане з роллю, яку виконує ведучий на радіо та телебаченні. Однак, у незначній кількості ці номінації зафіксовано в мовленні учасників телеінтерв’ю, де форма комунікації усна, відносно вільна, не підготовлена: *Вислухавши зауваження, учень півуроку* ***матюкав*** *учителя* (Саме той. – 2.02.2004); *Грабіжники так* ***дубасили*** *того хлопця, що він аж знепритомнів* (Саме той. – 10.02.2004); *Комуністична партія, схоже, захотіла всіх* ***переплюнути****, та не розрахувала* (Проте. – 12.11.2003).

Коментуючи актуальні суспільно важливі питання сьогодення, ведучі передач уживають експресивні просторічні лексеми як вияв емоційного ставлення до предмета розмови: *Це ж треба* ***ляпнути*** *таке: „Вам потрібен Крим? Вам Тузла потрібна? Після всього, що пережила Росія за останні сімдесят з гаком років, ви хочете побудувати імперіалізм з людським обличчям?* (Епіцентр. – 9.11.2003). Щоразу це вживання має бути стилістично вмотивованим, виправданим формою і змістом висловлення, обумовлене контекстом або мовленнєвою ситуацією.

З-поміж стилістично знижених лексем, ужитих у публіцистичних та інформаційних текстах, на особливу увагу заслуговують жаргонізми. Давно помічено, що психологічною основою появи жаргонізмів у певному середовищі є бажання носіїв мови бути дотепними, вразити співбесідників свіжістю і яскравістю висловлення; прагнення показати свою зневагу або байдужість до предмета розмови, пом’якшити або, навпаки, посилити враження від висловлення; намагання уникнути затертих або пишномовних слів і виразів; настанова на фамільярність висловлення [6, с. 204].

Останнім часом поширеним є залучення жаргонізмів до мовлення теле- та радіопередач, газет, журналів. Це пояснюється тим, що автори намагаються наблизити їх до кола слухачів (читачів), надати відтінку молодіжної розкутости. На думку Л.Ставицької, передумовами і причинами активізації жаргонізмів є соціальна розкутість носіїв мови і зниження рівня культури суспільства взагалі. Дослідниця розглядає „жаргонний вибух” в українській художній літературі 80-90 рр. XX ст. як „непрямий протест проти масової свідомості та українського стереотипу елегійно-романтичного способу художнього світовідчуття” [5, с. 215] і констатує спад „хвороби” жаргонного нагромадження в художньому тексті. Щодо публіцистичного тексту, то тут авторка зазначає, що ця „хвороба”, навпаки, загострюється.

У тлумачних словниках сучасної української літературної мови позначка ***жарг.*** характеризує одиниці, що вживаються групою людей, об’єднаних спільними інтересами, звичками, родом занять. Утворюються жаргонізми від літературних слів шляхом переосмислення, переходу їх до зниженої лексики. Наприклад: *Під час* ***шмону*** *у кабінеті помічника було знайдено цікаві посвідчення на ім’я Ю.М.Медведенка: буцімто він є суддею Соснівського районного суду Черкас* (Україна молода. –

21.01.1999. – С.3) (***шмон*** *–„жарг.* Обшук, облава" [1, с. 1401]); *Якщо Спілка не зароблятиме гроші – їй* ***хана****!* (Літ. Україна. – 2001. – №36. – С.3) (хана – „кінець").

В інформаційному мовленні жаргонізми, як правило, не функціонують. У невеликій кількості ці стилістично знижені елементи засвідчено в жанрі коментарю. Це зумовлене його призначенням – коментувати актуальні питання сучасності, надавати їм відповідної оцінки. Наприклад: *Чи не все одно:* ***стукав*** *чи співпрацював, мав звання – не мав звання; він, як і більшість відомих представників легальної опозиції, входив до номенклатури радянського режиму* (Проте. – 23.10.2003) (***стукати*** *– „жарг.* Таємно доносити" [1, с. 1209]); *Кілька п'яних, як стверджують комуністи, депутатів-нашоукраїнців увірвалися до міськкому КПУ і посварилися з присутніми там комуністами, які, за твердженням нашоукраїнців, також були* ***„вдрабодан"*** *п'яні* (Проте. – 10.11.2003) (***„вдрабодан***" – „дуже"). Зафіксовано й випадки вживання жаргонізмів учасниками інтерв'ю. Наприклад: *На Лазаренка* ***наїжджав*** *і Потебенько, бо виконував замовлення виконавчої влади* (Саме той. – 5.12.2002) (***наїжджати*** *–* „ображати, принижувати"); *Для депутатів* ***діставати*** *спікера – справа буденна* (Саме той. – 18.09.2003) (***діставати*** *–* „набридати, виводити з себе"). Наведені приклади свідчать про те, що жаргонні елементи в публіцистичних та інформаційних текстах мають високий ступінь негативнооцінного забарвлення та використовуються з метою висловити відповідні емоції та почуття – обурення, гнів, докір, осуд, жах, презирство та ін.

Використання лайливих слів у мовній практиці публіцистів характерне для відтворення побутового діалогу, де відбувається негативнооцінне опредмечування характерних рис учасників негативної комунікації. Експресивна негативна оцінка в публіцистичних та інформаційних текстах представлена набором мовних актів із загальною інтенцією „приниження". Лайка в мовотворчості майстрів публіцистики та журналістики неодмінно має негативний оцінний компонент, який повною мірою виявляє себе в назвах-характеристиках людей: ***дебіл, ідіот, негідник, йолоп, гад, душогуб, кретин, придурок, виродок, дегенерат*** та ін.

У контекстах *Не знаю, як там за бугром, а в нас реклама розрахована на* ***дебілів*** (Україна молода. – 28.01.1999. – С. 13); *Що ж ви наробили,* ***негідники****!* (Червоний гірник. – 11.01.2003. – №5. – С. 1); *Телебачення для* ***йолопів?*** (Нація і держава. – 9.03.2004. – №9. – С. 9); *Хто задумав це, хто віддав розпорядження?* ***Покидьок*** *Постишев,* ***недоумок****, відряджений Сталіним приборкувати „хохлів"?* (Київ. – 2002. – №3. – С. 158); *Роздавлять* ***гади,*** *якщо помітять!* (Київ. – 1995. – №1. – С. 124) лексеми ***дебіл, негідник, йолоп, покидьок, недоумок, гад*** позначають людину як носія обмежених моральних якостей. Внутрішня форма цих номенів у вихідному значенні має негативну експресію, яка в умовах контексту може увиразнюватися прикметниками-означеннями, актуалізуючи семантичну визначеність комунікативної одиниці: *Натомість нам пропонують: будеш* ***слухняним бидлом*** *– матимеш бізнес, друзів, дамо віру, а на додачу й жінку...* (Нація і держава. – 9.03.2004. – №9. – С. 6).

Отже, стилістично знижена лексика (розмовна, просторічна, жаргонна, лайлива) як у публіцистичному, так і в інформаційному мовленні є досить поширеним явищем. Функціонування стилістично знижених елементів тісно пов'язане з жанрами досліджуваних стилів: в одних вони функціонують досить часто (публіцистичні тексти), іншим (інформаційні тексти) – вони не властиві. Порівняльний аналіз засвідчив, що в текстах обох стилів стилістично знижені одиниці функціонують з різним ступенем частотності – переважає розмовна лексика, менш уживаними є жаргонні та просторічні елементи, найменшу частотність виявляють лайливі слова. Широко функціонує стилістично знижена лексика в нарисах, памфлетах, фейлетонах (публіцистичний стиль), коментарях, інтерв'ю (інформаційний стиль). Не характерні ці одиниці для науково-публіцистичних праць, звернень, міжнародних оглядів

(публіцистичний стиль), звітів, заміток, хронік, аналітичної інформації (інформаційний стиль). Стилістично знижені лексеми виражають високий ступінь негативно-оцінного забарвлення та використовуються з метою надати зображуваним явищам негативної оцінки, вразити адресата яскравістю висловлення, привернення його увагу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТ „Перун", 2001. – 1440 с.
2. Ганич Д., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – 360 с.
3. Коваль А. Практична стилістика сучасної української мови. – К.: Вища шк., 1987. – 351 с.
4. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи: из наблюдений над языковой практикой масс-медиа. – М., 1994.
5. Ставицька Л. Сучасний український інтержаргон: проблеми й аспекти вивчення // Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгресу україністів / Відп. ред. В.Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – С. 214-219.
6. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973. – 440 с.
7. Тараненко О.О. Колоквіалізація, субстантизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. – 2002. – № 4-5. – С. 34-39.

АНОТАЦІЯ

У роботі досліджуються особливості функціонування стилістично зниженої лексики (розмовні слова, просторіччя, жаргонізми, лайливі слова) у публіцистичних та інформаційних текстах.

***Ключові слова**: оцінка, розмовне слово, просторіччя, жаргонізм, лайливе слово, публіцистичний текст, інформаційний текст.*

The article deals with the peculiarities of functioning of the stylistics lower lexical material (colloquial words, colloquial languages, slangs, abusive words) in publicistic and informative texts.

***Key words:** evaluation, colloquial word, colloquial language, slang, abusive word, publicistic text, informative text.*

Наталія Павликівська
(Вінниця)

УДК 811.161.2' 373.23

ОСНОВНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ПСЕВДОНІМІЇ XX СТОЛІТТЯ

На сьогодні українська ономастика досягла значних успіхів. У результаті наполегливої праці мовознавців опубліковано десятки монографій, колективних праць, багато статей і повідомлень, присвячених найрізноманітнішим теоретичним і практичним питанням, серед яких важливе місце посідають українські псевдоніми.

Псевдоніми як вид антропонімів увійшли в коло наукових інтересів багатьох зарубіжних і вітчизняних дослідників (О.В. Суперанської, А.В. Суслової, Т.І. Суркової, С. Вархола, О.І. Дея, В. Еппеля, П.П. Чучки, В.В. Німчука, М.П. Лесюка, О.В. Петрової й інших), наукові розвідки яких дають відповіді на такі важливі питання як закономірності формування псевдонімів, мотиви, способи й засоби псевдонімної номінації, семантико-структурна організація цього класу власних назв людей, їх функціональні можливості, лінгвістичний статус тощо. Проте спеціальних монографічних досліджень української псевдонімії ще не було.

Метою нашого дослідження загалом є комплексний аналіз української псевдонімії XX століття (літературно-мистецької, політичної, кримінальної). У

запропонованій статті увага акцентується лише на одній соціально-професійній групі українських псевдонімів зазначеного періоду – літературно-мистецькій. Предметом аналізу стали номінаційні процеси у псевдонімії, її структурна організація, функціональне та мотиваційне розмаїття.

Псевдоніми використовувалися діячами культури, зокрема письменниками-полемістами, ще з XVI століття. Це один із перших гострих етапів у відстоюванні української культури і народності у боротьбі проти католицизму, Ватикану і унії. Другим етапом був період з середини XIX століття і до Жовтня, коли проти української культури виступали урядові кола й шовіністична реакція царської Росії та цісарської Армії. Переслідування передових діячів культури в кінці XIX і на поч. XX століття набрало такого розмаху, що доводилось користуватись псевдонімами в життєвому спілкуванні та в листах [1, с.13-22]. У XIX столітті жінки-письменниці, зважаючи на тогочасні погляди на місце жінки в суспільстві, широко використовували чоловічі імена-псевдоніми. Вони намагалися цим полегшити собі шлях у літературу. То ж, суспільно-політичні причини були основним ґрунтом для використання псевдонімів діячами культури.

Проте багато псевдонімів з'явилось не з причин політичної конспірації, а через різні приводи більш суб'єктивного, особистісного характеру: бажання замінити негарне або вульгарне прізвище на краще за звучанням, бажання або необхідність приховати своє іноземне походження. Якщо в XVII-XVIII ст. знатні люди приховували свої пишні імена, брали скромні прізвища, то в XIX столітті картина змінилася на прямо протилежну. Зустрічаються численні псевдоніми, обумовлені всього-на-всього модою на них, яка процвітала в Україні в останній чверті XIX століття і в перші десятиріччя XX століття. І все ж складність суспільно-політичного й культурного розвитку українського народу і в перші десятиріччя XX століття обумовила дальшу популярність псевдонімних та анонімних виступів у пресі, літературі, театрі тощо.

У XX столітті перед письменниками, акторами, композиторами художниками й іншими діячами культури не стояло уже питання про те, чи виступати їм від імені чоловіка чи жінки, титулованою чи нетитулованою особою, співвітчизником чи іноземцем. Вони зверталися до псевдонімів тому, що так прийнято, що всі беруть собі псевдоніми. Особливо активно використовували псевдоніми (мали по кілька й більше) журналісти, для яких псевдоніми давали можливість писати в різних газетах на різні теми під різними іменами.

Більшість псевдонімів українських письменників XX століття є надбанням художньої літератури, де вони служать не тільки способом приховування справжнього авторства, але й допоміжним засобом художньої виразності. Багато гумористичних літературних псевдонімів, не претендуючи на глибокий зміст, мали чисто розважальний характер (*Зоотехнік історичних наук Фріц Мазня*; *Дід Василь недобитий*; *Параска з-під солом'яної стріхи*; *Професор скотарства Омелько Буц* й ін.)[10]. Створюючи свої псевдоніми, письменники зазвичай використовували поширені типи особових і прізвищевих імен рідної і рідше іноземної мов. Матеріалом для псевдонімів слугували загальні і власні назви, які існують в мові. Достатньо багато псевдонімів, утворених від географічних назв, вказують на місце народження своїх носіїв (Київський, Луганський, Миргородський, Ірпінський, Гайсинський, Чернігівський, Слобідський, Федорівський й ін.). Для більшості псевдонімів діячів української культури XX століття притаманна інформативність, експресивність, оцінність. За допомогою псевдонімів представники мистецьких кіл не тільки самоідентифікували, а й позиціонували себе у суспільстві.

[10] Для спрощення друку псевдоніми подаємо без лапок.

Джерелами дослідження псевдонімів представників літературно-мистецьких кіл XX століття в Україні слугували "Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.)" Дея О.І. (Київ, 1969); "Нові матеріали до словника українських псевдонімів" В. Еппеля (Київ, 1999), "Енциклопедія Українознавства [В 11-ти т.т. – 1955-1984 рр.]", "Українська літературна енциклопедія [В 5-ти т.т. т.1. – К., 1988; т. 2. – К., 1990]", "Українські письменники. Біо-Бібліографічний словник [В 5-ти т.т. – т. 2. – К., 1963 р.; т. 3. – К., 1963; т. 4. – К., 1965; т. 5. – К., 1965]".

На основі аналізу української літературно-мистецької псевдонімії XX століття нами виявлено, що псевдоніми діячів культури обираються самим номінатором. Тому псевдоніми письменників, публіцистів, художників, композиторів, акторів, співаків – самоназви, що виникли у результаті свідомого вибору автором мотиву номінації та способів і засобів мови для його реалізації. Основними способами псевдонімної номінації діячів української культури XX століття був лексико-семантичний, перенесення готових номінаційних одиниць на людину для її називання та деривaційний. Семантичне переосмислення лексем відбувається завдяки онімізації апелятивної та трансонімізації пропріальної лексики. Серед власних назв, які зазнають трансонімізації, найбільш продуктивними є антропоніми, значно рідше використовувалися топоніми, ще рідше міфоніми та астроніми. Псевдоніми, сформовані від антропонімів – це особові імена та прізвища. Псевдоніми-імена складають кількісно невелику групу, яка представлена переважно українськими чоловічими назвами, рідше жіночими: *Мусій* – Павловський Мефодій; *Любомир* – Буняк Порфир; *Олег* – Павлик Микола; *Ярема* – Чернявський Борис; *Ярослав* – Головацький Яків; *Агапій* – Гончаренко Андрій; *Марта* – Бохенська Євгенія; *Наталка* – Гринченко Настя; *Руся* – Поривай Ірина й ін.

За структурою псевдоніми-імена однослівні або ж супроводжуються однією чи двома ініціалами: *Адам Я.* – Кабарівський Богдан; *Олекса М.* – Гірняк Юліан; *Юрась С.* – Загул Дмитро; *Грицько Г.* – Черкасенко Спиридон; *Оля Г.* – Кисілевська Олена; *Панько Н.В.* – Олейник Н.В. й ін.

Псевдоніми-прізвища не рідко були перенесені від прізвищ (прізвиськ) історичних постатей, ватажків народних повстань: *Чалий Сава* – Чернецький Сава; *Кармелюк* – Лозинський Євген; *Богун М.* – Чудінов Микола й ін.

Окремі псевдоніми сягають найменувань літературних героїв, прізвищ українських і російських письменників, літописців: *Бульба Тарас* – Громов Олександр; *Буруля Мартин* – Матушевський Федір; *Стельмах Б.* – Цимбалістий Богдан; *Нестор Літ.* – Малеча Іван й ін. Виокремлюється група псевдонімів, сформованих від офіційних прізвищ, що функціонують в офіційному національному антропоніміконі: *Сосновський В.Ш.* – Кузів Ілько; *Яворський М.* – Іванців Євген; *Бачинський Володимир* – Федерців Федір й ін.

Зрідка у досліджуваному псевдоніміконі представлені найменування, похідні від міфонімів (Орфей, Вій, Сатир, Афродита) та астронімів (Оріон).

Репрезентативними є псевдоніми, сформовані внаслідок семантичного переосмислення апелятивів. Особливою популярністю у митців слова XX ст. користувалися псевдоніми, що презентують особу як таку. Це, передусім, псевдоніми – субстантивовані прикметники, які по-різному характеризують людину. Вони вказують на особливості характеру, вдачі, внутрішнього стану людини (*Чесний, Вільний, Вірний, Чулий, Свідомий, Романтичний, Спостережливий, Цікавий, Дивний, Гіркий та* ін.).

Достатньо характеристичними та інформативними були псевдоніми – відатрибутивні назви осіб. Вони вказують як на позитивні, так і негативні риси денотата (*Оптиміст, Нечоса*), на його уподобання, релігійні та політичні переконання і под. (*Православний, Опозиціонер, Пролетар, Бунтар* та ін.).

Окресленою є група псевдонімів, що виражають відношення номінатора до навколишнього світу: фауни і флори, природно-понятійної сфери. Багатьма лексемами представлена група псевдонімів-фаунонімів. За псевдоніми слугували орнітономени (назви птахів), ентомологічні номени (назви комах), іхтіономени (назви риб), номени на позначення диких та домашніх тварин. Популярністю користуються псевдоніми, перенесені від назв птахів, особливо, співучих (*Дрозд, Щиглик, Соловей*), рідше хижих (*Крук, Шуліка, Яструбець*).

Різноманітністю використаних лексем вирізняється група псевдонімів-фітонімів: назв дерев (*Явір, Береза, Верба, Ясен, Берест, Граб, Осика*); назви трав'янистих рослин (*Барвінок, Рута, Волошка, Ромашка, Хміль, Любисток, Чорнобиль, Кропива, Хрін*). Національну специфіку псевдонімікону митців слова увиразнюють такі назви, як: *Барвінок, Любисток, Рута, Ромен, Діброва*. Своєрідність національного світосприйняття передають й інші використані у якості псевдонімів лексеми, зокрема номени на позначення абстрактних понять: *Недоля, Журба, Туга, Смуток*.

Особливістю літературно-мистецького псевдонімікону є багаточисельні іменування, перенесені від назв діячів за професією, постійним або тимчасовим заняттям, функціями, посадами. Змістове наповнення багатьох псевдонімів свідчить про рід занять їхніх носіїв – література, поезія, театр, музика, наука (*Літератор, Імпресіоніст, Лірник, Літописець, Критик, Читач, Бандурист, Театрал, Артист, Семинарист, Учитель, Професор, Педагог* й ін.). Рідше трапляються псевдоніми, сформовані від назв робітничих, сільськогосподарських професій (*Муляр, Кушнір, Крамар, Бджоляр, Чабан, Кооператор*), від назв служителів церкви, політичних течій, військових професій (*Радикал, Депутат, Дяк, Священник, Гармаш, Воїн, Кошовий, Гетьман*).

Псевдонімікон письменників, публіцистів, художників, акторів, композиторів, співаків презентований й багатьма іншими лексико-семантичними типами. Варто зазначити семантичне розмаїття лексем, використаних як псевдоніми. Серед них: лексеми, вжиті у переносному значенні: *Штилька, Шпичка* (перен. Колюче, уїдливе зауваження; ущипливе слово), *Нитка* (те, що поєднує, зв'язує з ким-, чим-небудь), *Ключ* (засіб до розуміння, розгадування когось, чогось, для оволодіння чогось та ін.), *Довбня* (про нетямущу, дурну людину), *Таран* (те, чим можна завдати сильного, вирішального удару), *Гарт* (стійкість, витривалість, набуті в боротьбі з труднощами), *Гіркий* (який зазнав горя, біди), *Тугий* (який важко піддається будь-якому впливу, умовлянню), *Крижаний* (який призводить до заціпеніння; ворожо-холодний, холодно-зневажливий), *Мімоза* (про вразливу, недоторкану людину), *Кремінь* (про міцну здоров'ям людину; про міцну характером людину), *Хмара* (небезпека, нещастя, біда, що насувається, загрожує кому-небудь), *Ріп'ях* (про причіпливу людину; пролаза) й ін.; лексеми у розмовному варіанті: *Жук* (про пронозливу, шахраювату, хитру людину), *Шовковий* (покірний, слухняний), *Півень* (про задерикувату запальну людину), Довгий (високий на зріст), *Галант* (галантна людина), *Нечоса* (людина з розтріпаним, нерозчесаним волоссям), *Незнайко* (людина, яка нічого не знає, або не знає чого-небудь), *Проноза* (спритна, хитра людина), *Гаркуша* (той, хто гаркавить), *Причепа* (надмірно прискіплива людина), *Понура* (похмура, мовчазна людина) й ін.; лексеми з іронічним змістовим наповненням: *Шишка* (поважна, впливова людина), лексеми із зменшено-пестливим значенням: *Лебедик* (пестливе звертання до чоловіка), *Місяченько* (пестл. до місяць), діалектизми: *Сас* (зах. Прусак, тарган), *Чміль* (діал. Джміль), *Білан* (діал. Блондин), *Бараболя* (діал. Картопля), *Чічка* (зах. Квітка), *Сорокатий* (діал. Строкатий; рябий), *Гайдабура* (діал. Пустун, бешкетник), *Бузько* (діал. Лелека); застарілі, розмовні форми: *Голяк* (убога людина, злидар), *Обиватель* (постійний мешканець якої-небудь місцевості), *Бурлака* (людина без постійної роботи і постійного місця проживання), *Варнак* (людина, що втекла з каторги або відбула її); *Пролетар*

(людина, що не має власності); історизми: *Комсомолець* (член комсомолу), *Чорноморець* (чорноморський козак), *Мечник* (воїн, озброєний мечем). Варто зазначити, що псевдоніми відапелятивного походження можуть по-різному мотивуватися, зважаючи на те, що апелятиви мають не тільки одне, а й декілька значень: *Кома*: 1) розділовий знак; 2) стан організму; *Русак*: 1) розм. Російська людина; 2) сірий заєць; *Балабан*: 1) рослина; 2) птах; *Тирса*: 1) дрібні частинки деревини; 2) трав'яниста степова рослина; *Воля*: 1) одна з функцій людської психіки; 2) влада; 3) бажання, хотіння; 4) свобода, незалежність та ін. знач.; *Поважний*: 1) який заслуговує, вартий поваги // немолодий; 2) авторитетний, значний; *Далекий*: 1) який знаходиться, відбувається на великій відстані; 2) байдужий, холодний.

Популярними у колі письменників, публіцистів, акторів, співаків, композиторів, художників минулого століття були деривaційні утворення: номінація за допомогою афіксальних формантів від довільно обраних лексем чи штучна деформація справжнього іменування та субституція його окремих елементів.

Специфічним способом номінації у псевдоніміконі діячів культури була модифікація справжнього іменування автора. У досліджуваному матеріалі це використання замість повного іменування лише особового імені, його гіпокористичної чи демінутивної форми або ж особового імені автора у якості прізвищевого компонента та імені; використання особового імені, сформованого на основі прізвища автора; зміна особового імені при збереженні прізвища; використання прізвища автора з апелятивним номеном. Нерідко у якості прізвищевого компонента використовувалися ім'я по батькові автора або ж офіційне іменування розширювалося за рахунок додавання до прізвища певного елемента: *Сашко* – Довженко Олександр; *Ногін Панас* – Ногін Петро; *Драй-Хмара М.* – Драй Михайло; *Блакитний-Елан* – Еланський Василь. Таким чином, мотиваційний зв'язок псевдоніма із справжнім іменуванням автора є досить значним.

Специфікою у літературно-мистецькій псевдонімії є наявність колективних та перекладних псевдонімів: *Homo politicus* – Рудницький Іван; *Исирі* – Онаський Євген Домет., Штеліга; *Mortalis* – Миляєв Василь Степ. (спільно з П. Комендантом).

Найменшою кількістю лексем презентована латенція як окремий спосіб номінації: *Ніхто, Хтось, Немо, Ікс, Инкогнито, Якийсь, NN, N-й.*

За структурою українські псевдоніми діячів літературно-мистецьких кіл поділяються на однослівні та багатослівні на зразок повного іменування особи, які складаються з прізвищевого компонента й одного чи декількох особових імен. Трапляються багатослівні псевдоніми у формі синтаксичних конструкцій: *Михайло з-над Буга* – Рихвицький Михайло; *"Русский" зі Львова* – Драгоманов Світозар; Професор скотарства *Омелько Буц* – Снісар Олекса; *Павло з Грунь* – Губенко Павло. Основними засобами творення складених іменувань є субстантивні словосполучення атрибутивного характеру.

Засобами псевдонімної номінації письменників, публіцистів, художників, акторів, співаків, композиторів XX ст. були, зазвичай, іменники, рідше прикметники. Деякі псевдоніми презентовані за допомогою займенників (*Сам, Свій, Він, Я сам, Той самий, Це я, Інший, Абищо*), часток (*Либонь*), прислівників (*Тут, Я.*), числівників (*Троє, Один*), дієслів (*Гадай, Бий, Знай, Списав*), дієприкметників (*Бувший, Видючий, Обурений, Нежданий, Не знана*), вигуків та звуконаслідувань (*Ура, Ай, Хр, Гайда*).

Враховуючи значне мотиваційне розмаїття літературно-мистецьких псевдонімів, можна окреслити мотиваційні типи (принципи) характеристичного називання: "людина і навколишній світ", "людина в суспільстві", "людина як така". Крім цього, є ще особливі принципи: відіменний, що ґрунтується на мотиваційному зв'язку псевдонімів із справжнім ім'ям автора, та принцип латенції, що ґрунтується на навмисному приховуванні справжнього імені автора.

Окрім основної функції умовної номінації особи, псевдоніми письменників, публіцистів та ін. виконували й додаткові функції: характеристичну (*Сірома, Голяк, Шляхтич, Пан, Бурлака, Добродій, Рецензент, Українець* та ін.), оцінну (*Нечоса, Негідник, Шило, Довбня, Таран, Голка, Отрута* та ін.), експресивну (*Сумний, Теплий, Тихий, Вільний, Хмара, Крига, Мороз, Холод, Кремінь, Блискавка, Струмок* та ін.), символічну (*Барвінок, Калина, Рута, Любисток, Беркут, Крук* та ін.), стилізації (*Віщий, Олег, Бульба, Тарас, Нестор, Дід Перебендя* та ін.), самоіронії (*Бовдур, Зоотехнік історичних наук, Старенька Муха, Старий театрал, Павло з Грунь* та ін.). Літературним і мистецьким псевдонімам здебільшого притаманна інформативність, експресивність й оцінність.

Отже, українська псевдонімія взагалі і літературно-мистецька зокрема – це цілий пласт національного антропонімікону, вивчення якого стане певним внеском у розвиток теорії ономастичної номінації, сприятиме розробці питань типології власних назв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.) / О.І. Дей О.І. – К.: Наукова думка, 1969. – 559 с.
2. Дмитриев В.Г. Скрывшие свое имя (Из истории анонимов и псевдонимов)/ В.Г. Дмитриев. Изд. 2-ое доп. – М.: Наука, 1977. – 312 с.
3. Петрова О.В. Українські та німецькі псевдоніми як об'єкт ономастичних досліджень /О.В. Петрова // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПП ім. В.Винниченка, 2003. – Вип. 48. – С. 319-325.
4. Чучка П.П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції / П.П. Чучка // Наукові записки Кіровоградського держ. педуніверситету ім. В. Винниченка. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – 2001. – Вип. 37. – С. 82-83.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про особливості псевдонімікону діячів культури XX століття: мотиви номінації, функції, семантико-структурну організацію, національну специфіку.

Ключові слова: *антропонім, псевдонім, апелятив, пропріальна лексика, функція.*

The article deals with the peculiarities of pseudonyms of the representatives culture of the 20th century. Motives of nomination, functions, semantic structural organization, national peculiarity are researched.

Key words*: anthroponym, pseudonym, appellative, proprietary lexis, function.*

Віра Пітель
(Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'37

ЯВИЩЕ НАРОДНОЇ ЕТИМОЛОГІЇ В МАКРОЕПІДИГМАХ РОСЛИННИХ НОМІНАЦІЙ

У сучасній лінгвістиці помітно зросла увага до змістового боку мовних знаків. Тому актуальною видається проблема епідигматичних або асоціативно-дериваційних відношень у лексиці, зокрема вивчення їх семантичного аспекту.

Епідигматичні відношення визначаємо як асоціативно-дериваційні зв'язки за формою і за змістом, що виявляються на рівні слів та окремих значень і об'єднують у систему генетично пов'язані твірні й похідні одиниці, а також слова, відношення між якими базуються на псевдомотиваційному зв'язку.

У межах багатозначного слова асоціативно-дериваційні відношення об'єднують у систему (мікроепідигму) твірні й похідні значення. Кожне слово разом із похідними від нього лексемами, а також одиницями, які перебувають з ним у псевдомотиваційному зв'язку, може розглядатись як зосередження системно зумовлених епідигматичних відношень (макроепідигма). Тому поняття "епідигматика" є ширшим від поняття "дериватика", оскільки охоплює і явища хибного мотивування генетично непов'язаних лексем (хибна народна етимологія) [9, с.19 – 21].

Мета статті – розглянути прояви народної етимології в макроепідигмах непохідних полісемічних назв рослин. Для цього визначено ті флоролексеми й похідні від них, які зазнали народноетимологічних зближень, покласифіковано й описано народноетимологічні зіставлення.

Проблемами народної етимології займалися такі дослідники, як Ф. де Сосюр, О.О.Потебня, В.Ченьковський, Т.О.Грідіна, В.А.Магін та ін. Хоча феномен народної етимології вже більше ста років привертає увагу лінгвістів, нерозв'язаними залишаються багато питань, починаючи від визначення меж даного явища й закінчуючи створенням його класифікацій [15; 16; 4; 5; 11; 1]. Дотримуючись думки про те, що народна етимологія – це осмислення в народній мові етимологічного складу незвичних слів (частіше запозичених) і зближення їх з відомими словами за значенням (іноді й за формою) на основі зовнішньої звукової подібності (в окремих випадках і за підтримки семантичних ознак), спробуємо вивести типологію народноетимологічних зіставлень у макроепідигмах рослинних номінацій.

Незважаючи на розмаїття ознак, закріплених у структурі лексичних значень слів, у процесі їх народноетимологічної мотивації актуальними виявляються смислові компоненти, що регулярно представлені як номінативна основа утворення лексем тієї тематичної сфери, до якої вони належать. Народна етимологія виявляється в руслі типових тенденцій, які визначають особливості формування мотиваційних значень слів відповідної тематичної групи [4, с.39; 1].

Семантичну основу народноетимологічних мотивацій досліджуваних назв рослин становлять такі ознаки:

1. Наявність характерних рис зовнішнього вигляду й тактильні властивості.

Слово *бавовна* через чеську й польську мови запозичено з німецької. Німецьке *Baumwolle*, у свою чергу, утворено від *Baum* "дерево" і *Wolle* "вовна". На українському мовному ґрунті така його форма зумовлена зближенням зі словом *вовна* очевидно за подібністю пухнастого волокна цієї рослини до вовни [6, Т.І, с. 107].

2. Емоційно-психологічне враження від загального зовнішнього вигляду.

Запозичене з турецької мови малозрозуміле слово *арнаутка* (сорт пшениці) зазнало зближення з лексемою нашої мови – *гарний*, внаслідок чого з'являється його видозмінена діалектна форма – *гарнівка* [6, Т.І, с.86; 12, с.73].

3.Нюхові властивості.

Щодо походження слова *бузина* існує багато наукових версій, але жодна з них не пов'язує його з діалектними лексемами *бздіти* і *бзіти* ("смердіти"). Існування в українських говорах діалектних форм на позначення бузини чорної (*бзина*, *бздина*, *бзиско* та ін.) вказує на те, що у свідомості людей дана флороназва хибно пов'язується з дієсловами *бзіти* і *бздіти*. Очевидно, це зумовлено сильним різким запахом цієї рослини [12, с.78].

4. Нюхові й отруйні властивості.

Флоролексема *дурман* (запозичення з тюркських мов; "кінські ліки", "ліки, зілля") формально зближується зі словами *дурманити, одурманюючий, дурний* тощо при підтримці таких ознак, як одурманюючий запах цієї рослини і її отруйні властивості [4, с.51; 6, Т.ІІ, с.148].

5. Час зростання.

Іншомовна флоролексема *нарцис*, асоціюючись із діалектною назвою місяця березня – *марець*, у який ця рослина розцвітає, розвинуло діалектну (поліську) форму *марцис* [12, с.74].

6. Місце зростання.

На Поділлі існує легенда про те, що в давнину, рятуючи людей від ворогів, у трясовині загинули дівчата. На тому місці з'явились зелені кущі з віночками білих квітів. Їх назвали *калиною* від назви болотяного калу, де вони виросли [7, с.29]. Етимологічний словник української мови теж виводить лексему *калина* від *kalъ* – "мокра земля, болото, драговина, грязь" і пояснює назву цієї рослини її вологолюбністю й поширенням на болотистих місцях [6, Т.ІІ, с.350].

Наведені випадки є проявом народноетимологічних зближень слів, які виникають внаслідок формально-семантичних асоціацій та характеризуються логічною (*бавовна, марцис* та ін.) і експресивно-емоційно-оцінною (*дурман, бзина* тощо) мотивацією. Однак трапляється і формальне асоціювання лексем, яке не опирається на семантичні ознаки слова-прототипа. Так, у волинських говорах фіксується діалектна назва рослини *блават – глават*, яка виникла під впливом хибного сприймання зв´язку цього слова з лексемою *глава (голова)* [12, с.73]. Назва рослини *ромен* народною етимологією помилково пов´язується з *рум´яний* або *румун* (національність), флороназва *горобина – з горобець* (пор. її поліські назви *веребей, веребець* і т. ін.) [12, с.73, 78]. А одна з легенд, записана в Бердянському повіті, так розповідає про походження флористичної назви *тютюн*: "Зупинились у степу чумаки й почали варити вечерю на могилці, яка поросла якоюсь особливою травою. Коли потім трава ця від вогню підсохла й загорілась, один чумак, вражений невідомим доти ароматом, що поширювався довкіл, з подиву вигукнув: "Ти ба!". Нерозчувши як слід, другий чумак, украй здивований, перепитав: "Табак?" – "Тю-тю" – затюкав на нього перший. – "Тютюн?" – знову спантеличено перепитав той, знов не розчувши. З того часу і стали називати нововідкрите зілля табаком і тютюном" [8, с.294].

На різних формально-семантичних асоціаціях досліджуваних слів базуються й гіпотези етимологів про походження лексем (*берека* [6, Т.І, с.173], *гриб* [6, Т.І, с.592], *дереза* [6, Т.ІІ, с.37], *апорт* [6, Т.І, с.80] тощо). Наприклад, перелічимо окремі версії походження слова *апорт* (сорт яблук), подані в Етимологічному словнику української мови [6, Т.І, 80]:

1) через польську мову запозичено з середньоверхньонімецької (*apfalter* "яблуня");
2) джерелом слова є португальська лексема *Oporto* – назва міста в Португалії;
3) утворено від назви річки в Чернігівській області – *Опороть*;
4) пов´язане з російським *порить, пореть* ("товстіти, жиріти");
5) зумовлене українським *спорий* ("великий, чималий").

Деривати, які є похідними від назв рослин і зазнали впливу народної етимології, характеризуються неоднорідністю в тематичному плані та розмаїттям семантичних ознак, покладених в основу їх народноетимологічного переосмислення:

І. Назви рослин:

1. За смаковими властивостями.

Слово *кизлик*[2] ("сорт слив") виникло внаслідок контамінації слів кизил і *кислий* [6, Т.ІІ, 430]).

2. За тактильними властивостями.

Існує легенда про походження назви слова *тернина* 1 ("те саме, що терен1" [14, Т.Х, с.92]). У ній розповідається, що в давнину цей кущ називався інакше, бо не мав колючок, а лише поживні й смачні плоди. Ліньки було людям їх обривати, і тому

ламали вони ці плоди разом із гілками, завдаючи шкоди рослині. І тоді пішла вона до богів просити поради: "Бідні ми, кущі, на землі, ой бідні. Зобижають нас люди, як хто хоче. Стоїмо при дорозі, тож хто не йде, то терне і обломить… Терне й на… Обломить та й викине без користі. Не дасть плодам дозріти". І тоді боги зробили цю рослину колючою й вона почула від них у відповідь: "Ану тепер, люде, терни! Терни, на!". З того часу як тільки восени "терни" кущ, а він тобі сторицею – "на" [7, с.20].

3. За місцем зростання.

Слово *бобівник*[2] ("рослина") є результатом видозміни форми *бобрівник* (похідне від *бобер*, що позначає болотяних рослин, біля яких живуть бобри), зближеної із назвою *бобівник*, що означає також болотяних і водяних рослин [6, Т.І, с.217]).

4. За подією, яка начебто відбулася на місці її зростання.

Науковці виводять назву *татар-зілля* від того, що цю рослину колись занесли до нас *татаро-монголи* [13, с.113], а народна легенда розповідає, що *татарське зілля* виросло на тому місці, де колись наш юнак убив *татарина* [7, с.22].

ІІ. Назва тварини за особливостями її кольору.

Лексема *гливляк* ("кажан, лилик") є результатом контамінації слів лиляк ("кажан") і *гливий* ("сіро-жовтий") [6, Т.І, с.524] (остання лексема деривaційно пов'язана зі словом *глива* "сорт груші").

ІІІ. Назва особи за її внутрішніми якостями.

Слово *дубелець* ("тубілець") виникло внаслідок видозміни слова тубілець під впливом форми *дуб* у значенні "дурний чоловік" [6, Т.ІІ, с.139].

IV. Назва предмета за матеріалом, з якого він виготовлений.

Іменник *лозниця* ("піч для сушіння фруктів (використовується в саду); вид примітивної плодосушарки") – результат видозміни слова *озниця* ("сушарка; димохід") під фонетичним впливом лексеми *лоза*, оскільки основною частиною сушарки є сітка, сплетена з лози [6, Т.ІІІ, с.381].

V. Назва релігійного свята за часом, на який воно припадає.

Іменник *Маковій*[1] ("назва дня 14 серпня, коли відзначається церковне свято мучеників Маккавеїв" [2, с.505]) є видозміненою формою біблійного імені Маккавей (іудейський жрецький рід, який винищив Ірод) під впливом народної етимології через формальну подібність з "*мак віяти*", бо в серпні, коли відзначають це християнське свято, достигає мак [6, Т.ІІІ, 366].

Народна етимологія впливає не тільки на назву релігійного свята, але й на ритуальні дійства, які відбуваються під час його. Так, люди несуть до церкви на посвяту, окрім різноманітних квітів, великі голівки достиглого маку, а потім кладуть їх у хаті за образи, де вони зберігаються до весни. Весною мак розсівають по городі. Окрім звичайного городнього маку, посвячують у цей день і так званий мак-видюк або снотворний мак, який у народному знахарстві вживається як засіб від злих чарів. Ним обсипають довкола хати, щоб пропали "вроки та хитрощі відьми". Обрядовою їжею на Україні в день семи святих мучеників Маккавеїв є "шуліки" або "ламанці" (подрібнені коржі з маком, розтертим у макітрі) [3, Т.ІІ, с.236 – 237].

VI. Ознака за емоційно-оцінним сприйняттям.

У виразі "*малиновий дзвін*" ("дзвін приємного, м'якого тембру") прикметник *малиновий* зазнає хибного етимологічного зближення з лексемою *малина* за ознакою приємності [6, Т.ІІІ, с.372]. Вираз "*малиновий* дзвін" нами сприймається як образний троп. Однак його походження не метафоричне. В одному з бельгійських міст, яке називається *Малин*, є собор святого Ромуальда, знаменитий колись великою дзвіницею висотою в 98 метрів і школою дзвонарів, що знаходилась при ньому. Майстерність "*малинівських*" учнів була відома у світі, чим і пояснюється походження цього виразу

[5, с.41][11]

Вплив формальних асоціацій на встановлення деривaційних відношень між словами простежується і тоді, коли окремі деривати дослідники вважають похідними від подібних у звуковому відношенні слів за умови нез´ясованості їх мотиваційного зв´язку. Наприклад, лексема *гарбузинка* (“сорт груші”) виводиться із *гарбуз* [6, Т.І, 472].

Явища народної етимології назв рослин і їх похідних відрізняються не тільки за розмаїттям функціонально-тематичних груп і тим, що стало поштовхом до хибного асоціювання (формальні чи формально-семантичні асоціації), але й за багатьма іншими параметрами. Наприклад, за достовірністю етимологічних зіставлень вони поділяються на хибні (*глават (блават)* від *глава (голова)*) та історично правильні (*калина* від *кал*).

Спостерігаються випадки:

а) формального пристосування незрозумілого слова до зрозумілого без зміни значення першого (*лозниця, гливляк*);

б) формального зближення (без формальної деформації), яке супроводжується семантичними змінами в асимільованому слові (*малиновий* (дзвін));

в) формальної асиміляції лексеми-прототипа зі змінами в її значенні (Маковій[1]).

Слова, які зазнали впливу народної етимології, відрізняються за якісними й кількісними показниками. Скажімо, слово *гарнівка* (арнаутка) є більш мотивованим, аніж лексема *тютюн*. Етимологізуватись може або слово в цілому (*тернина, татар-зілля*), або його окремі сегменти (*марцис (нарцис + марець*); компонент *-ис* залишається немотивованим).

Причини народноетимологічної мотивації також є неоднаковими. З одного боку – це потреба у з´ясуванні внутрішньої форми слова і його поясненні (*Маковій[1], марцис, татар-зілля, тютюн)*, і, з іншого, окрім спроби виявити внутрішню форму номінативної одиниці – необхідність у більш зрозумілій і зручній у фонетичному відношенні назві (*гарнівка, дубелець*). Слова, які зазнали впливу асоціативних народноетимологічних зіставлень, розрізняються і за сферою вживання. Так, одні з них зразу ж при утворенні або з часом стають узуальними (*бавовна, Маковій[1]*), інші ж мають обмежену сферу вживання (діалектні утворення *лозниця, кизлик[2], бзина, бздина* тощо).

Отже, слова, що належать до аналізованих макроепідигм рослинних номінацій, активно входять у сферу народноетимологічних зв’язків. Явища народної етимології флороназв та їх похідних розрізняються за багатьма параметрами: розмаїттям функціонально-тематичних груп, достовірністю формально-семантичних асоціацій, причинами етимологічних зіставлень, сферою вживання лексем, які зазнали впливу народної етимології тощо. Перспективним видається дослідження народної етимології в макроепідигмах різних тематичних груп задля виявлення закономірностей такого явища, створення його комплексної класифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Введенская Л. А. Этимология и ее виды / Л. А. Введенская, Н. П. Колесников. – Ростов : Изд-во Ростовск. ун-та, 1986. – 96 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003.–1440с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу: у 2-х томах. – К. : Оберіг, 1991. - Т.2. – 1991. – 350 с.
4. Гридина Т. А. Проблемы изучения народной этимологии / Т. А. Гридина. – Свердловск: Свердл. пед. инст., 1989. – 72 с.
5. Державин Н. С. Народная этимология / Н. С. Державин // Русский язык в школе. – 1939. – №2. – С. 39 – 49.

[11] Етимологічний словник Української мови пов’язує вираз “*малиновий* дзвін” із лексемою *малий* (*маль*) – “молодняк овець” і первинне значення виводить як “властивий дзвіночкам, що їх вішають на шию вівцям” [6, Т.ІІІ, с.372].

6. Етимологічний словник української мови: у 7-ми томах. – К. : Наукова думка, 1982 – 2004.
7. Євшан-зілля. Легенди та перекази Поділля. – Львів : Червона калина, 1992. – С. 288.
8. Міфи України. За книгою Георгія Булашева "Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях" / пер. Б. Буряка. – К. : Довіра, 2003. – 383 с.
9. Пітель В. М. Типологія епідигматичних відношень полісемічних флороназв та їх похідних у лексиці сучасної української мови: дис. …кандидата філологічних наук : 10.02.01. / Пітель Віра Мирославівна. – Івано-Франківськ, 2005. – 317 с.
10. Покровский Л. А. Ложная этимология как одна из причин орфографических ошибок / Л.А.Покровский // Русский язык в школе. – 1981. – №2. – С.41 – 44.
11. Рождественский Ю. В. Общая филология / Ю. В. Рождественский. – М. : Фонд "Новое тысячелетие", 1996. – С. 60 – 64.
12. Сабадош І. В. Прояв народної етимології в українських діалектних назвах флори / І.В.Сабадош // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат: [тематичний збірник]. – Ужгород : Радянське Закарпаття, 1982. – С. 71 – 79.
13. Сабадош І. В. Формування української ботанічної номенклатури / І. В. Сабадош. – Ужгород: Ужгор. держ. ун-т, 1996. – 192 с.
14. Словник української мови : у 11-ти томах. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980.
15. Сосюр Фердінан де. Курс загальної лінгвістики / Фердінан де Сосюр. – К. : Основи, 1998. –324 с.
16. Cienkowski W. Teoria etymologii ludowej / W. Cienkowski. – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1974. – 149 s.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються прояви народної етимології в макроепідигмах флороназв. Явища народної етимології рослинних номінацій та їх похідних описуються за багатьма параметрами: розмаїттям функціонально-тематичних груп, достовірністю формально-семантичних асоціацій, причинами етимологічних зіставлень, сферою вживання лексем, які зазнали впливу народної етимології та ін.

***Ключові слова**: народна етимологія, макроепідигма, епідигматика, флороназва, формально-семантичні асоціації.*

The article investigates the people's etymology in the flora names macroepidigms. The author researches a lot of criteria of description of the people's etymology of "names of plants".

***Key words:** people's etymology, macroepidigm, epidigmatics, flora name, formal and semantic associations.*

Варвара Теклюк
(Вінниця)

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ Й НАРОДНА МУДРІСТЬ

Найважливішим творінням людськості (на жаль, і нелюдськості) в людині слугує її мислення, втілюване, закріплюване і виявлюване в її мовленні – усному (первинному, найоб'ємнішому) і в писемному, діалогічному й монологічному; також і такі мовні засоби, як *фразеологізми* (грец. *phrasis* – спосіб висловлювання і *logos* – слово) використовуються не тільки у всенародному, але й в освіченому індивідуальному мовленні, в усіх його стилях мови – розмовно-побутовому і художньо-літературному (щонайбільшою мірою), публіцистичному, обмежено в науковому, конфесійному й епістолярному стилях, майже зовсім не характерні фразеологізми для переважної більшості жанрів офіційно-ділового стилю мови й мовлення.

Словосполученням *фразеологізми в мові* засвідчується наявність їх у мові як у винятково своєрідному і всезагальному засобі комунікації, який знаходить свій вияв у всіх без винятку мовних одиницях (фонемах, морфемах, словах, словосполученнях, членах речення, в реченнях і т. ін., а словосполученням *фразеологізми в мовленні*

зорієнтовує на використання будь-ким фразеологізмів у своїх усних і писемних висловлюваннях.

Фразеологізми в українській мові (ще значно більшою мірою в російській мові) вивчаються здавна. Вперше і вже досить повно зібрані й витлумачені вони М.Номисом (1823 – 1900) у такій праці, як «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича і других. Спорудив М.Номис» [СПб., 1864]. Цей посібник містить понад 14,5 тис. приказок і загадок [9]. У радянські часи найбільший вклад у теоретично-наукове осмислення і характеристику фразеологізмів української мови внесли такі україністи, як Л.Г.Скрипник [7], Ф.П.Медведєв [5], О.С.Юрченко [11], М.Ф. Алефіренко [2], Л.Г.Аксентьєв [1], В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк [3], Ю.Ф.Прадід [6], А.Івченко [4], В.Д.Ужченко, Д.В.Ужченко [8]; особливої науково-пізнавальної уваги заслуговує «Фразеологічний словник української мови» [10].

Варто зауважити, що подальше вивчення фразеологізмів – проблема майже «вічна» і повсякчасно актуальна для лінгвістів-лексикологів, бо поява й використання фразеологізмів на нашій планеті не обмежена ні просторовими, ні часовими рамками. Певний зміст виражається фразеологізмами і компактно, й образно. Ними щонайвиразніше передається внутрішня сутність, дух і нев'януча краса мови в певних усталених формах – лексичних, морфологічних і синтаксичних.

Вдаємося до розгляду фразеологізмів (ідіом, фразеологічних одиниць, фразеологізованих сполучень слів) у публіцистичному тексті, який представлений на сторінках найпоширенішої, найбільш тиражованої газети в Україні – «Сільських вістей» (далі – СВ). Газета триразово видається кожного тижня (у вівторок, четвер, п'ятницю). В останньому на сьогодні виданні (п'ятниця, 19.12.2008) натрапляємо на деякий перелік фразеологізмів після заголовкового фразеологізму ***Кожне сільце має своє слівце***, а саме: *І подкова в меду відверне біду; І без півня розвидниться; У ведмедя десять пісень, і все про мед; Пішов Назар на базар корову купити, а жінка стоїть у хліві з відром, щоб її доїти* (це скоріш не фразеологізм, а розгалужене й виразно змістовне, напівобразне сполучення слів. Або: *Коли горить хата, ти не дивишся, якого кольору відро з водою тобі подають.* – газ. «Україна молода», 19.12.08); *Цей рік на хліб багатий, а для людей рогатий*. Фразеологізованими, крім уже тільки що розглянутих, можна вважати й такі комунікативної сутності поєднання слів: *Люди люблять зруйноване – легше розтягати; Бреше, отже, володіє певною інформацією; Більшість людей така, якою вигідно їм бути; Луплять депутати і громадяни один одного – громадянське суспільство в муках народжується* (СВ, 15.12.08).

Основний об'єкт нашого стислого огляду становлять *фразеологічні одиниці,* які найбільш повний і сконцентрований вияв знаходять у прислів'ях і приказках, у так званих крилатих висловах тощо. *Прислів'ями* вважаються стійкі вислови, переважно речення фольклорного походження, якими образно фіксується практично-мовленнєвий досвід народу, оцінне сприймання ним певних типових дій, явищ. *Приказки* – мовні й мовленнєві одиниці, які невиразно відмежовані від прислів'їв, використовуються як стійкі вислови фольклорного змісту і звучання, котрими, однак, на відміну від прислів'їв, виражається думка частково незавершена, незамкнена, дещо стандартна, часто повторювана за певних умов і в певних контекстах: *Більше щастя, як розуму; Хоч стій, хоч падай.* Також і *крилаті вислови – це* влучні вислови, звороти мови, навіть окремі слова, які часто належать видатним особам: *Глас вопіющого в пустелі; Усе тече, все змінюється* (вислови з античних часів); *Іду на ви* (князь Святослав); *Всякому городу свій нрав і права* (Г. Сковорода); *Слово, чому ти не твердая криця?* (Леся Українка) та ін.

Фразеологізми (фразеологічні одиниці, особливо ідіоми – *замилювати очі, пекти раки* та ін.) – це винятково виразна окраса й багатство мовлення будь-кого

(певна річ, за умови, коли кожен фразеологізм використовується з властивим йому значенням, доречно, вмотивовано з погляду стилістичного, функціонального).

У сучасному світі (також і в Україні) засоби масової інформації (ЗМІ), преса, радіо, телебачення, особливо газети, продовжують залишатися потужним джерелом знань і формування на цій основі громадської думки. У цьому процесі досить помітна роль належить і доцільному з усіх поглядів використанню фразеологізмів на сторінках газет. Це й становить об'єкт і таку ж мету цієї статті, які полягають у хоча б частковій характеристиці фразеологізмів у газетному мовленні – саме на його досить зрілому, стилістично вмотивованому вияві в газеті «Сільські вісті». У розглядуваних нами газетних текстах використовуються як традиційні, вже здавна відомі фразеологізми (прислів'я, приказки та інші різновиди цього плану), так і інноваційні, які здебільшого створюються на основі певної структурно-семантичної перебудови вже здавна відомих фразеологізмів.

Поява багатьох фразеологізмів і дотепер залишається нез'ясованою, такою ж, мабуть, і залишиться й назавжди. Наприклад, про осіб, які добре обізнані з чимось, іноді кажуть: *Він на цьому ділі собаку з'їв* (чому саме собаку?); або інший ситуативний випадок: *Зробив із лемеша швайку* (тобто вчинив що-небудь незугарне).

Своїм змістом фразеологізми можуть стосуватися всього, що наявне в житті. Хоча б такі застосування фразеологізмів, особливо ідіом, які слугують засобами вираження явищ розумової діяльності людини: *ламати голову, сушити мозок, перебирати в пам'яті;* її психічного стану: *сам не свій, бути на сьомому небі, на дибки ставати;* взаємин з іншими особами: *посадити в калюжу, дати прочухана;* стану організму: *зуб на зуб не попадає, носом клювати;* різних оцінок певних явищ, прикмет мовців: *на розум не багатий, як сніг на голову* і т. ін.

Розвиненою є синоніміка в системі фразеологізмів: *дати тягу = дати драла = накивати п'ятами = взяти ноги на плечі = намастити п'яти салом;* фразеологізовані синонімічні мовні одиниці: *ні те ні се = ні риба ні м'ясо = ні пава ні гава = ні швець ні жнець* (використовуються у функції окремих членів речення, через що слова в таких сполученнях слів не розмежовуються пунктуаційно, жодним із розділових знаків). Особливо по-синонімічному частотні дієслова зі значенням *говорити,* що й зрозуміло, бо спілкування з іншими – постійна потреба людини; лише два-три приклади явищ цього плану: *Він* ***не заводив мову*** *про створення спеціальної комісії...* (СВ, 11.12.07); *В усіх куточках держави якось підозріло* ***не подають голосу*** *виборчі комісії* (СВ, 11.12.07). У художньому мовленні, меншою мірою – в розмовно-побутовому, в деяких жанрах публіцистики просторо заявляє про себе: а) полісемія фразеологізмів *(устромляти палиці в колеса – ставити підніжку – ставати поперек дороги – повисати каменем – тягти назад,* напр.: *Певна інтрига то з'являлася, то зникала навколо позиції Віктора Ющенка, але знаходились ті,* ***хто вставляв палки в колеса.*** *(*СВ, 11.12.07); б) антонімія: *Добрі діти на ноги поставлять, а лихі – з ніг звалять* (17.11.07): синонімія предикативних частин у складносурядному реченні.

Немає, мабуть, фразеологізмів, які були б нейтральними з погляду емоційного. Зазвичай щонайбільшою експресією сповнені фразеологізми, які своєї змістової та емоційної крилатості набули в творах письменників і в таких же вимірах використані в газетно-публіцистичному тексті: *Невже в нашій державі* ***не лікують колін і сердець,*** *чи в цих панів якісь особливі органи, які не піддаються вітчизняній медицині? Чи, як писала поетеса* [Леся Українка], ***«у панів і кров блакитна»?*** (СВ, 16.07.07).

Своєрідною художньою окрасою публіцистичного мовлення також слугує доцільне використання в ньому засобів *конотації* (лат. *ко..., ком..., кон...*– префікс, який вказує на об'єднання, сполучуваність, сумісність чого-небудь, і *notare* – позначати), тобто додаткових семантичних і функціональних відтінків, які нашаровуються на основне значення фразеологізмів, надаючи їм певної експресії,

емоційності, колориту, забарвлення, тональності: *Вийшло з того керівництва* ***ні сенде, ні тенде****. Точніше саме те, що зазвичай виходить з усього, чим публічно переймаються нинішні мерські менеджери, –* ***ефективний пшик****;... Власне цей рейвах ділової репутації столичної супостасі килимкова* ***преса мовчить і німує, наче бички в томаті. Куди там пралі до ткалі*** (СВ, 04.12.08).

У багатьох фразеологізмах, переважно конотативного спрямування, на предметно-логічну інформацію, яка великою мірою характерна й для розмовно-побутового мовлення, нашаровується, з одного боку, загальномовна змістова сутність, а, з другого, – обарвлення таких фразеологізмів, часто ідіом, тією емоційністю, яке зумовлюється змістом використаних фразеологізмів в контексті речення: *живуть, як мед п'ють; завидки беруть; жаром палити; криги серед зими не випросиш; загнали на слизьке; кілком у горлі стоять; кривити душею; і за вухом не свербить; води в рот набрали; оббивати пороги; потрібна, як козі сідло; збити з пантелику; мов шило з мішка; співати на чужу дудку* (СВ, 02.10.07) та ін.

Розглянуті приклади фразеологізмів позначені досить виразними національно-українськими ознаками, вони типово українські, репрезентують собою неповторну українськість української мови; звернімо в зв'язку з цим увагу й на такі фразеологічні приклади-ілюстрації: *Одним комуністам* ***хотілося вареного, іншим – печеного.*** *Кожен мав рацію, бо хотів* ***жити на свій копил.*** *Сільський люд – специфічний.* ***Будеш солодким – з'їдять, гірким – не злюблять;*** *Дубровецький балансував посередині. Проте* ***спуску*** *хитрунам* ***не давав*** (СВ, 26.10.07); або: *Як Хома Хомою став, то й вітатись перестав; На втоптаній стежині трава не росте; Вродлива, та на лихо, вередлива; Старі коні без погонича додому прийдуть, а без чабана всі вівці в шкоді* (СВ, 14.12.07).

Знання фразеології пізнавально збагачує будь-кого, бо образно відображає мудрість, розсудливість, кмітливість, природну схильність або й велику відданість мовців не тільки певним національним цінностям, але водночас і цінностям всесвітнім. Тому в різних мовах тою чи іншою мірою використовують фразеологізми, які почуто в інших країнах і які перекладено українською мовою, сприймаються в ній як «свої», українські, наприклад: з румунської мови перейнято, зокрема, такі фразеологізми: *Поганий бур'ян і на камені виросте; Високий стілець легше перекидається;* у Молдові кажуть: *Скрипучий віз довго служить; Три речі погані: дощ у хаті, зла жінка і зубний біль;* засвоєння з французької мови: *Біда минулась – молитва забулась; Краще жити без грошей, ніж без друзів; Чим більше кухарів, тим гірша каша* і т. ін.

У «Сільських вістях» подекуди натрапляємо на поетичні рядки, які насичені фразеологізмами, котрими посилюється зміст висловлюваного, його емоційна сутність, зорієнтованість: ***А горщики ліпили не святі,*** *Тож горщики і тріснули оті; Підкова на щастя прибита з коня, що* ***відкинув копита****; Руки є,* ***макітра варить*** *– Ну чому не куховарить?* ***Просто цур йому і пек!*** *Глузду профанація: Ми за кількістю аптек – найхворіша нація* (СВ, 20.07.08).

Окрему групу становлять фразеологізми порівняльного змісту – порівняльні звороти зі сполучниками *як, мов, ніби* та ін. та підрядні порівняльні речення: *Потрібен,* ***як козі сідло,*** пор.: *Потрібен,* ***як потрібне козі сідло****); словом,* ***як ножем полоснуло****; говорить,* ***як у воду дивитися****; злі,* ***мов шакали****; ні слова,* ***немов води в рот набрав*** (СВ, 26.10.07).

Фразеологізми об'ємно різноманітні з погляду структурно-синтаксичного. Вони, зрештою, представлені майже в усіх різновидах речень (крім, звісно, однослівних речень, якими бувають односкладні номінативні речення і такі ж (однослівні) безособові речення: *Пішла луна гаєм* (СВ, 09.11.07) – структура двоскладного речення; *Не шукай ковбаси в собачій буді. Як хочеш добре спати, запхай турботи в чобіт* (СВ, 16.11.07) – односкладні означено-особові речення; *Дісталося на горіхи* (СВ, 19.07.07) –

односкладна безособова структура речення; *Горілка не дівка, а мачуха – не мама* (СВ, 30.07.07) – складносурядне речення; *Де багато диму, там мало тепла* (СВ, 18.09.07) – складнопідрядне речення із підрядним мети; *Роззявив рота, ніби ворота – не хотів городити плота* (СВ, 28.12.07) – безсполучникове складне речення; *Осла впізнає кожен, хто побачить вуха, а дурня – як його послуха* – складне речення із сурядністю і підрядністю. Чим речення словесно розгалуженіше, тим нерідко більше в ньому фразеологізмів, які, однак, нечітко виявлені, скоріше становлять фразеологізовані складні конструкції.

Як про це вже частково мовилось, кожен із фразеологізмів-ідіом здебільшого становить окремий член речення: *Особливо **лізе зі шкіри** наше беззаконня* (СВ, 11.07.08): виділена частина цього речення – присудок; *В ці царські тенета ще не заходила **ні одна жива душа*** (СВ, 05.10.07) – кількаслівний підмет.

Активним є процес семантичного оновлення фразеологізмів, наповнення їх сучасними інноваційними сегментами, одиницями: *Ото призначили нам голову, з таким **краще загубити, ніж знайти*** (СВ, 26.09.07); ***Біля розбитого** бюджетного **корита*** (СВ, 14.06.07); *Газ бюджету **не товариш*** (СВ, 22.08.07); *Покажи свій диплом, **і я скажу, хто ти*** (СВ, 09.12.07); *Скажи мені, що ти читаєш, і я скажу, що ти вже прочитав* (СВ, 22.02.07); *І бандити цілі, й правоохоронці ситі* (СВ, 06.02.07); *Що у політика в голові – видно з його банківских рахунків* (СВ, 09.11.08); подібні вислови становлять не власне фразеологічні поєднання слів, а тільки фразеологізовані. Кількість їх активно зростає: цього вимагає ускладнення сучасного українсько-державного життя безліччю явищ, серед яких немало й соціально-негативних реалій. Звернімо увагу й на такі, досить виразно каламбурні фразеологізовані вислови: *Олігархи – це ті самі люди, котрі забули, хто такі люди* (СВ, 11.12.07); *Найбільше говорять ті, кому нема чого сказати* (СВ, 09.07); *Чим смішніші у людей зарплати, тим рідше вони сміються* (СВ, 26.10.07); *Хочеш бути паном – стань слугою народу* (СВ, 26.10.07).

Вивчення фразеологізмів у публіцистичному мовленні вагомо переконує в тому, що фразеологізми, попри свою стійкість у всенародному мовленні, все ж підлягають певним, навіть досить розгалуженим змінам – структурно-семантичним і стилістичним: цього вимагають реалії нашого українського сьогодення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авксентьєв Л.Г. Сучасна українська мова. Фразеологія/ Авксентьєв Л.Г. – Харків: Вища школа, 1988. – 137 с.
2. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології / Алефіренко М.Ф. – Харків: Вища школа, 1987. – 133 с.
3. Білоноженко В.М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. – К.: Наукова думка, 1989. – 153 с.
4. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / Івченко А. – Харків: Вища школа, 1996. – 160 с.
5. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо / Медведєв Ф.П. – Харків: Вища школа, 1982. – 231 с.
6. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Прадід Ю.Ф. – Київ-Сімферополь, 1997. – 252 с.
7. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Скрипник Л.Г.– К.: Наукова думка, 1973. – 279 с.
8. Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови / Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
9. Українські приказки, прислів'я і таке інше… / Спорудив М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 764 с.
10. Фразеологічний словник української мови: у 2 кн. [уклад. В.М. Білоноженко та ін.]– К.: Наукова думка, 1993.
11. Юрченко О.С. Формування фразеологічного фонду української літературної мови кінця XVIII – початку XIX ст. / Юрченко О.С. – Харків: Вища школа, 1984. – 208 с.

АНОТАЦІЯ

У статті зосереджено увагу на висвітленні деяких суттєвих ознак української фразеології, значною мірою – на характеристиці інноваційних процесів і явищ у сучасній фразеологічній мовній системі та особливостях функціонування фразеологізмів у публіцистичних текстах.

Ключові слова: *фразеологізм, прислів'я, приказка, публіцистичне мовлення.*

In the article special attention is given to the investigation of some essential signs of Ukrainian phraseology mostly to characterising innovation processes in the modern phraseological language system and peculiarities of function of phraseologisms in the publicistic texts.

Key words: *phraseologism, proverb, saying, publicistic speech.*

Валентина Тимкова
(Вінниця)

УДК 811.161.2`37

МОВНІ ПРОЦЕСИ В СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ

У сучасному глобалізованому постіндустріальному світі термінологічна лексика становить ту частину словника, розвиток якої відбувається найбільш інтенсивно. Оскільки терміни формуються на ґрунті загальнонародної мови, то їх не можна розглядати чи оцінювати ізольовано від розвитку українського суспільства та сучасної української літературної мови [2, с.5].

Науково-технічний прогрес, перебудова соціально-економічної й політичної системи в країні насичують нашу мову новими поняттями, термінами. Пошуки власних мовних засобів для передачі нових понять зумовлювали появу авторських неологізмів, одні з яких витісняли запозичені терміни, а інші з часом зникали, не здобувши поширення. Систематизацію та стандартизацію терміносистем учені різних шкіл і регіонів оцінюють по-різному. Одні намагаються повністю відновити термінологію 20-х років XX ст., інші – надто захоплюються запозиченнями з європейських мов. В обох підходах є як позитивні, так і негативні моменти. Відомо, що штучна реставрація, нав'язування діалектних, застарілих термінів, власних уподобань призводять до самоізоляції не лише наукової мови, а й самої науки, з одного боку, а з іншого – надмірне захоплення іншомовними термінами може призвести до втрати національної мовної самобутності.

Предметом нашого дослідження є лексико-семантичний аналіз сучасної термінології банківської справи. **Об'єктом** послужив фактичний **матеріал**, представлений у Словнику банківських термінів А. Загороднього, О. Сліпушко, Г.Вознюка, Т. Смовженко.

Ставимо за **мету** – проаналізувати активний процес шляхів формування сучасної термінології банківської справи, що постійно перебуває у центрі уваги дослідників, виявити вплив запозичених з інших мов термінів на динаміку розвитку словникового складу, на стилістику сучасної української літературної мови. На думку одних, „...виникнення нових термінів відбувається за тими ж законами, що й виникнення нових слів загальнолітературної мови" [7, с.29], інші ж вважають, що „...терміни не виникають і не з'являються, а створюються ... термінотворчість у наш час – цілком свідома мовна діяльність" [8, с.57].

Термінотворчість на сучасному етапі – це свідомий керований мовний процес, який передбачає узгодження будь-яких термінів з основними законами мови, доцільність запозичень, уникнення синонімії, насиченості термінології численними

мовними покручами тощо. Навколо питання відбору кращих термінів точаться постійні гострі дискусії. Останнім часом іде активне відновлення забутих діалектизмів, переосмислення старих слів, народних назв, що побутують у розмовній мові, які свого часу не прижилися в термінології й тепер не сприймаються, або ж введення в обіг штучно створених новотворів та невдалих кальок, що не відповідають вимогам, які ставляться до термінів. Прагнучи до максимальної українізації існуючої термінології, окремі мовознавці втрачають почуття мовної реальності і пропонують або ж давно забуті терміни зі словників 20-30-х років, або ж власні новотвори, які в реальному вжитку не зустрічаються. Так і з'явилися українські медичні „терміни": *заштрик (укол), штрикала (шприц), шумило, квасило, бродило (фермент), дрібноживець (мікроб), прутень (статевий член), капшук (мошонка), чужоїд (паразит), надшкурень (епідерміс)* та ін., невдалі кальки з російської мови: *замісник алкоголю* замість *замінник алкоголю, забій головного мозку* замість *забиття головного мозку* та ін., які не збагачують українського термінологічного словника, а принижують роль національної наукової мови в житті суспільства і зменшують кількість бажаючих нею користуватися. Отже, працюючи над формуванням української наукової термінології, „...не можна доходити до пуризму, до заміни давно функціонуючих і усталених найменувань словами, витягнутими із забуття, які у свій час виконали свою функцію, а зараз викликають подив" [5, с.147]. У той же час не слід надмірно захоплюватися вживанням іншомовних термінів, а дотримуватись у цьому питанні золотої середини.

Процес творення і відбору кращих термінів триває. Упорядкування української наукової термінології будь-якої галузі – це надзвичайно кропітка і відповідальна робота. Вона повинна проводитись лише у співдружності лінгвістів-термінологів та спеціалістів практиків конкретної галузі і враховуючи особливості національного термінотворення, зміст терміна та специфіку його вживання в галузі.

Головним джерелом формування термінології була і залишається загальновживана лексика як основа української літературної мови. Однак слід зазначити, що специфікою становлення термінології банківської справи є широке використання іншомовних запозичень, одним із чинників якого виступають глибокі зміни в економіці України та вихід нашої держави на міжнародну арену.

Якими ж шляхами формується сучасна термінологія банківської справи? Одним із шляхів поповнення банківської терміносистеми є термінологізація загальновживаної лексики. Так, слово *висновок,* увійшовши до складу термінологічного словосполучення *висновок аудиторський,* втратило своє первісне, надто широке значення і набуло нового – вужчого, спеціального („документ, що містить результати аудиторської перевірки"). Подібних змін зазнали й лексеми *друк, вільний, відплив* та ін. у словосполученнях *глибокий друк, відплив капіталу* тощо. Важливе місце займає активізація тієї термінологічної лексики, яка була вже представлена у мові (*каса, готівка, банк* тощо).

Одним із найпродуктивніших способів поповнення сучасної термінології банківської справи є запозичення з інших мов, оскільки з переходом України до ринкової економіки з'явилися нові поняття, явища, предмети, а на позначення деяких із них ще не виробилися відповідні українські терміни. Разом з тим існує чимало тотожних за семантикою термінів іншомовного і власне українського походження, які функціонують паралельно. Це й призводить до синонімії в термінологічній системі, що становить одну з особливостей формування банківської термінології нинішнього періоду.

Для розуміння тих процесів, які відбуваються під час становлення термінології, першорядне значення має лексико-семантичний аналіз. Щоб глибше вивчити лексику фінансової сфери, передовсім вважаємо за необхідне виділити основні тематичні групи у Словнику банківських термінів [4], наприклад: 1) економічні поняття і категорії

(авіста, брутто-прибуток, сеньйораж, вартість); 2) учасників (суб'єктів) банківської діяльності *(акціонер, кредитор, президент, гарант, дилер);* 3) назви процесів та операцій *(відновлення кредиту, мобілізація коштів, індексація, оприбуткування);* 4) фінансові інституції *(біржа, аудиторська фірма, Міжнародний комітет зі стандартів обліку, філія банку);* 5) види, методи, форми ведення банківської справи *(викуп підприємства, аукціон валютний, документ проти акцепту, жиро);* 6) способи і механізми здійснення банківських операцій *(леверидж, арбітраж, переказ грошовий, рол);* 7) банківську документацію *(вексель, індосамент, авіста, розписка боргова, акція);* 8) засоби реалізації фінансових відношень *(монета, валюта, бюджет, активи грошові, банкноти).*

Використовуючи названі тематичні групи банківської термінології, простежимо розвиток найважливіших лексико-семантичних явищ та спробуємо виявити їх специфіку. Однією з основних ознак терміна, що пов'язана з його природою, вважається однозначність. Проте термінологічна система мови, так само як і лексична, є дуже сприйнятливою до дійсності. Реалії змінюються і зумовлюють зміни в мові (особливо в лексичній, а надто в термінологічній системах). Особливо це яскраво виявляється в значенні слів, переважна більшість яких у нашій мові є полісемічними. Розглянемо явище багатозначності на прикладі банківської термінології. Так, лексема *бонус* має такі значення: 1) „додаткова винагорода, премія"; 2) додаткова цінова знижка, яку надає продавець за умови угоди (контракту) чи постійним покупцям"; 3) „комісійна винагорода за надання послуги щодо купівлі-продажу товару". Тут спостерігаємо своєрідне звуження, конкретизацію другого і третього значень порівняно з першим. У в такому слові, як *ампліція,* наявний протилежний процес – розширення значення: 1) „копія розписки про прийняття грошей"; 2) „копія певного акта".

Деякі терміни мають значення, що вже досить віддалені одне від одного, хоча вони ще не стали омонімічними, наприклад: *лаж* – 1) „різниця між курсами валют або комісійний збір, що стягується за обмін паперових грошей на монети або за обмін слабких валют на сильні"; 2) „зростання ринкового курсу валюти чи цінних паперів щодо їх номінальної вартості; 3) „підвищення ринкової ціни золота у грошовому еквіваленті"; 4) „те саме, що й *ажіо".* Якщо перше і третє значення слова *лаж* можна розглядати як близькі, що є виявом полісемії, то друге значення настільки віддаляється від розглянутих, що дає підставу швидше говорити про омонімічні відношення. Цікаво, що четверте значення терміна *лаж* вступає в синонімічні зв'язки із лексемою *ажіо.* Пор. значення слова *ажіо:* 1) "відхилення курсу валюти, акцій, векселів від їх номінальної вартості або паритету в бік перевищення"; 2) „комісійний збір, сплачуваний за обмін нерівноцінних валют або за обмін банкноти на металеві монети"; 3) „різниця в сумах валютного виторгу чи платежів, що виникає при зміні співвідношення між курсами валют оплати і національної валюти з моменту платежу".

Поняття, виражене словом *ажіо,* у свою чергу передає складні лексико-семантичні зв'язки перехідного типу між багатозначністю та омонімією. Так, між першим і третім значенням встановлюються полісемічні відношення, а друге стосовно першого і третього виступає омонімом. Подібне поєднання полісемічних й омонімічних зв'язків можемо спостерігати в термінах *чек, купон* та ін.

Слід звернути увагу на явище паронімії, що в мовознавстві трактується як різновид омонімії (пароніми – це слова, різні за значенням, але близькі за звучанням). На нашу думку, є підстави бачити в паронімії перехідне явище між полісемією та омонімією, оскільки пароніми виникають від одного кореня, ядро значення якого зберігається і в похідних словах, у той же час ці пари лексем набувають „протилежності" (своєрідної антонімії) у семантиці. Наприклад: *ліквідант* „кредитор, який пред'являє права чи вимоги до підприємства-боржника у разі його ліквідації" – *ліквідат* „юридична особа-боржник, до якої пред'явлено фінансові вимоги у разі її

ліквідації"; *гонорант* „особа, котра гарантує оплату векселя, зробивши на ньому поручницький напис" – *гонорат* „векселедавець, за оплату векселя якого поручився гонорант". Ми вважаємо, що паронімія в підсистемі банківських термінів ґрунтується на особливостях відношень у фінансовій сфері, коли учасники певної операції вступають у стосунки „суб'єкт – об'єкт".

Аналіз засвідчує наявність синонімії, яка загалом розглядається як „чуже" явище в термінології, оскільки кожне поняття повинне мати лише одну – точну назву. Термінологічні синонімічні ряди поповнюються за рахунок запозичень. Наприклад: *рамбурсувати* – „повертати, віддавати борг"; *пролонгація* – „продовження терміну чинності угоди"; *апреціація* – „підвищення валютного курсу" та ін. Названі лексеми тотожні за значенням і вживаються на позначення того самого поняття.

Теоретики сучасного вчення про терміни наголошують на зловживанні термінологією в сучасних наукових текстах, що виявляється в перенасиченні викладу малозрозумілими й зайвими термінами та неправдивим залученням термінів з інших наук [6, с.53].

Проаналізувавши фактичний матеріал, представлений у Словнику банківських термінів А.Загороднього, О.Сліпушко, Г.Вознюка, Т.Смовженко, можна зробити деякі попередні висновки. Стосовно термінології банківської справи зазначимо, що вона в цілому переживає ті самі основні процеси, що й уся термінолексика. Однак у виявленні таких лексико-семантичних явищ, як багатозначність, омонімія, синонімія, спостерігаємо певні особливості (різноманітне переплетення полісемічних, омонімічних, синонімічних зв'язків). У синонімії переважає такий її різновид, як бінарний ряд, що представлений своєю і „чужою" лексемами. Своєрідністю паронімії є творення парних різнозначеннєвих понять від слів одного кореня.

Слід зазначити, що активізація так званих „небажаних" явищ у банківській термінології (полісемія, омонімія, синонімія) зумовлена різкими змінами в реаліях нашого сьогодення та відповідно інтенсивністю становлення термінологічної системи сучасної української літературної мови. З уваги до сучасного особливо активного формування термінологічної системи нашої мови існує нагальна потреба поглибленого вивчення всіх її підсистем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу / Ф.Бацевич // Вісник Нац. ун-ту: «Львівська політехніка». – 2002. – № 453. – С.30-34.
2. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
3. Д'яков А.С. Основи термінотворення: семантичні та соціальні аспекти / Д'яков А.С., Кияк Т.Г., Куделько З.Б. – К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 216 с.
4. Загородній А.Г. Словник банківських термінів. Банківська справа: Термінологічний словник. / [Загородній А.Г., Сліпушко О.М., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С.] – К.: Аконіт, 2000. – 605 с.
5. Козирський В., Шендеровський В. Словник фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російський / Козирський В., Шендеровський В. – К.: Рада, 1996. – 934 с.
6. Селігей П.О. Сучасне термінотворення: симптоми та синдроми // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 48-60.
7. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке XI-XVII вв. / Ф.П. Сороколетов. – Л.: Наука. Ленинградск. отд-ние, 1970. – 361 с.
8. Толикина Е.И. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина. Лингвистические проблемы научно-технической терминологии / Е.И. Толикина. – М.: Наука, 1970. – 326 с.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто процеси систематизації та стандартизації терміносистем української мови банківської справи, послуговування лексичними та словотворчими засобами високорозвинутих

літературних мов, що робить її склад строкатим, поєднуючи в собі національні та міжнародні елементи.

Ключові слова: *термін, термінологія, термінологізація, терміносистема, термінотворчість, національне термінотворення, банківська справа, банківська термінологія, лексика фінансової сфери.*

The processes of systematization and standardization of terminological systems of Bank Business Ukrainian as well as usage of lexical and word-formative means of highly developed literal languages making its structure more variegated, combining national and international elements are reviewed.

Key words*: term, terminology, terminologization, terminological system, term-formation, national term-formation, Bank Business, bank terminology, financial area lexics.*

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ. ТЕОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

Наталія Бабічева
(Київ)

УДК 811.111'36-112

ДЕОНТИЧНА СИЛА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЕОНТИЧНОЇ МОДАЛЬНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ У. ШЕКСПІРА)

В останні десятиліття в сучасному мовознавстві помітний сталий інтерес до з'ясування природи універсальних мовних категорій. Досягнення вірогідних результатів у таких розробках, на наш погляд, неможливе без залучення принципів дослідження інших дисциплін гуманітарного знання. У цьому зв'язку ми вдаємося до процедурного апарату модальної логіки для аналізу деонтичної семантики, реалізованої різнорівневими засобами в мові ранньоновоанглійського періоду.

Спроби переосмислення лінгвістами вищеназваної логічної категорії поновлюють проблему взаємодії мови й мислення; стимулюють появу праць із питань реалізації окремих морально-етичних понять (наприклад, поняття «обов'язок»), що виступають як регулятори людської поведінки та діяльності, засобами мови. Новітні дослідження деонтичної семантики спричиняють реінтерпретацію категорії модальності, слугують підґрунтям для класифікації засобів її маніфестації. Низка зазначених питань зумовлює актуальність цієї статті, про що також свідчать зростання кількості робіт, присвячених деонтичній модальності в мові, та наявність певних якісних змін, що вирізняють розвідки з цієї тематики.

Історично інтерес до деонтичної модальності в лінгвістиці позначений спрямуванням на її вивчення лише в порівнянні або протиставленні до інших видів модальних значень [1; 4; 9; 12; 13; 15; 17; 18]. У подальшому граматисти вдаються до деталізації та урізноманітнення проблематики досліджень. Так, деонтичну модальність вивчають з урахуванням впливу особистості мовця як джерела "елементу волі", його соціального статусу, деонтичних установок або деонтичної картини світу на комунікативний процес [пор.: 5; 10; 11; 16]. Деонтичну складову також виокремлюють в семантиці фразеологічних одиниць різних видів [10]; досліджують діалектичну взаємодію норми та оцінки як підґрунтя для виникнення деонтичних значень [7]. Більшою варіативністю характеризується й матеріал розвідок: деонтична модальність вивчається на основі медичного, ділового й наукового дискурсів, фразеологічних одиниць сучасної англійської та російської мов, поетичних творів. Однак, попри наявність ґрунтовних розробок, присвячених деонтичній модальності, окремі питання й проблеми потребують подальшого уточнення.

Метою статті є визначення категорії деонтичної модальності з урахуванням здобутків досліджень останніх років і конкретно на матеріалі творів У. Шекспіра. Завдання пропонованої статті полягають у тлумаченні поняття "деонтичної сили" як комплексного диференційного чинника деонтичної семантики, дослідженні можливостей його використання для систематизації засобів реалізації деонтичної модальності в мові.

Основи вивчення деонтичної модальності як категорії некласичної логіки, що розглядає питання нормативних суджень, а також пов'язаних із ними понять –

"обов'язково", "заборонено", "дозволено", "байдуже", були закладені ще у працях Аристотеля та стоїків, середньовікових трактатах модистів, у розміркуваннях Г.Лейбніца, І. Канта [3, с. 5].

Поняття "деонтичний" (від грецьк. *deon* – обов'язок, правильність) уперше з'являється в роботі І. Бентама "Деонтологія, або наука про мораль" (1834). Основою деонтології як науки, на погляд філософа, виступає принцип користі, що позначається на сприйнятті певного вчинку як доброго або поганого, гідного або негідного, такого, що заслуговує на схвалення чи ні, залежно від його спрямування на збільшення або зменшення суми суспільного щастя. Отже, деонтологія передбачає необхідність відповідності людських вчинків моральним принципам, нормам, завданням яких виступає регуляція та оцінювання людської поведінки [3, с. 15]. У XX ст. зростання інтересу до проблем деонтичної логіки пов'язують із творчими надбаннями Е. Маллі та Г. фон Врігта. У праці останнього постульований принцип модальності, у межах якої виокремлено сімейство споріднених понять, що окрім традиційних (можливість, необхідність), включають також деонтичні та епістемічні різновиди. Слідом за Г.Лейбніцем, він підкреслює структурну подібність та можливість проведення аналогії між деонтичними та алетичними типами модальних значень. Г. фон Врігт уводить також поняття "нормативного тиску" як зовнішнього впливу сукупності безособових норм та правил на поведінку людини та "тиску авторитету" на позначення волевиявлення індивіду або групи індивідів, спрямованого на каузацію реалізації або нереалізації певної поведінки [2].

Скориставшись надбаннями логіки, що тлумачить деонтичну модальність як ознаку практичної дії з точки зору певної системи норм (звідси іноді – нормативна модальність) [8], сучасна лінгвістика запропонувала свої способи визначення та дослідження деонтичної модальності. Вивчення деонтичної модальності як одного із семантичних компонентів висловлення базується на її розумінні як характеристики "станів світу" (деонтичних ситуацій) з точки зору тієї чи іншої системи законів, правил, норм, принципів [пор.: 1; 4; 12; 17], що регулюють поведінку людини як члена окремого суспільства, носія певної культури, особистості з її індивідуальним світосприйняттям.

Посилаючись на аналіз модальних дієслів у німецькій мові, що був проведений Б. Гайне, Дж. Коутс наводить перелік основних компонентів та ознак деонтичної ситуації, а саме: сила F, що зацікавлена в реалізації або нереалізації дії, експлікованої в пропозиції, та характеризується "елементом волі" (у термінах О. Єсперсена); дія динамічного характеру, яка запропонована для виконання агенсом А; потенційний та нефактивний тип ситуації [13, с. 146].

Схожі властивості виокремлюють інші дослідники, наголошуючи, що важливим аспектом для деонтичних ситуацій є їхній потенційний характер, який виявляється в нереалізованості позначеної предикатом дії відносно референційного часу актуалізації деонтичної необхідності або можливості її виконання. Отже, ситуація відзначається ознакою нефактивності й імплікує вірогідність її пізнішого виконання [пор.: 9; 16; 18]. Потенційні ситуації можливості та необхідності зумовлюються детермінуючою ситуацію, яка включає до свого складу фактор (пор.: сила F), указуючий реалізацію зв'язку суб'єкта предметної ситуації та її ознаки [9, с. 125].

Фактор або певна сила F, що зумовлює появу компонента деонтичної необхідності або можливості в семантичній структурі деонтичної ситуації, наразі отримує різноманітні номінації та об'єм. Деонтичну силу як діагностичний чинник диференціації модальних значень розглядає, наприклад, Х. Неррог [16, с. 683], а про важливість існування джерела деонтичного значення та його потенційної сили пише Р.Ленекер [15, с. 272].

Ключовим поняттям, що репрезентує джерело деонтичної сили, на погляд І.М.Кобозєвої та Н.І. Лауфер, постає норма [6, с. 170] або система регулятивних правил. У тлумаченні авторів "Теорії функціональної граматики. Темпоральність. Модальність", деонтичній силі відповідає поняття "детермінуючий фактор", який може бути представлений а) службовими, юридичними, соціально-етичними нормами суспільства, що поширюються на сферу суб'єкта, оскільки він належить до певного соціуму або б) волевиявленням мовця [9, с. 132] (пор. "нормативний тиск" і "тиск авторитету" в термінології Г. фон Врігта).

Отже, поняття "деонтичної сили" поєднує в собі дві групи факторів впливу, що спричиняють реалізацію деонтичної семантики, а саме – безособовий нормативний тиск та імперативну волю людини. Вважаємо доцільним його використання із метою комплексного аналізу деонтичної модальності та різнорівневих засобів її вираження.

Важливість формування такого інтегративного погляду на деонтичну модальність пояснюється спрямованістю вже існуючих розвідок на вивчення окремих компонентів деонтичної сили. Так, наприклад, О.М. Кутяєва у своєму дослідженні контекстів деонтичної модальності фокусує увагу на понятті норми як соціально апробованої та закріпленої оцінки. У такому разі лінгвістичними маркерами деонтичної модальності виступають експліцитно або імпліцитно реалізовані компоненти норми (її зміст, суб'єкт, характер, умови її впливу). Виділені складники маніфестуються одиницями різних рівнів мови, за допомогою яких відбувається співвіднесення – оцінювання – конкретної ситуації з окремою нормою [7, с. 13]. Аналізуючи семантичну структуру фразеологічних одиниць в англійській мові, Т.П. Філічкіна пропонує реконструювання деонтичної картини світу як сукупності норм та правил поведінки індивідів, необхідних для функціонування в суспільстві [10, с. 4]. Норма в семантиці ФО виокремлюється шляхом виділення нормативного блоку інформації за допомогою когнітивно-модальних операторів ("заборонено", "дозволено" та ін.) [там само, с. 121].

Визначаючи деонтичну модальність за допомогою терміна "деонтичної настанови" як основного змісту соціальної орієнтації людини, що виступає як специфічний стан особистості, у якому виражається її суб'єктивне ставлення до суспільних обов'язків, внутрішні настанови, готовність реалізовувати належну поведінку, Н.Б. Шершнєва вводить у деонтичну ситуацію особистість – мовця, автора – як феномен соціуму, яка не сліпо підкорюється встановленим законам, а обмірковано їх інтерпретує та адаптує до нових ситуацій. Настанова відіграє роль специфічного психологічного та ідеологічного механізму, який виявляє та формує ставлення індивіда до соціальних норм, ролей, цінностей; і, разом з оцінними критеріями, займає провідне місце в системі етичних мотивацій людської діяльності та поведінки [11, с. 46].

Ураховуючи вищезазначене, ми пропонуємо розглядати деонтичну модальність як такий "стан світу", існування якого зумовлене наявністю в його семантичній структурі певної деонтичної сили. Деонтичну силу розуміємо як гарант переходу потенційної ситуації в актуальну, який може бути представлений імперативною волею людини (мовця або того, чию волю він реалізує) і безособовою нормою – законом, правилом, принципом, традицією або звичаєм та ін.

Проілюструємо використання поняття деонтичної сили як обов'язкової складової деонтичної ситуації прикладами (1)-(4):

(1) *ANTONY. Go Eros, send his Treasure after, do it, detaine no iot I charge thee <...> (Antony and Cleopatra, 2569 – 2574).*

(2) *CYMBELINE. <...>(By the power we hold) <...>Warre, and Confusion in Caesars name pronounce I 'gainst thee (Cymbeline, 3.1.1424 – 1448).*

(3) *ARCHIDAMUS. 'Beleeue me, I speake as my vnderstanding in-structs me, and as mine honestie puts it to vtterance (Winter's tale, 1.1.23 – 24).*

(4) *DUKE SENIOR. Most mischeeuous foule sin, in chiding sin: for thou thy selfe hast bene a Libertine as sensuall as the brutish sting it selfe, and all th' imbossed sores, and headed euils, that thou with license of free foot hast caught, would'st thou disgorge into the generall world (As you like it, 2.7.1039 – 1044).*

У прикладі (1) граматичним засобом реалізації деонтичної семантики виступає імперативна конструкція з іллокутивною силою наказу, експлікатором якої є лексичне значення перформативного дієслова *charge*. Отже, на перший план виходить вольовий компонент деонтичної сили, а облігаторний характер деонтичної ситуації є закодованим у контексті. За Г. фон Врігтом, адресат, на якого спрямоване волевиявлення, перебуває під тиском авторитету мовця як носія певного соціального та рольового статусу, а також отриманих у дитинстві настанов на підкорення як адекватної реакції на команди та вимоги. З одного боку, виконання наказів має певною мірою рефлекторний, механістичний характер. З іншого, спричинене прагненням отримати нагороду або уникнути покарання; розумінням того, що саме така поведінка є засобом досягнення "істинного блага", оскільки відповідає особистим цілям виконавця дії [2, с. 176-177]. Сам акт волевиявлення, який передбачає наявність у ньому когнітивного компоненту *("Я хочу..., бо я вважаю або знаю, що адекватною – нормативною – реакцією на мій наказ або вимогу є...")*, базується на усвідомленні норми "обов'язковість виконання наказу" як регулятора взаємодії соціально нерівних учасників спілкування.

Маніфестація деонтичної модальності у відповідній ситуації (2) також пов'язана з реалізацією імперативної волі мовця як джерела деонтичної сили за допомогою перформативного дієслова *pronounce* та вербалізованому лексичними засобами праву (*by the power we hold)* на актуалізацію такої ситуації. Тобто, у взаємодії двох компонентів деонтичної сили, питомої ваги набуває тиск авторитету, що ґрунтується на свідомому або несвідомому відчутті нормативного тиску.

Приклад (3) ілюструє відповідність мовленнєвої поведінки мовця певній нормі, що корегує процес комунікації, а саме: у спілкуванні слід чесно висловлювати свої думки. У цьому випадку норма реалізована за допомогою морально-етичного концепту *honesty* як регулятора мовленнєвої поведінки людини. Особистий компонент деонтичної сили переходить від спрямування волевиявлення на певного адресата у площину визнання норми шляхом її підтримання в комунікативній ситуації. Важливим для ситуацій, де норма виступає як джерело деонтичної сили, є усвідомлення творчого характеру моралі й "морального міркування", що виражається не лише в існуванні певної низки моральних норм та принципів у свідомості мовця, а й в умінні їх реінтерпретації, екстраполювання на інші життєві ситуації [14, с. 2]. У прикладі (3) залучення переосмислення норми виявляється в тому, що особисте розуміння ситуації виконує функцію інструкції, яка спрямовує мовленнєву поведінку мовця.

Акцентуація норми як джерела деонтичної сили в ілюстрації (4) відбувається за допомогою різнорівневих засобів. Наявність у лексичному значенні цілої низки слів – *mischeeuous foule sin, brutish* – негативної оцінної конотації реалізує невідповідність поведінки існуючим у суспільстві моральним принципам. Експлікації норми також сприяє вираження причинно-наслідкового зв'язку за допомогою сполучника *for.* Останній вводить підрядне причини, на підставі якої дія розглядається як ненормативна. Особистий компонент деонтичної сили є затемненим, його присутність виявляється лише у вербалізації норми людиною та оцінюванні певної дії, ситуації щодо її прийнятності згідно постульованої норми.

Отже, важливим для поняття деонтичної сили є розуміння її як взаємодії особистого (вольового) та безособового (нормативного) компонентів, що утворює континуум, в якому разом із затемненням особистісного компоненту – імперативної волі – відбувається висвітлення безособового й навпаки.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що тлумачення модальності через поняття "деонтичної сили" як диференційної ознаки деонтичної семантики, яка поєднує в собі особисте – вольове та безособове – нормативне в їх діалектичній взаємодії, є спробою комплексного підходу до вивчення деонтичної модальності. Його використання виявляється плідним для систематизації різнорівневих засобів реалізації деонтичної семантики, оскільки дозволяє згуртувати їх у дві групи за принципом домінування імперативної волі як особистого, суб'єктивного компоненту деонтичної сили або безособового нормативного складника як підґрунтя деонтичної модальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булыгина Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В.Булыгина, А.Д. Шмелев. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 576 с.
2. Вригт Г.Х. фон Логико-философские исследования. Избранные труды [Електронний ресурс] / Г.Х.фон Вригт. – Ч. 1. – Объяснение и понимание. – М., 1986. – Режим доступу до кн.: http://www.zipsites.ru/books/vrigt_issledovaniya/.
3. Герасимова И.А. Деонтическая логика и когнитивные установки / И.А. Герасимова // Логический анализ языка: Языки этики / Отв. ред.: Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко, Н.К. Рябцева. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 448 с.
4. Демьянков В. З. Логические аспекты семантического исследования преждложения [Електронний ресурс] / В.З. Демьянков // Проблемы лингвистической семантики. – М.: ИНИОН АН СССР, 1981. – С. 115 – 132. – Режим доступу до ст.: http:// www.infolex.ru.
5. Есперсен О. Философия граматики / The philosophy of grammar / О. Есперсен; [пер. с. англ. В.В.Парсек, С.П. Сафронова]. [3-е изд.]. — М.: КомКнига, 2006. — 404с. — (Лингвистическое наследие XX века).
6. Кобозева И.М., Лауфер Н.И. Семантика модальных предикатов долженствования / И.М. Кобозева, Н.И. Лауфер // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 169 – 175.
7. Кутяева О.М. Опыт лингвистического исследования контекстов деонтической модальности в английском деловом дискурсе: дис. … канд. филол. наук: 10.02.04/ О.М. Кутяева. – Абакан, 2006. – 183 с.
8. Лагута О.Н. Логика и лингвистика [Електронний ресурс] / О.Н. Лагута. – Новосибирск, 2000. – 116 с. – Режим доступу до кн.: http://www.philology.ru/linguistics1/laguta-00.htm.
9. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [Бондарко А.В., БеляеваЕ.И., Бирюлин Л.А. и др.]. — Л.: Наука, 1990. — 263 с.
10. Филичкина Т. П. Деонтические нормы в семантике фразеологических единиц русского и английского языков: на материале глагольных фразеологизмов, содержащих наименование головных уборов: дис. … канд. филол. наук: 10.02.19 / Т.П. Филичкина. – Орел, 2006. – 221 с.
11. Шершнева Н. Б. Семантика и прагматика деонтической модальности: функциональная характеристика в системе языка и текста: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.19 / Н.Б. Шершнева. – Краснодар, 2000.
12. A Comprehensive Grammar of the English Language [Quirk R., Greenbaum S., Leech J., Swartvik J.] – L.; N.Y.: Longman Group Ltd., 1985. – 1179 p.
13. Coates J. The Expression of Root and Epistemic Possibility in English // The Verb in Contemporary English: Theory and Description / Ed. by Bas Aarts and Charles F. Meyer. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – P. 145 – 156.
14. Johnson M. Moral Imagination: Implications of Cognitive Science for Ethics / 2nd edition. – Chicago – London: The University of Chicago Press. – 1997. – 287 p.
15. Langacker R. W. Foundations of Cognitive Grammar. – Vol. II. Descriptive Application. – Stanford: Stanford University Press. – 1991. – 589 p.
16. Narrog H. Modality, Mood, Change of Modal Meaning: A New Perspective // Cognitive Linguistics. – Vol. 16-4. – 2005. – P. 677 – 727.
17. Palmer F.R. Mood and Modality. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1986. – 328 p.
18. Verstraete J.-C. Subjective and Objective Modality: Interpersonal and Ideational Functions in the English Modal Auxiliary System // Journal of Pragmatics. – Vol.33. – 2001. – P. 1505 – 1528.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. The First Folio of Shakespeare (1623) [Електронний ресурс] // The Oxford Text Archive. Режим доступу: http://ota.ahds.ac.uk.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено спробу реалізації комплексного підходу до визначення деонтичної модальності через поняття "деонтичної сили" як диференційного чинника деонтичної семантики, що поєднує в собі особистий – вольовий та безособовий – нормативний компоненти в їх діалектичній взаємодії.

***Ключові слова**: деонтична модальність, деонтична сила, імперативна воля, норма.*

The article addresses the notion of deontic modality. It interprets this category through the notion of "deontic force" functioning as a differentiating factor, which combines two interlinked components such as the imperative will and the norm, the former being personal and the latter – impersonal.

***Key words**: deontic modality, deontic force, the imperative will, the norm.*

Мирослава Баган
(Київ)

УДК 811.161.2:81367.321

ВЗАЄМОДІЯ КАТЕГОРІЙ СТВЕРДЖЕННЯ/ЗАПЕРЕЧЕННЯ ТА ОЦІНКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Категорія ствердження/заперечення відображає ставлення мовця до повідомлюваного: за допомогою стверджувальної форми він подає зміст як істинний, за допомогою заперечної – спростовує істинність висловленого раніше або ймовірного судження. З огляду на суб'єктивно-репрезентативну природу ствердження й заперечення деякі мовознавці кваліфікують цю категорію як складову широкого поля модальності [1, с.88; 8, с.68,]. Прихильники вужчого трактування модальності розрізняють ці дві категорії, проте констатують між ними тісний зв'язок і взаємодію [10, с.109; 5, с.8]. Цю статтю присвячено дослідженню взаємодії категорії ствердження/заперечення з однією з важливих модальних категорій – категорією оцінки.

Категорія оцінки в сучасній українській мові досить багатогранна семантично й складна структурно, що уможливлює вираження різних видів оцінки. Проте, за визначенням дослідників, сфера будь-яких оцінних значень ґрунтується на опозиції „добре"/„погано" [4, с.204; 7, с.49-50]. І саме ця загальнооцінна дихотомія в мовленні часто збігається з бінарним протиставленням ствердження/заперечення. Зокрема, стверджувальні одиниці, підтверджуючи істинність якогось змісту, оцінюють його позитивно, а заперечні, навпаки, виражають негативне ставлення мовця до повідомлюваного або до співрозмовника, який помиляється. Дехто з дослідників навіть встановлює чітку відповідність на рівні комунікативних актів між ствердженням і схваленням та запереченням і несхваленням, позаяк стверджувальне висловлення маніфестує згоду із співрозмовником, а тому й позитивну оцінку його комунікативної діяльності, а заперечний комунікативний акт – навпаки, незгоду із партнером і негативну оцінку його переконань [9, с.130]. На нашу думку, поєднання ствердження й позитивної оцінки та заперечення й негативної оцінки поширене, але не однозначне явище.

Особливо яскраво таке поєднання в сучасній українській мові ілюструють одиниці, що функціонують як вторинні предикати істинності/неістинності відносно попередніх висловлень у рамках реального чи уявного діалогу, пор: *Правда!, Свята правдонька!, Саме так!, Істинно!, Брехня! Нісенітниця! Дурниці*! та ін. Стверджувальні вторинні предикати мають виразну позитивну конотацію на відміну від заперечних, які разом із запереченням передають негативну оцінку з різними емоційними відтінками:

зневаги, обурення, осуду. Напр.: 1-й чоловік. *А може, воно й справді так треба?* 2-й чоловік (гарячиться). ***Брехня**! Як то можна?* (М.Кропивницький); К о р н і й. *Нічого! Подумаєш, злякали. Я вісім пудів на плечі скину, а з сапою не вправлюсь?* ***Дурниці**!* (Люто гострить сапу). *Ми ще їм покажемо!* (О.Коломієць). Характерно, що заперечення з негативною оцінкою комунікативної поведінки співрозмовника в сучасній українській мові виражають вторинні предикати не лише у формі іменників – абстрактних назв, але й у формі дієслів (*– Яво! – кажу. – Там хтось є. –* ***Бреши**!* (В.Нестайко), субстантивованих прикметників (*– Але це ж убивати треба. Хто ж нам дозволить убивати поголів'я? – Тю,* ***дурний**! Убивати! Що це тобі – м'ясозаготівля, чи що. Це ж видовище*. (В.Нестайко), іменників – назв осіб за певною ознакою (*Здійми накривку зі склянки й подивися, що там є! – Ти* ***брехун**, Іліє! — кажу я йому. — У склянках від пива нема води!* (О.Кобилянська). Їх роль виконують також неозначені займенники: ***бозна-що, хтозна-що, казна-що, чортзна-що, невідь-що***, пор.: *– Чи ви пак знаєте, що наші студенти тільки й думають, як вони житимуть на баштанах і як їх жінки носитимуть їм обіди з дому, як вони будуть орать однією рукою, а другою книжку держать, а третьою писати докторські дисертації... –* ***Бог зна що** ви говорите! – сказала Степанида Сидорівна* (І.Нечуй-Левицький). Негативну оцінку таких заперечувальних висловлень часто увиразнюють стилістично знижені дієслова мовлення *верзти, плести, плескати, молоти, пасталакати, городити,* пор.: Р о м а н. *У книжках пишуть і достеменно викладають, що засухи відтоді настали, як повирублювали ліси та позамулювали річки...* Д е н и с. ***Чорт батька зна що плетуть***! (М.Кропивницький). Крім того, українська мова має широкий арсенал фразеологічних засобів, що виражають заперечення з виразно негативною оцінкою попереднього повідомлення, пор.: *не трави тюльку, бабусі старій розкажеш, батькові своєму розкажи, білими нитками шито, сон рябої кобили, сім мішків гречаної вовни, купи не тримається, від мертвого осла вуха, не вішай мені локшину на вуха* та ін. Напр.: Роман. *Це ви, діду, задрімали та до того ще постилися троє день...* Кирило. ***Батькові своєму розкажи**!* (М.Кропивницький); *– Коли перший раз крапати „плазму", завжди якісь малімони з пам'яттю... Буба сплеснув руками, вочевидь вражений бецеремонною брехнею. – І ти його ше слухаєш? Ти тільки вдумайся, шо він каже!..* ***Білими нитками шито**, хлопче!* (Л.Дереш); *Стрічку, яку не пускали на екрани, Леонід Ілліч подивився, сказав: добрий фільм, і його випустили. Пісня "День Победы", казали, що вона занадто проста... Леонід Ілліч послухав, сказав: добра пісня. Сьогодні "День Победы" – фактично неофіційний гімн свята... Чи може бути такою некультурна людина?* ***Сон рябої кобили**!* (Газета по-українськи, 18.12.2006). Отже, лексичні та фразеологічні одиниці, що функціонують як вторинні стверджувальні чи заперечні предикати, здебільшого пов'язують ствердження істинності з позитивною оцінкою, а її заперечення – з негативною. Слід зазначити, що негативно-оцінні предикати неістинності домінують над позитивно маркованими предикатами істинності. Їхнє семантичне й морфологічне вираження значно різноманітніше, що зумовлено, очевидно, особливістю людської психіки – гостріше реагувати на хибне, неправдиве, ніж на те, з чим людина згодна.

Негативну оцінку та заперечну функцію поєднують також різні типи напівфразеологізованих речень. Їхній початковий облігаторний елемент зазвичай поєднується з компонентом, вираженим лексемою з позитивною конотацією, яка в такій конструкції набуває негативно-оцінного значення. Широковживаними є речення, побудовані за фразеосхемами ***Теж/також іще..., Теж/також мені...***, пор.: *Перший поверх (стародавні часи) нам не дуже сподобався. Там не було нічого цілого – все куски якісь, уламки, череп'я бите. І найпочесніше місце займає зотлілий почорнілий шмат довбанки.* ***Теж іще цінність**! Я вам такого у нас на річці скільки хочете знайду* (В.Нестайко); *УП* [Українська правда], *краще друкуйте політичну аналітику. З*

економікою у вас завжди проблеми, випускаєте кого попало. ***Теж мені аналітична стаття*** (http://www.pravda.com.ua/news/2006/7/20/44853.htm). Вираження негативного оцінно-емоційного ставлення є основною комунікативною передумовою вживання таких синтаксичних одиниць. Проте негативна оцінка якихось визначень свідчить про незгоду мовця з ними, а відтак, про його непряме, некатегоричне заперечення, тобто заперечна функція, попри відсутність морфологічних показників заперечення, теж є іманентною, хоч і невизначальною ознакою аналізованих конструкцій. Регулярне вживання їх саме для заперечення посприяло закріпленню за ними статусу продуктивного засобу непрямого, але емоційного заперечення.

Активно поєднують негативне оцінно-емоційне ставлення та непряме, експресивне заперечення й напівфразеологізовані речення, побудовані за фразеосхемою ***Який (яка, яке, які) там ...***!, пор.: *Гімназія була в Златополі; восени і весною — болото, глибини якого і Гоголь не в силі описати. Залізниця?* ***Яка там залізниця!*** *Зі світом зв'язує балагула, якісь неможливі шкапи, візник зі сторінок Шолом-Алейхема* (О.Семененко). Таку ж синкретичну функцію виконують і риторичні питання перепитувального типу (пор.: *– Вони нам обіцяють життя? – розсміявся полковник. –* ***Яке це життя? Хіба це можна назвати життям?*** (Ю.Винничук); *Ще дитя не народилось, а батько відмовився од нього.* Безсмертний. ***Хіба то батько?*** *Запишеш своє дитя на моє ім'я* (М. Стельмах). Активне функціонування таких комплексних, модально складних одиниць свідчить про спільну суб'єктивно-модальну природу актів емоційно-якісного та істиннісного оцінювання повідомлюваного у формах ствердження чи заперечення.

Проте вільно членовані висловлення не завжди чітко співвідносяться з певною оцінкою. Оцінна структура висловлення складна і багатопланова, вона може поєднувати різні оцінні значення. Від природи позитивно-оцінний акт ствердження може бути нейтральним до співрозмовника й негативно-оцінним до того, про кого/що йдеться. Лексична негативність може повністю нівелювати позитивну налаштованість стверджувальної форми, пор: *–* ***О, проклятий світ, що примушує бідувати таких людей! О, мерзенне суспільство продажних душ****! – пристрасно, з обуренням вигукнув Смирнов* (В.Нестайко); *Офіцери приставали до них: "****Бач, як набухався, злодюга!****"* (Б.Лепкий). І навпаки, висловлення заперечного характеру можуть бути оцінно-нейтральними (пор: *– Я божеволію? – спитала, здригнувшись на звук власного голосу. –* ***Ні,*** *– незворушно озвався голос по той бік завіси* (О. Забужко) або навіть виражати позитивну оцінку мовця (пор: *– Всі були певні, що з тобою щось сталося, у Дніпрі втонув абощо. –* ***Ні, не втонув. Такі, як я, не тонуть****, – самовдоволення так і лізло з нього* (В. Нестайко).

Слід також зауважити, що в разі, якщо заперечення стосується компонента, вираженого негативно маркованою лексемою, то негатор не знищує негативної оцінності повністю, не переводить її автоматично у сферу позитивної оцінки. Як зазначають фахівці з нейролінгвістичного програмування, наша підсвідомість не сприймає заперечення і завжди фіксує те, що стоїть за негатором [6, http://www.rmes.de/Lib/lover/rmes/glava5.htm]. Отже, заперечення чиєїсь негативної оцінки або породжує своєрідний діалог оцінок (пор: *Я ж* ***не якесь дрібне ледащо*** (М.Стельмах) → *Хтось може вважати мене дрібним ледащем + Я не дрібне ледащо*), або відображає динаміку чийогось оцінного ставлення (пор: *Після чергової доччиної погрози, що вкоротить собі віку, мама махнула рукою й віддала єдину дитину „тому лобуряці". Хоча пізніше виявилося, що Серж аж ніяк* ***не лобуряка****, що таки має в голові не полову* (Сім'я і дім, http://www.simya.com.ua/articles/15/5509/).

Цікаво, що оцінні лексеми можуть зазнавати не лише граматичного, але й імпліцитного іронічного заперечення. Суть іронічного переосмислення полягає в нетиповому вживанні мовних одиниць із протилежним значенням чи конотацією, що

уможливлює нетривіальне експресивне вираження емоцій та оцінки. Водночас іронічні слововживання та висловлення виконують заперечну функцію. Особливо це помітно в діалогічному мовленні, пор.: – *То сватай Хівpю. Хівря доладна, як писанка.* – ***І вже доладна! Ходить так легенько, наче в ступі горох товче, а як говорить, то носом свистить*** (І.Нечуй-Левицький). Проте навіть окремі іронічні слововживання в монологічному тексті імплікують заперечення автора щодо зроблених кимсь раніше чи ймовірних оцінок, напр.: *Я ще й отримав вказівку – внести визначену кандидатуру до кадрового резерву, бо, виявляється, той „**достойник**” не перебуває навіть у кадровому резерві для держслужби* (Рівне вечірнє, 15.12.05); *„**Доброзичливці**” й не думали розлучатися з дармовими грошима. Продукція, яку правдами і неправдами збували в Росії та Білорусі, приносила маніпуляторам щедрі бариші... Загалом у такий спосіб бідних пенсіонерів кинули майже на 600 тисяч доларів* (Україна молода, 28.02.06); ***"Економічне чудо"*** *за Януковичем, або зростання без добробуту* (Українська правда, 16.02.06). Унаслідок іронічного слововживання виникає ніби здвоєний, дискутивний образ, що спонукає сприймача самостійно вирішувати, чиє визначення – цитоване автором чи іронічно заперечене ним – істинне.

Найчастіше в основі іронічного слововживання лежить емоційно-оцінна енантіосемія, коли позитивно марковані лексеми вживають з негативним забарвленням, заперечуючи наявність якоїсь ознаки в людині чи явищі. Так використовують передусім прикметники на кшталт *добрий, доброзичливий, щирий, теплий, привітний, чесний, благородний, перспективний*. Хоч серед іронічно вживаної лексики є й позитивно марковані іменники (*подвиг, тріумф, перемога, правда, шедевр, досягнення, комплімент, турбота, опіка, смакота*), і дієслова (*ощасливити, визволяти*). Напр.: ... *саме на Миколу „антикризова” коаліція поклала місію підготувати законодавче забезпечення цієї „**перспективної**” ідеї [імпічмент президента]* (Україна молода, 18.08.06); *Саме „схрещення” біології з марксизмом-ленінізмом стало найвидатнішим „**досягненням**” Трохима Лисенка...* (Україна молода, 13.05.06); *Із 1 вересня чиновники „**ощасливили**” нас підвищенням на 25 відсотків вартості електроенергії* (Україна молода, 08.09.06).

Імпліцитні заперечення на основі іронічного вживання негативно маркованої лексики трапляються рідше. Проте їх також уживають, якщо потрібно швидко й емоційно заперечити висловлену кимсь негативну характеристику, пор.: *Нам указували, які синтаксичні конструкції, слова, навіть звуки й літери є українськими, а які чужі, "націоналістичні", "**ворожі**", отже, не рекомендовані до вжитку* (Україна молода, 02.01.01); *Проте при цьому жоден із адресатів „**непристойної**” пропозиції не відмовився від участі в переговорах...* (Дзеркало тижня, 11–17.02.06).

У сучасній українській мові, крім випадків оцінної енантіосемії, зафіксованих у словниках, спостерігаємо виразну тенденцію до оказіонального іронічного слововживання для висловлення експресивного, але некатегоричного заперечення та полемічного ненав’язливого викладу протилежних оцінок[12].

Інший важливий аспект взаємодії категорії ствердження/заперечення з категорією оцінки полягає у використанні засобів заперечення для градуйованого вираження оцінки і навпаки – деяких оцінних одиниць для пом’якшення заперечення. Зокрема, ядерний граматичний негатор ***не*** бере активну участь у творенні градуйованих форм оцінки, пор: *гарний – непоганий – негарний – поганий; розумний – недурний – нерозумний – дурний*. Як зазначає Н.Д.Арутюнова, „нехудий – це і не товстий, і не худий”, бо „заперечення усуває протиставлення і „стикує” поляризовані значення в зоні норми, у якій вони все-таки диференціюються за мірою ознаки” [2, с.249]. *Нерадість* сприймається м’якше, ніж *сум*, *невиграш* – м’якше, ніж *поразка*, *недемократія* –

[12]Докладніше про це див. окрему статтю автора [3].

м'якше, ніж *тиранія, диктатура* тощо. Очевидно, саме з міркувань пом'якшення, некатегоричності викладу в сучасній українській публіцистиці з'являються оригінальні новотвори із заперечним афіксом ***не-***, пор.: *На мій погляд, є чотири причини, які можуть спричинити не "поразку", а, сказати б, "**невиграш**" Віктора Ющенка* (Телекритика, 24.07.04); ***Неуспіх** фільму в Берліні занадто очевидний, хоча Іллєнко, судячи з його недавнього виступу на телебаченні, схильний це заперечувати. Зрозуміло, те, що сталося, ще не означає повного фіаско картини як такої* (Дзеркало тижня 2 – 8.03.02). Отже, префікс ***не-*** у структурі багатьох похідних не лише вказує на згорнене заперечне судження (*Неуспіх фільму ← Фільм не мав успіху*), але й виступає засобом пом'якшення оцінки (*Неуспіх – це ще не фіаско*).

З іншого боку, розмовне мовлення засвідчує використання деяких речень з оцінним маркером для вираження пом'якшеного, непрямого заперечення. Наприклад, уживають *Я погано орієнтуюся в цій проблематиці; Я кепсько уявляю свою участь у цьому заході* для того, щоб не вдаватися до надто категоричних заперечних формулювань на зразок: *Я не орієнтуюся в цій проблематиці; Я не уявляю свою участь у цьому заході.* Н.Д.Арутюнова вважає, що такі речення з негативно-оцінними словами точно не реалізують ні ствердження, ні заперечення, але їх потяг до заперечення більший [2, с.214]. Дослідниця констатує, що „градаційна оцінка й заперечення йдуть назустріч одне одному: мінімум бажаної ознаки подається як її відсутність, а відсутність бажаної ознаки – як мінімум її наявності" [2, с.210]. Заперечні речення, справді, використовують для посилення експресивності й категоричності, коли йдеться про незначний вияв ознаки. Напр.: *Ти не розумієшся у цьому* замість *Ти погано розумієшся в цьому; Я не вмію готувати* замість *Я погано готую*. З огляду на це маємо підстави констатувати, що взаємодія оцінних засобів і форм заперечення має вихід у поле категорії експресивності та модального значення категоричності/ некатегоричності.

Отже, суб'єктивно-оцінний характер мисленнєвих актів ствердження/ заперечення та акту якісного оцінювання часто зумовлює перетин і взаємодію відповідно стверджувального типу висловлення і позитивної оцінки та заперечного типу висловлення і негативної оцінки. Найяскравіше таке поєднання істиннісної та якісної оцінки виявляють лексико-граматичні одиниці, що функціонують як вторинні предикати істиннісної оцінки попередніх висловлень і деякі синтаксичні конструкції напівфразеологізованої структури. Особливо продуктивним є поєднання заперечення та негативної оцінки, що зумовлено гострішою потребою людини реагувати на те, з чим вона не згодна.

Заперечення компонентів з позитивним чи негативним забарвленням не означає автоматичної зміни їхньої оцінної характеристики на протилежну, а слугує засобом відображення суперечності, діалогічності різних оцінок. Особливо вдалі полемічні образи, що передають протилежні оцінки різних суб'єктів, виникають на основі непрямого іронічного заперечення оцінно маркованих лексем. Взаємодія засобів експлікації заперечення та негативної оцінки також має вихід у сферу модальних значень категоричності/некатегоричності, оскільки заперечення часто виступає засобом градації оцінки, а оцінні компоненти сприяють пом'якшенню заперечення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л.: Наука, 1988. – 239с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341с.
3. Баган М.П. Заперечна функція іронічних слововживань у сучасній українській публіцистиці // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика". – Херсон, 2007. – Вип.5. – С.109-114.

4. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 226с.
5. Николаева М.Н. О соотношении семантического и прагматического аспектов отрицания (на материале англоязычных текстов публицистического стиля): Автореф. дис… канд. филол. наук: 10.02.04/ Моск. ордена Дружбы народов гос. лингв. ун-т. – М., 1995. – 26с.
6. Семінари з нейролінгвістичного програмування // http://www.rmes.de/Lib/lover/rmes/glava5.htm
7. Телия В.Н. Конотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 141с.
8. Теория функциональной грамматики: Темпоральность и модальность. – Л.: Наука, 1990. – 263с.
9. Хамзина Г.К. Утверждение-отрицание в их отношении к речевым актам аргументации и возражения // III Международные Бодуэновские чтения: И.А.Бодуэн де Куртенэ и современные проблемы теоретического и прикладного языкознания: труды и материалы: В 2 т. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006.– Т.1. – С.130-133.
10. Харитонова И.Я. Вопросы взаимодействия лексики и грамматики. – К.: Вища школа, 1982. – 160с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано стверджувальні та заперечні висловлення, що поєднують мисленнєво-мовленнєві акти ствердження й заперечення з вираженням певних оцінних значень.

Ключові слова: *стверджувальне висловлення, заперечне висловлення, оцінка, модальність, експресивність.*

In the article the affirmative and negative expressions which integrate cognitively-speech acts of the assertion and negation with expression of some estimated significances are analyzed.

Key words: *affirmative expression, negative expression, evaluation, modality, expressiveness.*

Алла Безноса
(Полтава)

УДК 81’276.16=161.2

МОДАЛЬНІСТЬ УВІЧЛИВОСТІ ТА ПОМ’ЯКШЕННЯ КАТЕГОРИЧНОСТІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У мовознавстві завжди спостерігався і спостерігається підвищений інтерес до категорії модальності. У лінгвістичній літературі модальність визначається як функціонально-семантична категорія, що виражає різні види відношення висловлювання до дійсності, а також різні види суб’єктивної кваліфікації повідомлюваного; вона є мовною універсалією [17, с.303], тобто – ставлення мовця до змісту його висловлювання, відношення змісту висловлювання до дійсності. Залежно від того, що підлягає оцінці – позамовна дійсність чи саме висловлювання – виділяють, відповідно два типи модальності: об’єктивна і суб’єктивна. Складну природу модальності в сучасній лінгвістиці розуміють як комплекс смислів, які витікають зі сторони мовця і відображають те, що виражається в диктумі, тобто ким, коли, кому, з якою метою, у яких умовах було щось сказано. М.Мірченко зазначає, що будь-яке висловлювання „виражає модальну семантику, яка зумовлена:

1) об’єктивним станом речей у світі й пізнанням такого стану мовцем-оповідачем;

2) суб’єктивним інтерпретуванням події, ситуації, факту дійсності в діапазоні можливості, наміру, вірогідності, необхідності, сумніву, категоричності;

3) настановою, комунікативним наміром мовця, його завданням передати об’єктивну (суб’єктивну) інформацію, дізнатися від адресата щось, спонукати його до чогось чи висловити бажання про щось;

4) емоційністю / нейтральністю, що супроводжує акт комунікації” [11, с.182].

У західноєвропейській лінгвістиці найбільшого розповсюдження отримала концепція модальності, запропонована швейцарським ученим Ш.Баллі, суть якої

полягає в тому, що в будь-якому висловлюванні можна виділити основний зміст (диктум) і його модальну частину (модус), у якій виражається інтелектуальне, емоційне чи вольове судження мовця по відношенню до диктума [2, с.44-45]. При цьому модус визначається як активна дія, яка здійснюється мовцем над диктумом. Мовознавець розрізняє експліцитний та імпліцитний модуси. Учений розглядає модальність як синтаксичну категорію, у вираженні якої головну роль відіграють модальні дієслова.

Центральною в трактуванні модусу французьким мовознавцем Е.Бенвеністом є ідея суб'єктивності в мові. Учений стверджує, що суть суб'єктивності полягає в тому, що мовець „привласнює" мову, співвідносячи її з моментом своїх мовленнєвих дій, з собою і своїм ставленням й оцінками ситуації [3, с.295-296]. Для вираження суб'єктивності в мові представлено цілий ряд засобів (лексичних, граматичних, просодичних).

Основоположником теорії модальності у вітчизняному мовознавстві правомірно вважають російського мовознавця В.В.Виноградова. Лінгвіст розглядав модальність як суб'єктивно-об'єктивну категорію, вважав її невід'ємною частиною речення і зазначав: „кожне речення включає в себе як важливу конструктивну ознаку модальне значення, тобто містить у собі вказівку на відношення до дійсності" [4, с.68]

Системний аналіз модусно-диктумного членування висловлювання здійснив український мовознавець В.Д.Шинкарук. Учений розглядає модальність як категорію, що „безпосередньо пов'язана з використанням речення в мовленнєвому акті. Вона прямо залежить від інтенції мовця, тому-то значення, які становлять модус речення, є в основному комунікативно-інтенційними. Ці значення накладаються на власне значення, модифікують їх і забезпечують актуальне прив'язання речення до референтної ситуації та введення його до тексту" [15, с.20-21]. Лінгвіст на матеріалі української мови визначив критерії розмежування та співвідношення категорій модусу і диктуму, обґрунтував взаємозв'язок лексичних, морфологічних та синтаксичних показників модусних і диктумних значень у структурі речення, установив типові модусно-диктумні структури висловлювання.

Великий внесок у вивчення та аналіз теорії модальності і способів її реалізації в мові та мовленні зробили В.Г.Адмоні, Ш.Баллі, О.В.Бондарко, В.В.Виноградов, Г.О.Золотова, Г.П.Нємець, В.З.Панфілов, В.М.Ткачук, Н.Ю.Шведова, В.Д.Шинкарук та інші. Учені в самій категорії модальності виділяють її підкатегорії: об'єктивну та суб'єктивну, зовнішню та внутрішню тощо. У науковому світі накопичився чималий досвід у дослідженні категорії модальності та засобів її вираження. Але поняття модальності ввічливості потребує подальшого вивчення.

Мета статті – розглянути поняття модальності ввічливості та описати способи зниження категоричності висловлювання в українській мові.

Модальність висловлювання виявляє себе подвійно: з одного боку, вона стосується мовця, метою якого є саморепрезентація, а також установлення соціального статусу адресата; з іншого боку – співрозмовника, коли мова йде про отримання певної реакції (позитивної / негативної) на повідомлення, коли є необхідність спонукати партнера по комунікації до виконання / невиконання певної дії. Тобто відбувається процес суб'єктивного кодування (адресантом) і декодування (адресатом) пропозиційного змісту висловлювання.

Ми пропонуємо розглядати модальність із двох позицій: надання можливості вибору здійснити / не здійснити запропоновану дію партнерові з комунікації (сфера ввічливості) або відсутності цього вибору, тобто „диктування умов". Нас цікавить перший момент дослідження. За допомогою функціонально-семантичної універсалії – категорії ввічливості – адресант, послуговуючись різноманітними мовними засобами, реалізує семантику суб'єктивного ставлення до адресата – ввічливості / фамільярності, категоричності / некатегоричності [14, с.60-61]. На думку О.А.Кострової, „ввічлива

мовленнєва поведінка структурується за допомогою: 1) звертання; 2) модусу мовленнєвої дії та 3) засобів створення бажаної тональності спілкування, уключаючи оцінні мовленнєві дії" [10].

Увічливість у межах модальності визначаємо як відсутність імперативності чи категоричності висловлювання, яке набуває модального забарвлення потенційності, а спонукання до дії носить імпліцитний характер. М.Н.Епштейн зауважує, що ввічливі люди не обтяжують один одного потребами, а делікатно надають можливість для їх виконання. *Мені потрібно, щоб ви зробили те і те, але я не примушую вас до цього, я залишаю за вами можливість зробити це за власним бажанням.* Необхідність, яку ми самі відчуваємо, адресується співрозмовникові як одна з його можливостей, яку він може здійснити або не здійснити. „Потреби одних людей перетворюються в можливості інших – така алхімія ввічливості" [16].

Морфологічним ядром категорії модальності є спосіб дієслова. В українській мові розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий, що протиставляються один одному за ознакою реальності (дійсний) – ірреальності (умовний і наказовий способи) дії. Загальноуніверсальна опозиція реальності / ірреальності дії засвідчує взаємодію часу із способом у плані вираження відношення дії до дійсності. Це відношення, окрім реальності / ірреальності здійснення дії, може бути реалізоване з певною вольовою спрямованістю або без неї, що пов'язано з репрезентативною і апелятивною функціями висловлювання. Форми умовного і дійсного способу, виражаючи дію без вольової спрямованості, перебувають в опозиції до форм наказового способу, що реалізують дію з вольовою спрямованістю; форми умовного і наказового способу, які репрезентують ірреальні дії, протиставлені, у свою чергу, формі дійсного способу, яка відображає дію реальну [7, с.244]. Значна кількість увічливих висловлювань представляють дійсний спосіб, який позначає реальну, процесуальну ознаку (дію, стан або відношення), що реалізується в одному з трьох часових планів: теперішньому, минулому, майбутньому: *Щиро дякую Вам за...! Вітаю Вас з...! Радий привітати Вас з...!* тощо. Дієслова дійсного способу є типовими для цілого ряду етикетних формул.

Розмірковуючи над дійсним способом, В.В.Виноградов зазначав, що у формах дійсного способу ніяк не виражене емоційно-вольове ставлення суб'єкта до дії. Форми дійсного способу „об'єктивні". Але ця об'єктивність буває оточена різноманітними відтінками суб'єктивного уявлення, яке притаманне часовим формам… Модальні слова і частки можуть перетворити значення прямого ствердження чи заперечення факту, притаманне дійсному способу, у значення недостовірності, сумнівності, навіть ірреальності дії [5, с.587-591], що зменшує категоричність висловлювання і позначається на ввічливості, пор.: *Попрацюйте над статтею – Попрацювали б ви ще над статтею.*

Частка *б (би)* слугує для вираження некатегоричного спонукання до дії у формі розповідного чи питального речення, наприклад: *Попросили* ***б*** *ви вибачення. Чи не зачинили* ***б*** *Ви двері?* Умовний спосіб дієслова позначає вірогідний, можливий або бажаний процес, означає нереальну, нездійснену дію. Але серед висловлювань мовленнєвого етикету знаходимо багато таких, де дієслівна частка *б (би)* не переміщує дію в ірреальну площину. Розглянемо такі приклади: *Я хотів* ***би*** *подякувати Вам! Я хотіла* ***б*** *вибачитись перед Вами*! *Я хотів* ***би*** *запросити Вас*! Як бачимо, подяка, вибачення, запрошення є реальними. У всіх цих випадках дієслово з часткою *б (би)* тільки підвищує ступінь увічливості мовленнєвих дій, оскільки знижується ступінь їхньої категоричності. За Н.І.Формановською, стереотипи, утворені за допомогою дієслова умовного способу, відображають цілком реальну вербальну дію, спрямовану від „я" до „ти", „тут" і „тепер" [14, с.69].

Форма умовного способу таким чином актуалізує скромність, піднімаючи тим самим комунікативну позицію адресата. Умовний спосіб дієслова надає висловлюванню ввічливого звучання, оскільки наполегливість має менший прояв. Варто зазначити, що ступінь категоричності пом'якшується вживанням форми умовного способу, навіть у ситуації поради, прохання, наказу. Сила перформативності у висловлюваннях типу *Я би радила...; Я просила б Вас...* настільки велика, тобто здійснення слова-дії „тут" і „тепер" між „я" і „ти" таке важливе, що в цьому випадку умовний спосіб не переводить висловлювання в план ірреальної модальності, а лише маніфестує суб'єктивну модальність, ставлення до адресата, ступінь увічливості, підкреслює бажаність дії, відіграє роль мінімалізаційного чинника в зменшенні тиску на співрозмовника, хоча модальне значення бажання або спонукання залишається наявним.

Граматична категорія способу співвідноситься з вираженням увічливості, організацією мовленнєвого акту і спрямуванням імператива до ірреальності. Імператив – єдина дієслівна форма, що у своєму значенні виконує специфічну апелятивну функцію. Призначення апелятивного висловлювання полягає у спонуканні адресата до виконання дії. Типізація виконавця дії як адресата зумовила найбільшу функціональну навантаженість форми другої особи [7; 13].

Найпоширенішими в ситуації прохання є вживання форми імператива, до якої додаються інтенсифікатори ввічливості: *Якщо Вам не важко...; Будьте ласкаві...; Зробіть послугу...* тощо.

Уживання наказового способу є типовим і в ситуації побажання: *Прийміть мої найкращі побажання! Хай Вам щастить!* тощо. У першому випадку граматичним центром є проста форма наказового способу, яка синтагматично пов'язана із займенником другої особи – пошанним *Ви*. У другому випадку – ужита аналітична форма (додавання частки *хай*), яка на перший план виступає модальність бажання.

Увічливі імперативні висловлювання, експліцитно виражені: *Подивіться на картину! Заходьте, будьте гостем! Сідайте повечеряйте з нами! Проходьте, не стійте в дверях! Приходьте до мене на день народження! Перекажіть мої щирі вітання! Не беріть близько до серця! Благословіть!* тощо. Фразеологізована модель, виражена дієсловами наказового способу *Заходьте! Телефонуйте! Пишіть!* сприймається як увічлива формула прощання в товариській, неофіційній сфері спілкування. В українській комунікативній культурі такі висловлювання кваліфікуємо як увічливі мовленнєві акти.

Зниження категоричності висловлювання здійснюється за допомогою модальних слів зі значенням припущення, невпевненості, сумнівності тощо. О.Гандзюк зазначає, що „модальні слова типу *мабуть, можливо, здається, видимо, очевидно* відіграють важливу роль у формуванні плану змісту висловлювань гіпотетичної модальності" [6, с.93]: *Я,* ***мабуть****, вас зовсім заговорила; Ми,* ***мабуть****, підемо;* ***Здається****, ви змінюєте напрямки своєї роботи; У майбутньому ми,* ***очевидно****, будемо мати потребу у ваших послугах.* Мовець, вживаючи подібні конструкції, ніби „ставить на обговорення" власний вислів, позначає його ознаками невпевненості, сумнівності, неназойливості, ставить його під сумнів. Можна стверджувати, що за допомогою цих модальних слів висловлюється намір, здійснення якого залежить від волі співрозмовника. Є.Є. Корді зауважує, що непрямі висловлювання з модальними словами частіше за все мають своє прагматичне завдання – вираження спонукання [9, с.175].

Більшим ступенем увічливості позначені дієслова у формі наказового способу першої особи множини. Ця форма створює ілюзію спільної дії – мовець ніби долучається до спонукання: ***Перегляньмо*** *ще раз це питання!* ***Звернімо*** *увагу на це положення! Не* ***втрачаймо*** *часу!* ***Пам'ятаймо*** *це завжди!* У розмовному мовленні можливим виявляється поєднання дієслова 2-ої особи майбутнього часу з часткою

*давай (давайте): **Давайте** обговоримо це ще раз! **Давайте** вечеряти! **Давайте** підемо на концерт!* – у значенні пропозиції.

Також пом'якшують імперативність частки *-но* і *-бо*. Ці частки стоять у постпозиції до дієслова наказового способу: *Почекайте-**но** на мене. Вийди-**но** на хвилинку.* Вставай-бо, уже ранок. Окрім цього, *-но* може приєднуватися до частки *давай (давайте)*: ***Давайте-но** напишемо листа! **Давайте-но** допоможемо з ремонтом! **Давайте-но** організуємо зустріч!*

Зниження категоричності висловлювання здійснюється за допомогою питально-спонукальних конструкцій; питальних структур з модально-заперечними компонентами: *Не могли б Ви...? Чи не хочете Ви...? Не підкажете Ви...?* На думку Г.Г.Почепцова, питально-спонукальні речення створюють гіпотетичну ситуацію, ступінь ірреальності якої вищий, ніж у випадку звичайного прохання. Питання, поставлене в такій формі, ніби надає можливість відмовитися від виконання запропонованої дії, відповісти „ні" [12, с.55]. Функціонування питальних формул для вираження ілокуції прохання настільки часто вживане явище, що їх, на відміну від інших непрямих мовленнєвих актів, можна вважати фразеологізованими одиницями мови: *Могли б Ви...? Чи не були б Ви так ласкаві...? Може зробите мені ласку...? Чи не обтяжить Вас...? Зможете мені допомогти...? Можу Вас про дещо просити?* тощо. Питальна форма, що імплікує невпевненість, уважається більш увічливою порівняно з розповідною. Ненав'язливе з'ясування можливостей мовця з підкресленням несміливості досягаємо за допомогою модальних дієслів *могти, сміти*: *Можу я просити Вас про допомогу? Смію я вас відволікати?* Питальні речення, предикати яких виражені наказовим способом дієслова, реалізують значення пропозиції. Увічливість таких конструкцій досягається передусім питальною формою, а також різноманітними частками *ну, що, чи що: А що, допоможете мені закінчити цю справу?* Це висловлювання експлікує зацікавленість мовця думкою адресата і має значення запиту інформації та є некатегоричним, ненаполегливим спонуканням до спільної дії. Тобто в запитаннях зі значенням пропозиції мовець не тільки виявляє свою волю, але й сам втручається в процес її виконання. За адресатом зберігається право вибору – погодитися (виконати певну дію) або ж відмовитися.

З-поміж некатегоричних спонукальних запитань виділяємо конструкції зі значенням поради. Обережності у висловленні поради, пропозиції сприяють уведення суб'єктивно-модальних лексем зі значенням гіпотетичності (невпевненого припущення) – *може, може б, а може б: **Може б**, Вам виступити на конференції зі своєю статтею? **Може б**, випили чогось?* Уведення в структуру запитань інтенсифікаторів типу *слухайте, хочете* сприяє дружній атмосфері, доброзичливому контактуванню комунікантів: ***Слухайте**, чи не прогулятися нам? **Хочете**, погуляємо трохи?*

Отже, для модальності ввічливості велику роль відіграє тип модального значення (бажання, можливості, невпевненості, сумнівності, вірогідності), модальні слова та частки, питальна форма репліки. Погоджуємося з Є.Є.Корді, який говорить, що спосіб дієслова не несе великого смислорозрізнювального значення, якщо не враховувати більш категоричного і менш категоричного спонукання [9, с.175], але для суб'єктивно-модальних висловлювань у межах увічливої комунікативної взаємодії являє собою смислову домінанту. Широко вживана форма питальних речень органічно пов'язана з бажанням мовця нейтралізувати загрозу соціальній особі адресата через власну невпевненість при спонуканні. Адресат не нав'язує свою волю адресатові й надає висловлюванню м'якого некатегоричного ввічливого звучання. Перспективним виявляється продовження досліджень, присвячених описові мовних індикаторів вираження модальності ввічливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. – М.; Л., 1964. – 105 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.:Изд-во иностр. лит.,1955.–416с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.
4. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Труды института русского языка АН СССР. – Т. 2. – М. – Ленинград, 1950. – С. 38 – 79.
5. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: МП РСФСР, 1947. – 784 с.
6. Гандзюк О. Функціонально-семантичне навантаження модальних синтаксем // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць. – Вип.7. – Харків: ХДПУ, 2001. – С. 91-98.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
8. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г.А.Золотова, Н.К.Онипенко, М.Ю.Сидорова; РАН Институт русского языка имени В.В.Виноградова, Московский государственный университет имени М.В.Ломоносова.Филологический факультет.–М.,1998.–528с.
9. Корди Е.Е. Вторичные функции высказывания с модальными глаголами // Храковский В.С. Типология и грамматика / АН СССР. Ин-т языкознания; Ред. кол. В.С.Храковский (отв. ред.) и др. – М.: Наука, 1990. – С.174-180.
10. Кострова О.А. Прагматический контекст и импликативный смысл вежливого высказывания. URL: http://www.olgakostrova.narod.ru/articles/pragmatic_kontext/
11. Мірченко М. Модальність як комунікативно орієнтована категорія речення // Граматика слова і граматика мови: Зб.наук.праць, присвячений ювілею доктора філологічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу граматики та історії української мови Інституту української мови НАН України І.Р. Вихованця / Укл.: Анатолій Загнітко (наук.ред) та ін. – Донецьк.: ДонДУ, 2005. – С. 175-190.
12. Почепцов Г.Г. Понятие коммуникативной транспозиции // Предложение и текст в семантическом аспекте: Межвузовский тематический сборник. – Калинин: КГУ,1978. – С.49-63.
13. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
14. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высш. шк., 1989. – 159 с.
15. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму в структурі речення: Монографія. – Чернівці: Рута, 2002. –272 с.
16. Эпштейн М.Н. Философия возможного. Модальности в мышлении и культуре. – СПб.: Алетейя, 2001. – 334 с.
17. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. Н.В.Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 688 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано поняття модальності ввічливого дискурсу та описано засоби, які виконують етикетну функцію пом'якшення категоричності висловлювання на прикладі української мови.

***Ключові слова**: категорія модальності, модальність увічливості, пом'якшення категоричності.*

The article deals with the notion of modality polite discourse and described facility, which perform etiquette function of the reduction categoricity of the utterances of the Ukrainian language.

***Key words**: category of modality, modality of politeness, reduction categoricity.*

Вероніка Бензар
(Кіровоград)

УДК 811.111'276.6:070.485

ВИКОРИСТАННЯ ФРЕЙМОВОГО МЕТОДУ В МОДЕЛЮВАННІ СТРУКТУРИ РЕКЛАМНОГО ТЕКСТУ

Проблематика вивчення реклами має довгу історію. Але навіть короткий огляд досліджень із цієї проблеми, який охоплює період приблизно у два десятиліття, дозволяє зробити висновок про неоднорідність та велику кількість термінів, які

використовуються для номінації їх основного об'єкту, наприклад: мова реклами, рекламне мовлення, рекламне оголошення, рекламне звернення, рекламне повідомлення і, нарешті, термін „рекламний текст", який завоював останнім часом найбільшу популярність разом у його підвидами: гетерогенний текст та відеовербальний текст.

Розгляд різних аспектів вивчення реклами в наукових працях Гініатуліна І.А, Касаркіна В.В., Левінсона О.А, Розенталя Д.Е, Кохтєва М.М., ставить під сумнів правомірність використання терміну „зв'язний текст" відносно до реклами.

Мета цієї статті – дослідити та проаналізувати структуру рекламного тексту та обґрунтувати можливість використання фреймового методу до тексту реклами.

Для розв'язання поставленої мети, необхідно вирішити наступні **завдання**: визначити поняття „рекламний текст", розглянути структурні особливості рекламних текстів та дослідити фрейм рекламного тексту.

Якщо розуміти текст широко, з семіотичної точки зору, як „осмислену послідовність будь-яких знаків та будь-яку форму комунікації" [9, с.507], то безумовно, реклама отримує право іменуватися текстом на правах будь-якого артефакту. Але якщо брати за основу більш вузьке, лінгвістичне поняття тексту, то це питання стає менш очевидним. Проблема полягає у тому, що автори рекламних текстів користуються значним арсеналом формальних засобів створення текстової зв'язності далеко не так часто, як автори літературних текстів. Саме ця обставина не дозволяє говорити про текст реклами як про повноцінний зв'язний текст. І насправді, чи варто говорити про зв'язний текст, який складається з однієї фрази, особливо якщо ця фраза – „ *NESTLE пропонує....*". Однак, лишити на цій підставі всю рекламу статусу тексту було б дещо передчасним висновком.

Одні рекламні тексти обмежуються найменуванням об'єкта реклами і торгової марки виробника на фотографії зразку рекламованої продукції. Структура подібних зразків рекламної продукції не піддається визначенню у звичних термінах. Інші рекламні оголошення на вигляд ні чим не відрізняються від звичайних журнальних повідомлень. Вони мають заголовки, легко піддаються структуруванню, наповнені різними зворотами, сполучниками та іншими способами текстової зв'язності, і лише велика кількість реквізитів і постійне нагадування „на правах реклами" наводить на думку, що цей текст – і є рекламна продукція. Нарешті, зустрічаються окремі випадки, в яких рекламні повідомлення є найбільш типовими і зазвичай складаються із заголовка, частини, яка нагадує звичайний текст, ілюстрації чи деяких пропозицій. Це частково зв'язний текст.

Якщо узяти за основу ту точку зору, що зв'язність – це перш за все тема, змістовна структура тексту, „зміст в його логічно-організованому вигляді" [11, с.136], то стає очевидним, що при усіх розбіжностях у будові, зовнішньому оформленні, ступіні зв'язності та інформативності, всі вони переслідують одну й ту ж саму мету: переконати потенційного споживача скористатися рекламованим об'єктом. І хоча всі тексти оголошень можна назвати зв'язними з традиційної точки зору, їх все ж таки не можна назвати незв'язним набором окремих речень. Будь-якому рекламному тексту притаманна внутрішня зв'язність, рекламний текст несе певний зміст, певну рекламну пропозицію. Таким чином, можна зробити висновок, що використання терміну „рекламний текст" по відношенню до рекламних оголошень є досить доречним.

Важливою особливістю, відмінною рисою рекламних текстів є той факт, що вони часто поєднують у своєму складі вербалізовану інформацію зі знаками іншої природи, при чому саме у такому поєднанні ефективність рекламних текстів зростає.

Наведені вище особливості рекламних текстів дозволяють дати їм наступне визначення: рекламний текст – це реалізація певного типу мовленнєвого повідомлення, яке функціонує в системі масової інформації та має за мету передати як умога більшій

кількості адресатів повідомлення, які є вигідними для відправника, тим самим спонукаючи адресата до певних дій.

Отже, можна зробити висновок про те, що рекламне повідомлення може бути проаналізоване як особливий тип тексту.

Розглянемо деякі структурні особливості рекламних текстів.

Проникнення в сутність будь-якої системи, перш за все, потребує чіткого усвідомлення її структури. Якщо вважати рекламу одним із засобів переконання, то необхідно визнати, що процес рекламного впливу підкорюється тим самим правилам, що і будь-який вплив, і проходить у декілька етапів: інформування, виникнення певного (негативного/позитивного, запланованого/незапланованого автором тексту) ставлення до рекламованого об'єкту і, нарешті, вибір відповідної поведінки адресата [4, с.22]. За цим принципом побудована велика кількість моделей структури рекламного повідомлення, зокрема і згадувана формула „AIDA" – Attention, Interest, Desire, Action, тобто „увага, інтерес, бажання, дія" [15]. Цей постулат став основою популярної моделі композиційної структури рекламного тексту: заголовок, рекламний зачин, основний текст та заключення (бланк-замовлення, запрошення на презентацію, купони на знижку, тощо) [2, с.76].

Звертаючи увагу на змістову сторону рекламних текстів, можна зробити висновок про те, що у більшості рекламних текстів присутні схожі елементи. Це назви рекламованої продукції та її виробника, реквізити, звернення і так далі. Можна вважати, що елементи такої структури є відображенням певної екстралінгвістичної ситуації – ситуації породження та сприйняття рекламного тексту, ситуації здійснення унікальної торгової пропозиції. Оскільки рекламний текст – це особливий соціокультурний жанр нехудожньої комунікації, його можна спробувати розглянути як систему текстових реалізацій елементів торгової пропозиції. Найбільш зручним засобом типологічного опису подібних ситуацій може стати *метод фреймового моделювання*.

Фреймова методика представлення знань, як відомо, зародилася в надрах комп'ютерної лінгвістики. Її поява була пов'язана з необхідністю забезпечення систем штучного інтелекту засобами самостійного аналізу інформації. Фреймові системи дозволяли ввести текст в базу даних та опрацьовувати його з метою вилучення тих чи інших фактів для наступного аналізу. Теорія будується на тому, що будь-яка ситуація може бути представлена у вигляді моделі – фрейма через обмежену кількість універсальних категорій. За М. Мінським, у вигляді фрейма можна здійснювати представлення типових ситуацій (відвідування ресторану, поїздка у транспорті чи реклама, тобто будь-яка поширена дія чи комплекс дій, які присутні у свідомості носія мови) [10].

За Г.С. Поспілим, фрейм будь-якого типу – це „мінімально необхідна структурована інформація, яка однозначно визначає даний клас об'єктів". Інакше кажучи, фрейм – це безліч питань, які необхідно поставити відносно можливої ситуації.

Фрейм використовується не лише для репрезентації будь-якої ситуації, тобто прагматичного контексту висловлювання, але й для представлення самого висловлювання як мовленнєвої чи текстової реалізації цієї ситуації, особливо, якщо воно побудоване відповідно до певних конвенціональних норм. Якщо взяти за основу той факт, що рекламний текст слугує репрезентацією деякої ситуації, умовно названою як „унікальна торгова пропозиція", то інструментарій фреймів стає надзвичайно зручним для опису такого роду текстів.

Різноманітна тематика рекламних текстів та широкий спектр лінгвістичних засобів, які використовуються в процесі їх породження, ускладнюють виявлення інтегральних ознак дослідження текстів. Але, оскільки фрейм втілює „комунікативну мовленнєву модель" [3, с.8], за основу фрейма рекламного повідомлення і його

текстової реалізації – рекламного тексту – можна прийняти модель комунікації [6, с.13]. У цьому випадку в якості основних його слотів виокремлюють:

– відправник рекламного повідомлення;

– адресат рекламного повідомлення;

– торгова пропозиція;

– предмет рекламного повідомлення;

– рекламний хронотоп (час і місце, тобто обставини ситуації).

Кожний із цих слотів є образом-відображенням відповідного учасника складного референта рекламного тексту – ситуації торгової пропозиції. У свою чергу, торгова пропозиція – спроба рекламодавця переконати адресата використати предмет реклами на певних умовах. У якості маркерів розглядаємо лексичні та синтаксичні одиниці, які мають вказівку на ту чи іншу складову референта рекламного тексту. Для уніфікації аналізу в дослідженні використовуємо пропозиціональні відмінникові ролі, які відображають змістовне ставлення аргумента до предикату, актуальні для рекламних текстів (використовуємо терміни, запропоновані В.В. Богдановим) [1, с.52-54]:

агентив – активний виробник дії;

бенефіціатив – аргумент, на користь якого проводиться дія;

пацієнтив – аргумент, як об'єкт дії, стану, ставлення;

експерієнсив – аргумент, що знаходиться в певному фізіологічному чи психічному стані, і виражений предикатом;

інструментатив – аргумент (як інструмент дії);

локатив – характеризує сему „місце";

темпоратив – характеризує сему „час".

Для визначення синтаксичних функцій, використаних для заповнення слотів фрейму рекламний текст, використані наступні позначення:

'NP' – номінативна група; 'N' – субстантив; 'A' – атрибутивна одиниця; 'NN' – номінативна група з субстантивом в якості модифікатора; 'AN' – номінативна група з атрибутивною одиницею в якості модифікатора; 'Pr1' – займенник 1-ої особи; 'Pr2' – займенник 2-ої особи; 'Pr pos1' - присвійний займенник 1-ої особи; 'Pr pos2' - присвійний займенник 2-ої особи; 'Adv' – прислівник; 'Num' – числівник; 'VF' – особова форма дієслова; 'VI' – безособова форма дієслова; 'Mod' – модальний оператор; 'Prep' – прийменник; 'Prep + N' – конструкція з прийменником; 'Cl' – підрядне речення; 'Int. Cl' – питальне речення; 'Imp. Cl' – речення в наказовому способі; 'NP=NP' – тотожне речення.

Аналіз рекламних текстів виявив присутність низки варіантів заповнення вищевказаних слотів фрейму „ рекламний текст" (були використані як самостійні рекламні тексти українською та англійською мовами, так і переклади з українського на англійську та навпаки). Послідовний розгляд цих варіантів виявив, що в українській та англійській мовах структурна організація рекламних текстів практично співпадає. Повний спектр лінгвістичних засобів заповнення фрейму „рекламний текст" представлений в узагальнюючій таблиці 1.

Таблиця 1.

Слот фрейму	Тип заповнення	Приклади (українська мова)	Приклади (англійська мова)	Пропозиціональна відмінникова роль
1	**2**	**3**	**4**	**5**
1.Відправник рекламного повідомлення	N	Камелот	Nokia	Агентив
	NN	Магазин Імперіал	Tribunal Bar	
	AN	Голлівудські ночі	American Medical Centers	
	Pr1	Ми піклуємося про	We don't believe	

		Ваше здоров'я		
	Pr pos1	Наші філіали	Our latest innovation	
	VF	Продаємо поштучно	We are developing new solutions	
2.Адресат рекламного повідомлення	N	Пані та Панове...	Man? Woman? Does it matter…	пацієнтив
	Cl	Тим, чия професія пов'язана з косметологією	The ones who use Head&Shoulders…	бенефіціатив
	Prep + N	Для ділових людей	for everyone's comfort	експерієнсив
	Pr2	Ти незалежна та сучасна	Now you're talking	
	VF	Ви цінуєте красу	It's all in how you use it	
	Int.Cl	Фільтруєш?	Do you dream in Sony?	
	Pr pos 2	Варте Ваших принців та принцес	As your computer needs change…	
3.Предмет рекламного повідомлення	N	Соки	IBM PC XT	інструментатив
	AN	Лазерні принтери	Genuine Italian Pizza	агентив
	NN	Меблі Італії	Voice and Data Services	
	NV1, V1N	Виготовлення фотоальбомів	Up-to-date consulting	
	NP=NP	Конфітюр Сарійонен – свято літа кожного дня	Pulse – the rhythm of life	
4.Торгова пропозиція	Imp. Cl	Випробуйте таємницю аромату	Contact your local BMW dealer	
	VF	Вам подарує Polycolor	-	
	V1	Так просто стати гарною	… remind you to drink responsibly	
	Mod	Ви можете замовити	You can safely invest	
5.Рекламний хронотоп	Adv	тут, зараз	there, now	локатив
	NP	моя карта світу, цілий день	the world's	темпоратив
	Prep + N	у Вас вдома, з початку століття	from around the globe	
	Num	24 години	8 a.m. – 8 p.m.	

Отже, аналіз рекламних текстів українською та англійською мовами дозволяє підтвердити висновок про існування фрейму „рекламний текст" із набором певних слотів та терміналів. Виявилося можливим виокремити найбільш типові способи заповнення слотів. Серед них зустрічаються як окремі номінації і номінативні групи, так і речення.

Необхідно також відзначити, що вербальні засоби заповнення слотів фрейму „рекламний текст" відрізняються більшою різноплановістю та не завжди можуть бути однозначно атрибутовані до одного чи іншого слоту окремо. Так, у реченні „Запрошуємо до співпраці рекламних дилерів" агентивна частина „запрошуємо" може бути інтерпретована і як показник слоту „торгова пропозиція", і як показник слоту „відправник рекламного повідомлення". Тим не менш, фреймовий підхід може слугувати достатньо об'єктивним підґрунтям лінгвістичної типології рекламних текстів.

Слід зазначити, що для слоту фрейму „рекламний текст" характерні свої відмінникові ролі. Показники слоту „відправник рекламного повідомлення" найчастіше виступають у функції агентива, що підтверджує активну дієву функцію ініціатора повідомлення. Показники слоту „адресат рекламного повідомлення" підкреслюють пасивний характер учасника ситуації. Це підтверджується характером використаних у зазначеному слоті відмінникових ролей: пацієнсива, експерієнсива та бенефіціатива.

Таким чином, розподіл пропозиціональних ролей в рекламному тексті підтверджує можливу структуру ситуації здійснення торгової пропозиції і відповідно, фрейму „рекламний текст".

Найбільш вживані в рекламному тексті вербалізовані слоти – це слоти „рекламований об'єкт", „адресат" та „відправник". Не так часто вербалізується слот „рекламний хронотоп". Можна зробити висновок, що навіть при відсутності деяких частин рекламного повідомлення, адресат легко підставить частини, яких не вистачає, виходячи з контекстних очікувань, звернувшись до фрейму „рекламний текст".

Специфіка рекламного тексту полягає в тому, що він як „неканонічний мовленнєвий акт" [14, с.12] є моделлю комунікації і тому містить вказівки на її учасників та обставини дії. І хоча рекламний текст тяжіє досягти певної схожості з живою комунікацією, діалогом, він таким не є, оскільки має справу з масовим адресатом [5]. Окремі складові рекламного повідомлення, які заповнюють слоти фрейму „рекламний текст", у сукупності складають так званий „рекламний образ" – „певне, конкретне, чуттєво-наглядне уявлення про рекламований об'єкт, що створюється у споживача при читанні тексту" [7, с.330]. Рекламний образ імплікує уявлення про об'єкт реклами, про його виробника і майбутнього споживача [8; 13].

Фреймова методика аналізу дозволяє достатньо точно та об'єктивно відобразити особливості рекламних текстів і дає основу для порівняння цих текстів у різних мовах. Вважається перспективним дослідження функціонування конкретних мовних явищ у тих чи інших слотах рекламного тексту. Фреймова методика може бути доповнена методами статистичного аналізу тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданов В.В. Семантико – синтаксическая организация предложения. – Л., 1977. – 204 с.
2. Гиниатуллин И.А. Взаимодействие единиц различный уровней в рекламном тексте // Межуровневые связи в синхронии и диахронии. Свердловск, 1987. – С.76 - 80
3. Гончаренко В.В., Шингарева Е.А. Фреймы для распознавания смысла текста. К, 1989. – С.8–14
4. Дейян А. Реклама. М., 1993. – С.22–28
5. Касаркин В.В. Имена и девизы // Практика рекламы. – 1997.– №8.
6. Корнеев Л.А., Пиотровский Р.Г., Бычков В.Н. Комп'ютер в преподавании языков. Новгород, 1996.
7. Культура речи и эффективность общения. – М., 1996. – С.330
8. Левинсон А.А. Заметки по социологии и антропологии рекламы. // Новое литературное обозрение. 1996, №22. – с.101 - 129
9. Лингвистический энциклопедический словарь.– М., 1990. – С.507
10. Минский М. Фреймы для представления знаний.– М., 1979. – 152 с.
11. Мурзин Л.Н., Штерн А.С. Текст и его восприятие. Свердловск, 1991. – С.136
12. Розенталь Д.Э., Кохтев Н.Н. Язык рекламных текстов. – М., 1981.
13. Ширков Ю.Э. Практические направления социально-психологических работ в области рекламы // Введение в практическую социальную психологию. – М.,1994. – С.462–470
14. Шишигин К.А. Семантика и прагматика индексальных единиц в немецком рекламном тексте. Автореф. дис... канд. філол. наук. И., 1998
15. Leech G. English in Advertising. A linguistic study of Advertising in Great Britain. London, 1966.

АНОТАЦІЯ

У статті автор визначає поняття „рекламний текст", розглядає проблеми структурування рекламних текстів та представляє модель структури та функціонування даного типу текстів.

***Ключові слова**: рекламний текст, фрейм, слот рекламного фрейму.*

The article is dedicated to the problem of structuring of advertising texts. The frame model is introduced in order to provide the objective description of structure and the analysis of functioning of these types of texts.

***Key words**: advertising text, frame, slot of advertising text.*

Виолетта Вуколова
(Винница)

УДК 81'44:659.4

РОЛЬ ФАКТОРА АДРЕСАТА ДЛЯ АДЕКВАТНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РЕКЛАМНЫХ СООБЩЕНИЙ

Понимание основ теории коммуникации еще никогда не было столь важным, как в наши дни, когда стремительно меняются представления о средствах и способах сообщения информации. Лингвисты, психологи, социологи, философы, политтехнологи, программисты, маркетологи и представители других областей знаний изучают отдельные аспекты процесса коммуникации с позиций своих дисциплин. Сейчас можно говорить о глобализации процесса коммуникации, так как с появлением форм массового общения творческий характер самого процесса может быть постепенно утрачен в результате сознательного вмешательства в акт коммуникации посредством планирования и прогнозирования возможной реакции коммуникаторов.

Коммуникация в жизни современного человека в значительной степени связана со средствами массовой информации и рекламой. Традиционно рекламу принято рассматривать как вид или этап бизнеса, составной элемент маркетинга. Однако сегодня, когда реклама выходит за границы экономической сферы, возникает необходимость изучать ее как явление культурной жизни людей, как один из механизмов формирования культуры. Современная реклама затрагивает самые тайные участки психики человека и представляет потребителям огромный пласт информации, психологическое влияние которой связано с процессами переработки рекламных сообщений.

В последнее время лингвисты все чаще обращаются к проблемам дискурса рекламы (Е.В.Корнеева, Н.А.Кузьмина, А.А.Леонтьев, О.А.Мартынюк, П.Б.Паршин, Ю.К.Пирогова, Н.В.Слухай, Ю.А.Сорокин, А.М.Шахнарович и др.). Особую актуальность в лингвистике и теории коммуникации сейчас приобретают вопросы коммуникативного влияния и манипуляции (С.Г.Кара-Мурза, А.Н.Лебедев-Любимов, Г.Г.Почепцов). Под коммуникативным влиянием понимают "влияние на знания, отношения и намерения адресата в нужном для адресанта направлении" [3, с. 543]. Исследователи приходят к выводу, что реализация прагматической направленности рекламы обеспечивается целым комплексом характеристик. Выделены основные приемы, сознательное использование которых обусловливает высокую степень воздействия рекламного текста на адресата: 1) повтор; 2) четкость и выразительность структуры рекламного текста, рассчитанные на кратковременное непроизвольное внимание; 3) использование нетрадиционных лингвистических приемов; 4) опора на обладание высокой социальной престижностью, апеллирующей к наиболее развитым человеческим чувствам, склонностям, эмоциям, инстинктам; 5) образность, которая объясняется национально-культурной спецификой языка [2, с. 92].

Нам известны работы, посвященные изучению механизмов воздействия коммерческой рекламы (Н.В.Кутуза, А.Н.Лебедев-Любимов, П.Б.Паршин, Н.В.Слухай и др.), но среди них нет исследований, объектом которых служит так называемая социальная некоммерческая реклама. Представляется актуальным обращение к изучению механизмов создания и функционирования текстов социальной рекламы, поскольку рекламная деятельность как массовое общественное явление несет в себе огромный культурный потенциал, который способен при определенных условиях положительно влиять как на отдельного человека, так и на общество в целом.

Цель данной статьи – охарактеризовать особенности социальной некоммерческой рекламы с точки зрения имплицитной информации и способов ее экспликации. Поставленная цель предполагает решение следующих задач: 1)охарактеризовать механизм воздействия, используемый в рекламном тексте; 2)определить источники импликации социальных реклам; 3) охарактеризовать языковые средства создания эффекта эмоционального воздействия; 4) описать невербальные средства, усиливающие такое воздействие; 5) изучить условия адекватного восприятия социальной рекламы в процессе межкультурной коммуникации.

Материалом исследования служат образцы англоязычных реклам, представленные в американских учебниках по маркетингу [5; 6]. Выбор материала обусловлен тем, что традиции рекламной деятельности, в том числе в сфере некоммерческой рекламы, имеют в США глубокие исторические корни, что, соответственно, находит свое воплощение в креативном и концептуальном наполнении, разнообразии тематики, средств исполнения. Кроме того, представляется интересным изучить возможность сохранения адекватного эффекта оригинального рекламного сообщения при переводе его с английского языка на русский.

Внушаемость посредством слова – глубинное свойство психики, возникшее гораздо раньше, нежели способность к аналитическому мышлению. Однако, рассматриваемая с коммуникативной точки зрения сущность рекламного текста не может быть определена лишь одними языковыми признаками. Коммуникация как целенаправленный процесс, деятельность не может ограничиваться только вербальным компонентом, поэтому все анализируемые нами рекламные тексты содержат также графические элементы (рисунки, фотографии), сила воздействия которых не уступает по значимости языковым знакам. Эффект соединения слова и образа хорошо известен специалистам. С. Г. Кара-Мурза отмечает, что добавление к тексту хотя бы небольшой порции художественных зрительных знаков резко снижает порог усилий, необходимых для восприятия сообщения [1, с. 58]. Поэтому далее мы будем именовать текстом рекламное сообщение в целом, объединяя вербальные и невербальные компоненты.

Основным направлением социальных рекламных материалов является ориентация на иррациональное. Исследователи подчеркивают, что сфера чувств является столь же важным, как мышление, объектом воздействия, что это – главная или по крайней мере первая сфера, на которую направлено воздействие, так как чувственная ступень отражения стоит ближе к внешнему миру, чем мышление, и реагирует быстрее, непосредственнее [1, с. 82]. В большинстве случаев создатели реклам опираются на стереотипы, являющие собой эмоциональное отношение человека к каким-то объектам и явлениям. Стереотипы – это необходимый человеку инструмент восприятия и мышления, обладающий устойчивостью и представляющий собой стандартный способ расшифровки поведения в той или иной коммуникативной ситуации.

Нельзя не согласиться с утверждением Н.В.Слухай, что эмоциональное воздействие рекламы усиливается за счет импликаций разного происхождения [4, с.30]. Речь идет о наличии двойного воздействия – наряду с посылаемым сообщением автор посылает адресату «закодированный» сигнал, который призван разбудить в сознании получателя необходимые ассоциации и образы. Успешность такого скрытого воздействия зависит от фоновых знаний, которыми обладает реципиент, от его способности создавать в своем сознании образы, влияющие на чувства, мнения, поведение. Даже представители одной культуры могут входить в разные социумы (генерационные, социальные, конфессиональные, профессиональные), влияющие на восприятие и интерпретацию рекламной информации. Проанализируем образцы социальной рекламы с точки зрения источника импликации и использования

вербальных и невербальных средств для глубокого эмоционального воздействия на получателя информации. Авторы реклам не только выбирают конкретный вариант содержания из множества возможных, но и прогнозируют при этом ожидания и поведение реципиентов. Предпочтение, оказываемое тем или иным языковым средствам, фрагментам мира, приемам организации текста, объясняется наличием целевой аудитории, т.е. рекламисты практически всегда знают, на кого направлено действие того или иного рекламного сообщения. Поэтому мы распределим выделенные рекламные тексты на две группы: 1) сообщения для широкого круга реципиентов; 2) сообщения, учитывающие возраст получателей информации.

Обратимся к первой группе рекламных текстов. Антиалкогольная социальная реклама напоминает о безопасном поведении за рулем. Более того, она взывает к инстинкту самосохранения пассажира, призывая его не садиться в машину с пьяным водителем. Рассмотрим конкретный пример - постер, представляющий собой черно-белую фотографию молодого мужчины. Его лицо исполосовано множеством рубцов и шрамов, которые уродуют некогда привлекательную внешность. Заголовок под фотографией напечатан большими белыми буквами: *NOT EVERYONE WHO DRIVES DRUNK DIES* (*Не каждый пьяный водитель умирает*). Вне фона, созданного фотографией, эта фраза может трактоваться оптимистически, жизнеутверждающе. Правильное эмоциональное воздействие достигается только при помощи комбинации вербального и невербального сообщения. Фотография наглядно демонстрирует, что существует что-то более страшное, чем мгновенная смерть. Актуализируется стереотип, что лучше быстрая и безболезненная смерть, чем долгое и мучительное умирание. Далее следует текст мелким шрифтом: *Before you drive drunk or get into a car with someone who's been drinking, remember this. You could live to regret it* (*Помни это, когда садишься за руль в пьяном виде или едешь с кем-то, кто выпил. Ты можешь выжить для того, чтобы жалеть об этом*). Развертывание текстового сообщения подчинено единому замыслу – вызвать страх не только за свою жизнь, но и заставить задуматься о будущем, если все-таки жизнь удастся спасти. Последнее предложение также неоднозначно: спасшиеся после автокатастрофы могут пожалеть не только о том, что они сели в машину, но и о том, что они вообще выжили. С.Г.Кара-Мурза утверждает, что страх – фундаментальный фактор, определяющий поведение человека, являющийся выражением инстинкта самосохранения. Он сигнализирует об опасности, и на основании сигнала делается выбор наиболее целесообразного поведения [1, с. 84]. Несомненно, такая антиалкогольная реклама должна производить сильное эмоциональное впечатление.

Кроме архетипных импликаций, связанных с темой смерти и разрушения, авторы используют сообщения, в основе которых лежат фоново-энциклопедические импликации, эксплицирующие семантику отношений в семье, недопустимость насилия над детьми. Невозможно не обратить внимание на следующее объявление, инициированное благотворительной организацией United Way: над изображением двух совершенно одинаковых младенцев помещены сообщения, выдержанные в стиле газетных заголовков: *1) This year in San Diego 38.000 kids will be born (В этом году в Сан Диего родится 38 тысяч детей); 2) And another 42.000 will wish they weren't (А другие 42 тысячи детей пожалеют, что родились).* Скупой язык статистических данных, огромные цифры, отсутствие какого-либо вербального или графического указания на суть проблемы – все это служит одной цели: вызвать у реципиента шок от осознания масштабов этой скрытой войны, именуемой «жестокое обращение с детьми», увидеть проблему глазами ребенка. В то же время эта реклама стимулирует совершенно естественное желание защитить детей от насилия, более ответственно и гуманно подходить к воспитанию собственных малышей.

Использование литературного языка, опора на культурные стереотипы, актуализация архетипных и фоново-энциклопедических импликаций позволяют отнести проанализированные рекламные сообщения к группе общих, ориентированных на широкий круг реципиентов, где не столь важно учитывать генерационные, гендерные или какие-либо другие факторы.

Следующие примеры некоммерческой рекламы рассчитаны на определенный генерационный социум. Среди них можно выделить сообщения, целевой аудиторией которых будут представители старшего поколения, и рекламные тексты, действие которых направлено на молодежь. К первому типу мы относим следующий пример социальной рекламы: цветной портрет Стиви Вандера (Stevie Wonder) сопровождается текстом, пунктуационно оформленным как прямая речь: *'Before I'll ride with a drunk, I'll drive myself' (Я лучше поведу машину сам, чем поеду вместе с пьяным водителем)*. Для адекватного восприятия заложенной имплицитной информации необходимо обладать некоторыми фоновыми знаниями, а именно: певец и композитор Стиви Вандер слеп, поэтому он не может водить машину ни при каких условиях. Но, судя по его словам, представляется более безопасным доверить руль слепому, чем пьяному. Следовательно, рекламное имплицитное сообщение расшифровывается таким образом: Стиви Вандер может быть слепым, но даже он видит, что садиться в машину с нетрезвым водителем – это огромная глупость. Привлечение к социальным проектам известных людей – распространенная практика в сфере рекламной деятельности. Выбор кандидата зависит от степени значимости авторитета его личности в определенной социальной группе. В рассмотренном примере воздействие направлено на представителей среднего и старшего поколения, которые знакомы с творчеством этого исполнителя. Молодежь извлекает минимум имплицитной информации из такого сообщения и, следовательно, эмоциональное влияние не наблюдается.

В следующем случае производители рекламы апеллируют к юным реципиентам: на цветном плакате изображены пять рук, четыре из них проколоты одним шприцем. Надпись над изображением гласит: *Sharing your mate's works means sharing with everyone he's ever shared with (Разделяя с другом его вещи, ты делишь их со всеми, с кем он делил их раньше)*. Эмоциональный эффект создается путем многократного повторения глагола *to share* в сравнительно небольшом тексте. Под картинкой размещено еще одно сообщение: *Shooting up once can screw you up. Forever (Одна доза может испортить тебя. Навсегда)*. Обращает на себя внимание структура фразы: она представляет собой парцеллированную конструкцию. Постпозитивный парцеллят *forever* несет основную эмоциональную нагрузку, подчеркивает перспективу безысходности, обреченности. Особенно ярко это значение вырисовывается в оппозиции *once – forever*. Кроме того, легко угадывается целевая аудитория – подростки и молодежь, так как в тексте эксплицируются сленговые и разговорные значения слов *to shoot* и *to screw*. Такой выбор со стороны создателей рекламы можно считать оправданным, поскольку именно молодые люди являются группой риска в связи с проблемами наркомании и распространения СПИДа. Необходимо отметить, что использование только языковых знаков не было бы столь эффективно и информативно. Именно комбинация знаковых систем (вербальных и невербальных) создает воздействие большой силы.

Внутри группы рекламных сообщений, созданных для данной генерационной группы, можно выделить такие, которые учитывают и гендерный фактор, т.е. их воздействие преимущественно направлено на женскую аудиторию. Рекламное сообщение, спонсированное Фондом защиты детей (The Children's Defense Fund), представляет собой черно-белую фотографию очень юной девушки с младенцем на руках. Лицо героини не выражает эмоций радости, счастья, связанных с материнством, напротив, оно напряжено, в глазах читается страх и неуверенность. Показательным

является то, что девушка – представительница белого населения США, что эксплицирует разрушение стереотипа, что ранняя беременность - это проблема бедных жителей черных районов. Создатели рекламы обеспокоены статусом ребенка в семье. Такой вывод нам позволяет сделать текст, сопровождающий изображение: *It's like being grounded for eighteen years (Это все равно, что потерять крылья на восемнадцать лет)*. И ниже: *Having a baby when you are a teenager can do more than just take away your freedom, it can take away your dreams (Стать родителем, когда ты еще тинэйджер, это значит не просто потерять свободу, это значит потерять мечту)*. Таким образом авторы и спонсоры рекламы взывают к здоровому эгоизму подростков, которые еще не могут стать полноценными родителями, но могут создать невыносимые условия жизни как для ребенка, так и для самих себя. Кроме того, наблюдается совмещение фоново-энциклопедических импликаций с этнонациональными, связанными с известной всему миру «американской мечтой» и стремлением реализовать себя как можно полнее прежде, чем обзаводиться семьей и детьми. Здесь можно говорить о «двойной защите»: предупреждение ранней беременности и рождения детей в незрелых, неполных семьях и напоминание подросткам об их потенциале, возможности осуществить свою мечту.

Сильный воздействующий эффект рассмотренных некоммерческих реклам достигается кооперацией, одновременным использованием нескольких разноплановых (вербальных и невербальных) знаков. Проанализированные нами рекламные сообщения опираются на универсально-прецедентные феномены, известные любому среднему современному человеку и входящие в универсальное когнитивное пространство, либо социумно-прецедентные феномены, входящие в коллективное когнитивное пространство и практически не зависящие от национальной культуры. Следовательно, с точки зрения межкультурной коммуникации, адекватное восприятие имплицитной информации, заложенной в данных рекламных текстах, возможно не только англоязычными реципиентами, но и носителями других языков, представителями других культур, так как при переводе ни имплицитный смысл, ни эффективное эмоциональное воздействие не исчезают.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2004. – 450 с.
2. Мартынюк О. А. Прагматика рекламного текста / О. А. Мартынюк // Исследования целого текста: Тезисы докладов и сообщений совещания. – М., 1986. – С. 92-94.
3. Пирогова Ю. К. Стратегии коммуникативного воздействия и их отражение в рекламном тексте / Ю. К. Пирогова // Проблемы прикладной лингвистики. – М. : Азбуковник, 2001. – С. 543-553.
4. Слухай Н. В. Міфологічні джерела прагматикону текстів масмедіа / Н. В. Слухай. – Сімферополь : Кримський державний інженерно-педагогічний університет, 2004. – 108 с.
5. Bovee C. L. Contemporary Advertising (Third edition) / C. L. Bovee, W. F. Arens. – Homewood : IRWIN, 1989. – 661 p.
6. Stanton W. Fundamentals of Marketing (Ninth edition) / W. Stanton, M. Etzel, B. Walke. – N.Y. : McGraw-Hill, Inc., 1991. – 567 p.

АННОТАЦИЯ

У статті подано матеріал дослідження, пов'язаний із емоційним впливом, викликаним імпліцитним змістом соціальної некомерційної реклами. Визначено джерела імплікацій та охарактеризовано мовні засоби створення потужного емоційного ефекту. Вивчено можливість адекватного сприйняття рекламних текстів під час міжкультурної комунікації.

***Ключові слова**: рекламний текст, імплікація, емоційний вплив, сприйняття, міжкультурна комунікація.*

The article examines the problem of implicit information in the field of non-commercial advertising. The types of implications are described; linguistic and extralinguistic methods of emotional effect are analyzed. The

opportunity of adequate perception of these advertising texts in the process of intercultural communication is studied.

***Key words**: advertising text, implication, emotional effect, perception, intercultural communication.*

Юлия Грушевская
(Одесса)

УДК 811.161.1

ПРАГМАТОНИМЫ-КОМПОЗИТЫ В РУССКИХ РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТАХ

Актуальность исследований языка рекламы не вызывает сомнений, поскольку современная реклама как коммуникация влияния направлена на изменение убеждений и установок реципиентов. Важнейшую роль в этом процессе играет вербальная составляющая рекламного послания, в частности имена собственные (ИС) в структуре рекламного текста (РТ).

Целью статьи является анализ прагматонимов-композитов в русском РТ начала XX века и начала XXI века. Под рекламными прагматонимами понимаются собственные имена, денотат которых находится в материальной, практической сфере деятельности человека. Подобные собственные имена употребляются в РТ и включают в себя словесные товарные знаки, хрематонимы, фирмонимы. Изучением этого аспекта занимались такие исследователи как Н.Кутуза, А.Мацько, Б.Моторин, Е.Отин, А.Стишов, И.Турута и др.

Анализ рекламных прагматонимов в рамках диссертационного исследования проведен на материале РТ начала XX века и начала XXI века из периодических изданий («Голос Юга» (1900-1917 гг.) – далее ГЮ, «Всеобщий русский календарь» (1912, 1915 гг.) – далее ВРК, «Нива» (1905, 1917 гг.) – далее Н, «Бизнес» (2000-2004 гг.) – далее Б, «Компаньон» (2000-2004 гг.) – далее Комп., «Сегодня» (2000-2006) – далее С, «Украина-Центр» (2000-2006 гг.) – далее УЦ, «Галицькі контракти» (2000-2006) – далее ГК).

Способ деривации с использованием внутренних ресурсов русского и иностранных языков как создание формально новой лексической единицы весьма продуктивен при образовании рекламных прагматонимов. Как известно, композитивное словообразование включает слияние (сращение, аббревиацию) и сложение (основосложение, словосложение, контаминацию) [4]. Композитивное образование ИС в начале XX в. находилось в начальной стадии. Об этом свидетельствует их достаточно редкое употребление в РТ того времени, а ведь язык рекламы очень динамичен и демократичен, и часто реклама становится первым письменным источником фиксации слов, появившихся в языке.

В современном РТ группа прагматонимов, созданная с помощью композитивного словосложения, достаточно многочисленная. В.Топоров отмечал парадоксальность ИС как класса языковых явлений и тот факт, что ИС являются промежуточным звеном между языковыми элементами и иероглифическими [5, с.4]. В полной мере это высказывание можно отнести именно к композитивным рекламным прагматонимам в составе РТ. Весомую роль в этом явлении играет своеобразный «рекламный» аграмматизм: неоправданное написание прописных букв посреди лексемы, немотивированное слитное написание синтагматически не связанных единиц, слитное написание лексемы, одна часть которой – на латинице, вторая – на кириллице, чрезмерное употребление дефиса и т.п. Но особая связь между содержанием и формой

проприальных слов, характерных для языка рекламы, лишний раз свидетельствует об особом статусе ИС среди других лексических единиц.

Условно прагматонимы-композиты можно разделить на несколько основных групп, каждая из них имеет некоторые свои особенности.

Как известно, аббревиация – один из самых «молодых» способов образования слов. Дефиниции терминов «аббревиация», «аббревиатура» приведены в «Словаре иностранных слов, вошедших в состав русского языка», изданном в 1902 году [3]. Зарождаясь в начале XX в., аббревиация в русском языке обрела бурное развитие в 20-30-е годы уже в советскую эпоху. Прагматонимы-аббревиатуры в РТ начала XX в. не обнаружены, в отличие от современных РТ, где сложносокращенные слова широко распространены. Рассмотрим проявление аббревиации в РТ начала XXI в.

Наименьшей степенью выводимости значения скомпрессированного в аббревиатуру словосочетания обладают звуковые и буквенные аббревиатуры. Для раскрытия смысла сложносокращенного слова за ним в РТ чаще всего следует развернутая базовая номинация, как, например: ***УНК Украино-Немецкая Клиника***…. (Б, №50, 2002) и т.п. Значение нестандартной слоговой аббревиатуры можно узнать лишь из периферийной зоны РТ: *Впервые в Украине Международный медицинский центр «**УРО-ПРО**» **уро**логия сексопаталогия·**про**ктология·гинекология*… (Б, №10, 2003); *Предприятие «**Ритус**» оказывает **рит**уальные **услуги*… (УЦ, №50, 2002).

Бóльшим количеством ассоциаций «обрастает» аббревиатура (рекламный прагматоним), представляющая собой соединение:

1) слогов или частей слов, приближающихся к слогу, уже ставших привычными, традиционными, не требующими особых пояснений (*УКРТЕЛЕКОМ* (УЦ, №16, 2000), *УкрЮжМолПром* (Б, №30, 2002), *FRUTAROM* (Б, №28, 2002), *Иммунсил* (С, 21.02.2003), *Киевметаллпром* (ГК, №28, 2002), *Стройбат* (Б, №10, 2001) и т.п.);
2) слов и слогов (либо частей слов, приближающихся к слогу) *(ПИРЯТИНДРЕВ* (Б, №20, 2002), *НОВАТОР-СПЕЦСТРОЙ* (Б, №26, 2002), *ПОЗНЯКИЖИЛСТРОЙ* (Б, №26, 2003) и т.п.);
3) слогов (либо частей слов, приближающихся к слогу) и слов (*СНАБ-СБЫТ* (УЦ, №16, 2000), *РЕЧФЛОТСЕРВИС* (С, 10.02.2003), *УкрМеталлоРукав* (ГК, № 30-31, 2002), *ПриватБанк* (Б, №13, 2001) и т.п.).

Главными факторами, обусловливающими интенсивное использование аббревиатур в современном языке, в частности, для создания рекламных номинаций-прагматонимов в РТ, являются, прежде всего, экстралингвистические факторы: трансформации в социуме, глобальные изменения в развитии мирового сообщества, которые активизировали процессы номинации и коммуникации; а также интралингвальные факторы: закон экономии речевой энергии, языковых средств, межстилевое взаимодействие как характерная черта СМИ.

Образованные словосложением слова характеризуются формальной и смысловой автономностью компонентов, многие из которых сохраняют самостоятельное словоизменение в рамках деривата. Эффект новизны, эстетика звучания, престиж экзотичности, научный характер и т.п. – эти требования к ИС в РТ обусловливают сочетание порой не совсем подходящих по смыслу слов в одном прагматониме. Такие лексемные образования присущи в наибольшей мере именно стилю рекламы как самому демократичному и наименее требовательному относительно литературных норм. Среди прагматонимов-композитов выделяются словосложения, графически оформленные через дефис и слитно. Можно предположить, что последние образования — нечто среднее между собственно словосложением и контаминацией: от традиционного словосложения эти композиты отличаются слитным написанием с сохранением флексии первого компонента, а также большей смысловой

«разрозненностью», отсутствием синтагматической слитности составляющих их компонентов; от контаминации такие композиты отличаются присутствием «морфемных» границ и отсутствием новой корневой морфемы. Это своеобразные лексические диграфы или лексические лигатуры.

Нужно отметить, что графический облик ИС в рекламе (рекламного прагматонима) выполняет не менее важную роль, чем его семантика: графическое начертание обязано выделить слово из ряда однотипных слов, заострить внимание реципиента, сделать слово запоминающимся, оригинальным. К тому же нельзя забывать о юридических аспектах существования товарных знаков, торговых марок: рекламный прагматоним не должен повторять уже имеющиеся, особенно очень известные, бренды. Поэтому можно утверждать, что выход за пределы орфографической нормы является продуманным средством прагматического влияния на покупателя.

В РТ начала XX ст. обнаружены немногочисленные, образованные с помощью сложения прагматонимы-композиты:

– основосложением (*Контора и склад «ТЕХНИЧЕСКИЙ ДОМ» Одесса, Ришельевская, 21, Телеграфный адрес: «**ТЕХНОДОМ**»...* (ГЮ №251, 1909));

– словосложением *(Книжный магазин, склад бумаг и канцелярских принадлежностей ... под гостиницей «**Гранд-Отель**», против Соединенного банка* (ГЮ, №34, 1913); *Патентованная, универсальная и комбинированная **ЦАРЬ-БОРОНА**...* (ВРК, 1912, с.8); *...следует обращать внимание на название «**СПЕРМИН-ПЕЛЯ**» и отказываться от подделок...* (Н, №27, 1917); *Свечи «**Проктол-Пеля**» новейшее и наилучшее, испытанное средство...* (Н, №27, 1917); *Миллионы хозяек приобрели ручной аппарат «**ПРАЧКА-АМЕРИКАНКА**»...*(ГЮ, №132, 1907); *Салонный концертный тонарм «**Монарх-Геркулес**»...Ничем не заменимый чудо-аппарат «**Монарх-Омега**», помещен в открывающемся корпусе из лучшего дуба прекрасной резьбы...* (ВРК, 1912, с.31); *«**Театр-Иллюзион**» с 4 фотографическими лентами в 250 картин* (ВКР, 1912, с.39); *«**Чудо-ПОДМЕТКИ России**» Изобретение техника Д.Андреева...Прочны, легки, непромокаемы..* (Н, №40, 1917); *...пластинки **GRAND-GIGANT*** (ВРК, 1912, с.33).

Также можно привести примеры композитивных прагматонимов из научных источников (не РТ), где упоминаются названия существующих в начале XX в. промышленных объединений: «***Продамет***» – «Общество для продажи изделий русских металлургических заводов», возникшее в 1902г., синдикат *«**Трубопродажа**»* объединил заводы по производству труб также в 1902г., синдикат *«**Продуголь**»* - «Общество для торговли минеральным топливом Донецкого бассейна», занимающийся добычей и продажей угля, синдикат *«**Продвагон**»*, который действовал в транспортном машиностроении и объединил 13 заводов; *«**Центрсахар**», «**Центрмука**»* – органы по регулированию отдельных отраслей народного хозяйства [История России. Вторая половина XIX-XX вв. Курс лекций. – Брянск, 1992. – Ч.I. – 124с., Ч.II. – 104с.; История России: в 3ч. Ч.II. Расцвет и закат Российской империи (XIX - нач. XX вв.). – М., 1994.– 240с.].

Мнение некоторых исследователей относительно современных текстов можно отнести к рекламным прагматонимам-композитам в составе РТ: «Стилистическая коллажность современных текстов (см.: прагматонимов-композитов – *авт.*) иногда близка к пародийной и нередко оценивается как гуманитарная катастрофа, но в этом шокирующем языковой вкус синтезе проявляют себя новые категории мышления» [2, с.33-34].

При словосложении в РТ начала XXI в. используются:

1) лексемы, входящие в словарный состав только русского языка *(турагентство «**МЕЛОДИЯ-ТУР**»* (УЦ, №29, 2003), *компания «**ПОЛИГОН-УКРАИНА**»* (Б,

№41, 2002), ООО *«**ПИГМЕНТ-Днепро**»* (Б, №42, 2002), *банк «**КРЕДИТ-ДНЕПР**»* (Б, № 42, 2002), *ПКП «**СОЮЗ-МЕТАЛЛ**»* (21к., №27, 2002) и т.д.);

2) «новейшие» иноязычные лексемы, которые могут передаваться графическими средствами русского языка (завод по производству картонной упаковки ***«Блиц-Пак»*** (Б, № 8, 2001), стоматологические кабинеты *«ЛЮКС-ДЕНТ»* (УЦ, №41, 2000), ТМ ***«ЭКОЧИЗ»*** (производство сыров) (Б, №28, 2003), турагентство ***«Нью-Лоджик»*** (Б, №29, 2000) и т.д.);
3) иноязычные лексемы, передающиеся средствами языка-оригинала (кафе ***KORONA-CLUB*** (Комп., №13, 2003), *компания* ***Zlux*** (Б №12, 2002) и т.д.);
4) соединение русских и иноязычных лексем (*компания «**Атланта-Ойл**»* (УЦ, №41, 2000), *магазины* ***TTWдом*** (УЦ, №15, 2000), ***LUXАвто*** (Б, №5, 2002); ***«ТАВРИЯ-ЛАЙН»*** (Б, №37, 2003), *дизайн-центр* ***Art-Салон*** (УЦ, №5, 2003), *клиника* ***«МедЛайф»*** (Б, №30, 2001), *фирма «**BOSCH-СЕРВИС**»* (УЦ, №37, 2002) и т.д.).

В прагматонимах-композитах выделяются одинаковые для определенной группы наименований структурные единицы, равные целому слову или так называемым иноязычным приставкам. Такие единицы называют формантами, морфемоидами, лексемо-морфемами, темами (термин Г.О.Винокура). Они приобрели определенную семантическую самостоятельность и привносят дополнительные коннотации в значение композита. Так, например, значение следующих прагматонимов-композитов «выводимо» и легко актуализируется при знании соответственных частей сложного слова: Сложные слова, включающие в себя иноязычные слова либо части иноязычных слов (*интер, хаус, экспресс, нью, сервис, холдинг, евр,. плюс, трейд, агро, макро, авто, ультра, био, транс, техно, оптима, люкс* и т.п.), относятся к мотивированным, поскольку подобные лексемо-морфемы интернациональны для большинства языков. Словообразовательная тенденция к интернационализации обусловлена активизировавшимися языковыми контактами, вызванными процессами в общественно-политической, экономической, культурной жизни человечества. Композит с интернациональным элементом (словом либо частью слова) «свидетельствует о том, по отношению к какому познанному фрагменту мира описывается новое знание… Мотивированность производного слова позволяет соединить новый опыт со старым, определять неизвестное через известное, вводить в устоявшуюся картину мира новые штрихи и детали… производное отсылает нас к уже имеющей свое обозначение, а следовательно, известной реалии. …Семантическая прозрачность …производных единиц выполняет, таким образом, разные функции: облегчает восприятие слова ввиду его понятности, «угадываемости», но, что, наверное, еще важнее, облегчает оперирование новыми понятиями, включая их в привычный мир вещей и эксплицитно указывая на конкретный характер связи нового со старым» [1, с.155-156].

Наряду с давно выделяемыми и известными словами и лексикализированными частями слов из латыни и греческого языка в современном языке рекламы становятся широко употребляемыми общепонимаемые лексемо-морфемы в основном английского происхождения, также появляются подобные русские образования.

Проиллюстрируем использование самых распространенных структурных элементов в составе прагматонимов-композитов, использующихся в РТ.

Слова или части слов греческого происхождения

Авто: *«АВТО-МУЗЫКА»* (УЦ, №4, 2000), *автоленд* (ГК, №52, 2002), *КІЙ-АВТО* (Б, №30, 2001), *АВТОИНВЕСТСТРОЙ* (УЦ, №23, 2003) и под.;

агро: *«Агромат Украина»* (Б, №49, 2001), *«Украгролизинг»* (УЦ, №41, 2002), *«Агрофермтехник»* (Б, №32, 2002) и под.;

био: *«БІОСПІРУЛІНА»* (С, 28.02.2003), *БІОКОМПАНІЯ* (Б, №26, 2003), *«БИО»* (Б, №22, 2001), *BioCold* (Б, №25, 2001) и под.;

техно, тех: *«Техносфера КАРАВАН»* (Б, №28, 2003), *ТЕХНО НИКОЛЬ* (Б, №34, 2002) и под.;

эко: *«Экопласт»* (УЦ, №13, 2003), *ЭКОСОФТ* (Б, №29, 2002), *«ГИДРОЭКОЛОГИЯ»* (Б, №29, 2002), *«ЭКОЧИЗ»* (Б, №28, 2003) и под.

Слова или части слов латинского происхождения

Аква: *«АКВАИЗОЛ»* (Б, №34, 2002), *АКВА-Вита* (С, 1.02.02), *«Аквалан»* (С, 10.02.2003) и под.;

интер: *Интермаш* (Б, 29, 2002*), ИНТЕРСтиль* (Б, №16-17, 2003), *«Интерресурсы»* (УЦ, №29, 2003) и под.;

плюс: *МАКРОПЛЮС* (Б, №10, 2003), *«Европа-Плюс»* (Б, №42, 2001), *«Альфа-Плюс»* (Б, №7, 2001), *«ПАРТНЕР-ПЛЮС»* (УЦ, №42, 2002) и под.;

транс: *«ФОРТРАНС»* (Б, №48, 2002*), «ТрансРейл Украина»* (Б, №7, 2001), *«Альфатранс»* (Б, №48, 2002), *«Евротранс-НАФТА»* (Б, №12, 2002) и под.;

центр: *«АУРА-ЦЕНТР»* (С, 6.02.2003), *«ВИЛИЯ-БУД-ЦЕНТР»* (Б, №11, 2002), *ЭЛКС ЦЕНТР* (Б, №27, 2001), *«Омега-Центр»* (УЦ, №41, 2000) и под.

Слова или части слов английского происхождения

Нью, нео: *«Нью-Дент»* (С, 18.02.2002), *«НЕОСТИЛЬ»* (УЦ, №25, 2000), *«Нью-Лоджик»* (Б, №29, 2000) и под.;

сервис: *«РЕЧФЛОТСЕРВИС»* (С, 10. 02. 2003), *«ЦВЕТСЕРВИС»* (УЦ, №42, 2002), *«ВВ-Сервис»* (Б, №9, 2002), *«ТрансСервис»* (Б, №42, 2000) и под.;

хаус, хауз: *МастерХаус* (Б, №7, 2002), *БаденХауз* (Б, №23, 2001) и под;

холдинг: *«Запорожсталь металлхолдинг»* (ГК, №28, 2002), *«МЕТАЛЛ-ХОЛДИНГ»*(ГК, №28, 2002), *РИС-ХОЛДИНГ* (ГК, №43, 2002) и под.;

трейд: *АЛМАтрейд* (УЦ, №14, 2002), *Космотрейд* (Б, №23, 2003), *«КАОЛИН-ТРЕЙД»* (УЦ, №36, 2000) и под.;

экспресс: *ОСТ-ВЕСТ ЭКСПРЕСС* (Б, №48, 2002), DHL *«Импорт-Экспресс»* (Б, №8, 2003) и под..

Слова или части слов французского происхождения

Люкс: *АЭРЛЮКС* (Б, №22, 2001), *LUXАвто* (Б, №5, 2002), *«Люкс-Мода»* (УЦ, №9, 2000) и под..

Слова или части слов русского происхождения

Евро: *ЕВРОШИНА* (Б, №11, 2002), *«ЕВРОПРОДУКТ»* (Б, №38, 2002), *«Евровит»* (Б, №7, 2003), *«ЕвроДоллар»* (УЦ, №9, 2003) и под.;

строй: *«ПОЗНЯКИЖИЛСТРОЙ»* (Б, №40, 2002), *«НОВАТОР-СПЕЦСТРОЙ»* (Б, №26, 2003), *КОНТРАКТСТРОЙ* (Б, №6, 2003) и под.;

пласт: *Викнопласт* (Б, №32, 2000), *«ДОНПЛАСТАВТОМАТ»* (ГК, №48, 2002), *«Химпласт»* (УЦ, №17, 2003), *«Экопласт»* (УЦ, №13, 2003) и под.

Композитивный способ образования прагматонимов сейчас является достаточно актуальным в номинационных процессах по нескольким причинам: упрощения названия, скрытая информация о рекламируемом объекте, некоторый символизм.

Таким образом, на основе вышеизложенного фактического материала приходим к следующим **выводам**: композитивное образование рекламных прагматонимов в РТ начала XX в. представлено редко – это случаи словосложения. Среди современных рекламных прагматонимов в РТ почти каждый третий прагматоним – композит. Такая активность образования прагматонимов-композитов обусловлена тенденцией к экономии речевых средств, экспрессивности, некоторому символизму, что определяет **перспективы** дальнейших разработок в направлении более досконального изучения этого явления. Композитивный прагматоним являет собой емкий, лаконичный код развернутого базового наименования. Композитивные прагматонимы, содержащие широко распространенные иноязычные слова либо части слов, относятся к мотивированным, поскольку подобные лексемо-морфемы преимущественно

интернациональны. Это позволяет облегчить восприятие нового слова – рекламного прагматонима – и свободное оперирование им.

ЛІТЕРАТУРА

1. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М: Наука, 1988. - 212 с.
2. Синельникова, Л.Н. Научные исследования по социальной лингвистике, проводимые кафедрой русского языкознания Луганского педагогического университета // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. – Луганск, 2000. – С.29-39.
3. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – СПб.: Издательство книгопродавца В.М. Губинского, 1902. – 878 с.
4. Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – 292с.
5. Топоров, В.Н. Из области теоретической топономастики // Вопросы языкознания. – 1962. – № 6. – С. 3-12.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються особливості творення прагматонімів-композитів у російських рекламних текстах початку XX століття та початку XXI століття.

***Ключові слова**: прагматоніми-композити, рекламний текст, абревіатура, словотвір.*

This article is about the peculiarities of creation (abbreviation, word composing) of the pragmatonyms-composits in the structure of Russian advertising texts which were created at the beginning of XX and at the beginning of the XXI century.

***Key words**: word composing, pragmatonyms-composits, abbreviation, advertising texts.*

Сергій Данилюк
(Черкаси)

УДК 681.3:801.3:801.8:802.0:81'42

ВИКОРИСТАННЯ ГРАФІЧНИХ ЗАСОБІВ У ТЕКСТАХ ЕЛЕКТРОННОЇ ПОШТИ

Статтю присвячено виявленню й опису особливостей використання графічних засобів у текстах електронної пошти. Актуальність цієї статті обумовлюється глобальним поширенням електронної пошти як сучасного засобу масової комунікації.

Оскільки при використанні в Інтернет-комунікації електронного каналу спілкування в користувачів мережі Інтернет виникають труднощі при передаванні інтонації, міміки, жестів тощо (тобто тих засобів, що передають емоційний компонент), то в електронних текстах, за допомогою яких відбувається така комунікація, для зняття цих труднощів використовуються графічні засоби [7, с.212]. Під графічними засобами, поділяючи думку О.М.Мороховського [10, с.61], розуміємо сукупність способів зовнішньої організації тексту. Графічні засоби беруть участь в організації семантичної структури тексту, забезпечуючи його експресивність і прагматичну заданість. Вирішальний вплив на використання графіки справила реклама, одним з основних компонентів успіху якої є вірне зорове представлення інформації [6, с.130-131].

На сьогодні дослідники тексту як однієї зі складових комунікативного процесу не обмежуються аналізом лише вербальної складової цього феномену, а звертають велику увагу на текст як семіотично ускладнену структуру. Зростання ролі візуальної інформації взагалі та комп'ютерної графіки зокрема особливо актуалізували зацікавленість проблемою паралінгвістичного оформлення тексту. Електронне середовище розширює можливості для функціонування різних семіотичних систем у цілісному просторі

тексту. Тексти електронної пошти також характеризуються наявністю і функціональним навантаженням різноманітних невербальних елементів, що допомагають вираженню основних ідей листа. Метою організації тексту з використанням паралінгвістичних засобів є не лише привернення уваги читача до найважливіших, на думку адресанта, текстових фрагментів, але й організація найоптимальнішого режиму сприйняття листа загалом, допомога адресатові при осмисленні листа.

Перші дослідження невербальних засобів комунікації стосувалися функціонування паралінгвістичних компонентів в усному мовленні. Однак останнім часом увагу дослідників дедалі більше привертає увагу не лише паралінгвістика усного тексту, а й графічна семантика писемного тексту, що пояснюється насамперед „стрімким зростанням візуальної інформації у сучасній комунікації" [1, с.5]. Тому зараз активно розробляється проблема інструментарію невербальних засобів писемних текстів. Це й створило, передовсім, основу для виникнення нової характеристики тексту з позиції наявності у ньому несловесних елементів – креолізованості.

Креолізовані тексти – це тексти, фактура яких складається з двох частин: вербальної та невербальної (що належить до інших знакових систем, ніж природна мова) [9, с.180]. Цілком очевидно, що текст, реалізований у віртуальній формі, не має можливості вдаватися винятково до засобів, що традиційно виділяються (фотографія, малюнок, таблиця, схема, шрифт, кольори, друкарські знаки тощо), тому змушений виробляти свої власні, специфічні засоби й максимально повно використовувати їхні образотворчі властивості [8, с.74]. Так, наприклад, в одному з листів електронної пошти спостерігається наявність додатку – фотографії, що допомагає адресату максимально наблизитись до головної ідеї листа, краще зрозуміти його автора.

Якщо у традиційній інтерпретації писемних креолізованих текстів невербальний компонент розуміється як винятково графічний, тобто іконічний компонент тексту може бути представлений ілюстраціями, символічними зображеннями, то з появою текстів особливого типу, а саме електронних, виникає необхідність розширити межі змісту поняття „невербальний компонент тексту" у зв'язку із залученням до цього поняття не лише графічних, а й аудіальних і динамічних компонентів (мультиплікаційних, музичних, мовних фрагментів) віртуального тексту, що також правомірно віднести до числа показників креолізованості [3, с.11].

Паралінгвістичні засоби оформлення електронного тексту можуть мати таку класифікацію:

1) іконічні (графічні): фотографії, малюнки, таблиці, формули, символи.

2) аудіальні (звукові): музичні, мовні фрагменти.

3) мультимедійні (інтеграція графіки, звуку, динаміки) [5, с.165].

Є підстави стверджувати, що у віртуальному тексті поняття невербального засобу розширюється та набуває нових змістових компонентів. До завдань, які повинні виконувати невербальні компоненти (залучення уваги, утримання уваги, організація спілкування), долучаються додаткові, специфічні для електронного тексту, а саме: організація особливого типу спілкування – віртуального, опосередкованого, отримання зворотної реакції, формування умов, сприятливих для здійснення інформаційного впливу та комунікації. Очевидно, що всі засоби, які використовуються для створення електронного листа, безпосередньо або опосередковано виявляють спрямованість на досягнення цієї мети.

Використання паралінгвістичних засобів дозволяє збільшити число каналів сприйняття, за якими інформація передається адресатові, що сприяє ефективнішому її засвоєнню. Адресатові не лише надається якась додаткова інформація, а відбувається ефективніше залучення суб'єкта сприйняття інформації до індивідуально-авторської картини світу, до його комунікативного простору, до системи авторського мислення та, відповідно, до системи тексту, який сприймається. При цьому адресант зберігає

функцію контролю за процесом декодування інформації, розставляючи акценти таким чином, щоб спрямувати сприйняття та розуміння тексту адресатом у задуманому напрямку.

В одному із листів адресант додає до тексту фотографію та музичний фрагмент. Це створює можливості для підвищення емоційного навантаження пропонованого матеріалу та збільшує число каналів сприйняття. Запропонований текст, графічне зображення та музичний фрагмент сприймаються адресатом як цілісна структура без виділення з неї окремих елементів. Зв'язок таких елементів забезпечує глибше й повніше розуміння інформації, і тим самим сприяє досягненню адресатом комунікативної мети.

Графічна інформація необхідна для адекватної передачі емоційного сегменту повідомлення. Під час писемної комунікації втрачається інтонація, міміка та жести, адресант не деталізує описи, які властиві звичайному писемному мовленню. Тому роль компенсаторних механізмів, які зумовлюють розуміння та економію зусиль адресата, виконують „смайлики" – графічні символи, які утворюються в текстовому режимі на звичайній клавіатурі [2, с.58-59].

„Смайлики" визначаються як своєрідне співвіднесення почуттів та графічних знаків на моніторі. Їх можна вставляти у повідомлення та в деякі чати ICQ. Вони значно допомагають краще передати емоції, тому їх також називають емотиконами. Існують цілі списки таких „смайликів", які відображають різноманітні відтінки переживань. Символи такого роду відображають емоції, які відчуває користувач, щоб компенсувати недолік емоційної насиченості спілкування, що передаються невербально. Це говорить про реалоцентризм віртуального спілкування, тобто про тенденцію відшкодовувати витрати віртуального спілкування [4, с.73]. Зазвичай, емотикони йдуть за реченнями або знаками пунктуації. Емотикони підказують адресату листа, що адресант, виділяючи це слово чи речення, хоче зробити ремарку.

Похідними від звичних нам „смайликів" стали „японські смайлики". Вони відображають емоції на обличчі людини і допомагають краще зрозуміти повідомлення. Сьогодні їхнє використання стало своєрідним мистецтвом. Це закодована мова, якою можна написати повідомлення без жодного слова. Японські смайлики з'явилися зовсім нещодавно, але прогресують з небаченою швидкістю, їх почали інтенсивно використовувати далеко за межами їхньої історичної батьківщини. Загалом, вони є дублерами у передачі різноманітних емоцій. Існують, навіть, цілі списки „японських смайликів".

На нашу думку, велику кількість „смайликів" може використовувати лише той адресант, який сам досить непогано володіє ними та впевнений у тому, що адресат розуміє їх. Це двобічний процес, в якому мають брати участь двоє Інтернет-співрозмовників, кожен з яких має розуміти так звану кодовану мову – мову „смайликів".

До інших графічних засобів належить також виокремлення певних слів, речень та частин тексту за допомогою зміни шрифту або написання їх великими літерами. Наприклад, в одному з листів електронної пошти ми спостерігаємо таке явище: адресант виділяє частину речення, написавши її лише великими літерами і має на меті акцентування уваги отримувача саме на цій частині речення: *...I'M FINISHING IN… ...*

Виділяють ще один спосіб передавання мовного змісту – смислова важливість інформації підкреслюється повторенням однієї і тієї самої графеми. Це так званий „іконічний принцип", сутність якого полягає в тому, що чим більше місця у свідомості адресанта займає інформація, тим більше зорового простору має займати ця сама інформація [6, с.9]. Відповідно, якщо ця інформація займає графічно більше простору, на неї звертається більше уваги: *COOOOOOOOOOOL!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!!* (14), *WHAAAAAAAT?* (15).

Як підсумок зауважимо, що в текстах електронної пошти, поряд із вербальними засобами комунікації, дедалі більшого поширення набувають і графічні засоби, які відіграють важливу роль під час використання сучасних електронних засобів масової комунікації. Серед подальших перспектив нашого дослідження вбачається необхідність виявлення й опису особливостей використання графічних засобів у текстах інших Інтернет-сервісів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анисимова Е. Е. Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креолизованных текстов) / Е. Е. Анисимова. – М. : Издательский центр „Академия", 2003. – 128 с.
2. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / А. Н. Баранов. – М. : Эдиториал УРСС, 2001.– 360 с.
3. Бодик О. П. Проблема дискурсу в сучасній лінгвістиці / О. П. Бодик // Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції [Проблеми загальної, германської, романської та слов'янської стилістики], (Горлівка, 19-21 травня 2005 р.) : Т. 1.– Горлівка : ГДПІМ, 2005.– С. 9–12.
4. Боярова К. Лінгвістичні особливості віртуальної комунікації людей / К. Боярова // Збірка статей VIII Міжнародної конференції [Семантика мови і тексту], (Івано-Франківськ, 5-7 жовтня 2003 р.).– Івано-Франківськ : Плай, 2003.– С. 70–74.
5. Короленко И. С. Виртуальный дискурс всемирной сети в процессе глобализации / И. С. Короленко // Сборник научных докладов X Международной конференции по функциональной лингвистике [Функционирование русского и украинского языков в эпоху глобализации], (Ялта, 14-16 июня 2003 г.).– Ялта : ТНУ, 2003.– С. 165–166.
6. Луканина М. В. Газетный текст через призму теории коммуникации / М. В. Луканина // Вестник Московского университета : сб. научн. трудов. Серия 19 : Лингвистика и межкультурная коммуникация.– 2003.– №2.– С. 123–133.
7. Лукашенко Н. Г. Засоби графіки у комп'ютерному дизайні текстів Інтернет-форумів / Н.Г.Лукашенко // Проблеми семантики слова, речення та тексту : зб. наук. праць.– К. : Видавн. центр Київськ. нац. лінгв. ун-ту, 2003.– Вип. 9.– С. 212–218.
8. Пікчер А. І., Терещева Н. С. Специфіка англомовного комп'ютерного дискурсу / А. І. Пікчер, Н.С. Терещева // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць.– К. : Логос, 1999.–Вип. 7.– С. 69–74.
9. Сорокин Ю. А. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция / Ю. А. Сорокин // Оптимизация речевого воздействия : сб. научн. трудов.– М. : Наука, 1990.– С. 180–186.
10. Стилистика английского языка [А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З.Н.Тимошенко].– К. : Вища школа, 1991.– 272 с.

АНОТАЦІЯ

У статті описано особливості використання графічних засобів у текстах електронної пошти. Автор дає визначення термінів „графічні засоби", „паралінгвістичні засоби", „невербальні засоби", наводить типологію паралінгвістичних засобів. Також у статті аналізуються особливості використання „смайликів" у текстах електронної пошти.

Ключові слова: *графічні засоби, паралінгвістичні засоби, невербальні засоби, „смайлики".*

Peculiarities of usage of graphic means in e-mail texts are described in the article. The author gives definitions of such terms as „graphic means", „paralinguistic means", „non-verbal means". The typology of paralinguistic means is suggested in the article. Peculiarities of usage of „smileys" in e-mail texts are also analized in the article.

Key words: *graphic means, paralinguistic means, non-verbal means, „smileys".*

Євгенія Коваленко
(Донецьк)

УДК 811.161. 2`367`3

РЕКЛАМНИЙ ТЕКСТ ЯК ОСНОВНА ОДИНИЦЯ РЕКЛАМНОЇ КОМУНІКАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Для лінгвістичних досліджень останніх десятиріч характерним є зростання інтересу до вивчення текстів масової комунікації, зокрема, текстів реклами. Важко заперечувати той факт, що реклама у наш час активно проникає в мовлення сучасного українця й у певному розумінні впливає на розвиток сучасної української мови. Такий факт не може залишити розвиток реклами як мовного явища без уваги вчених-лінгвістів.

Рекламний текст як предмет лінгвістичного дослідження є об'єктом аналізу як зарубіжних, так і вітчизняних мовознавців, які досліджують рекламні тексти в різних аспектах: **1) загальний лінгвістичний опис рекламних текстів** (К. Бове, О.І. Зелінська, О.В. Медведєва, Г.Г. Почепцов); **2) дослідження певного аспекту реклами**: прагмалінгвістичного (Ю.Б. Корнєва, Т.М. Лівщиц, І.П. Мойсеєнко, Ю.В. Сильвестров, Е.С. Тернер); психолінгвістичного (Е. Макгрегор, Ю.О. Сорокін, Є.Ф. Тарасов); когнітивного (О.В. Анопіна, В.І. Охріменко, О.Є. Ткачук-Мірошниченко); **3) власне лінгвістичний аналіз рекламних текстів на різних мовних рівнях**: фонетичному (О.А. Ксензенко, І.О. Лисичкіна); лексичному (І.О. Соколова, С.А. Федорець); морфологічному (О.І. Зелінська, В.В. Зірка, Є.П. Ісакова); синтаксичному та структурно-семантичному (О.І. Зелінська, Н.Л. Коваленко, Ю.Б. Корнєва, О.В. Медведєва); аналіз текстових категорій у рекламі (Н.Т. Гуменюк, Н.Л. Коваленко, М.Л. Крамаренко, Т.М. Лівщиц); **4) дослідження рекламного дискурсу** (Н.В. Вертянкіна, Н.Л. Волкогон, А.О. Дедюхін, І.О. Лисичкіна, А.І. Раду, О.Є. Ткачук-Мірошниченко) тощо.

Лінгвісти найчастіше звертають увагу на структурні та функціональні характеристики рекламних текстів (О.І. Зелінська, В.В. Зірка, Н.Л. Коваленко, Ю.Б. Корнєва); особливості створення текстів реклами (О.І. Зелінська, Т.М. Лівщиц); роль невербальних компонентів у рекламному повідомленні та їхню взаємодію із вербальними компонентами (Ю.Б. Корнєва, І.П. Мойсеєнко). Незважаючи на підвищений інтерес учених до зазначених проблем, такі питання, як структура рекламного тексту, його функції, завдання, категорії, роль його окремих структурних елементів, особливості створення рекламних повідомлень, співвідношення вербальних та невербальних компонентів у тексті реклами тощо, найчастіше розглядаються як супровідні до основного мовного дослідження реклами. Крім того, у сучасному мовознавстві немає єдиного підходу до розв'язання аналізованих проблем, і, головне, сучасні лінгвістичні студії не дають відповіді на питання, як ці позамовні параметри рекламного тексту впливають на його лінгвістичний аналіз, наскільки тісний зв'язок має мовне оформлення рекламного тексту із екстралінгвістичними характеристиками останнього.

Метою статті є з'ясування особливостей лінгвістичного аналізу рекламного тексту як основної одиниці рекламної комунікації.

Загальноприйнятим є твердження, що реклама, враховуючи її характерні риси, функції та завдання, є складовою частиною масової комунікації і успадковує від неї основні характеристики: «множинність» каналів передачі; можливість одночасної передачі одного повідомлення через різні канали; існування видів реклами, для передачі повідомлень якої участь ЗМІ не є обов'язковою; критичне сприйняття

рекламних текстів споживачами; різноманітні властивості ідеологічного впливу й маніпулювання свідомістю адресатів [2; 5; 6; 8, 9]. Отже, рекламу слід визначати як самостійний вид тексту масової комунікації, що має свої особливості, і спільно з масовою комунікацією використовує засоби та способи передачі інформації.

Рекламний текст належить до текстів масового впливу, які розв'язують комунікативно-прагматичне завдання, спрямоване на забезпечення надійності, тривалості та ефективності процесу комунікації. Рекламне звернення презентує комунікатора його цільовій аудиторії, потенційним покупцям. Саме в рекламному тексті фокусується більшість елементів рекламної комунікації: ідея комунікації і використані коди, які допомагають сприйняттю цієї ідеї одержувачем звернення. Рекламне повідомлення можна розглядати як головний засіб, основний інструмент досягнення мети рекламної діяльності.

Лінгвістичний аналіз рекламного тексту перш за все мотивуватиметься специфікою створення останнього. Створення рекламного тексту, або копірайтинг, є завершальним етапом тривалого процесу: складанню рекламного тексту передує значна підготовча робота. Рекламодавець має з'ясувати характеристики товару (матеріальний продукт чи послуга, цінність товару, особливості його реалізації тощо); особливості цільової аудиторії (соціальні характеристики покупців, їхні потреби, мотивації тощо); чітко сформулювати мету рекламного звернення; обрати канал передачі рекламної інформації (телевізійна, друкована, зовнішня реклама) та ін. Кожний із цих етапів підготовки безпосередньо визначатиме зміст, структуру та оформлення рекламного тексту.

А.О. Дедюхін зазначає, що функціональна єдність мети й стратегії рекламної комунікації лежить в основі задуму, як змістовного (смислового) утворення, яке базується на уявленні про те, що повинно входити в інформаційне повідомлення про рекламований товар. «Згорнута» модель ситуації, що лежить в основі задуму, визначає основний предмет повідомлення. Будучи розрахованим на вплив, задум керує композиційною будовою рекламного тексту, процесом відбору мовного матеріалу, за допомогою якого будуватиметься певний рекламний текст, і передбачає структуру подачі необхідної рекламної інформації [1, с.11]. Так, соціальна приналежність потенційних покупців товару визначатиме вибір лексичного оформлення рекламного тексту. Наприклад, у повідомленнях, що рекламують молодіжні бренди мобільного зв'язку, активно використовується молодіжний сленг: *Djuice Будь особливим!* ***Скачай*** *Djuice Skin ICQ 6 І отримай на додачу 100* ***бонусних*** *SMS на рахунок SMS-ICQ, А також безкоштовний доступ* ***до прикольного контенту****. Djuice розфарбовує твоє* ***ICQ-спілкування****!*

Мета реклами (інформувати, закріпити успіх товару на ринку, дати оцінку товару, створити концептуальну картину рекламованого товару в мисленні реципієнта, створити модний бренд) буде впливати зокрема на вибір синтаксичної організації рекламного тексту. Наприклад, у рекламі техніки, метою якої є інформування про нові товари, найбільш розповсюдженим та дієвим прийомом аргументації є перелік технічних характеристик нового товару, який синтаксично в переважній більшості оформлений як номінативні речення: *KF 510... Найтонший 3-Мегапіксельний слайдер (10.9 мм завдовжки). Корпус із металу та загартованого скла із прихованим механізмом слайдера. Інтерактивне сенсорне управління (світлові індикатори та вібрація на дотик). MicroSD-роз'єм із можливістю «гарячої» заміни картки пам'яті. Мультимедія-плеєр, FM- радіо.*

Інший приклад: Samsung, що теж рекламує техніку, є брендовою компанія, тому мета її рекламних повідомлень не тільки повідомити про нові товари, але й закріпити їхній успіх на ринку. У такому разі рекламодавці не навантажують повідомлення інформацією про переваги товару (споживач і так знає, що Samsung використовує

передові технології), а використовують синтаксичні конструкції, які впливають на емоційний стан реципієнта: спонукальні та питальні речення, прості ускладнені речення, конструкції експресивного синтаксису. Причому тексти цієї компанії мають ідентичну синтаксичну побудову, яка дозволяє споживачеві легко ідентифікувати рекламу Samsung серед подібних: *Уяви магію дизайну. Уяви, одного дня дизайн твоєї вітальні кардинально змінився. Ні, ніякого перепланування! Просто нарешті з'явився елемент, який надав інтер'єру справді довершеного вигляду. Заокруглені обриси, плавні лінії, приголомшливе блакитне підсвічування… ти дивишся на нього. І ти хочеш дивитися його знову і знову. З рідкокристалічним телевізором Samsung це легко уявити.*

Вибір каналу передачі реклами обумовлює її обсяг, а отже, й особливості синтаксичної організації. Так, зовнішня реклама в абсолютній більшості дублюється на телебаченні або в друкованих ЗМІ, оскільки не має можливості розмістити розгорнутий текст. Тому для такого виду реклами з цілого тексту обирається уже всім відомий слоган, який здебільшого оформлений як просте односкладне номінативне речення: *Довершене втілення вишуканості. Davidoff cigarettes*; *Настрій твого життя! LD*. Для телевізійної та друкованої реклами більш характерним є використання всього розмаїття синтаксичних конструкцій (прості односкладні та двоскладні речення, складні речення, конструкції експресивного синтаксису тощо), оскільки час (для телевізійної реклами) або площа (для друкованої реклами) для розташування реклами дозволяє створювати цілі тексти, де послідовно аргументуються переваги того чи іншого рекламованого товару: *Рожевий грейпфрут + лимонник = імунітет. Природа відкриває тобі нову формулу здоров'я в унікальному соковому продукті «Сандора Мультиактив»! Відчуй себе здоровим! Незважаючи на сніг та дощ… Легко долаючи нервову напругу… Нехтуючи фізичною втомою… Живи на всі 100%!*

Найбільше ж вибір каналу передачі рекламного повідомлення, на нашу думку, впливає на його просодичну організацію (пор. реклама на радіо, де інтонування, тон, темп є провідними засобами, телевізійна реклама як мультимедійний дискурс, де важливі всі компоненти: відеоряд, звучання, вербальний текст, та друкована й зовнішня реклама, де такий елемент відсутній загалом).

Іншим екстралінгвістичним параметром, тісно пов'язаним із процесом створення, є функціональне навантаження рекламного тексту. Вибір товару, визначення мети рекламного повідомлення та кола потенційних споживачів безпосередньо формуватимуть виконувані ним функції.

Незважаючи на розмаїття цілей реклами, можна говорити про одну домінувальну мету рекламного звернення – спонукати людину до виконання певних дій: купити рекламований товар, звернутися за певними послугами, проголосувати за пропонованого кандидата тощо. Така мета реклами є в той же час домінувальною соціально-психологічною функцією рекламних текстів. Інші функції текстів ЗМІ – інформативна, фактична, естетична, – допомагають реалізації основної функціональної мети реклами, при цьому вони трансформуються у такі субфункції: привернення уваги, формування зацікавленості об'єктом реклами шляхом створення специфічної уяви про нього, що впливає на емоції та естетичне почуття людини; оперативна інформація про зміни в сфері діяльності об'єкта реклами, формування поглядів та нових вимог у реципієнта [3, с.112].

Отже, виділяємо такі дві основні функції рекламного тексту: функцію впливу, яку можна визначаємо як поєднання емотивної (викликає певну емоційну реакцію, мотивує), естетичної (вплив рекламного повідомлення як твору мистецтва) і переконувальної функцій, та інформативну функцію, що полягає в повідомленні необхідних даних про об'єкт реклами. Мовне ж оформлення рекламного тексту буде, безумовно, мотивуватися виконуваними ним функціями.

Варто зазначити також, що антиномія інформативної та експресивної функції в рекламному тексті й робить рекламу унікальною з погляду функціонального-прагматичного використання мови. Автор рекламного повідомлення повинен відібрати для створення тексту такі мовні засоби, які б однаково чітко оформлювали подачу необхідної для потенційного споживача інформації та спонукали його до дії, потрібної рекламодавцю, шляхом емоційного впливу, навіювання та переконання. Правомірно зазначає О.Є. Ткачук-Мірошниченко, що авторам рекламних текстів важко досягти балансування інформативної та волюнтативної функції (функції впливу). Якщо переважає інформативна функція за рахунок детального опису характеристик товару, послаблюється волюнтативна функція, перетворюючи рекламу на проспект, і, навпаки, посилення волюнтативності трансформує рекламу в агітаційну листівку [11, с.45].

Цілком протилежні функції рекламного повідомлення змушують автора тексту вдаватися до нестандартних мовних рішень, таким чином породжуючи нові мовні явища, що вимагають лінгвістичного аналізу та ідентифікації. Наприклад, саме потреба у створенні дієвого рекламного повідомлення, яке б одночасно інформувало споживача та здійснювало на нього вплив на короткому відрізку тексту стала причиною корекції властивостей відносних прикметників щодо утворення ними ступенів порівняння: *«Чумак». **Найпомідорніша** томатна паста.*

На синтаксичному рівні реклама породжує власні типи конструкцій, що часто зараховуються до конструкцій експресивного синтаксису, але чіткого визначення ще не отримали: *Оновлена серія для гоління Arko. Для справжніх чоловіків. Усе інше деталі*; *Миргородська // має бути поруч*; *Ultra Silencer. Не створює шуму, адже справжній силі не потрібен зайвий шум. Ultra Silencer Electrolux.* Те саме стосується синтаксичного оформлення текстів, де активно використовуються параграфемні елементи, наприклад: *Я © дощ. Я © бути в запасі. Я © музику. Нові телефони Sony Ericcson Wolkman.*

Слід підкреслити, що інформативність та вплив визначають як головні категорії реклами, які закономірно постають і головними категоріями рекламного тексту як елементу рекламної комунікації. Проте не можна не погодитися із дослідницею В.В. Зіркою, яка, враховуючи те, що рекламні тексти спрямовані, у першу чергу, на те, щоб позитивно вплинути на адресата й спонукати його до виконання конкретної практичної дії, стверджує, що у рекламному тексті, як у жодному іншому, виявляється антропоцентричність, що і є основною категорією рекламного тексту, яка визначає не лише його специфічні риси, але і наповнює їх особливим змістом [4, с.15].

Рекламний текст завжди прагматично орієнтований, і всі мовні засоби в ньому спрямовані на те, щоб змусити адресата виконати потрібні рекламодавцеві дії і таким чином задовольнити потреби суб'єкта та адресата мовлення. Саме адресат є домінувальним у рекламній комунікації, його потреби, мотивація, інтереси є визначальними для рекламодавця, мета якого зробити ідентичною сферу інтересів реципієнта зі своєю власною. Найефективнішою вважається та реклама, яка дає можливість споживачеві самому стати рекламістом, використовувати придбаний товар для того, щоб привернути до себе увагу, отримати схвалення оточуючих, високу соціальну оцінку, і тим самим підтримати почуття власної гідності [7, с.30]. Таким чином, споживачеві відводиться найголовніша роль у процесі рекламної комунікації, а отже, категорія адресата виявляється у рекламному тексті максимально.

Враховуючи зазначене вище, можна обґрунтувати, наприклад, популярність у рекламних текстах синтаксичних конструкцій із чіткою вказівкою на особу (спонукальні речення, речення із звертаннями, двоскладні речення із займенниками *ми*, *ти*, *наш*, *ваш*, які підкреслюють спільність інтересів адресанта та адресата рекламного повідомлення тощо): *Удвічі легше легкого. Ви відчуваєте цю надзвичайну легкість? Тепер Ви можете її спробувати! Новий майонез «Calve Екстра Легкий» містить*

усього 30 ккал в одній ложці! «Calve Екстра Легкий» ідеально підходить до свіжих овочів та легких салатів. А ще він допоможе підтримувати відмінну форму. «Calve Екстра Легкий» – легко бути у формі! Calve. В цьому наші смаки збігаються.

Однак тут постає питання, як пояснити велику перевагу простих односкладних номінативних речень у текстах реклами, де вказівка на адресата мінімальна. На нашу думку, це пояснюється тим, що автор рекламного тексту створює ілюзію того, що споживач самостійно робить власний вибір, орієнтуючись на факти, подані у формі номінативних речень. Але створений образ товару за допомогою відеоряду, залучення відомої особи, брендовість товару тощо впливає на споживача з погляду психології сприйняття реклами, яка завжди ґрунтується на потребі людини в самоактуалізації, престижі, підтвердженні своєї значимості, у випадку реклами, шляхом придбання рекламованого товару. Наприклад, реклама ресторану *РУККОЛА. Італійська кухня. ЛІТО. Простір гарного смаку* оформлена як ланцюжок номінативних речень, у яких немає вказівки на особу. Однак у рекламі зазначається, що це ресторан мережі «Козирна Карта», яка є модним брендом в Україні. Таким чином, рекламодавець впливає на вибір споживача через його потребу в послугах, які позитивно оцінюватимуться значимими для нього людьми, які викликатимуть захоплення і навіть заздрощі. Присутність адресата в цьому рекламному тексті беззаперечна.

Отже, об'єктом загального мовного аналізу виступає рекламний текст, що належить до текстів масового впливу, які розв'язують комунікативно-прагматичне завдання, спрямоване на забезпечення надійності, тривалості та ефективності процесу комунікації. Процес створення рекламного тексту акумулює в собі значну кількість позамовних факторів, які формуватимуть його мовну організацію. Під час лінгвістичного аналізу рекламних текстів такі екстралінгвістичні параметри, як специфіка рекламованого товару, особливості цільової аудиторії, мета реклами, її функції та категорії, канали розповсюдження тощо потрібно сприймати як іманентні характеристики того чи іншого рекламного тексту. Ці параметри будуть визначати мовне оформлення тексту, ними мотивуватиметься та пояснюватиметься вибір мовних засобів усіх рівнів. Подальшим кроком у дослідженні особливостей лінгвістичного аналізу рекламного тексту є виявлення ступеня залежності мовної організації текстів реклами від його структури (співвідношення вербальних та невербальних компонентів, структурних елементів рекламного тексту: заголовок, основний текст, слоган тощо). Перспективним видається розроблення оптимальної методики лінгвістичного аналізу текстів реклами як особливого виду тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дедюхин А.А. Модели организации вербальной и визуальной информации в тексте рекламы (на материале английских и русских текстов рекламы автомобилей): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 «Теория языка»/ А.А.Дедюхин. – Краснодар, 2006. – 25 с.
2. Зелінська О.І. Лінгвальна характеристика українського рекламного тексту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. „Українська мова"/ О.І. Зелінська – Харків, 2002. – 17 с.
3. Зильберт Б.А. Социопсихолингвистическое исследование текстов радио, телевидения, газеты / Под ред. В.Г. Костомарова. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1986. – 210 с.
4. Зирка В.В. Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе: дисс…. доктора филол. наук: 10.02.02/ Зирка Вера Васильевна. – Днепропетровск, 2005. – 462 с.
5. Коваленко Н.Л. Лингвистическая обозначенность слогана в структуре рекламного текста: дисс…. кандидата филол. наук. 10.02.02/ Коваленко Нина Леонидовна. – Днепропетровск, 2006. – 190 с.
6. Корнева Ю.Б. Коммуникативно-прагматические и структурно-семантические особенности языка современной французской рекламы: дисс. ... кандидата филол. наук. 10.02.05/ Корнева Юлия Борисовна. – К., 1998. – 165 с.
7. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы/ Лебедев-Любимов А.Н. – СПб.: Питер, 2006. – 384 с.

8. Лившиц Т.Н. Специфика рекламы в прагматическом и лингвистическом аспектах: дисс. ... кандидата филол. наук. 10.02.19/ Лившиц Татьяна Николаевна. – Таганрог, 1999. – 141 с.
9. Медведева Е.В. Рекламная коммуникация/ Медведева Е.В. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 278 с.
10. Мойсеенко И.П. Прагмалингвистическая организация рекламного текста: макро- и микроанализ (на материале англоязычной бытовой рекламы): дисс. ... кандидата филол. наук. 10.02.04/ Мойсеенко Ирина Павловна. – К., 1996. – 186 с.
11. Ткачук-Мірошниченко О.Є. Імплікація в рекламному дискурсі (на матеріалі англомовної комерційної реклами): дис…. кандидата філол. наук: 10.02.04/ Ткачук-Мірошниченко Олена Євгенівна – К., 2001. – 201 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто особливості лінгвістичного аналізу рекламного тексту як основної одиниці рекламної комунікації. Рекламний текст презентований як особливий вид тексту, що потребує специфічного підходу до лінгвістичного аналізу з огляду на специфіку його створення, виконувані функції та його категорії.

***Ключові слова**: рекламний текст, лінгвістичний аналіз, екстралінгвістичні параметри.*

In the article features of the linguistic analysis of the advertising text as basic unit of the advertising communications are considered. The advertising text is presented as a special kind of the text that demands the specific approach to its linguistic analysis from the point of view of specificity of its creation, functions carried out by it and its categories.

***Key words**: advertising text, linguistic analysis, extralinguistic parameters.*

Людмила Короткова
(Херсон)

УДК801.733+802.0

ГРАФИЧЕСКАЯ ПЕРЕАКЦЕНТУАЦИЯ КАК СТРУКТУРНО-КОМПОЗИЦИОННОЕ ПРОЯВЛЕНИЕ ТЕКСТОВЫХ АНОМАЛИЙ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Лингвистам, которые приступают к изучению текста, приходится иметь дело с лингвистической вселенной, которая, несмотря на всю свою сложность, всегда была и остаётся "альфой и омегой" лингвистических исследований.

Активизация изучения текста в последние годы объясняется стремлением посредством текста познать бытие языка, постичь закономерности его функционирования, которые раскрываются только в тексте, поскольку всякий текст – это и источник для реконструкции стоящего за ним объекта, и сам объект во всей его реальности.

В качестве основного материала исследований традиционное языкознание ограничивалось прежде всего нормативными текстами литературного языка. При изучении текста большое внимание уделялось нормальным, обычным моментам структурации текста и его семантики. В последнее время лингвистам пришлось столкнуться с большим количеством языковых явлений и фактов, которые лежат за пределами традиционных исследований текста [1, с.12] и традиционных представлений о создании художественного текста [2, с.123-125].

Объектом исследования в статье являются текстовые аномалии (далее ТА) как результат преднамеренных нарушений системы устоявшихся норм и канонов создания художественного текста, его символики, приводящие к возникновению у читателя эмоционального шока, а также к созданию у него "неуверенности" в ходе развития повествования. Такая неопределённость отражает сущность постмодернистского взгляда на мир, который характеризуется убеждением, что любая попытка

сконструировать модель мира бессмысленна. Постмодернистская проза, специфический "стиль письма", изначально ориентирован на смысловую многозначность, на исконность внутренней противоречивости любого явления, на обязательное столкновение разнонаправленных интерпретаций не только различных критиков, но и читателя [3, с.199].

По сравнению с классическими, реалистическими художественными произведениями, постмодернистские художественные тексты, в которых обнаруживаются ТА, кажутся несвязными, иногда создающими впечатление списка слов или разобщённых предложений. При попытке установления читателем или исследователем связи фрагментарных, разрозненных частей текста обнаруживается структурное напряжение, которое присутствует внутри подобного художественного текста, выходя на поверхность в виде структурно-композиционных проявлений ТА.

Структурно-композиционным проявлением ТА в англоязычной постмодернистской художественной прозе малой формы является графическая переакцентуация. Графическая переакцентуация текстовых элементов заключается в нарушениях общепринятой системы графического оформления текста: в необычном размещении абзацев, чередовании различных по своей форме и цвету шрифтов, применении пробелов между отдельными фрагментами текста, необычного расположения слов и строк. Графическая переакцентуация, являясь "опознавательным знаком" аномальности, способствует прежде всего деавтоматизации зрительного восприятия текста.

Графические средства, используемые авторами англоязычной постмодернистской художественной прозы, можно подразделить на два типа: 1) регулярные и 2) нерегулярные (спорадические). Регулярне, в свою очередь, делятся на стереотипные, ставшие традиционными для прозы данного литературного течения и идиотипические, характерные для некоторых авторов-постмодернистов. Нерегулярные также могут быть подразделены на идиотипические, но характерные только для отдельных авторов, и неидиотипические.

Стереотипными графическими средствами создания ТА являются:1) выделение заглавными буквами и большим по сравнению с другими словами в тексте шрифтом начальных слов рассказа; 2) использование различных по форме и жирности шрифтов; 3) использование широких пробелов между абзацами.

Регулярными идиотипическими графическими средствами создания ТА являются: 1) нумерация абзацев с использованием арабских цифр или римских цифр; 2) обозначение абзацев с использованием буквенных цифровых обозначений; 3) именование абзацев при помощи заглавных букв латинского алфавита; 4) отсутствие абзацного деления. Последнее создаёт эффект бессвязности и хаотичности. Такую сегментацию текста можно сравнить с техникой передачи "потока сознания", которая заключается в воспроизведении деятельности человеческого сознания как неупорядоченной, строящейся на близких и далёких ассоциациях между различными образами, как процесс сугубо индивидуального восприятия объективной действительности.

Наряду с регулярными идиотипическими графическими средствами некоторые авторы-постмодернисты используют отдельные графические средства от случая к случаю. Среди спорадических выделяются такие графические средства как: 1) необычное расположение слов и строк по отношению друг к другу и 2) необычное оформление сильных позиций текста. Например, для рассказов Р. Бротигана характерно расположение заголовка рассказа в две строки, в правой части текста. Спорадические графические средства способствуют созданию эффекта дезорганизованности внешней формы постмодернистского художественного текста.

Проанализируем использование как спорадических, так и стереотипных графических средств на примере рассказе Р. Бротигана "The Wild Birds of Heaven" [RL, p.54-58]. Первое слово в начальном абзаце анализируемого рассказа выделено заглавными буквами и большим размером шрифта по сравнению с другими словами в тексте – *THAT'S* [подчёркивание здесь и далее наше – Л.К.] *right*, что является стереотипным графическим средством, используемым в целях создания графической переакцентуации.

Спорадическими графическими средствами в этом рассказе является аномальное расположение самого названия рассказа и эпиграфа к нему – название расположено в две строки в правой части страницы, а эпиграф занимает не свойственную ему левую позицию:

The Wild Birds
Of Heaven

I'd rather dwell in some dark holler
where the sun refuses to shine,
where the wild birds of heaven
can't hear me when I whine.
– *Folk Song* [RL, p.54]

Индивидуальное графическое оформление сильных позиций (заголовка и эпиграфа) в анализируемом тексте прежде всего способствует деавтоматизации его зрительного восприятия, а также является носителем экспрессивной информации. Использование спорадических графических средств позволяет автору-постмодернисту необычным образом представить своё произведение.

ТА проявляется графически (используются нерегулярные идиотипические графические средства) и в заключительном фрагменте рассказа Д. МакЛарена "Soap Circle" [NW 6, p.114-121], в котором содержится описание частей тела, которые последовательно моет герой рассказа во время принятия душа. Подробный список частей тела занимает целую страницу, причём отделён он от предыдущего абзаца широким пробелом. Подписан список, почему-то, именем подруги героя – **JOANNA**, упоминание о которой содержится лишь в одном предложении рассказа *"And, more important, meeting Joanna in the evening and parting from her by mutual consent untill the second week in december – a trial separation"*. Графическое оформление заключительного фрагмента представлено в тексте следующим образом:

SOAP CIRCLE

ARMPITS
CHEST
BELLY
PRICK
BALLS
ARSE
BACK
HANDS
FOREHEAD
NOSE
CHEEKS
CHIN
EARS
NECK
SHOULDERS
ARMS

LEGS
FEET

A HALF-HOUR SHOWER TOWARDS THE END OF THE AFTERNOON
FOREST HILL SEPTEMBER 28 1995
JOANNA [NW 6, p.121]

Графическая переакцентуация, привлекая внимание адресата, прежде всего несёт на себе печать авторской индивидуальности, а также является носителем иронической характеристики персонажа, который во время тщательного "омовения" в душе представляет себя, почему-то, в обществе двух монахинь:

I hope I'm doing the right thing. I hope I'm doing the right thing but fear I may be overdoing it:

Two nuns in a bath.
First Nun: "Where's the soap?"
Second Nun: "It certainly does." [NW 6, p.120]

Графическая переакцентуация в рассказе Дж. Нью "Two Spirits in the County Park *and* Holiday (QA)" [NW 4, p.394-403] состоит в том, что вторая его часть под названием "Holiday (QA)" отделена от первой части рассказа чистой страницей, по сути это два отдельных рассказа. Ретроспективно становится понятным графическое выделение союза *and* в заголовке рассказа. Курсив акцентирует внимание на противопоставлении: союз делит название на две равноценные части.

Так же как и в первой части рассказа, в приводимом фрагменте из второй части рассказа происходит диалог, который графически представлен в ткани текста следующим образом:

What lies below? *Farms and forests.*
What lies below? *Hills, valleys, meadows, Grazing cattle, tramp-ling flocks, the noise of bells.*
What lies below? *Valley haze, dust from tracks, fields patched with wire, roads dewed with cars.* [NW 4, p.402]

Аномальное графическое оформление диалога способствует возникновению в тексте структурного напряжения: при интерпретации диалога читателю необходимо приложить дополнительные усилия для установления связи в тексте между отдельными его частями. Если страницу этого текста условно разделить на две колонки, то левая – представляет собой комплекс вопросов, ответы на которые даны в правой части. Между кем и кем происходит диалог остаётся неизвестным, но в то же время становится понятным, что, устав от городской суеты, шума и пыли, люди решили отдохнуть на лоне природы. Отдых доставляет людям удовольствие. Разведя огонь, они любуются им, сравнивая его с ребёнком:

What like a baby? ***The fire we made.***
Why like it? ***Fed, it gives delight.***
How does it play? *We blow in its bosom.*
Does it catch at the moon? *It shakes in its flames.*
[NW 4, p.403]

Рецептивная трудность, связанная с зашифрованными буквами (QA) в заголовке рассказа, снимается, если предположить, что они представляют собой аббревиатуру Questions & Answers ("Вопросы и Ответы").

Таким образом, ТА, обнаруживаемые в художественной коммуникации, в частности в англоязычной постмодернистской художественной прозе, являются намеренными авторскими аномалиями, вызывающими акцентированную рецептивную трудность и способствующими процессу деавтоматизации художественного восприятия. Их действие состоит в преднамеренном нарушении сложившегося в сознании адресата "общественного договора", т.е. в несоблюдении норм и канонов создания художественного текста с целью эпатировать читателя, вызвав у него эмоциональный шок и дезориентацию в развёртывании повествования.

Представляется возможным в дальнейших исследованиях определить тенденции функционирования ТА в современной англоязычной постмодернистской художественной прозе малой формы.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болдырев Н.Н. Значение и смысл с когнитивной точки зрения и проблема многозначности // Когнитивная семантика: Материалы второй междунар. школы-семинара. – Ч. I. – Тамбов: Изд-во ТГУ. – 2000. – С. 11-17.
2. Воробьёва О.П. Сюжетное напряжение сквозь призму конфликта ментальных пространств (опыт концептуального анализа) // Когнитивная семантика: Материалы второй международной школы-семинара. – Ч. I. – Тамбов: Изд-во ТГУ. – 2000. – С. 123-125.
3. Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: Эволюция научного мифа. – Москва: Интрада, 1998. – 254 с.

Источники иллюстративного материала

NW 4 = New Writing 4. An Anthology edited by A.S. Byatt and Alan Hollinghurs. – L.: A Vintage Original in association with British Council, 1995. – 464 p.
NW 6 = New Writing 6. An Anthology edited by A.S. Byatt and P. Porter. – L.: A Vintage Original in association with British Council, 1997. – 546 p.
RL = Revenge of the Lawn.. – N.Y.: Pocket Books, 1971. – 173 p.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена вивченню текстових аномалій як стрижневих елементів художніх текстів постмодернізму, дослідження яких пов'язане з установленням їх структурно-композиційних виявів, що базуються на графічній (регулярній і нерегулярній) переакцентуації елементів тексту.

Ключові слова: *текстові аномалії, англомовна постмодерністська художня проза, структурне напруження, графічна переакцентуація.*

The article focuses on the analysis of textual anomalies as pivotal elements of postmodernist literary texts. The objective of these texts is to determine their structural-compositional manifestations, namely their graphical re-accentuation.

Key words*: textual anomalies, English postmodernist literary prose, structural tension, graphical re-accentuation.*

Ганна Монастирецька
(Донецьк)

УДК 801.311

ЛІНГВОКРЕАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІРРЕАЛЬНО-МОДАЛЬНИХ ФОРМ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Перспективним видається аналіз лінгвокреативного потенціалу грамем у світлі теорії функціональної граматики, зокрема теорії функціонально-семантичних полів (ФСП). Актуальність дослідження функціонально-семантичної специфіки

граматичного арсеналу мови не підлягає сумніву: як зазначає М.В. Всеволодова, теорія ФСП пройшла тривалу перевірку як у практиці викладання, так і в числених теоретичних дослідженнях [1, с. 35]. Ця теорія дозволяє поглянути на мову як на складну побудову, яка зазнає перманентних змін, еволюціонує, водночас зберігаючи певну ієрархію компонентів, комплексний характер.

Поняття *лінгвокреативність* досі не зафіксоване в лінгвістичних енциклопедичних виданнях. Дослідники сходяться на тому, що це поняття означає здатність породжувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційних схем мислення [10, с. 225-226; 3, с. 286]; творчі можливості (здібності), що виявляються в мисленні, почуттях, спілкуванні; здатність породжувати ідеї в нерегламентованих умовах діяльності [5, с. 359-360; 4, с. 192-193]; рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості [9, с. 181]; часто позначення чогось екстравагантного [6, с. 38]; здатність виробляти нові ідеї, рішення, методи [8, с. 199]. Отже, вважаємо, що лінгвокреативність – це потенціал мовних одиниць породжувати нові можливості інтерпретацій завдяки відхиленням від схеми, передбачуваної мовною системою.

На питання функціонально-семантичної граматики в сучасній лінгвістиці звернули увагу О.В. Бондарко, І.Р. Вихованець, М.В. Всеволодова, Г.С. Щур, В.Н. Ярцева та ін. О.О. Сальникова визначає основні особливості конституентів ФСП:

1) наявність у мовних засобах, які входять до певного угрупування, спільних інваріантних семантичних функцій;

2) взаємодія однорядних та нерівнорядних елементів (граматичних, лексичних, синтаксичних, фонетичних);

3) структура, в якій визначальну функцію мають такі ознаки: а) членування «центр (ядро) – периферія»; б) поступові переходи між компонентами відповідної групи та іншими угрупованнями; в) часткові перетини та «спільні сегменти» [7, с. 51].

Об'єктом нашого дослідження є ФСП ірреально-модальних форм. **Предмет** дослідження – креативний потенціал реалізаторів ірреальної модальності як компонентів ФСП. **Мета** – з'ясувати, яким чином реалізується креативний потенціал на різних рівнях ФСП ірреальної модальності. Поставлена мета зумовила розв'язання таких **завдань**:

– простеження специфіки вияву креативного потенціалу ірреально-модальних форм;

– виявлення найпотужніших реалізаторів ірреальної модальності.

Джерела збору фактичного матеріалу – тексти, які належать до художнього, публіцистичного та розмовного стилів української мови.

ФСП ірреальної модальності варто розглядати як тричленну структуру, яка складається з ядра, приядерної зони та периферії. Членування «центр – периферія» базується на функціональному принципі. До ядра належать ті засоби, за якими граматично закріплене значення ірреальності: 1) дієслова у формі наказового та бажального способу: *–Ну то шо ж там такого,* ***скажи****?! Ну приблизно,* ***хоч натякни*** *якось!* (1, с. 41); ***Якби*** *Мар'ян* ***знав****, як я шкодую за свою поведінку і як нудьгую в цьому краї смішних любовей* (4, с. 81); *Я не можу назвати марку українського мобільного телефону. Тож* ***давайте й не будемо*** *його* ***створювати****. Краще* ***перекиньмо зусилля*** *і ресурси туди, де ми можемо бути першими* (6, с. 28); 2) кон'юнктивні синтаксеми: *Попільничка – це було найулюбленіше Джонове українське слово. Він казав, що* ***якби*** *у нього колись* ***народилася*** *донечка, то отак ніжно він* ***би її назвав*** (5, с. 26); *А* ***якби*** *Максиміліан Олександрович* ***дожив*** *до наших днів, він обов'язково* ***підкреслив би*** *значущість 2007 року – нині Духів день так само припадає на 28 травня* (6, с. 57); 3) вставні слова: ***Здається****, все стало на свої місця, все ясно... Проте є ще одне написання слів, про які йдеться* (8, с. 12). ***На мою думку****, це гарна порада* (Розм.); 4) слова категорії стану: *Життя паскудне. Але* ***треба*** *жити. Іншого не дано* (2, с. 38).

У приядерну зону входять: 1) інфінітивні конструкції, що включають ірреально-модальні частки: *Зліва була залізнича станція – справжнісінька,* ***сказати б****, автентична залізнична станція, такаж, як і в місті* (1, с. 102); *Ішли, і* ***як би не збрехати****, Трохи не з пару добрих гін, Як ось побачили і хати, І весь Плутонів царський дім* (3, с. 106); 2) лексичні реалізатори ірреальної модальності: *У тому барі при довгій стійці постійно сиділо кілька відвідувачів. Я* ***мусив*** *переходити від одного до іншого, щоби вислухувати історії їхнього життя і давати мудрі поради* (5, с. 45); *Спілкування з Петьою для багатьох оберталося нежданим смисловим експериментом. Своїми потойбічними жартами він* ***міг*** *налякати до смерті* (1, с. 22); особливої експресивності набувають такі речення, в яких модальність ірреальності передається фразеологічними одиницями: *Он, кажуть, уже й в опозиції* ***долоні сверблять*** *до роботи* (6, с. 18); *Війни, війни! – кричать, бажають,* ***Пекельним пламенем палають*** *І молодеє і старе* (3, с. 146). Інфінітивні конструкції не віднесено до ядра, оскільки інфінітив являє собою нуль-марковану форму (відтінок ірреальної семантики вносять тут не повнозначні, а службові слова – частки). Лексичні реалізатори мають цілий ряд особливостей, які не дозволяють кваліфікувати їх як власне-ядерні компоненти ФСП. Персоналізованість та темпоральна визначеність свідчать про те, що повідомлення з лексичними реалізаторами ірреальності не стільки акцентують ірреальність певної дії, як підкреслюють наявність певного бажання, волевиявлення: *Коли приходить Інна, я* ***мрію*** *заховатися до шафи* (4, с. 81). Подекуди лексичні реалізатори позбавлені персональної визначеності, мають лише темпоральну: ***Хотілося*** *розповідати давній подрузі про всі свої печалі* (2, с. 8). Водночас одні й ті ж форми способів можуть передавати кілька відтінків значення ірреальності, тобто вони як більш спеціалізовані засоби можуть краще, повніше виконувати функцію вираження ірреальності. Так, імператив може синкретично реалізувати пораду, наказ і бажання: ***Бережи*** *таємницю, – сказав Андрій, намагаючись охопити цими словами все своє буття, і ми обійнялися на прощання* (1, с. 162); *Ти на роботу? Ні?* ***Ходімо, вип'ємо*** *по каві* (2, с. 29). Бінарність, не абсолютна ірреальність конструкцій із лексичними компонентами типу *хочу, можу, прагну* виявляється також у тому, що такі комбінації можуть входити до складу речень із однорідними присудками поруч із індикативними синтаксемами, які мають протилежне граматичне значення – реальність: *Я хочу читати і читаю в цей момент* (Але не *Я читав би і читаю зараз*). Отже, ірреально-модальна способова форма не допускає повідомлення про паралельне, одночасне виконання дії. *Читав би* містить приховане значення – *не читаю в даний момент*.

До периферійної зони аналізованого ФСП належать контекстуальні реалізатори ірреальної модальності, тобто форми, за якими граматика закріпила вираження інших значень, подекуди навіть протилежних. Наприклад, у певному контексті або в комбінації з певним паралінгвістичним кортежем дієслова у формі дійсного способу можуть реалізувати значення ірреальності повідомлюваного. Фраза *Василь Петрович поводиться як справжній інтелігент* може сприйматися як іронічне висловлення, якщо мовець під час комунікативного акту глузливо посміхається або коментує недостойну поведінку особи, яку просто неможливо вважати інтелігентною. Подібним чином ірреальність реалізується, коли дієслова у формі майбутнього часу означають певну обіцянку, яка не виконується: *Я питала тата: «Ти купиш мені фортепіано?», а він завжди відповідав, що* ***купить****, хоч так* ***ніколи*** *і* ***не купив*** (4, с. 98). У останньому висловленні значення обіцянки сполучається із значенням переповідності та значенням нездійсненності (*він відповідав що + купить + ніколи не купував*). Крім того, переосмислення можуть набувати дієслова, значення яких модифікує покликання на певне джерело, вірогідність якого не доведена: *Сам Олег, що мав прізвисько «Віщий», був чи братом чи сватом славетного Рюрика – варязького конунга (воєводи), запрошеного,* ***за легендою «Повісті времінних літ»,*** *новогородцями «з-за моря» для*

виконання в Новгороді функцій правителя-найманця – фактично «шерифа» (6, с. 18). Ірреально-гіпотетичне значення можуть також реалізувати вставлені конструкції: *Був тоді холодний вересень – майже як зимовий місяць (**так мій сусід казав, а він часом любить перебільшувати**)* (Розм.).

У тому самому тексті лінгвокреативність часто реалізується кількома мовними одиницями. Наприклад: ***Відомо**, що словосполучення, які являють собою повторення того самого слова або тих самих частин прислівникового типу, **треба** писати через дефіс: хоч-не-хоч, віч-на-віч. **Здавалося б**, що й сам на сам **слід** так писати, проте в поданому правописом переліку словосполучень, які охоплює це правило, сам на сам немає. **Що це: випадковість, помилка**? **Як же тоді розуміти одностайність словників, де знаходимо сам на сам без дефісів?*** (8, с. 9). У наведеному прикладі широкий арсенал реалізаторів ірреальної модальності: а) ядерні реалізатори: вставні слова (*здавалося б, відомо*); модальні слова (*треба, слід*); питальне речення, що виражає гіпотезу (*Що це: випадковість, помилка?*) тощо. Усі разом ці мовні одиниці впливають на витворення ефекту діалогійності: автор ніби веде дискусію, розмову з читачем – пропонує різні версії, висловлює власні гіпотези й оцінки (*треба, слід*), ставить питання до уявного опонента – читача. Витворюється уявний діалог. Аналізований текст належить до науково-популярного стилю, тому діалогійність сприяє полегшенню сприйняття складної для читача інформації: автор, випереджаючи можливі питання, одразу сам дає відповіді.

Лінгвістичний креативний потенціал потужно виявляється в гумористичних творах: *Рутульці дралися на стіни, Карабкалися, **як жуки**, Турн з ярости дрижав і пінив, Кричить: «**Дружненько, козаки!**»* (3, с. 181). Поєднання різнорівневих засобів робить особливо яскравою і виразною мову твору. В аналізованому тексті можна знайти засоби, які належать до ядра ФСП ірреальної модальності (*«Дружненько, козаки!»* – еліптична імперативна конструкція, яка передбачає спеціалізовану способову форму); периферійної зони (*карабкалися, як жуки* – порівняння, яке в контексті реалізує ірреальну модальність: *були подібні до жуків, але жуками не були*). Імператив із апеляцією до козацтва контрастує з постатями рутульців – персонажів, чия етнічна належність не має жодного відношення до України й Запорізької Січі; порівняння з жуками знижує урочистість події – бою між величними воїнами. Ірреальні події контрастують із подіями, які відбуваються у площині реальності художнього твору, і таким чином виникає комічний ефект.

Загалом реалізаторами лінгвокреативного потенціалу можуть стати одиниці будь-якого рівня ФСП. Але вищий вияв креативності властивий неспеціалізованим засобам вираження ірреальної модальності: сам по собі факт заміщення спеціалізованих мовних одиниць неспеціалізованими – це акт мовної творчості. Так, один із героїв роману Л. Дереша «Архе», розмірковуючи про вірогідність спостереження галюцинацій, спричинених споживанням так званої «плазми», намагається нав'язати опоненту власну думку. І хоча насправді ця реалізація гіпотетична, комунікант вживає індикативні дієслівні форми, тим самим здійснюючи спробу переконати слухача: *Значить, усе-таки **виділа**, – мовив Антон розважливо й затягнувся. –Бо **не виділа б – не знайшла би й фокусу**... Ти **виділа** «плазму»*... (1, с. 54). Потужність креативного потенціалу периферійних реалізаторів ірреальності легко довести при заміні їх приядерними реалізаторами: *Значить, ти усе-таки виділа* ≠ *Значить, ти усе-таки могла виділи.* Нівеляція індикативності зводить нанівець спробу маніпулювати думкою співрозмовника, зменшує для опонентів вірогідність існування «видінь». В іншому випадку реальність індикативної форми спростовується лексичним реалізатором ірреальної модальності, вживаним у головній частині складнопідрядного речення: *Терезка **гадала**, що в ній прокидається Геній* (1, с. 20). Пафосна й дещо зухвала ідея щодо «пробудження Генія» контрастує із дієсловом *гадати*, семантика

якого так чи інакше передбачає значення ірреальності, припущення та суб'єктивності. Такий контраст також сприяє створенню комічності. Як і в попередньому прикладі, усунення індикатива й ігнорування контексту спричиняють послаблення креативності – ефекту комічності: *Терезка гадала, що в ній прокидається Геній ≠ В Терезці міг прокидатися Геній* (контраст між очікуванням персонажа й реальністю, описуваною в художньому творі, знівельовано).

Цікавим випадком є вживання дійсного способу для реалізації значення низької вірогідності або неможливості. Такі висловлення звучать глузливо, іронічно: *Так я тобі і* ***повірив****! Та ти ж весь час фантазуєш!* (Розм.). Ситуація виконання дії здається мовцю неможливою. Інколи значення ірреальності реалізують субстантивні або атрибутивні словосполучення: *Однією з небагатьох* ***нездійсненних мрій*** *назавжди залишиться страшенне бажання покурити з татом під час нічної їзди автом* (5, с. 55). Саме по собі слово *мрія* передає семантику ірреальності, а в розглядуваному реченні ефект подвоюється за рахунок слова *нездійсненний*. Подекуди про бажаність, необхідність або можливість певного факту реципієнт дізнається з підтексту: *Один близький товариш позичив у мене багато грошей і втік до Америки.* ***Щоби якось компенсувати втрату****, його мама влаштувала мене нічним сторожем і двірником у дитячий садочок* (5, с. 63). Слова *щоби якось компенсувати втрату* наводять на думку, що в матері товариша виник *намір* спокутувати синову провину.

Маніпулятивний вплив на опонента, можна простежити у публіцистиці. Публіцистичні твори зазвичай перенасичені вставними словами, словами категорії стану та іншими мовними одиницями, які скеровані виробити в реципієнтів «правильне» бачення проблеми. Аналіз статті політолога В. Небоженка «Форма політичного відчуження» дав багато прикладів подібного впливу на аудиторію: ***Зрозуміло****, для того, щоб змінити ситуацію,* ***потрібні*** *нові вибори. Але вони вже* ***будуть*** *чи президентськими, чи до місцевих Рад* (7, с. 25). Лексема *потрібно* вносить відтінок впевненості в необхідності вказаної дії. Вживання індикатива у формі майбутнього часу також скероване на підкреслення необхідності, більше того неминучості дії – тут автор власну гіпотезу подає як безкомпромісний варіант розвитку події, адже об'єктивнішим було б використання гіпотетичних конструкцій. Індикатив передає значення абсолютної впевненості у висловлюваному або спробу нав'язати певну думку іншим.

Отже, в одному тексті можуть успішно функціонувати і взаємодіяти мовні одиниці різних рівнів ФСП ірреальної модальності: 1) ядерні компоненти (дієслова у формі наказового і бажального способу, умовні синтаксеми, вставні слова, слова категорії стану); 2) приядерні компоненти (інфінітивні конструкції, лексичні та фразеологічні реалізатори ірреальності); 3) периферійні компоненти (контекстуальні реалізатори ірреальної модальності – транспозитивні дієслівні форми, іменникові конструкції, висловлення з відповідним паралінгвістичним кортежем тощо). Усім цим засобам властивий лінгвокреативний потенціал: вони можуть сприяти витворенню ефектів комічності, іронічності, діалогічності, переконливості та ін. Проте найпотужнішими є неспеціалізовані реалізатори ірреальності. Про їхню лінгвокреативну потужність свідчить неможливість повноцінної заміни спеціалізованими мовними одиницями. Розгляд креативного потенціалу у світлі теорії функціональної граматики може стати основою для подальшого докладного аналізу та опису мовного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всеволодова М.В. Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории (К вопросу о структуре содержательного пространства языка) // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 15 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред) та інші. –Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 34-43.

2. Корди Е.Е. Оптативность / Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Ред. А.В.Бондарко, Е.И.Беляева и др. –Ленинград: Наука, 1990. – С.170-185.
3. Мещеряков Б.Г. Психология. Тематический словарь / Б.Г. Мещеряков. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 439 с.
4. Современный психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – М.: АСТ; СПб: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 490 с.
5. Психолого-педагогический словарь / Сост. Е.С. Рапацевич. – Минск: Соврем. слово, 2006. – 928 с.
6. Ремчукова Е.Н. Креативный потенциал русской грамматики. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.
7. Сальникова О.О. Функціонально-семантичне поле як спосіб дескрипції мови // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 14 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред) та інші. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 49-53.
8. Свенцицкий А.Л. Краткий психологический словарь. – М.: ТК Велби, Проспект, 2008. – 512 с.
9. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.
10. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

Список джерел

1. Дереш Л. Архе: Монолог, який усе ще триває. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.
2. Кононенко Є. Зустріч у Сан-Франциско. – К.: Дуліби, 2006. – 264 с.
3. Котляревський І. Повне зібрання творів. – К.: Наук. думка, 1969. – 512 с.
4. Малярчук Т. Ендшпіль Адольфо або Троянда для Лізи. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 160 с.
5. Прохасько Т. З цього можна зробити кілька оповідань. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – 128 с.
6. Україна. – 2007. – № 2-3. – 80 с.
7. Україна. – 2007. – №10. – 112 с.
8. Чак Є. Мандрівка в Країну слова: Науково-популярна книжка. – К: Веселка, 1981. – 103 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню лінгвістичного креативного потенціалу мовних одиниць, які належать різним рівням ФСП ірреальної модальності. Розглянуто функціонально-семантичну специфіку граматичних та лексичних реалізаторів ірреальної модальності, транспозитів, що передають відповідну семантику. Автор простежує міру вияву креативного потенціалу аналізованих мовних одиниць.

***Ключові слова**: модальність, лінгвокреативність, функціонально-семантичне поле, граматичні й лексичні реалізатори, контекст.*

This article is devoted to the creative potential of linguistic units which belong to different levels of functional semantic field of unreal modality. Functional-semantic specifics of grammatical and lexical implements of unreal modality and other units are verified. The Author traces the manifestation of creative potential of analyzed linguistic units.

***Key words:** modality, linguistic creativity, functional semantic field, grammatical and lexical implement, context.*

Марина Навальна
(Київ)

УДК 81’322.6:82-92

ЕЛЕМЕНТИ РОЗМОВНОГО МОВЛЕННЯ ЯК ЗАСІБ ПОСИЛЕННЯ ЕКСПРЕСІЇ В ПУБЛІЦИСТИЦІ

Визначальною рисою публіцистичного стилю є вдале поєднання логізації викладу з емоційно-експресивним забарвленням [2, с.166]. У системі засобів посилення експресії чимала роль належить елементам розмовного мовлення, серед яких виділяють значну кількість мовних одиниць, здатних створювати виразність. Хоч розмовна

лексика функціонує переважно в "побутовому спілкуванні" [10, с.560], останнім часом вплив її на писемні стилі, зокрема й на публіцистичний, надзвичайно активізувався. "Публіцистичний стиль активно послуговується усно-розмовними виражальними засобами, що несуть на собі відбиток зниженого буденного спілкування" [10, с.655].

Ще кілька десятиліть тому М.М.Пилинський зазначав, що "важливою причиною проникнення розмовних елементів до публіцистичного стилю є взагалі певна довільність розподілу мовних засобів за функціональними стилями" [6, с.35]. Функціональні стилі відповідають дуже широким сферам людської діяльності, між якими немає неперехідної межі, як, зрештою, і між функціональними стилями. А зв'язок між усним та писемними стилями, зокрема інтенсивний вплив першого на другий, є однією із найважливіших рис розвитку мови [4, с.48].

Функції стилів – результат реалізації відповідної мети спілкування: у розмовному – комунікативної, у публіцистичному – інформаційної. Мету спілкування визначають соціально зумовлені потреби спілкування. "Перед кожним учасником комунікативного акту, – констатують лінгвісти, – якщо він виступає в ролі відправника, стоїть завдання відібрати і певним чином організувати засоби мови, підпорядковуючи їх єдиному функціональному навантаженню. Результат досягнення мети відправника оцінюється іншим учасником комунікативного акту – одержувачем" [2, с.16]. Мета публіцистичного стилю – зацікавити і вплинути на споживача інформації, для здійснення цього автори вмотивовано вводять до тексту лексичні елементи інших стилів, зокрема розмовного. Хоч нейтральні слова в мові засобів масової інформації чисельно значно переважають, розмовні одиниці вирізняються із загалу загальновживаних лексем і надають публіцистичним текстам відповідного стилістичного забарвлення. Пор. речення, у якому розмовне слово *теревенити* замінене нейтральним дієсловом *говорити*: *Не хочеться, щоб партія була клубом любителів тільки аби* ***теревенити*** ("День", 8.10.2006 р.) та *Не хочеться, щоб партія була клубом любителів тільки аби* ***говорити***. Лексема *говорити* передає нейтральне значення "усно висловлювати думки, погляди; розповідати про що-небудь", а розмовна одиниця *теревенити* надає тексту зневажливого відтінку "говорити дурниці, нісенітниці; говорити що-небудь незначне, несерйозне, пусте". У читача відразу складається враження про бездіяльність згаданої політичної сили, а автор висловлює свою позицію, не вдаючись до розгорнутих конструкцій із нейтральною лексикою.

Розмовність у публіцистиці може виявлятися на всіх мовних рівнях – фонетичному, морфологічному, словотвірному, лексичному і синтаксичному. Але найбільшої експресії в мові періодики досягають переважно за допомогою лексичних і синтаксичних розмовних елементів [2, с.137]. У пропонованій статті проаналізуємо окремі найуживаніші розмовні іменники та дієслова, що увійшли до мови української преси з усного мовлення, а також визначимо їхню роль у публіцистиці.

За нашими спостереженнями, у мові української періодики насамперед використовують розмовні іменники та дієслова, значно рідше – слова інших частин мови. Щодо кількісних показників розмовних іменників та дієслів, то деякі дослідники вважають, що рішуче домінують дієслова, оскільки в структурному плані в розмовних дієсловах емоційне забарвлення має насамперед основа [2, с.64], інші результати спостережень свідчать, що в мові періодики кількісно переважають розмовні іменники [6, с.44]. У мові сучасної української преси розмовні дієслова переважають над розмовними іменниками, бо вони є найекспресивнішою частиною мови, що дає змогу автором найефективніше реалізувати завдання публіцистичного стилю – зацікавити і вплинути на читача та переконливіше розкрити певну думку.

Розмовні іменники в мові преси на початку XXI ст. більшою мірою позначають особу, яка обіймає певну посаду чи має якісь фахові здібності, інтереси, на зразок: *кадровик* "співробітник відділу кадрів підприємства, установи" [7, с.409], напр.: *Дії*

"кадровика", *про які пише читачка, є незаконними* ("Товариш", 17-19.01.2006 р.); *металіст* "шанувальник рок-металу" [7, с.520], напр.: ***"Металістів"*** *всі бачили вихідного дня на Андріївському узвозі* ("Газета по-українськи", 13.04.2006 р.); *патрон* "безпосередній начальник, керівник" [7, с.711], напр.: *Натяк нафтогазового* ***патрона*** *підтвердив... працівник облгазу* ("Голос України", 12.07.2005 р.); *пірат* "той, хто грабує, винищує і т. ін" [7, с.789], напр.: *Авжеж,* ***"пірати"*** *можуть відтягнути великий шмат глядачів від ліцензованих музикантів...* ("Україна молода", 19.04.2006 р.); *спец* "спеціаліст" [Великий, с.1168], напр.: *Пом'яті крила рівняють* ***"специ"*** *з рихтування* ("Газета по-українськи", 23.05.2006 р.).

Розмовні іменники в мові друкованих засобів масової інформації позначають прилади: *цифра* або цифровий прилад чи технології; гроші: *куш* – "певна сума грошей як винагорода за що-небудь"; ознаку характеру людини: *причуда* "примха або дивацтво"; стан чогось: *маячня* "нездійснення мрій"; певне місце, простір: *шпарина* "місце, хід, яким можна непомітно пробратись кудись" та ін. Пор.: *Їх* ***"цифра"*** *помирила* (заг.). *Меморандум про співробітництво стосовно впровадження цифрового стандарту і передачі телепрограм підписав телевізійний комітет і компанія "Воля"...* ("Хрещатик", 17.11.2005 р.); *Можливо Копилова знала про деякі* ***"причуди"*** *Чайковського і саме тому претендувала на маєток* ("Київська правда", 16.04.2006 р.); *Я людина віруюча, і в цю* ***"маячню"*** *666 не вірю* ("Високий замок", 10.06.2006 р.).

Іменники *кадровик, патрон, пірат, спец, цифра* та ін. – це розмовні слова, що входять до українського загальномовного словника, не порушуючи літературних норм. Деякі дослідники наголошують, що розмовність у періодиці "повинна підлягати певним законам нашої мови, повинна бути "літературною", так би мовити, розмовністю. Розмовна мова автора або персонажів "не може бути фотографією чи магнітофонним записом окремих відрізків усного мовлення. Вона, як і все в літературному творі, має бути "типізованою" [1, с.135-136].

Останнім часом у мові українських друкованих засобів масової інформації спостерігаємо сленги-іменники як "інтержагонне" явище [10, с.608], коли слова, які не мають чітко окреслених меж, уживаються різними верствами людей не лише недостатньо обізнаними з нормами літературної мови, але й особами, які ними володіють. Про "розмитість" меж у сленгах свідчать різні позначки в лексикографічних працях. Наприклад, у словнику Л. Ставицької "Український жаргон" вони зазначаються як *жаргонні* певної соціальної групи, а у "Великому тлумачному словнику сучасної української мови" – як *розмовні*. Словникові статті подають однакові значення, які іноді розрізняються тільки широтою пояснення. Так, лексема *бодун* має таке тлумачення в словниках: "стан людини після тяжкої пиятики" [7, с.58] і "погане самопочуття після пиятики; алкогольно-абстинентний синдром, похмілля" [9, с.61]. Напр.: *Тільки одна людина з десяти може розраховувати на те, що від новорічного* ***"бодуна"*** *її порятує солодкий чай чи аспірин* ("Україна молода", 5.01.2006 р.). Слово *кайф* пояснюють як "задоволення, насолода від чого-небудь; безтурботний, приємний відпочинок" [7, с.410] і "задоволення, насолода, будь-які приємні емоції від чогось" [9, с.163]. Напр.: *Проміжки* ***"кайфу"*** *в нашому житті стають дедалі коротшими* ("Молодь України", 16-22.03.2006 р.). Лексему *фарт* словники тлумачать як "щастя, талан, везіння" [7, с.1316; 9, с.336], напр.: *І, звичайно, важливий тренерський* ***фарт.*** *Блохін – фартовий тренер* ("Газета по-українськи", 26.06.2006 р.). Однаковими є пояснення слів *фанера* "спів під фонограму" [7, с.1315; 9, с.335], напр.: *"Рок-гурти під* ***"фанеру"*** *не виступають"* ("Вісник Переяславщини", 5.05.2006 р.) і *опер* "оперативник; оперуповноважений карного розшуку"[7, с.672; 9, с.243], напр.: *За колись скоєні злочини* ***"опери"*** *розшукали 400 осіб"*("Газета по-українськи", 20.04.2006р.).

Сленговими зазвичай у мові преси є іменниками, хоч подекуди вживають і дієслова. Наприклад, лексема *кайфувати* "отримувати насолоду, радість, задоволення від чогось" [7, с.410; 9, с.164-165], пор.: *Розслабтеся, забудьте про все на світі і* ***"кайфуйте".*** *Морська вода втримає будь-яку вагу* ("Львівська газета", 21.06.2007 р.).

Журналісти, які належать до тих, хто знає норми літературної мови, використовують сленг для посилення експресивності висловлення, адже такі мовні одиниці, незважаючи на періодичну присутність у пресі, мають обмеженість у функціонуванні й протиставляються своїми диференційними ознаками загальновживаному, нейтральному номінативному складу мови. Часте вживання сленгів у мові періодики, приклади використання їх у різних стилях мови – це процес про розширення сфери застосування жаргонно-розмовних слів, що слугує міжстильовій взаємодії. Автори, використовуючи слова-сленги, висловлюють свою опозиційність до схвалених у суспільстві мовних та інших норм, що свідчить про його "неабиякі лінгвокреативні здібності" [9, с.14]. Пор.: *"Політики іноді таке кажуть, ніби з великого* ***бодуна****"* ("Україна молода", 4.10.2006 р.).

Л.Ставицька вважає, що "наявні елементи українського сленгу, без огляду на їх кількість, повинні фіксуватися, інтерпретуватися, аби потім найбільш вартісний лексичний матеріал міг увійти до культурного континууму українського мовного існування" [9, с.17-18].

У мові української періодики зрідка вживають іменники зі словотворчим суфіксом **-ух-(-юх-)а**, що виражають значення жіночої статі. Вони модифікують значення віддієслівних іменників – назв осіб чоловічого роду з суфіксом **-ун-(-юн),** що визначають переважно особу за певною характерною рисою. Деривати на **-ух-(-юх-)а** належать до розмовного стилю [5, с.98], наприклад: *говоруха, веселуха, замерзуха, колотуха, шептуха* та ін. У пресі такі слова друкують переважно в лапках, що свідчить про не характерність цих лексем для писемної форми публіцистичного стилю, "лапки означають просто своєрідну цитацію розмовного стилю" [6, с.39]. Пор.: *Якби Алчевськ нині мав такого благодійника як Алчевський у минулому столітті, то не було б такої "****замерзухи*** ("Сільські вісті", 5.05.2006 р.); *Із черговими парламентськими виборами у деяких штабах під ранок була справжня* ***"колотуха*** ("Україна молода", 2.10.2007 р.).

Широке вживання дієслів властиве насамперед розмовному мовленню, як і деяким різновидам офіційно-ділового і художнього стилів. Але в мові періодики дієслова, що прийшли з розмовного чи художнього стилів, указують меншою мірою на загальне взаємовідношення понять, а більше на конкретні дії, процеси чи стани.

Розмовні дієслова торкаються найрізноманітніших сфер діяльності людини і суспільства. Так, лексеми *видудлювати* "багато чи пожадливо випивати", *просторікувати* "багато, часто беззмістовно говорити", *протискати* "тиснучи, з зусиллям проштовхувати, просувати куди-небудь" ужито стосовно політичного життя країни, напр.: *Економічна криза в Україні, про яку так багато* ***просторікує*** *так звана "опозиція", мала б проявлятися бодай у чомусь – у порожніх полицях магазинів, "бунтах порожніх каструль" абощо* ("Україна молода", 19.04.2006 р.); *...сім законів вдалося* ***"протискати"*** *завдяки тому, що фракція наступила, як заявив її лідер Володимир Литвин, на горло власній пісні...* ("Сільські вісті", 12.07.2005 р.). А дієслово *переварити* "терпляче зносити; ставитися до кого-, чого-небудь терпимо" використано стосовно міжнародної діяльності країн, напр.: *Болгари й румуни прийшли в Європу. Тримаймо за них кулаки: якщо ЄС їх* ***"переварить"****, то, може, і нас колись візьме...* ("Високий замок", 4-10.01.2007 р.).

Аналізовані дієслова мають свої нейтральні синонімічні відповідники: *видудлити – випити; просторікувати – говорити; протискати – провести; переварити/переварювати – витримувати*, але автори зумисне використовують розмовні слова, які контрастують з іншою нейтральною лексикою і створюють

"органічне чергування експресії та стандарту" [1, с.172]. Розмовні лексеми виразно оцінні, вони допомагають краще висловити суб'єктивну оцінку, ставлення автора до дій, процесів та станів. Хоч емоційність та суб'єктивна оцінка в слові – найзагальніші риси розмовного стилю, вони становлять найнеобхідніший структурний елемент і в мові газети, який протиставляється стандартові. А стандартизація виражальних засобів, як відомо, є неодмінною умовою дієвості преси.

Розмовні дієслова в публіцистиці вживають стосовно села та господарств і земельних відносин, що склалися і діють у цих населених пунктах: *загрузти* "затримуватися, залишатися довго де-небудь", *обсісти* "нападати, накидатися з усіх боків", напр.: *Земельна реформа* ***загрузла*** *в ...землі* ("Дзеркало тижня", 29.04.2006 р.); *Тож які клопоти* ***"обсіли"*** *ферми господарств і приватні обійстя селян* ("Київська правда", 28.03.2006 р.).

У мові української преси розмовні елементи використовують стосовно дій відомих людей. Зокрема, письменника, за словами автора, *занесло* "примушувати опинитись де-небудь", а спортсмени від розлуки *киснуть* "бути в пригніченому стані; нудьгувати, сумувати", напр.: *Цього разу українського автора Юрія Андруховича* ***"занесло"*** *у Швецію* ("Високий замок", 4-10.01.2007 р.); *А самі спортсмени вже навчилися по-філософськи сприймати таку тривалу розлуку: якщо будеш* ***"киснути"****, легше від цього не буде нікому* ("Високий замок", 4-10.01.2007 р.).

Розмовні дієслова нерідко вживають стосовно знань людини, її дій щодо свого здоров'я, впливу різних процесів на організм тощо. Напр.: *бабахати* "утворювати сильні уривчасті звуки", *марудитися* "мучитися, нудьгуючи", *плавати* "не знаючи, не розуміючи чого-небудь, говорити або діяти наздогад, плутано", *принюхуватися* "придивляючись, прислухаючись до кого-, чого-небудь, вивчати", *розклеюватися* "занепадати духом; погано себе почувати; погіршуватися", *сідати* "обмежувати своє харчування чим-небудь", пор.: ***Бабахнули*** *і ...просльозилися! Такі неприємні наслідки піротехнічних виробів* ("Високий замок", 4-10.01.2007 р.); *Іноді насиченого подіями, важкого дня здається, варто тільки лягти, як заснеш умить. Та, на жаль, сон ніяк не приходить, і людина* ***марудиться*** *півночі* ("Товариш, лютий, 2006 р.); ***Принюхувалися****, знайомилися особисто* ("Товариш, лютий, 2006 р.); *Чим раніше ви почнете лікуватися, тим більше шансів, щоб не* ***"розклеїтися"*** *зовсім* ("Високий замок", 4-10.01.2007 р.); *...підтвердити позитив можуть і медики, і спеціалісти-дієтологи, і просто люди, яким доводилося з тих чи інших причин* ***"сідати"*** *на рослинно-олійну дієту* ("Україна молода", 15.04.2006 р.).

Питоме дієслово *бабахнути* в розмовному мовленні чи чи навіть художньому стилі серед відповідного однорідного контексту може сприйматися як майже нейтральне слово, незважаючи на яскраво емоційно забарвлену основу, пор.: *"Шкода, що ви так пізно приїхали. Якби зимою –* ***бабахнув*** *би вам зайця на шапку..."* (Г.Тютюнник); *"Гучномовців у сесійній залі парламенту стало мало, тому деякі депутати на виступи ідейних противників* ***бабахкали*** *хто чим бачить"* ("Україна молода", 16.10.2006 р.). Як свідчать приклади, розмовний засіб чи компонент стає засобом виразності й експресії в оточенні інших, нерозмовних засобів.

Отже, розмовні елементи – важливий складник публіцистичного стилю. Вони є одним із засобів посилення експресії, оскільки виразніше виділяють те чи інше явище на тлі нейтрального викладу. Серед загалу розмовних лексем переважають іменники та дієслова, які зазвичай не швидко нейтралізуються, тому тривалий час зберігають емоційність, оцінність, а також допомагають уникнути повторень слів, збагачуючи й урізноманітнюючи мову сучасної української періодики. Входження розмовних елементів до мови періодики свідчить про міжстильову лексичну взаємодію, зокрема між розмовним та публіцистичними стилями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Взаємодія мови публіцистичної і художньої літератур // Науково-технічний прогрес і мова. – К.: Наукова думка, 1978. – С.120-137.
2. Взаємодія усних і писемних стилів мови / Відп. ред. М.М.Пилинський. – К.: Наукова думка, 1982. – 180 с.
3. Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови / Пилинський М.М., Дзюбишина-Мельник Н.Я., Ленець К.В. та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 216 с.
4. Костомаров В.Г. Разговорные элементы в языке газеты // Русская речь. – 1967. – № 5. – С.48-57.
5. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
6. Пилинський М.М. Експресивність стилю масової політичної інформації // Мовознавство. – 1977. – № 5. – С. 35-46.

СЛОВНИКИ

7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.: ВТФ «Перун», 2002. – 1440с.
8. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т.І – XI.
9. Ставицька Леся. Український жаргон. Словник: Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
10. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), Зяблюк М.П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во "Укр. енцикл." ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано найуживаніші розмовні іменники та дієслова, що увійшли до мови української преси з усного мовлення, визначено їхню роль у публіцистиці.

***Ключові слова**: розмовні іменники та дієслова, мова української преси, стилі мови, експресія.*

In the article the author analyses the widely used spoken nouns and verbs which have become a part of the Ukrainian Mass Media language. They have entered from verbal communication. The author defines their role in the publicistics.

***Key words**: spoken nouns and verbs, the Ukrainian Mass Media language, language styles, expression.*

Наталія Соломчак
(Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'373.7

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ МОДАЛЬНОСТІ ДОКОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Активне впровадження антропоцентричної парадигми у мовознавстві спричинило зростання уваги дослідників до вираження різних суб'єктивно-оцінних значень. Змінився сам підхід до витлумачення категорії модальності. Зокрема, обґрунтовано думку про те, що модальність є не просто додатковою ознакою висловлення, а "фундаментальною основою реалізації мовленнєвої діяльності" взагалі [6, http://www.vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v6/v6_ar02.htm]. Таке визначення видається цілком переконливим з огляду на інтерпретативний характер людського мислення, яке не віддзеркалює дійсність, а проектує її під певним особистісним кутом бачення.

Вивчення мовних особливостей реалізації суб'єктивної модальності ускладнене цілою низкою факторів: складністю і дифузністю людських емоцій,

поліфункціональністю мовних засобів, змістовою місткістю та прагматичною багатовекторністю висловлень. З огляду на це набув поширення комунікативно-прагматичний підхід, який уможливив цілісне вивчення різних комунікативних актів, враховуючи умови спілкування, статус і наміри його учасників тощо. З'ясування прагматичного й когнітивного тла конкретних мовленнєвих ситуацій, безперечно, є дуже потрібним і важливим. Проте актуальним залишається й аналіз семантики та структури власне мовних різнорівневих засобів, що беруть участь у вираженні того чи того значення. Адже, за визначенням О.В.Бондарка, "кожна форма (зокрема, граматична форма слова і синтаксична конструкція) є носієм специфічного, лише їй властивого способу мовної інтерпретації втілюваного змісту" [2, с. 56-57].

Об'єктом дослідження в цій статті послужили лексико-граматичні засоби вираження докору, функціональний потенціал яких в українському мовознавстві досі комплексно не вивчали. Лише принагідно деякі конструкції з таким модальним забарвленням відзначено в працях В.А.Чолкан, С.Т.Шабат, М.І.Личук, В.Д.Шинкарука, Т.А.Космеди [6; 7; 8; 3; 2]. На жаль, модальність докору не виокремлено у досить докладній класифікації емоційно-оцінних модусів сучасної української мови В.Д.Шинкарука [8, с.77]. Отже, систематизація засобів вираження докору й аналіз їхнього функціонального потенціалу видається потрібним й актуальним.

За нашими спостереженнями, сучасна українська мова має досить широкий арсенал засобів вираження докору. Вибір засобу залежить від того, наскільки негативно мовець оцінює чиюсь поведінку і наскільки категорично звинувачує когось. Крім того, використання певних засобів пов'язане з виявом додаткових емоцій. Проаналізуємо функціональні можливості різних засобів експлікації докору від поміркованих до категорично-дошкульних.

Відомо, що „найкоротшим і найекономнішим способом вираження прагматичних відношень" є інтонація [4, http://www.learning-russian.gramota.ru/journals.html?m=ruszr&n=2001-01&id=166]. Для висловлення докору мовцеві, справді, достатньо переповісти ситуацію, яка викликає в нього докір, зі специфічною низхідною інтонацією, пор.: – *Скільки живу з тобою, я не чула од тебе, яке ти місце займаєш, і скільки грошей достаєш, і де їх дівaєш. Я тільки од людей перечула, що ти там десь і правуєш, і редактором. В словах її почувся докір, але голос став тихий, звичайний* (І.Нечуй-Левицький); *І сам говориш непотрібні слова, і дочку свою з пантелику збиваєш, – сказала докірливо Раїса Михайлівна* (І.Нечуй-Левицький). Характерна інтонація без використання спеціалізованих модальних елементів чи особливих граматичних структур передбачає спокійне, помірковане вираження докору без вкраплення інших почуттів мовця. До некатегоричних засобів, які уможливлюють обережне, неконфліктне вираження докору, належать також апелятиви з відповідною докірливою інтонацією, пор: – *Мамо! – докірливо вигукнула Елла* (Ю.Мушкетик). Лаконізм подібних висловлень, відсутність у них оцінної лексики і, власне, словесного опису суті звинувачення роблять цей спосіб експлікації докору примирливим і зручним для налагодження мовної та позамовної взаємодії зі співрозмовником.

Крім інтонації, до спеціалізованих засобів вираження суб'єктної модальності зараховують також "суб'єктивно-модальні форми – вставні компоненти, вигуки і частки" [6, с.14]. Увиразнити докір у сучасній українській мові можна за допомогою модальних часток ***ж (же), і (й), навіть,*** модальних слів ***бач, бачите***, пор.: – *Еге, ти* ***ж*** *не викручував І не сушив його!* (Г.Бойко); ***Бач****, як ти загордував, що мене* ***й*** *не кличеш на сватання...* (Марко Кропивницький); *Сава Морозов докірливо сказав офіцерам: "Ось,* ***бачите****, вранці* ***і*** *худоба не п'є".* (Одеські вісті, 07.06.2007); *Там людина у квартирі півроку мертва лежить, а сусіди* ***навіть*** *не почухаються* (Володимир і Світлана Лапікури). У деяких подібних випадках мовці не описують ситуацію, яка, власне викликає в них докір, а вдаються до певних стандартизованих форм докору. Наприклад,

у тих випадках, коли співрозмовника раніше прохали про щось чи застерігали від чогось, а він проігнорував прохання чи застереження, мовець часто не докоряє співрозмовнику у тому, що він зробив чи не зробив, а вдається до клішованих форм на кшталт ***я ж просив, я ж попереджав, казав же***. Такі конструкції, з одного боку, втілюють непрямий, прихований докір, який логічно випливає зі сказаного (пор.: *я ж просив, а ти не послухав*). З іншого боку, вони дають змогу мовцеві акцентувати на його вищості над співрозмовником і висловити досаду з приводу поведінки співрозмовника. Напр.: ***Ну я ж просив*** *тебе нікому не показувати фото моїх друзів* (http://antipop.ua/forum/lofiversion/index.php?t441-100.html); *Гей!* ***Я ж просив*** *вас не курити!* (http://www.musictext.org.ua/lyricsid-66257.html); ***Я ж попереджав.*** *Зіпсували мені перший дубль* (В.Нестайко); ***Казав же*** *тобі, що треба делікатно...* (Марко Кропивницький).

Також поширеними і вже дещо клішованими є форми докору в порушенні домовленості, обіцянок на кшталт ***ми ж домовлялися, ти ж обіцяв***, пор: *...Шановні народні депутати,* ***ми ж домовились****, що ми вже працюємо.* (Засідання Верховної Ради України, 24.10.2002); ***Ми ж домовлялись****, що ти прийдеш ввечері і ми про все побалакаємо* (http://sich.org.ua/forum_old/topic.php?forum=3&topic=26); ***Ти ж обіцяв*** *прийти з великою якоюсь радістю до мене* (В.Винниченко). Закиди щодо недотримання попередніх застережень чи домовленостей є некатегоричними, але досить дошкульними, бо звинувачують співрозмовника в непорядності, порушенні ним етики стосунків.

Некатегоричний докір з відтінком недовіри в сучасній українській мові можна виразити за допомогою конструкцій з часткою ***ніби***, пор.: ***Ніби не знаєш****, що вони о цій порі можуть робити* (М.Олійник); "***Ніби ти не був і не бачив***", *– нагадує сторонній голос* (Д.Міщенко). Такі конструкції є семантично й емоційно місткими. Припускаючи за допомогою вказаної частки певний стан справ, мовець водночас засвідчує свою впевненість у протилежному і дорікає співрозмовникові в намірі приховати цей справжній стан речей, пор: ***Ніби не знаєш****, що вони о цій порі можуть робити* ← *Ти ж знаєш, що вони о цій порі можуть робити, навіщо прикидаєшся?* Залежно від ситуації подібні конструкції разом з докором можуть виражати недовіру до співрозмовника або легку іронію щодо його намагання приховати реальний стан речей, або й легке обурення з цього приводу.

До неспеціалізованих засобів вираження некатегоричного докору в українській мові належать також форми умовного способу в поєднанні з підсилювальною часткою ***і/й***, пор.: *...такої чудасії, пане господарю, як коло вашого села, бігме, нігде не приключалося, похопився з своїм глеком на капусту молоденький чорнявий чумак, якому тільки-но тільки вус засівався, тож* ***міг би й помовчати,*** *коли старші слово мають...* (О.Забужко); *Штаб Ющенка на Львівщині* ***міг би поводити себе*** *й скромніше* (http://www.vgolos.lviv.ua/nagolos/278.html); *Результати саміту Україна-ЄС* ***могли б бути*** *і* ***кращими*** (http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=730732). Відомо, що форми умовного способу інтерпретують події дзеркально щодо реальності, тобто ствердження дії у формі кон'юнктива означає заперечення її реальності і, навпаки, заперечення у формі кон'юнктива свідчить про її реальність [6, http://www.vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v6/v6_ar02.htm]. Комунікативною метою таких конструкцій є не ствердження чи заперечення якоїсь ситуації, а саме висловлення негативних емоцій мовця з приводу нереальності бажаного стану речей. Конструкція передає докір і водночас жаль, досаду, розчарування мовця у зв'язку з невідповідністю бажаного й реального.

Отже, специфічна інтонація, певні модальні компоненти, деякі клішовані конструкції та неспеціалізовані граматичні структури слугують в сучасній українській

мові для більш-менш поміркованого вираження докору, спрямованого не на конфлікт з винуватцем ситуації, а на порозуміння з ним, корекцію його поведінки.

Проте в сучасній українській мові є чимало засобів й для різкої, категоричної експлікації докору. Зокрема, дуже продуктивним засобом сильного, акцентованого докору є риторичне питання. Як зазначав Ш.Баллі, „насправді риторичне питання – це зовсім не питання", а „непрямий експресивний засіб, який символізує більш чи менш визначену групу почуттів, користуючись задля цього виразністю голосу" [2, с.38]. Проте риторичні питання можуть теж варіювати ступінь різкості докору. Наприклад, риторичні питання, побудовані у формі складнопідрядного речення з підрядною з'ясувальною частиною, хоч і звучать докірливо, але не різко, пор: *Думаєш, що можна би у моїм серці любов штучно виплекати? Стефане, — почулось трохи згодом докірливо...*(О. Кобилянська).

Різкіше звучить докір у риторичних питаннях з певними обов'язковими компонентами. Услід за М.І.Личук, називаємо їх напівфразеологізованими риторичними питаннями, оскільки вони мають стійку зв'язану структурну схему (фразеосхему), яка складається з обов'язкового й одного чи кількох змінних компонентів, що поєднуються в чітко визначеному порядку з відповідним інтонаційним оформленням [3, с.5-6]. Зокрема, для вираження докору мовці часто вдаються до риторичних питань, побудованих за фразеосхемами ***Хіба ж можна...? Чи ж можна...? Як можна ...?*** Напр..: *Стала Галя їх корити: — **Хіба ж можна** грядку рити?* (Г.Бойко); *На вікні в її кімнаті сидить Фріда й непохвально хитає головою: **хіба ж можна** зазирати в чужі спальні?* (В.Винниченко); *Показуха! Це все показуха! Він тут не живе!!! Я присіла на розкладайку. **Як можна було** цього відразу не помітити.* (О.Угрин); ***Як можна було забути** цю риму: ампір – папір?* (Ю.Андрухович) – ***Як же можна** було так! Треба було хоч сухі пелюшки взять. А ти розгорнув і замотав у ті самі.* (В.Винниченко). Такі риторичні питання піддають сумніву ймовірність уже реалізованої ситуації. З конструкції випливає, що вчинок людини за загальноприйнятими суспільними нормами неприйнятний, унаслідок чого докір звучить особливо експресивно.

Оцінювання дії відповідно до народних уявлень про гідну й негідну поведінку лежить в основі напівфразеологізованих риторичних питань на зразок ***Хіба ж годиться...? Чи ж годиться...? Куди це годиться...?.*** Висловлений у такий спосіб докір є досить різким, пор.: *– Єлько! Що ти надумала? Люди сходяться вже... **Хіба ж годиться** так зневажити їх! Мене осоромити!* (О.Гончар); ***Чи ж годиться** ханові, який вийшов на королівські землі своєю власною персоною, шертувати з підданими короля?* (Р.Іваничук); *А **куди це годиться**, коли люди з півоберта заводяться, кричать одне на одного* (http://www.kindrat.com.ua/pressa.php?event=view&id=69).

На співвідношенні з загальноприйнятими нормами виконання певної дії побудовані риторичні питання напівфразеологізованої структури ***Хто ж так + дієслово III особи однини...?*** *П е р е б і й н и х а* (*до Івана нишком*) *Ну й ти ж таки! **Хто ж так говорить** з гостем?* (Леся Українка); *– Отак наварив, отак наївся. **Хто ж так варить**?* (Є.Гуцало); ***Хто ж так іде** – беззбройно, прямо, чисто – на зустріч з лютим ворогом...?* (В.Шевчук). Такі риторичні питання мають високий рівень експресивності з огляду на особливу інтонацію та імпліцитне перебільшення мовця, що ніхто так не виконує подібну дію.

Аргументувати свою негативну оцінку мовець може і за допомогою напівфразеологізованих риторичних питань на кшталт ***Де це/таке видано ...?***, ***Де це/таке бачено ...?***, ***Де це/таке чувано ...?***, у яких вказує не небуваліть, нечуваність ситуації, пор.: ***Де це видано**, щоб школярі так зневажали городянина!* (http://www.litagent.com.ua/showbook.php?id=sobor&page=014); ***Де таке бачено і чувано,** щоб регіональна влада навіть не знала про нове управління*?

(http://www.lesovod.org.ua/node/1506); *Понадрізали дерева, а в окремі цвяхи повбивали і якісь свої таблички порозвішували, а поруч поставили височезний паркан.* ***Де таке бачено****! — обурюється жінка* (http://www.viche.lutsk.ua/index/2652). Риторичні питання цього типу поєднують докір з обуренням мовця.

Нетипова ситуація може й не викликати різких негативних оцінок. Дещо м'якше звучить докір з відтінком нерозуміння, подиву в риторичних питаннях, побудованих за фразеосхемою ***Як же так...?*** Напр..: ГЛИКЕРІЯ ХВЕД. *Ну-ну, що ти. Господь з тобою?* ***Як же так****: приїхавши та не закусить. Оце добре було б* (В.Винниченко); Як же так *могло статися, що чималий демілітаризований об'єкт, якого передали – прийняли по акту, раптом став нічийним?...* (Ковельська правда, 26.08.2008); ***Як же так*** *вийшло? Треба ж це виправити* (День, 26.12.2003).

Крім риторичних питань напівфразеологізованої структури значення докору різко виражають питання із запереченням, у яких мовець ніби перепитує співрозмовника про можливість іншого бачення ситуації чи виходу з неї, а насправді докоряє йому у незнайденні цього виходу, пор: *– А ти не міг сказати, що одружені вже?* (Д.Міщенко); *– А ще раз подзвонити ти не міг?* (Володимир і Світлана Лапікури); *"Україна – це ми". "А ми – ні?" – питалися докірливо старші* (Б.Лепкий).

Найрізкіше звучання має докір у поєднанні з погрозою покарання за повторення негідного вчинку, пор: Напр.: *– Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила, – сказала Мотря. Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спалахнула од сорому* (І.Нечуй-Левицький). Додає експресивності докору й негативно-оцінна лексика у складі будь-якої конструкції, пор: *– Стій! Хто ж так ходить, йолопе? – з'явилося поперед нього скривлене лице Потапова, і волохатий рудий кулак підплив, як кара божа, під самий ніс...* (В.Шевчук); *Іван. Бач, Омельку, усі тебе бажають; чого ж ти брикаєшся, мов той невук?* (Марко Кропивницький). Як засвідчують наведені приклади, для створення особливо дошкульного докору мовці здебільшого використовують декілька засобів одночасно: риторичне питання, фразеосхему з певними модальними компонентами та негативно-оцінну лексику.

Отже, сучасна українська мова має широкий арсенал різнорівневих засобів для вираження докору. Специфічна інтонація, модальні компоненти ***ж(же), і(й), бач (бачте), навіть***, деякі клішовані конструкції та транспоновані граматичні структури слугують для поміркованого вираження докору, спрямованого на порозуміння з обвинувачуваним. Різкіше передають закид у негідній поведінці вільно членовані риторичні питання.

Найвищий рівень категоричності звинувачення виявляють риторичні питання напівфразеологізованої структури, обов'язкові лексичні й модальні компоненти яких указують не невідповідність чиєїсь поведінки загальноприйнятим нормам. Такі конструкції здебільшого синкретизують докір з подивом, досадою, розчаруванням або обуренням мовця. Посиленню дошкульності докору сприяє поєднання кількох виражальних засобів, а також використання негативно-оцінної лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского язика / Балли Ш. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Бондарко А.В. О стратификации семантики // Общее языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию ссо дня рождения Соломона Давидовича Кацнельсона. – СПб: «Наука», 1998. – С. 51-63.
3. Космеда Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Космеда Т.А. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
4. Личук М.І. Ступені фразеологізації речень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.10.02.01 "Українська мова"/ Личук М.І. – К., 2001. – 16 с.

5. Муханов И. Л. Интонация в ее отношении к речевой прагматике / Муханов И.Л. // Русский язык за рубежом. – 2001. – №1. – Режим доступу до журн.: http://www.learning-russian.gramota.ru/journals.html?m=ruszr&n=2001-01&id=166
6. Чикина Е.Е. К вопросу о когнитивной природе языковой модальності / Чикина Е.Е. // Международный научно-практический (электронный) журнал «INTER-CULTUR@L-NET". – Вип.6. – 2007. – Режим доступу до журн.: http://www.vfnglu.wladimir.ru/Rus/NetMag/v6/v6_ar02.htm
7. Чолкан В.А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец.10.02.01 "Українська мова"/ Чолкан В.А. – Івано-Франківськ, 2001. – 18 с.
8. Шабат С.Т. Структурно-семантичні моделі риторичних питань/ Шабат С.Т. // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип.5. – С.122-129.
9. Шинкарук В.Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення: Монографія/ Шинкарук В.Д. – Чернівці: Рута, 2002. – 271 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано лексико-граматичні засоби, що виражають модальне значення докору, запропоновано їх класифікацію за ступенем різкості звинувачення.

***Ключові слова**: модальне значення докору, частка, риторичне питання, напівфразеологізовані речення, експресивність.*

In the article the lexical and grammatical means which express modal significance of reproach are analysed and they are classified according to a degree of sharpness of the charge.

***Key words**: modal significance of reproach, rhetorical question, semi-fraseologised sentences, expressivity.*

Оксана Ткаченко
(Херсон)

УДК 81'42 811.111

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ТЕКСТАХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОГРАМНИХ ЗАЯВ

Категорія темпоральності / континууму (термін О.О.Селіванової) та засоби її реалізації в тексті тривалий час перебувають у центрі досліджень учених-лінгвістів. Вивчення цієї проблематики охоплює розробку загальнотеоретичних питань (А.В.Бондарко, З.Я.Тураєва), мовних засобів вираження часових відношень (Н.А.Потаєнко, М.А.Салькова), аналіз засобів реалізації хронотопу в художньому (В.А.Кухаренко, З.Я.Тураєва) і науковому текстах (З.Я.Тураєва).

Впровадження до понятійного апарату сучасної лінгвістики поняття «дискурс» зумовлює необхідність вивчення темпоральної структури широкого спектру типів текстів, приналежних до різних дискурсів. На сучасному етапі розвитку лінгвістики і, зокрема лінгвістики тексту й теорії комунікації, уведено до наукового обігу й обґрунтовано теоретичні й методологічні принципи вивчення темпоральної структури художнього й наукового текстів. Стосовно політичної програмної заяви (далі – ППЗ) – тексту політичного дискурсу, слід відзначити маргінальний характер лінгвістичних праць, присвячених дослідженню темпоральної структури такого типу тексту.

Актуальність дослідження зумовлена недостатньою вивченістю засобів реалізації категорії темпоральності в ППЗ. Тому, **метою** статті є вивчення темпоральної структури ППЗ.

Матеріалом дослідження слугував цикл текстів політичних програмних заяв президента США Дж. Буша (американська лінгвокультурна традиція), колишнього

прем'єр-міністра Великобританії Т.Блера та Ч.Кеннеді – лідера ліберально-демократичної партії Великобританії (британська традиція).

Вивчення часу й простору в дискурсі передбачає розмежування реального хронотопу дискурсу й внутрішньотекстового хронотопу [6, с.224; 2, с.17], специфіка реалізації яких детермінується типом тексту певного дискурсу [2, с.17; 8, с.86]. Відповідно хронотоп ППЗ постає однією з базисних текст-типологічних категорій.

Хронотоп тексту інкорпорує й поняття «темпоральної структури тексту», що являє собою «*…мережу відношень, що пов'язує мовні елементи, які беруть участь у передачі часових відношень і поєднані функціональною та семантичною спільністю*» (курсив автора – *О.Т.*) [8, с.89]. Ключовими засобами реалізації категорії темпоральності виступають видо-часові форми дієслова-присудка, а до периферії належать лексико-граматичні засоби [8, с.89-91; 5, с.5]. Способи репрезентації просторово-часових відношень у текстах ППЗ аналізуються нами на сильних позиціях тексту, якими, згідно з положенням В.А.Кухаренко, вважаються початок і кінець оповіді [3, с.120-132], оскільки «відомості, отримані на початку значною мірою визначають і планування наступних етапів та їх успіх. … кінець теж програмується початком» [3, с.120]. Розглянемо засоби реалізації категорії темпоральності в композиції тексту, а саме, на його сильних позиціях – ініціальній і фінальній, медіальну позицію, відповідно, вважаємо слабкою.

В ініціальній позиції текстів ППЗ американської традиції превалює група дієслівних форм теперішнього часу, а також лексичні маркери теперішнього часу, що локалізують події в часі й просторі: *I'm honored to be back in this beautiful state… I'm here to ask for the vote* [9]. Характерною особливістю ППЗ американської традиції є функціонування часу Present Continuous в ініціальній позиції з метою надання динаміки й акцентування процесуальності – привернення уваги виборців до кампанії та необхідності активної участі в ній: *You know, we're getting closer to voting time here, and I'm here to ask for your vote and I'm here to ask for your help* [10].

Крім групи дієслівних форм теперішнього часу, в ініціальній позиції спостерігаємо розгортання опозиції «проспекція/ретроспекція». Категорія ретроспекції реалізується групою дієслівних форм минулого часу і відтворює події, пов'язані з попереднім відвідуванням президентом цього штату: "*I'm honored to be back in this beautiful state. I wasn't sure I'd be invited back after the last time I came -- I didn't make my bed*" [9]. Категорія проспекції реалізується за допомогою часу Future Simple, що маркує вказівку на впевненість президента в неминучій перемозі: *There's no doubt in my mind, with your help, we will carry Ohio again and win a great victory on November the 2nd* [11].

Ініціальна позиція текстів британських ППЗ є невеликою за обсягом і обмежується інформуванням аудиторії про мету зустрічі, що зумовлює функціонування групи дієслівних форм теперішнього часу: *Today the Liberal Democrats are setting out our positive programme for the Government of Britain* [12]. Категорія проспекції реалізується факультативно й також підпорядковується обґрунтуванню основної мети зустрічі: *Earlier today, I saw the Queen at Buckingham Palace to ask for a dissolution of parliament so that there can be a general election on June 7* [13].

Медіальна позиція текстів ППЗ американської культури маркується ретроспективним посиланням, зокрема до того періоду, коли Дж. Буш був президентом США: *When I took office -- I want you to remind your friends and neighbors about what we have been through as a country. When I took office, the bubble of the 1990s had burst, and our economy was heading into recession. And because of the attacks of September the 11th, nearly a million jobs were lost in three months. It was a dangerous time for our economy. You might remember there were people warning of potential deflation and depression* [14]. Таке використання минулого часу в сукупності з експресивним синтаксисом покликано збудити в аудиторії виразний спогад про складну ситуацію в суспільстві, з якою

президентові, за його словами, вже одного разу вдалося впоратись: *But I acted. To stimulate the economy, I called on Congress to pass historic tax relief, which it did, without my opponent's "yes" vote. The tax relief was the fuel that got our economy growing again. Thanks to the efforts of our citizens, and the right policies in the right place at the right time, we put the recession behind us and America is creating jobs once again* [15]. Використовуючи надалі час Present Perfect, президент перераховує позитивні результати своєї політики: *We have built a broad and solid record of accomplishment. In the past year, the United States of America has added about 1.7 million new jobs. More than Germany, Japan, Great Britain, Canada and France combined* [15]. Динаміка позитивних змін, що відбулися, акцентується за допомогою часу Present Continuous: *Because we passed tax relief, this economy is growing. It's getting stronger, and we're not going to go back to the old days of tax and spend. ... People are working. People are finding a way to make a living. Our farmers are doing well. Our ranchers are doing well* [16].

Реалізація категорії проспекції в медіальній позиції текстів ППЗ американської традиції пов'язана з передбаченням подій, імовірних у разі перемоги Дж. Буша: *This election will also determine how America responds to the continuing danger of terrorism. ...We will continue to spread freedom and liberty in the broader Middle East and around the world, and we will prevail. ... I am confident that someday, an American President will be sitting down with a duly elected leader of Iraq talking about how to keep the peace in the greater Middle East, and our country will be better off for it, and our children and grandchildren will be able to grow up in a more peaceful world* [17].

Медіальна позиція текстів ППЗ британської культури характеризується домінуванням групи дієслівних форм теперішнього часу, переважно Present Simple. Політики використовують цю граматичну форму для опису наявного стану справ у країні: *Today, Britain is the fourth largest economy in the world. With the lowest inflation in Europe, mortgage rates half of what they were in the 80s and 90s, and more people in work than ever before* [13]. Категорія ретроспекції в медіальній позиції британської традиції найчастіше представлена посиланнями до часів приходу політика до влади й пов'язана з описом тодішнього стану справ у державі: *When we came to power in May 1997, Britain spent more on interest payments on the National Debt than we spent on schools. We worked hard to put our country's house in order. This year, because of the difficult choices we made in our first two years, we will spend J10bn more on schools* [13]. Динаміка позитивних змін найчастіше підкреслюється за допомогою часу Present Continuous: *In the NHS, waiting lists are lower, new hospitals are being built* [13]. Аналогічно до американської традиції, в медіальній позиції реалізується категорія проспекції, а саме, описом імовірних перетворень у разі перемоги політика, який представляє свій ППЗ: *We will take seats from both Labour and Conservative in each and every region and nation of the country. Then we will redirect J5bn a year of existing Government spending to pay for priorities like pensions and more police* [12].

Фінальна позиція текстів ППЗ американської традиції підбиває підсумок усього виступу й інваріантно характеризується обіцянням позитивних перетворень у разі перемоги політика, що реалізується засобами проспекції: *During the next four years, we'll spread ownership and opportunity to every corner of this country – I mean, every corner. We'll pass the enduring values of our country to another generation. We will continue to lead the world in the cause of freedom and peace, and we will prevail* [18]. Ретроспективні посилання у фінальній позиції також підпорядковані реалізації прагматичної функції – переконати аудиторію підтримати політика. За допомогою категорії ретроспекції Дж. Буш нагадує аудиторії про свою рішучість виконати передвиборчі обіцянки: *Four years ago, I traveled your great state and our great country asking for the vote, and I made a pledge that if you honored me with this great responsibility, I would uphold the dignity and*

the honor of the office to which I had been elected, so help me God. With your help, I will continue to do so for four more years [18].

Фінальна позиція текстів ППЗ британської культури є обмеженою за обсягом і характеризується домінантою експресивного синтаксису, а саме – еліптичних конструкцій, співвіднесених із дієслівними формами майбутнього часу: *Economic stability the foundation, Schools and hospitals first, Radical reforms and equal chances*" [13], "*Fighting for social fairness. For the future of our environment. For the restoration of the rule of law and a better international order. And for liberty* [12].

Проведений лінгвостилістичний і компаративний аналіз дозволив нам дійти наступних висновків:

• Ініціальна позиція текстів ППЗ американської культури характеризується домінантою фатичної функції, що підтверджується характером розгорнутих темпоральних відношень. Переважає група дієслівних форм теперішнього часу й лексичні засоби, які локалізують подію в реальному хронотопі. Реалізація категорії ретроспекції пов'язана зі згадкою про попереднє відвідування штату, а проспективні посилання спрямовують на необхідність підтримки політика на найближчих виборах.

• Ініціальна позиція текстів ППЗ британської традиції за обсягом є меншою від американської. Темпоральні зв'язки реалізуються групою дієслівних форм теперішнього часу, що локалізують подію в реальному хронотопі.

• Медіальна позиція текстів ППЗ американської традиції відзначається широким використанням видо-часових форм реалізації категорії темпоральності. Характерною особливістю використання часових форм у медіальній позиції є висока частотність використання часової форми Present Continuous для опису динаміки позитивних змін, що відбуваються в країні. Реалізація категорії ретроспекції зумовлена описом негативних подій і процесів у економіці, які політик дістав у спадок від попередника. Проспективно подаються можливі позитивні перетворення в разі переобрання Дж. Буша. Використання з цією метою часової форми Future Simple, з огляду на її граматичне значення, надає передвиборчим обіцянкам характеру обов'язкової реалізації.

• Медіальна позиція текстів ППЗ британської культури характеризується домінуванням часової форми Present Simple, яка застосовується для статичного опису теперішнього стану справ у країні. Реалізація категорії ретроспекції зумовлена згадкою про негативний стан справ у країні на момент приходу до влади політика, а проспективно подані передвиборчі обіцянки політика.

• Фінальна позиція текстів ППЗ американської культури підбиває підсумок виступу й характеризується домінантою категорії проспекції, що реалізується в передвиборчих обіцянках.

• Фінальна позиція текстів ППЗ британської традиції позначена лінгвокультурною специфікою, а саме – факультативним використанням видо-часових форм при домінанті еліптичних конструкцій, що характеризуються футуральною віднесеністю.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі вбачаються в необхідності вивчення реалізації категорії темпоральності в інших типах текстів політичного дискурсу не тільки в текст-типологічному аспекті, і найважливіше – в аспекті лінгвокультурологічного зіставлення, що уможливить виокремлення культуро специфічних інтегральних і диференціальних ознак аналізованого типа тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Предисловие. Глава 1. Темпоральность // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Ред. кол. А.В. Бондарко (отв. ред.) и др. / Ин-т. языкознания АН СССР. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990.– 266с.

2. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. – Одесса, 1991.– 121с.
3. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2103 «Иностр. яз.». – 2-е изд., перераб. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
4. Потаенко Н.А. Время в языке: учеб. пособие / Н.А. Потаенко. – Пятигорск: Пятигорский. гос. лингв. ун-т., 1996. – 238 с.
5. Салькова М.А. Темпоральный профиль события и полифония как аспекты содержания нарратива // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Вып. 469 «Грамматическая семантика в англоязычном дискурсе». – М. 2002. С. 5-20.
6. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие.- К. Брама, Изд. Вовчок О.Ю., 2004. – 336 с.
7. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное (на материале английского языка) (Серия: Библиотека филолога). – М.: Высшая школа, 1979. – 220с.
8. Тураева З. Я. Лингвистика текста: Текст: структура и семантика: Учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. "Иностр. яз."/ З. Я. Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 126с.
9. George Bush' Remarks at Bangor, Maine. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/09/20040923-10.html
10. George Bush' Remarks at Waterloo, Iowa. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/10/20041009-6.html
11. George Bush' Remarks at Westlake, Ohio. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/10/20041028-14.html
12. Ch. Kennedy, General election manifesto launch. Доступно з: http://www.charleskennedy.org.uk/html/content.php/type/as/id/205/article/general_election_manifesto_launch.html
13. Text of Tony Blair's speech. Доступно з: http://politics.guardian.co.uk/election2001/story/0,9029,487681,00.html
14. George Bush' Remarks at Wausau, Wisconsin. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/10/20041007-12.html
15. George Bush' Remarks at in Wilkes-Barre, Pennsylvania. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/10/20041006-9.html
16. George Bush' Remarks at Hobbs, New Mexico. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/10/20041011-2.html
17. George Bush' Remarks at Cuyahoga Falls, Ohio Rally. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/10/20041002-11.html
18. George Bush' Remarks at Traverse City, Michigan. Доступно з: http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/08/20040816-4.html

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто засоби реалізації категорії темпоральности на сильних позиціях текстів політичних програмних заяв американської та британської лінгвокультурних традицій.

***Ключові слова**: політична програмна заява, хронотоп, засоби реалізації категорії темпоральности, категорія проспекції, категорія ретроспекції.*

The article deals with the linguistic analysis of the means of realization of space-temporal relations in the strong positions of the texts of political programme statements on the material of American and British linguo-cultural traditions.

***Key words**: political programme statement, chronotope, means of realization of category of temporality, category of prospection, category of retrospection.*

ЗІСТАВНЕ ВИВЧЕННЯ МОВ

Ірина Боднар
(Львів)

УДК 81'373; 811.111

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЛЮДИНИ (на матеріалі англійської та української мов)

Невід'ємною частиною сучасних лінгвістичних досліджень є їх тісний зв'язок з когнітивістикою та культурологією. Як наслідок виникла нова модель, покликана задовільнити новітні потреби науки – концептуальні дослідження. Вони базуються на структурі лексико-семантичних полів, але виходять далеко за їх межі, враховуючи національно-культурну специфіку та спосіб світосприйняття народу – носія мови. Тому дослідження концептосфери **інтелектуальної діяльності** людини (на матеріалі прикметників англійської мови) було б неповним без фразеологічного аналізу. Відомо, що концепти відбивають досвід як окремих людей, так і цілих спільнот; через концепти відбувається ознайомлення людини з певною лінгвокультурою [6, с. 21], а фразеологічні одиниці, як специфічні мовні утвори, яким властиві образність та метафоричність, містять так зване приховане знання – tacit knowledge (термін А.Вежбицької). Власне неусвідомлена частина значення є психологічно реальною, виявляється в мові і впливає на мовні процеси [6, с. 22]. На вагоме значення фразеологічних одиниць мови при дослідженні окремого концепту чи цілої концептосфери вказують, зокрема, А. Вежбицька, Й. Дапчева, В. Старко та інші мовознавці.

У фразеології багато національного, а національне – завжди своєрідне. Фразеологічна підсистема – це та ділянка мови, де концентрується уся її специфіка. Історія народу, звичаї, культура, цивілізація, література, навіть погода і спосіб харчування – знаходять відображення у фразеології.

Фразеологізми, що характеризують людину за різними рисами характеру, представляють багатющий матеріал для вирішення багатьох актуальних та дискусійних проблем лінгвістики, пов'язаних з фразеологічною семантикою. Вони будуються за моделлю "людина + її характеристика", одночасно називаючи та характеризуючи людину. Для цього можна використати семантичний опис фразеологізмів та виявити їх образні уявлення.

Ми не обмежуємося дослідженням семантичних структур, оскільки більшість аналізованих фразеологізмів – образно-емотивні, тобто велику роль у їх значення відіграє образна основа. Саме через аналіз опорних компонентів можна виявити символи та еталони розумових здібностей людини та прослідкувати їх зв'язок з культурно-національними символами і еталонами.

Оцінювальний компонент як частина конотативного макрокомпоненту пов'язаний з образною основою фразеологізмів. Даючи характеристику об'єктам реальної дійсності, суб'єкт практично завжди оцінює їх. З метою виявлення образних уявлень аналізується компонентний склад фразеологізмів на позначення інтелектуальної діяльності людини як в англійській, так і в українській мові. Особливу увагу приділено семантично опорним словам, оскільки вони задають тему, моделюють

образність, а сполучувані з ними компоненти дають нову інформацію і уточнюють відтінки смислу.

Як в англійських, так і в українських фразеологізмах дуже часто опорним компонентом виступає соматизм *head (голова*) та його метафоричні синоніми *cylinder, crumpet* та ін. як символ мисленнєвих здібностей. За концептуальними ознаками, цю групу фразеологізмів можна поділити на такі зони:

● наповненість/пустота голови, а також її форма та вміст: *not to have a brain in one's head; take smth. to one's head (cf. вбити собі в голову); put smth. out of one's head; a big head but little wit; soft in the head; touched/weak in the head; long-headed*; *have a head like a sieve; wooden-headed*;

В українській мові знаходимо аналогічні фразеологізми *мати голову (на плечах); голова варить; розумна / світла голова; розкинути головою; тримати в голові; вітер у голові гуляє; дірява голова; боса голова; порожня / пуста голова; капустяна / куряча голова; голова не половою / клоччям / соломою набита.*

● метафорично відсутність голови, її дефект означає відсутність здорового глузду, і навпаки: *go out of one's head; off one's head; off one's crumpet; off one's onion; have no head for smth.; lame under the head; have a cylinder missing* (AmE); *two heads are better than one; to have (a good) head on one's shoulders; to have one's head screwed on right / the right way; have a good head for smth.; have / put an old head on young shoulders;* пор. укр. *дурна голова; без голови; в голові кебета догори дриґом стала; одна голова добре, а дві краще.*

Іншими опорними компонентами є соматизми *ear, eye, neck, tooth: four eyes are more than two (*пор. укр. *одна голова добре, а дві – краще); dead above the ears / dead from the neck up (*AmE sl.*)*; антонімічні ФО *dry behind the ears – wet behind the ears* (пор. укр. *молоко на губах не обсохло*); *cut one's eye-teeth/wisdom teeth (*укр. *зуби на чомусь з'їсти).* У висловах *dead above the ears / dead from the neck up; have bats in the belfry; thinking mug; one's upper storey* та ін. слово *голова – head* не називається, але мається на увазі.

Близькою до групи соматизмів у семантичному просторі є група лексем, які характеризують внутрішні процеси (*розум, пам'ять, мислення*). Поясненням цьому є те, що в картині світу будь-якої мови людина розуміється як нероздільна сутність тілесного та духовного начал. Не можна не погодитися з О. В. Урисон, яка розглядає *розум* (а також *інтелект* та *здоровий глузд*) не лише як позначення здатності думати і розуміти, а і як позначення органу мислення [7, с. 29-31], тобто такого, що має фізичні властивості: *take thought; give thought; collect one's thought; lose one's senses; have reason;* дуже схожі ідіоми є й в українській мові: *гострий розум; братися за розум; прочистити мозок; в'їстися в мозок; ума не дібрати; бистрий / бідний на розум; сушити собі голову / мозок; відібрати розум* та ін.

Дослідження показують, що у різних мовах соматизми характеризуються здатністю утворювати фразеологічні звороти. Це можуть бути соматизми, які позначають назви зовнішніх частин тіла, тобто функціонально очевидних для людини, або метафоризація мисленнєвих органів, яких не можна фізично побачити або відчути.

Як відомо, у фразеології назви тварин, птахів та риб вживаються метафорично для вираження певних людських властивостей/якостей. Скажімо, лис та мавпа у багатьох народів асоціюються із хитрощами, підступом; ослом називають людину, що вчинила дурницю, і т.д.: *God's ape (заст.); as artful as a cart-load of monkeys; (as) tricky as monkey; old fox; cat-witted; act/play the ass; ass in grain; honey is not for the ass's mouth; hare-brained; as mad as a March hare; light as a butterfly; having a face like a dying calf; cod's-headed; bull-headed.* Птиця, особливо домашня, також характеризується браком інтелекту: *feather-headed; feather-brained; as silly/stupid as a goose; learn like a parrot.* На противагу їм можна поставити фразеологізми *clever dog* з опорним

компонентом *dog*, та *as wise as a serpent* – чи не єдині з даної групи із позитивною оцінкою. В українській мові використовуються також назви рослин, специфічні для даної території: *мов блекоти об'ївся; мов дурень з конопель;* уже згадана *капустяна голова* та ін.

Семантичний апарат дорослої людини не є вільним від передачі значення через посилання до об'єктів дійсності, які розглядаються з точки зору їх властивостей [1, с.64]. На даний час аксіомою є положення про метафоричність людського мислення і, як наслідок, картини світу людини, елементи якої відображені в одиницях мови. Механізми осмислення світу, що базуються на метафорі, є спільними для представників одного мовного колективу, і саме завдяки їй відрізняються від таких самих механізмів інших мовних груп. Одне і те саме поняття у різних мовах передається різними метафорами. Так, в українській мові про недолугу, несповна розуму людину кажуть: *бракує клепки; клепку з голови загубив; повискакували клепки; клепки розсохлись; бракує третьої клепки в голові; без сьомої клепки; десятої клепки не вистачає* і т.д. Опорним елементом у цих ідіомах є лексема "*клепка*". В англійській мові у відповідних висловлюваннях таким опорним елементом є "*button*": *to be a button short; to have lost a button; not to have / not to get one's buttons on* – ant. *have all the buttons*. А от ФО *не всі дома* має буквального відповідника *nobody home*. Крім лексеми "*клепка*", слово "*шарики*" також образно замінює поняття розуму, мозку: *шарики працюють; зайшли шарики за ролики*.

Оскільки багато понять, важливих для людини, або абстрактні, або нечітко визначені в досвіді, виникає необхідність використовувати для їх розуміння інші концепти, що усвідомлюються більш чітко [4, с.147]. Це приводить до визначення понять концептуальної системи через метафори: англ. *green as grass; who zeals without knowledge is like a runaway horse; there is no royal road to learning;* укр. *гострий розум; прочистити мозок; як дурному з гори бігти; ні бе, ні ме, ні кукуріку; не бачити далі власного носа* та ін. Метафора, таким чином, є основою концептуальної інтеграції, базисом для суміщення ментальних просторів.

При семантичному аналізі ми опираємося на положення семасіології про те, що фразеологічне значення, як і лексичне – складне утворення, яке складається з ієрархічно організованих та впорядкованих семантичних компонентів або сем [3, с.172]. Інтегральною семою досліджуваних ФО є сема "інтелектуальна здатність". Ступінь розумових здатностей коливається в дуже широкому діапазоні – від максимального до мінімального, межуючи з цілковитою відсутністю розумових здібностей. Фразеологізми концентруються на двох протилежних полюсах, позначаючи або максимальні, або мінімальні розумові здібності. Завдяки своїй образно-метафоричній природі, фразеологічна одиниця може одночасно представляти кілька концептуальних утворень.

Розумове благополуччя відчувається як повноцінність, тобто відповідність до норми. Найвищий прояв розуму вбачається як довершеність, якийсь ідеальний стан. Розумова діяльність спрямована на вироблення нових та відтворення вже відомих ідеальних об'єктів. Крім того, людина може впливати на інтелект іншої людини, орієнтуючи її на діяльність такого роду. Розумове благополуччя відрізняються нестабільністю і може бути порушене. Послаблення розумових здібностей, як правило, має причину [5, с.74].

Переважання фразеологізмів із негативною оцінкою розумової здатності серед проаналізованих одиниць свідчить про схильність людини звертати увагу на недоліки. Можливо, це підсвідома спроба соціуму виправитись, вдосконалитись з допомогою критики, іронії, зневаги. Дане явище пов'язане із компонентом оцінювання в семантичній структурі аналізованих фразеологізмів. Компонент оцінки набуває особливу значимість, враховуючи специфіку об'єкту дослідження, оскільки те, що характеризує людину, являє собою категорії оцінки. Негативна оцінка у ФО передає

соціально обумовлені оцінки властивостей людської особистості. Відхилення від норми в позитивний бік не викликає такої гострої реакції і не провокує появи значної кількості ФО. Оцінка також детермінується світоглядом народу, системою існуючих у даному суспільстві критеріїв. Виходячи з цього, можна розглядати оцінювальний компонент фразеологізмів в якості виразника національної оцінки в ціннісній картині світу як частини фразеологічної картини світу. Цінності відображають норму сприйняття людиною зовнішнього та внутрішнього світу.

Оцінки та їх зміст постійно є точкою зіткнення філософів, логіків та лінгвістів. Інтерес до них викликаний неясністю критеріїв оцінки. Визначаючи критерії (основи, мотиви) застосування оцінок до тих чи інших класів об'єктів, дослідник здійснює концептуальний аналіз [1, с.61]. Перенос акценту з дослідження мовної системи на аналіз концептуальної системи дає можливість створити перспективну програму антропологічної парадигми у лінгвістиці, спрямованої на розкриття ролі як мовних, так і позамовних факторів у концептуальному освоєнні світу. Розвиток когнітивного і лінгвокультурологічного підходів у лінгвістиці сприяє розумінню мови як джерела знань про концептуальні структури нашої свідомості. Концептосфера мови перебуває у прямій залежності від культури нації. Концепти кожної мови неповторні та своєрідні. Те, що має особливе значення для одного етносу, може здатися не таким важливим для іншого.

Концептуально фразеологізми відображають географічні та історичні умови розвитку народу. Як показують приклади, створення певного образу, акцентуалізація якості, інтенсивності дії чи процесу в англійській та українській мовах іде у подібних, суміжних напрямках, але часто будується на інших елементах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Пер. с англ. А.Д.Шмелева под ред. Т.В.Булыгиной. – М.: Языки русской культуры, 1999. –С.263-305.
3. Дапчева Й. Фразеологизмы, обозначающие интеллектуальные свойства человека в болгарском и русском языках // Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – № 1. – с. 172–184.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Леонтьева Т. В. Интеллект человека в зеркале "растительных" метафор // Вопросы языкознания. 2006. – № 5. – С. 57–77.
6. Старко В. Ф. Концепт ГРА: Моногр. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волинь. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 204 с.
7. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира (аналогия в семантике). – М.: Языки русской культуры, 2003. – 224 с.
8. Англо-русский фразеологический словарь / Сост. А. В. Кунин. – М., 1956. – 1455 с.
9. Roget's Thesaurus: www.bartleby.com.

АНОТАЦІЯ

У статті представлено аналіз фрагменту концептосфери "Інтелектуальна діяльність" в українській та англійській мовах у мотиваційному аспекті. Виявлено синонімічні ряди та опорні компоненти фразеологічних одиниць. Представлена у фразеологізмах система образів комплексно доповнює лексико-семантичні групи даної концептосфери.

Ключові слова: *концепт, фразеологічна одиниця, лінгвокультурний образ.*

The article provides the analysis of a fragment of conceptosphere "Intellectual Activity" in Ukrainian and English, in motivation aspect. Typical synonymic rows and basic components of the idioms are displayed. The system of images,which is introduced bu the idioms, accomplishes lexical-semantic fields of the analysed conceptosphere.

Key words*: concept, idiomatic expression, language and cultural image.*

Владислава Демецька
(Херсон)

УДК 81’ 255+811.111

ПЕРЕКЛАДАЦЬКА АДАПТАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ ЛІНГВОКОНЦЕПТІВ У ПРОПОВІДІ ЯК ТИПІ ТЕКСТУ

Реальна робота перекладача із прагматичним текстом ставить його перед неодмінним вибором на користь найбільш прагматично орієнтованих виражальних засобів рідної мови. Саме тут для нього існує небезпека неточного вибору тих чи інших мовних елементів, котрі зумовлюють виникнення зон нерозуміння тексту або сприйняття його щонайменше як дивного, зрештою помилкового. Причиною цього можуть бути неточності під час трансляції культурем, а в нашому випадку реалій, символів, концептів та аксіологем. Принципові шляхи вирішення перекладацьких проблем, пов’язаних із текстами релігійного дискурсу, можуть бути позначені моделями перекладацьких адаптацій на прикладі текстів проповіді. Причому проповідь посідає серединне положення в шкалі прагматичних типів тексту.

Проповідь як тип тексту становить для нас інтерес із двох причин. По-перше, він реалізується як у писемній, так і в усній формах. Саме з огляду усної реалізації, яка відображає специфіку й публіцистичного стилю, в проповіді актуалізується її апелятивна функція, а відтак і прагматична спрямованість, оскільки цей тип тексту розраховано на сприйняття аудиторією. По-друге, сучасне перекладознавство зіткнулося з низкою проблем, що виникають під час перекладу християнських текстів у зв'язку з активізацією на території України діяльності іноземних протестантських місій (переважно із США). Вибір мовної й логіко-композиційної структури тексту проповіді значною мірою обтяжується використанням конфесіоналізмів, котрі демонструють різний ступінь збігу семантичних і культурно обумовлених значень, що пояснюється відмінностями термінології православ'я та західних деномінацій християнства.

Досліджуючи адаптацію проповіді, ми в першу чергу маємо враховувати специфіку аудиторії, яка буде сприймати даний текст. За умови, якщо аудиторія знайома із протилежною традицією або є групою фахівців (наприклад, студентів і викладачів богословських факультетів і т.д.), для яких провідною є обізнаність у конфесійних відмінностях, адаптація як тип перекладу втрачає актуальність і її місце по праву посідає репродуктивний переклад. Інакше кажучи, адаптація не відповідає меті спеціального перекладу. Однак, у випадку, якщо споживач не знайомий або мало знайомий із протилежною традицією, адаптація стає неминучим перекладацьким процесом, стратегічне завдання якого полягає в тому, щоб, з одного боку, зберегти культурну специфіку своєї традиції, водночас відтворивши прагматичний потенціал тексту, а, з іншого, – не допустити перекодування одного типу тексту в інший або одного дискурсу в іншій. Тому в статті ми розглядаємо модель адаптації тексту проповіді східнослов'янських традицій, розрахованих на неспеціальну аудиторію атлантичної (США) традиції. Доцільним є розгляд способів адаптації в зонах інваріантних, а згодом варіативних ознак.

Інтегральною ознакою проповіді аналізованих традицій є згадування в сильній позиції тексту сакральних онімів. Різниця полягає в тому, що в проповідях атлантичної традиції перифраз на Отця й Ісуса Христа практично немає: “*God, Jesus Christ, Saviour*”, а східнослов'янські традиції використовують їх широкий спектр: *Звершувач, Сама втілена Любов, Отець наш Небесний, Спаситель, Всевишній, Єдиний Бог, Трипостасный Владыка, Божественный Страдалец, Праведный Судия.* Загальновідомо, що в православ’ї глибоко шанується Пресвята Богородиця, про що

свідчить частотність реалізації перифраз у проповідях східнослов'янських традицій: *Божая Матір, Пресвята Богородиця, пресвята Діва, Богоматір, Преблагословенна Діва Марія, Владычица Богородица, Царица Небесная, Матерь Божия, Пресвятая Дева Мария, Радость всех скорбящих, Небесная Мать*. Оскільки текст проповіді розраховано на аудиторію, що не має попереднього культурного досвіду або культурного фону, переклад сакральних онімів буде зрушуватися в бік елімінації. Що ж стосується імен Пресвятої Богородиці, то в протестантській традиції вся концептосфера Богородиці буде облігаторно елімінуватися.

Протестантська проповідь традиційно згадує святих апостолів Павла й Петра, а також біблійні персонажі переважно Старого Завіту. Стосовно інших антропонімів першого ряду в проповіді дозволяються цитати з посиланнями на автора Євангелія, а відтак, під час трансляції антропонімів першого ряду необхідне застосування дескриптивного перифразу, наприклад, *«за свідченням святого євангеліста Луки»*. Імена канонічних для православ'я святих при перекладі зазнають часткової десемантизації. Так, *«святий апостол Андрей Первозванный»* під час перекладу в атлантичну традицію редукується до зазначення власне імені – *Андрій* тому, що калька імені *Первозванний* є культурною лакуною. Можливий інший варіант – калька + дескриптивний перифраз, наприклад, *«Апостол Андрей Первозванный потому, что Иисус Христос призвал его первым»*. А у випадку зі *святителем Миколаєм, архієпископом Мир Лікійських* у процесі перекладу відбудеться часткова елімінація, оскільки атлантична традиція знає його як *святого Миколая*. Ця тенденція простежується в текстах митрополита Антонія Сурожського, проповіді якого, як відомо, було зорієнтовано на західну аудиторію: *«Мы сегодня совершаем память святого Иоанна Лествичника: святой Иоанн Лествичник так назван потому, что он оставил духовное руководство – «Лествицу» восхождения от земли на Небо»* [2, с.121]. Подібні перетворення необхідні й для передачі імен і найменувань негативних/позитивних біблійних персонажів. Швидше за все, під час перекладу антропонімів і біблійних реалій – *Лазар і Авраам, Закхей-митар, фарисей і митар* – необхідно вдатися до генералізації, що власне і є частковою десемантизацією [5].

У протестантських проповідях кількість релігійних концептів значно обмежена, у той час як у православній проповіді простежується висока частотність функціонування і релігійних концептів, і гіпонімів до них. Тенденція вживання релігійних концептів у атлантичній традиції свідчить про те, що проповідь присвячено розкриттю певного і, як правило, одного концепту, гіпоніми до якого однополярні – або позитивні, або негативні. Наприклад, *"Calvary Cross" – "faith, atoning, baptism"*. Православні проповіді, зі свого боку, використовують декілька релігійних концептів, що, безсумнівно, збільшує й кількість гіпонімів із полярною оцінністю: *«Спаситель» – «исповедовать, истину, смерть, прах, бессмертная душа, жизнь, поминовение, молитвы»*. Очевидно, що насиченість релігійними концептами проповіді зумовлює інформативну й емоційну «перевантаженість» тексту, чим робить його важким для сприйняття атлантичною традицією, що гранично призводить до негативного зворотного ефекту. Одночасно варто зазначити характерне для православної проповіді використання старослов'янізмів або архаїзмів, котрі в протестантській проповіді практично не припустимі й саме тому під час перекладу підлягають генералізації.

Церковні реалії мають в обох традиціях характер факультативних ознак. Проте, для перекладача передача східнослов'янських реалій становить якщо не труднощі, то проблему вибору між декількома способами перекладу. Обом традиціям властиве згадування *Св. Євангелія* або *Біблії* в цілому, а також свят *П'ятдесятниці* (або *Pentecost),* варіанти перекладу яких можна віднести до таких, що перекладаються за традицією та мають еквіваленти в обох мовах.

Відкритим для перекладача залишається питання про переклад в атлантичну традицію реалії *Свята Церква – Свята Православна Церква, Церква Христова, Святая Православная Христианская Церковь*. По-перше, *Церква Христова* й *The Christ's Church* виступають культурними омонімами. Поняття, що стоять за цими реаліями в конфесійних традиціях розрізняються й, відповідно, калька при перекладі в атлантичну традицію може нівелювати православну специфіку лексеми. По-друге, з метою уникнення додаткових коментарів під час трансляції реалії *Свята Православна Християнська Церква,* доведеться вдатися до часткової десемантизації, елімінуючи частину реалії й, залишаючи словосполучення *Православна Церква* лише як варіант. І нарешті, варіант *Свята Церква* можливий за умови коментування релігійної цінності значення слова *Свята,* як це і використовується в оригінальних та перекладних текстах Митрополита Антонія [3].

Оцінність проповіді. Своєрідність православної проповіді великою мірою визначається високим ступенем оцінності. Численні й різноманітні аксіологеми, що «омивають» практично всі релігійні концепти та їх гіпоніми, а також церковні реалії, гранично прагнуть до вершини священного. Аксіологеми як з негативною, так і з позитивною оцінністю разом із гіпонімами до релігійних концептів формують ієрархію цінностей, «тчуть» концепт із релігійно семантичних компонентів, створюючи «образи світового хаосу або гармонії, «космічного» зиску або шкоди» [4, с.241]. Ілюстрацією твердження може слугувати наступний фрагмент: *Грех есть искажение в нас образа Божия. Грех есть нечистота, прелесть вражия, постыдный плен, скорбь и адская тьма, нравственный хаос, расслабление душевное и телесное, вольный и страшный недуг и, если грешник не раскается, – окаменение сердца и смерть* [1, с.35]. Тут використання лексики з архаїчним, біблійним стилістичним забарвленням (*прелесть вражия, скорбь и адская тьма, вольный и страшный недуг)* – свідчення не історичного минулого, не специфічно етнічної мови, а сигнал релігійності. Це вказівка на вертикаль як на особливу мову ієрархічного верху, яку неможливо передати винятково засобами побутового дискурсу.

Протестантська проповідь, зі своєї сторони, апелює засобами побутового дискурсу. Наприклад, *Did you ever think of death as your servant? That's the way it is pictured in our text. It is a servant who comes and says, I have come to release you into a fuller, better, richer life. Death is not a servant of the sinner. It means the end of all his joy and the beginning of an eternity of sorrow and bitter agony* [6, с.48]. Напевно, тільки лексема *"sinner"* маркує даний фрагмент як належний до релігійного дискурсу. Відсутність релігійних компонентів в ініціальній позиції компенсується широким залученням сакрального інтексту й відповідних біблійних антропонімів. Гіпотетична модель побудови сильної позиції проповіді атлантичної традиції могла б мати такий вигляд: сакральний інтекст + біблійний антропонім + (гіпонім до релігійного концепту) + елементи побутового дискурсу.

Світогляд православ'я відображається у проповіді у спосіб, який можна репрезентувати так: релігійні концепти + гіпоніми + аксіологеми + церковні реалії + (сакральний інтекст). Різниця більш ніж очевидна. Якщо уявити, що під час трансляції в атлантичну традицію церковні реалії, сакральні оніми та релігійні концепти підлягатимуть редукції та елімінації різних ступенів, то єдиним специфічно православним залишається хіба що наявність гіпонімів із релігійними компонентами й аксіологеми з позитивною й негативною оцінками. Інакше кажучи, у православній проповіді світ виміряється абсолютними аксіологемами.

Наведемо фрагмент протестантської проповіді, який було адаптовано в перекладі для атлантичної аудиторії: *When you come to God, do not do it with empty hands. The women had some fragrances. When they were going they also brought some other people. It is important. When you go to God's church, do not go on your own, bring some one*

else. In the past it was a shame to speak about it. People used to go to a church secretly. They usually told others that they were going for a walk, but then looked around and quickly ran in a church. But in our time it is not a shame any more. People go to a church as to a festive event. This is wonderful [6]. Український вихідний текст значно розширює цей фрагмент за допомогою ампліфікації ідеологічного компоненту та власне релігійного: *Коли ти йдеш до Бога, то не треба йти з пустими руками. Жінки з собою мали аромати. <…> Раніше ми вірили у багато різних речей. Я в своєму житті пережив багато чого. Ми всі вірили в комунізм, потім у розвинений соціалізм, потім у плюралізм, потім у демократію, потім повірили в національну ідею. Питання, де ми зараз? Знов повертаємось до комунізму? Цих всіх «ізмів» до приходу Христа буде дуже багато. Я підтримую нашу державу, молюсь за неї. Але хочу сказати, що ідей буде тисячі, а спасіння для твого життя тільки одне, вічність для твого життя одна. І Христос один у твоєму житті. Тому, коли ти прийшов до Господа, ніколи не забувай сказати про це ще комусь* [6]. Звертає на себе увагу протестантська традиція у використанні займенників. Так, проповідник «відмежовує» себе від пастви за допомогою займенника «Я» і, говорячи про спасіння для життя, використовує займенник «Ти», що повинно свідчити про те, що на відміну від аудиторії, життя проповідника вже досягло спасіння. Цей приклад відноситься до конфесійної специфіки протестантизму так само, як і наступний приклад, який в перекладі еліміновано: *«Скажи своєму другу: досить мучитись, іди до Бога, поклоняйся Йому, служи Йому, Бог в тебе нічого не забере, Він тільки дасть. Коли жінки йшли, то навіть у гроб взяли декого з собою»* [7]. Залишається незрозумілим, кого саме жінки взяли з собою в гроб (?), але це питання належить до конфесійних розбіжностей. Ампліфікація інформації, транспозиції, які було викликано цим, пов'язані не з асиметрією мовною, а культурною, тому ми і говоримо про адаптивні стратегії.

Наведемо приклад прагматичної адаптації тексту проповіді в українську традицію. Ініціальна позиція англомовного вихідного тексту наслідує конфесійну традицію протестантизму і починається так: *The Easter is a victory of light over darkness. It is a victory of love over evil. It is also the victory of live over death* [7]. У перекладі ініціальна позиція оригіналу зазнає трансфігурації і переноситься у медіальну частину, натомість маємо наступний початок: *Узагалі, що для наших людей є Пасха? Для багатьох це просто вихідний день, можливість поїхати до батьків, відпочити. Але, нажаль, для багатьох людей це привід випити* [7]. У наведеному прикладі тільки концепт *«Пасха»* маркує текст як релігійний, але подібна структурно-семантична ампліфікація не відповідає східнослов'янським традиціям проповідування і може розглядатися як негативна адаптація, яка спричиняє перекодування тексту в інший тип і в інший дискурс. Трансфігурація позицій тексту призводить до редукції релігійної семантики, що не відповідає текст-типологічним культурним та конфесійним очікуванням аудиторії.

У східнослов'янських традиціях проповідь чітко розмежовується на зони профанного й сакрального, зрушення ціннісної парадигми, а в атлантичній традиції зона профанного розглядається лише крізь певну призму, у цьому випадку релігійну, що передбачає лише зміну тематики.

Наведений перекладознавчий аналіз дає нам змогу зрозуміти, що у випадку, коли мова йдеться про проблеми перекладу не так з мовного, як культурного, особливі труднощі лінгвокультурологічного характеру очікують на перекладача саме при роботі з прагматичними текстами таких апелятивних дискурсів, як релігійний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Владимир (Сабодан), Митрополит Киевский и всея Украины. Проповеди: В 2 т. – К., 1997. – Т. 1. - 360 с., Т. 2. – 368 с.
2. Митрополит Сурожский Антоний. Во имя Отца и Сына и Святого Духа: Проповеди. – 2-е изд., доп. – Клин: Фонд «Христианская жизнь», 2001. – 415 с.
3. Митрополит Сурожский Антоний. Проповеди и беседы. – Доступний з: <http://www.metropolitan-anthony.orc.ru/eng/eng_serm.htm>
4. Новикова М.А Міфи та місія. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. – 432с.
5. Проповіді і Євангелії на неділі і свята року / Зібрав і зредагував Прот. Тимофій Міненко. – Вінніпег: Вид. спілки «Екклезія», 1980. – Т.1. – 206 с.
6. Проповіді (вихідний текст, текст перекладу). – Доступні з: http://ua.salvationchurch.com.ua/prop?id_prop
7. Проповіді (вихідний текст, текст перекладу). – Доступні з: http://www.litopys.org.ua/isaevych/is30.htm

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розгляду лінгвокультурологічних та конфесійних проблем перекладу проповіді як прагматичного типу тексту релігійного дискурсу. Перекладознавчий аналіз текстів проповіді в оригіналі та перекладі доводить, що адекватність сприйняття тексту цільовою аудиторію можлива за умов застосування перекладацьких адаптивних стратегій.

***Ключові слова**: перекладацька адаптація, крос-культурна асиметрія, проповідь як прагматичний тип тексту.*

The article touches upon the linguistic, cultural, and confessional problems of translation of a sermon as the type of pragmatic text. The undertaken translational analysis proves the necessity of adaptational strategies to be applied to the translation of the pragmatic types of texts.

***Key words:** translational adaptation, cross-cultural asymmetry, sermon as the type of pragmatic text.*

Наталя Іваницька
(Вінниця)

УДК 81'44:81'367:81'371

МІЖМОВНА КОРЕЛЯЦІЯ ВИРАЖЕННЯ ЗНАЧЕННЄВОГО ВАРІАНТА „ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ В МЕЖАХ ДОБОВОГО ВІДТИНКУ ЧАСУ" ДІЄСЛІВНОЇ КАТЕГОРІЇ „ПРОЦЕСУАЛЬНІСТЬ – СТАН"

Активізація наукових досліджень у сфері міжмовного зіставлення спричинила появу низки розвідок, що мають на меті виявити загальне та специфічне в системах як споріднених, так і неспоріднених мов. До міжмовного, зокрема українсько-англійського зіставлення, залучають одиниці різних рівнів мовних систем, а самі дослідження мовних явищ орієнтуються на різні лінгвістичні теорії. Встановлення відповідних співвідношень здійснюється на основі двостороннього чи одностороннього підходів до міжмовного зіставлення, в контексті яких дослідники обирають різні „точки відліку", встановлюючи тим самим tertium comparationis (основу зіставлення) [10, с.146].

Здійснюючи міжмовне двостороннє зіставлення дієслівних систем української та англійської мов, вважаємо за можливе використання як основи зіставлення універсальної дієслівної категорії процесуальності – діалектичної єдності взаємопов'язаних макрокомпонентів семантичної та граматичної природи [4; 5], формальне вираження якої забезпечують дієслівні лексеми та словоформи порівнюваних мов.

Метою пропонованої статті є з'ясування міжмовної кореляції в дієслівному лексико-семантичному мікрополі (ЛСМП) значеннєвого варіанта „перетворення природи в межах добового відтинку часу" семантичного макрокомпонента дієслівної категорії „процесуальність - стан" в українській та англійській мовах.

Об'єктом дослідження виступає ЛСМП української та англійської мов як система виражальних засобів значеннєвого варіанта „перетворення природи в межах добового відтинку часу" семантичного макрокомпонента дієслівної категорії „процесуальність – стан", а **предметом** – визначення кореляційних міжмовних (українсько-англійських) співвідношень між елементами зазначеного ЛСМП.

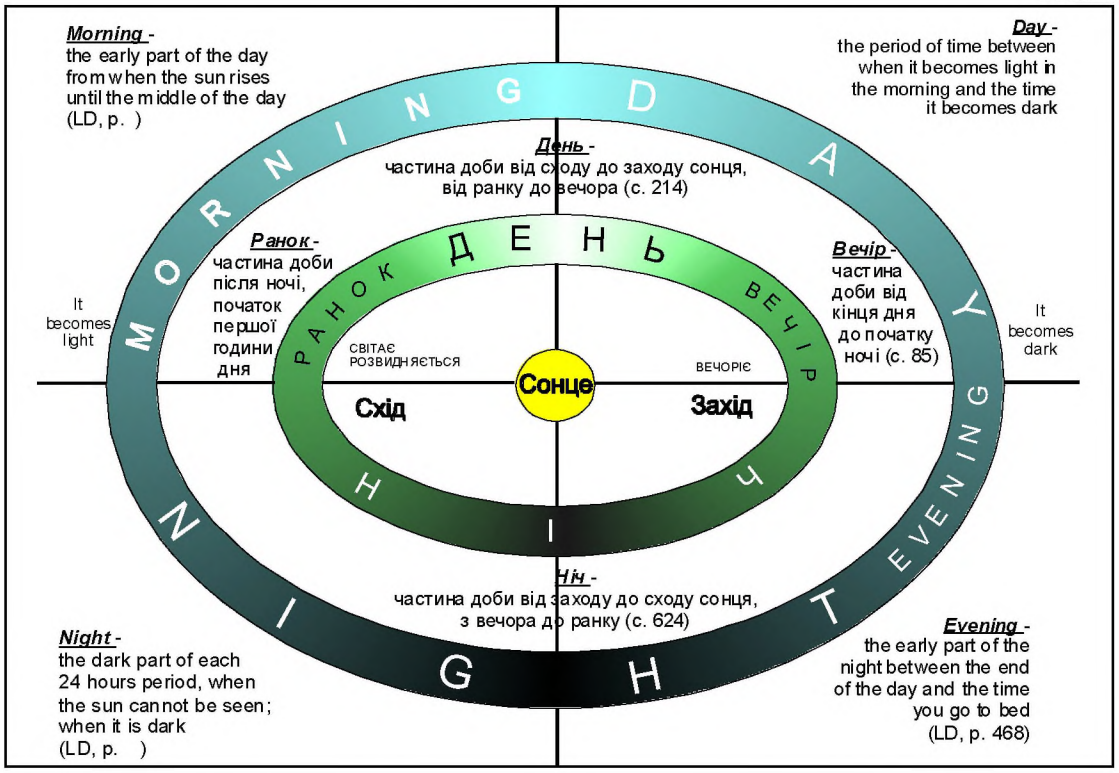
Гіпотеза дослідження полягає в припущенні наявності абсолютного аналітизму англійських структур (із участю інформативно недостатніх дієслів) порівняно з дієслівним синтетизмом української мови, що виявляється у вираженні конкретного значеннєвого варіанта семантичного макрокомпонента дієслівної категорії „процесуальність – стан".

Стаття написана на **матеріалі** мовних структур, відібраних із тлумачних словників української та англійської мов, а також перекладних українсько-англійських, англо-українських та синонімічних словників.

У дослідженні послуговувалися методами: зіставного аналізу (основним), компонентного аналізу та описовим.

Природу вираження значеннєвого варіанта „перетворення природи в межах добового відтинку часу" семантичного макрокомпонента дієслівної категорії „процесуальність – стан" у зіставлюваних мовах складають різні онтологічно зумовлені мотивації носіїв мов. Так, в основі поділу добового відтинку часу на фази (*ранок, день, вечір, ніч*) в українців лежить ознака „частина доби", пов'язана зі сходом / заходом сонця (*день, ніч*) та початком / кінцем перших (*ранок, вечір*). В англійців такі мотиваційні чинники більшою мірою спрямовані у сферу чуттєвого сприйняття (світла, темноти), що пов'язано із сонцем (сходом сонця, заходом сонця) (див. рис. 1).

Рис. 1

Послуговуючись англійськими тлумачними словниками, не видається можливим констатувати абсолютну еквівалентність іменникових найменувань періодів добового членування: укр. *ранок* (коли світає, розвидняється) – англ. *morning* (період, буття якого продовжується до середини дня) [11, с. 105].

Категорійне значення „перетворення природи в межах добового відтинку часу" у його початковій онтологічній фазі вияву виражають базові українські дієслова *світати, розвиднятися, дніти*, еквівалентом яких є англійське дієслово *to dawn*. При цьому початковість як онтологічний вияв стану „перетворення природи в межах добового відтинку часу" відрізняється від початковості у сфері видових розрізнень того самого дієслова. Пор.: *Розвиднюється – Повечоріло* і *Розвиднюється – Починає розвиднюватися; Вечоріє – Почало вечоріти.*

Дієслівне ЛСМП засобів вираження значення „перетворення природи в межах добового відтинку часу" в його початковій онтологічній фазі вияву, крім базових дієслів (укр. *світати, розвиднюватися* – англ. *to dawn*), формують такі назви: укр. *пробуджуватись (про природу), світлішати, світліти, ставати світлішим, наставати (про світанок)* – англ. *to get light, to rise up (*about the sun*), to begin (*about the day*)*.

Зафіксовані словниками тлумачення українських слів і словосполучень, онтологія яких пов'язана із добовим відтинком часу – початком дня (настанням світла, світанку), засвідчує, що в англійському дискурсі ранковий час, пробудження (номінацію початку доби) типізує лексема *day* (англ. *at day* – укр. *на світанку*; англ. *before day* – укр. *до світанку*; англ. *the break of day* – укр. *світання, схід сонця*). Ця лексема, що номінує предметний денотат, входить до численних англійських словосполучень, у яких первинна семантика збережена як змістова складова лише частково. В українській мові таким англійським словосполученням відповідають: а) прислівники часу: англ. *the day before* – укр. *напередодні*; англ. *the day before yesterday* – укр. *позавчора*; англ. *the day after tomorrow* – укр. *післязавтра*; англ. *at the present day* – укр. *зараз, тепер*; англ. *in days to come* – укр. *у майбутньому*; б) словосполучення з часовим значенням: англ. *any day* – укр. *у будь-який час*; англ. *in our own day* – укр. *у наш час.*

Онтологічно вираження вказаного значення відтворює зміну стану, пов'язану з періодом після заходу сонця і включає базові семи „наближатися" та „проявляти ознаку „темнота" [8, т. I, с. 345]: ***Вечоріло.*** *Наче сизим килимом, тінь лягла на море* (І.Франко). Дієслову *„вечоріти"* властиві також граматичні ознаки процесуальності: протяжність стану, що її репрезентують часові варіанти: *вечоріє – вечоріло*. На відміну від дієслова, іменник *вечір* виконує в реченні конституційну функцію, виражаючи „нерухомий" стан вияву ознаки довкілля (час доби від кінця дня до початку ночі).

Варіант значення „перетворення природи в межах добового відтинку часу" у його *завершальній фазі* вияву номінують безособові дієслова *вечоріти, смеркати*. Однослівна еквівалентна номінація такого значення в англійській мові відсутня. Онтологію цих лексем визначає позамовний чинник – стан природи в її русі, змінності. Часові та видові варіанти українських дієслівних номінацій по-різному відтворюють змінність процесуальної ознаки денотата. Пор.: *Смеркає* (виражається протяжність процесуальної ознаки) – *Скоро зовсім смеркне* (виражається завершеність процесуальної ознаки в майбутньому). Українські дієслова вживаються здебільшого в непоширених реченнях, у яких семантика концентрується на єдиному головному компоненті, що не потребує будь-яких обов'язкових поширювачів.

Спільну основу семної визначеності мовних одиниць, які виражають значення – „перетворення природи в межах добового відтинку часу", складають семи: „світло / темнота", „до заходу сонця" / „після заходу сонця". Такі семи властиві всім дієсловам, як і описовим дієслівним конструкціям із цією семантикою: укр. *І* ***світає****, і* ***смеркає****. День божий минає. І знову люд потомлений. І все спочиває* (Т. Шевченко); *Ніч минула,*

округи ***світлішає*** (Марко Вовчок); *Гості роз'їхались, вже як* ***дніло*** *надворі* (І. Нечуй-Левицький); ***Вечоріло.*** *Наче килим, тінь лягла на море* (І. Франко); *Надворі* ***смеркало.*** *Захід жевріє. Де-не-де займалися зорі* (А. Тесленко); *Поволі згасав червневий день.* ***Смеркало*** (О. Довженко) – англ. *It* ***is growing light****; The sun* ***has risen up****; The day* ***came (began)****; Darkness* ***is falling****; Night* ***is drawing on.***

До ЛСМП засобів вираження значення „перетворення стану природи в межах добового відтинку часу" в його завершальній онтологічній фазі вияву, крім базових українських дієслів (укр. *вечоріти, смеркати*), входять такі назви: *сутеніти, примеркати, посутеніти, зсутеніти, примеркнути, осмеркнути(ся), стемніти, споночіти, затемнітися, потемніти, потемнішати, заходити (*про сонце*), насуватися, надходити (*про ніч*)* [8, Т.2, с. 639] – англ. *to draw on (*about night*), to fall (*about darkness*), to set in (*about darkness*), to set down (*about the sun*), to come (to become) dark*: укр. ***Вечоріє.*** *Вогнями Херсон, як життя молоде, розквітає* (І. Гончаренко); *А вже скоро і зовсім* ***смеркне*** (П. Панч); *Ще* ***не встигло смеркнути****, як кілька лісників з рушницями оточили землянку* (О. Донченко); *А сонце вже сідало. Високо, високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гулом* (М. Коцюбинський) – *It* ***is getting dark****; Darkness* ***is falling****; Night* ***is dawning on****; The sun* ***is setting down.***

Для англійської мови у вираженні цього значення (*укр. смеркати(ся), смеркнути(ся)*) властива експлікація семи "темнота" в іменникових назвах *darkness, night*: укр. *Смеркає* – англ. *Darkness is falling; Night is drawing* [1, с. 586]; укр. *Стемніло* – англ. *Darkness has fallen (set in)* [1, с.625].

В англійських описових конструкціях, що є еквівалентами українського дієслова *вечоріти,* увиразнюється сема "відтинок добового часу" через наявність у них іменникових словоформ із значенням "до / після вечора": *day – night*: укр. *Вечоріти* – англ. *The day draws to a close; The night is falling* [1, с. 62]. Іменникова номінація часо-просторового відтинку доби (*the day*) також вживається в конструкції з англійським дієсловом *to decline* у значенні "хилитися, заходити (про сонце), йти до кінця (про день*)"* [1, с. 142].

Зазначені вище українські дієслова входять до складу безособових із властивою їм системою семантичних та граматичних ознак. Найголовнішою семантичною властивістю таких дієслів є відсутність вказівки на діючу особу, що підтверджується граматично. В.М. Русанівський вбачає в таких українських дієсловах "функціональну й семантичну спорідненість" [9, с. 362]. Їхня "функціональна спорідненість" виявляється у вираженні головного компонента формально-граматичної структури односкладного безособового речення, а семантична – у вираженні стану навколишнього середовища. Носієм цього процесуального стану є все довкілля. Така семантична мотивація вирізняє їх з-поміж інших українських дієслів з неповною особовою парадигмою. Формальне співвідношення цих дієслів з особовою формою (третьою особою однини) спричинила називання їх "одноособовими" або "моноособовими" [2, с. 105; 3, с. 82]. Вони можуть мати форму третьої особи однини теперішнього й майбутнього часу (*вечоріє, вечорітиме*) та форму минулого часу середнього роду (*вечоріло*). Іноді ці дієслова можуть поєднуватися з іменниками в називному відмінку, що виражають семантику, спільну з дієсловом, але мають неповну особову парадигму (лише форму третьої особи однини): *Світ світає; День дніє; Смерк смеркає*, хоча такі вживання є поодинокими в художньому стилі мовлення.

Онтологічне членування доби на фази лише частково відтворюється в дієслівних номінаціях, мотиваторами яких виступають природні фази *ранок – вечір*. Ці добові фази перебувають у координатах "початок / кінець" (початок, пробудження дня, настання світлового періоду доби і закінчення дня, настання темноти). Зазначені поняттєві чинники спричинили до утворення мовних засобів, зокрема дієслівних, якими

в обох мовах виражається аналізоване значення. Більшу однослівну (дієслівну) ресурсоспроможність виявляє українська мова порівняно з англійською. При цьому найбільша кількість українських дієслів і дієсловоформ припадає на вираження значення „перетворення стану природи в межах добового відтинку часу" в його завершальній стадії.

Для української мови характерною є розгалужена система дієслів, які, функціонуючи в безособових реченнях із невизначеним (формально відсутнім) підметом, виражають значення „перетворення стану природи в межах добового відтинку часу". В англійській мові цю функцію виконують аналітичні структури, утворені поєднанням інформативно недостатніх дієслів *to get, to grow* із прикметниками, та реченнєві структури, які включають до свого складу іменникові структури обмеженої семантики.

Усі лексичні варіанти однослівного дієслівного вираження завершальної фази процесуального стану в українській мові (*смеркати, вечоріти, сутеніти*) номінують процесуальність у її темпоральних вимірах, переважно теперішнього та минулого часів *(смеркає, смеркало; вечоріє, вечоріло; сутеніє, сутеніло).* Реченнєву структуру з цими дієсловами обмежує безособовість: *Надворі* ***смеркало.*** *Захід жевріє. Де-не-де займалися зорі* (А. Тесленко); ***Вечоріло*** *вже, ще нижчим стало осіннє небо над Перекопом* (Олесь Гончар); *Надворі* ***сутеніло***, *Василину брала журба* (І. Нечуй-Левицький).

Для цих українських дієслівних номінацій властивою є також внутрішня градація процесуальних виявів починальності / завершеності, яку експлікують подвійні граматичні форми: а) морфологічні (видові розрізнення): *смеркає – смеркало; вечоріє – повечоріло; сутеніє – посутеніло;* б) синтаксичні (аналітичні форми вираження головного компонента формально-граматичної структури речення): *Смеркає. – Почало смеркати; Смеркло. – Встигло смеркнути.*

Підсумовуючи проведений аналіз дієслівного ЛСМП української та англійської мов як сукупності засобів вираження значеннєвого варіанту „перетворення природи в межах добового відтинку часу" семантичного макрокомпоненту категорії „процесуальність – стан", видається можливим дійти таких висновків: а) онтологія номінацій вказаного значення у зіставлюваних мовах є дещо відмінною, що знайшло відображення у виборі лексем, орієнтованих на різні денотати; б) кількісно обмежена система дієслівних номінацій української мови, що являють собою однослівні назви відповідних денотатів, чітко і прозоро відтворює природне членування (перетворення) стану природи в межах добового відтинку часу. Українські дієслівні назви здебільшого пов'язані з протилежними природними сутностями (укр. *світанок – вечір*), у той час як в англійській мові переважають описові конструкції, орієнтовані на розмежування природного стану довкілля, що виявляється в чергуванні світла / темноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий українсько-англійський словник (Comprehensive Ukrainian English Dictionary) / [уклад. Попов Є.Ф. та ін.]. – 4-е вид., випр. та доп. – К. : Чумацький Шлях, 2006. – 704 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.
4. Іваницька Н.Б. Процесуальність як універсальна категорія українського та англійського дієслова / Н.Б. Іваницька // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: Зб. наук. праць.Ч.1. – Хмельницький: Вид-во ХНУ, 2007. – С. 237-241.
5. Іваницька Н.Б. Система значеннєвих варіантів семантичного макрокомпонента категорії процесуальності українських та англійських дієслів / Н.Б. Іваницька / Мовознавство. – 2007. – №3. – С.62-68.

6. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства / М.П. Кочерган – К. : Академія, 2006. – 324 с.
7. Словник синонімів української мови: В 2 т. / [авт. А.А.Бурячок та ін.]. – К. : Наук. думка, Т. 1, 1999. – 1026 с.; Т. 2, 2000. – 944 с.
8. Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980. — Т. 1–11.
9. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 582 с.
10. Штернеманн Р. и др. Введение в контрастивную лингвистику / Р. Штернеманн // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. Контрастивная лингвистика: Переводы [сост. В.П. Нерознака; общ. ред и вступ. ст. В.Г. Гака]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 144-178.
11. Dictionary of Contemporary English. — Longman, 2004. — 1688 p.
12. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English. — Oxford, 2001. — 792 p.
13. Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language. — New York, 1954. — 2090 p.
14. Webster's New Encyclopedic Dictionary. — New York, 1992. — 2759 p..

АНОТАЦІЯ

Стаття продовжує опис результатів зіставного дослідження дієслівних систем української та англійської мов. Подано зіставний аналіз дієслівного лексико-семантичного мікрополя українських та англійських номінацій як системи виражальних засобів значеннєвого варіанта „перетворення природи в межах добового відтинку часу" семантичного макрокомпонента дієслівної категорії „процесуальність – стан".

Ключові слова: *зіставне мовознавство, дієслівна система, значеннєвий варіант, семантичний макрокомпонент, категорія „процесуальність – стан".*

The article focuses on the further contrastive investigation of the Ukrainian and English verb systems. It presents the comparative analysis of the verbal lexical and semantic microfield created by the Ukrainian and English forms with the meaning "twenty-four hours weather change" as a part of the semantic macrocomponent of the verb category "processing – state".

Key words*: contrastive linguistics, verbal system, meaning variant, semantic macrocomponent, category "processing – state".*

Тетяна Лелека
(Кіровоград)

УДК 811.161.2'373:3

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ В МОВІ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Зміна життєвих пріоритетів, на які впливають політичні та економічні чинники, а також основні напрямки розвитку держави на сучасному етапі знаходять своє відображення у мові. Особливо ця тенденція проявляється в ЗМІ, де відображається ставлення суспільства до соціально-економічних і політичних перетворень у повному обсязі. Глобалізаційні процеси охопили всі сфери життєдіяльності людини і стали новою реалією на межі століть. У першу чергу, це стосується держав, які мали власні моделі розвитку і були повністю відокремлені від європейської спільноти. Значні перетворення у політичному, економічному, культурному житті країни призводять до змін у мовній політиці, що веде до поповнення лексичної системи мови новими одиницями, які запозичуються разом із новими явищами та поняттями.

Українська і російська мови дуже тісно пов'язані між собою, в першу чергу, за походженням, а також вони мають схожі процеси оновлення лексичного матеріалу. Вивченню проблем іншомовних запозичень присвятили чимало праць вітчизняні та іноземні дослідники (І.В. Кононенко, Т.І. Панько, О.П. Семотюк, О. Сліпушко,

Л.П. Кислюк, О.А. Стишов, М.І. Голянич, Д.Х. Баранник, Е.Ф. Володарська, А.К. Казкенова, Л.П. Крисін, О.Б. Шахрай, А.І. Дьяков та інші).

Мета статті дати загальну характеристику найрізноманітніших англіцизмів суспільно-політичної сфери, які використані в мові українських та російських засобів масової інформації протягом останнього року, а також дослідити їх використання з точки зору структурно-семантичних особливостей в обох мовах.

В сучасній українській і російській мовах іншомовні слова поступово набувають повноправного статусу власне українських і російських одиниць. Але дві близькоспоріднені мови, які до недавнього часу мали схожі процеси асиміляції іншомовних елементів, з часом все більше і набувають відмінностей стосовно формально-семантичного та стилістичного вираження запозичених елементів з англійської мови. Після розпаду Радянського Союзу дві сусідні держави шукали оптимальних шляхів подальшого розвитку. Звичайно, звернення до західних суспільно-політичних та економічних моделей не могло не відобразитись у супільно-політичній лексиці обох мов. Відбувалися процеси накопичення лексичного матеріалу, що значно розширило можливості російської та української мов. Перш за все, всі ці процеси відобразились в мові ЗМІ, яка першою відреагувала на зміни в суспільстві.

Мову газет та журналів заполонили такі англійські запозичення, як *спонсор, менеджер, спікер, брокер, імпічмент, дилер, бізнес, бізнесмен* та інші. Але поступово в різних мовах намітились різні тенденції щодо використання іншомовної лексики. В українській мові вона посіла рівноправне місце разом з автохтонними назвами і в деяких випадках їх замінювала, шо пояснюється проявом моди, престижу іншомовних елементів, а також ознакою подальшої євроінтеграції. Наприклад, слово *підприємець* замінюється англійським *бізнесмен* (*приїхав відомий* ***бізнесмен*** [Голос України, 2003, №45], *вийшла заміж за* ***бізнесмена*** [Дзеркало тижня, 2004, №15]), все частіше вживається слово *брифінг* замість українського *зустріч* (*проводився* ***брифінг*** [Урядовий кур'єр, 2002, №46], *на* ***брифінгу*** *були присутні* [Голос України, 2002, №67], замість *універмаг* використовується *супермаркет* (*відкрився новий* ***супермаркет*** [Дзеркало тижня, 2003, №12], *все можна купити в* ***супермаркеті*** [Дзеркало тижня, 2004, №21] тощо.

У російськомовній пресі простежується тенденція щодо вживання іншомовної лексики лише у разі необхідності, коли вона позначає ті реалії, які не можна позначити власними словами, або англійські запозичення мають додаткову стилістичну властивість. Наприклад, *землю забрали те, которые катаются на* ***джипах*** [КП, 2003, №14], *все называют себя* ***бизнесменами*** [МН, 2004, №23], *это был* ***саммит*** *на троих* [КП, 2004, №21], ***корпорация*** *будет решать все земельные вопросы* [Мировая экономика, 2004, №6], *бывший* ***менеджер*** *компании* [МН, 2003, №22], *президент холдинга* [МН, 2004, №6] та ін. У мові російських ЗМІ останнім часом навіть оцінка вартості надається в рублях, тоді як українські ЗМІ надають перевагу іноземній валюті *...возьмем рубли вместо* ***долларов*** [МН, 2004, №20], *...витрачаються мільйони* ***доларів*** [ГУ, 2003, №187], *...похмелилися на 2,5 мільйони* ***доларів*** [Дзеркало тижня, 2004, №62].

Російська і українська мови розширили свої межі застосування. Як мови державні, вони обслуговують усі сфери життя і діяльності народів – в галузях економічній, політичній, культурній, соціальній та ін.

Із розширенням функцінальних можливостей відбулись (і продовжують відбуватись) позитивні процеси в структурній системі сучасної російської і української мов. Передусім треба визначити конструктивні явища, пов'язані з нагромадженням елементів нової якості в підсистемах мови. Це, зокрема, активне поповнення мов новими словами та новими значеннями відомих раніше слів. Наприклад, російські та українські газети пишуть: *стало причиной образований нового* ***концерна*** [МН, 2005, №37], де раніше слово означало „монополію в капіталістичних країнах", а зараз має

значення „одна из основных форм монополий: объединение многих промышленных, финансовых и торговых предприятий, формально сохраняющих самостоятельность, но фактически подчиненных финансовому контролю и руководству какой-нибудь одной, господствующей в объединении групп" [3, с.395], що належить до сучасної російської та української реальності; або *промышленное* ***лобби*** *в парламенте* [Мировая экономика, 2005, №5], де запозичене слово не позначає зарубіжну реальність, а називає „представителей экономически сильных структур, оказывающих влияние на государственную политику" [3, с.442], *як наголосив* ***спікер*** *парламенту* [Урядовий кур'єр, 2005, №31]; *як зазначив* ***спікер*** [ГУ, 2005, №46], коли в українській мові з'являється нове значення „неофіційна назва голови Верховної Ради в Україні", окрім раніше існуючих „у Великобританії – голова палати громад"; „у деяких країнах голова парламенту або однієї з його палат (в Індії, Японії та ін)"; „промовець, директор, ведучий (програм)"; *проводили* ***демпінгові*** *операції* [ГУ, 2005, №24], де „продаж товарів на ринках інших країн за цінами, нижчими від витрат виробника" не є ознакою капіталістичних країн. Так, слово *спонсор* до перебудови вживався дуже рідко, воно могло кваліфікуватись як спеціально вживане – зараз належить до розмовно-побутового стилю. Аналогічно можна охарактеризувати слова *маркетинг* (організація збуту товарів на зовнішньому ринку), *менеджер* (професійний керуючий – директор підприємства, керівник окремого підрозділу). Словники іншомовних слів характеоризували слова *менеджер, менеджеризм, менеджмент* із посиланням виключно на капіталістичне суспільство. Сьогодні поняття, позначувані ними, - наша дійсність (*створено Міжнародний інститут* ***менеджменту*** [ГУ, 2005, №2]).

Звичайно, в російській і укранській мовах стали актуальними запозичені слова, які вже давно були відомі спеціалістам певної наукової сфери і їх значення не змінилось з роками: *більшість* ***інвесторів*** *погодились взяти участь* [Урядовий кур'єр, 2003, №25] *сделали свои* ***инвестиции*** [МН, 2007, №12]; слово зберегло значення і не отримало додаткових відтінків, а саме „вкладник, особа , яка вкладає капітал" [5, с.301].

Близькими до актуалізованої лексики є денотативно-конотативно переорієнтовані одиниці. Маємо на увазі таку зміну вживання слів, коли лексеми, що раніше означали зарубіжну дійсність, починають використовуватися для номінації українського життя початку XXI ст. Назване явище тісно пов'язане зі зміною ідеологічних конотацій, оскільки у процесі перенесення західних реалій і понять на сучасний український ґрунт одночасно змінювалась оцінність багатох із них [6, с.10]. Так, слово *бізнес*, яке в лексиконах радянської доби мало дефініцію „комерційна біржова або підприємницька діяльність як джерело наживи в капіталістичному світі" і стосувалось лише зарубіжної дійсності, до того ж із прихованою негативною конотацією, нині називає наявну і в Україні „комерційну біржову або підприємницьку діяльність, яка дає прибуток". У новітні часи переорієнтована лексика значно розширила свої функції і охопила такі сфери, як економіку (*акциз, банкір, біржа, менеджер*), політику і ідеологію (*електорат, імпічмент, інаугурація/інавгурація, лобі, страйк*), науку, освіту й виховання (*бакалавр, коледж*), адміністративне управління, керівництво (*президент, спікер*).

У мові російський і українських ЗМІ з'являються словосполучення, які у сфері юридично-правової та суспільно-політичної лексики є фразеологічними словосполученнями (*легітимний плюралізм, інвестиційний клімат, офсетний механізм, малий бізнес* та ін): „вже забули про *легітимний плюралізм*" [Дзеркало тижня, 2007, №6], „были приняты попытки по улучшению *инвестиционного климата*" [МН, 2007, №21], „нарешті запрацював *офсетний механізм*"[УК, 2007, №12], „кращі умови для розвитку *малого бізнесу*" [Дзеркало тижня, 2007, №4]; і навіть цілі вирази, наприклад, „назвался *провайдером*, борись с пиратством [Зеркало недели, 2007, №25].

У сучасній російській і українській мовах посилюється явище інтернаціоналізації словотвору (наприклад, продуктивне використання юкстапозитної моделі: укр. *авто-шоу,*рос. *авто-шоу*; укр. *експрес-анкета,* рос. *экспресс-анкета*; укр. *прес-контроль,* рос. *пресс-контроль;* укр. *прес-секретар,* рос. *пресс-секретарь;* укр. *хіт-парад,* рос. *хит-парад;* укр. *віце-спікер,* рос. *вице-спикер;* укр. *крос-субсидіювання,* рос. *кросс-субсидирование;* укр. *прес-служба,* рос. *пресс-служба* та інші.).

На початку XXI ст. в російській і українській мові не було істотних відмінностей графічно-фонетичного оформлення іншомовних слів. Російська мова продовжувала відігравати головну роль у цьому процесі. Хоча, звичайно, існували деякі риси прояву української літературної норми, наприклад, відсутність подвоєння приголосних у запозичених словах на відміну від російської: укр. *прес-секретар* – рос. *пресс-секретарь,* укр. *саміт* – рос. *саммит* та інші.

На сьогодні відбулося своєрідне „збільшення" ролі української мови в комунікативному просторі, розширення її функцій, збагачення структурних засобів. Але цей процес, на жаль, супроводять і небажані явища: лібералізація норми, зниження рівня культури мови в окремих сферах комунікації. Інакше кажучи, за збільшенням кількості не встигає якість. Можливо, через деякий час пріоритетними стануть зусилля, спрямовані на нормативну стабілізацію мови. Але все ж було природнішим, коли б збільшення кількості супроводилось одночасним зміцненням нормативності мови або, принаймні, збереженням того нормативного рівня, якого вона вже досягла за попередній період розвитку. Насамперед викликає стурбованість процес тотального вживання іншомовних слів, коли існують власні назви для передачі відповідних понять (*брифінг* – зустріч, дивіденд – прибуток, зиск; *презентація* – показ, ознайомлення; *шоп* – магазин; *ноу-хау* – знаю як та ін.). [1, с.43].

Стосовно теперішнього стану розвитку української мови, то на сучасному етапі розвитку простежується тенденція щодо створення власної лексичної системи. У мові ЗМІ простежується відновлення функціонування давніх запозичень з англійської, що нерідко зумовлене модою й естетичними смаками та уподобаннями, впливом мовної практики української діаспори, намаганням уникнути російських слів і форм або запозичень за посередництвом цієї мови: *гелікоптер* (вертоліт – рос. вертолет) англ. helicopter, *мапа* – карта, англ. map, *субмарина* – підводний човен – рос. подводная лодка, англ. submarine: *виявлено* ***гелікоптер*** [УК, 2008, №8], *який позначається на* ***мапі*** [ДТ, 2007, №24], *віддати всі українські* ***субмарини*** [ДТ, 2008, №16].

Запозичена лексика в українській мові починає формально відрізнятись від російських відповідників. Український правопис в іншомовних загальних назвах перед так званими йотованими після губних пропонує писати апостроф: *б'юджет, м'юзікл.* Ця норма, якщо вона буде прийнята, може орієнтувати мовців на надто роздільну вимову голосного та попереднього губного приголосного (*бйуджет, мйюзікл*), що приховує в собі небезпеку певною мірою примітизувати вимову іншомовних слів.

Як вважають мовознавці, немає потреби відміняти давно усталену і звичну для абсолютної більшості українців передачу через *ау* іншомовного дифтонга *аи* в ряді слів: *аудит* (пропонується *авдит*), *аукціон* (*авкціон*). Тим більше, що традиція передавати іншомовне au через ау в українській мові існує, і це констатується як нормативний факт: *джоуль, клоун, ноу-хау.* Новотворення вже з'явились у мові українських ЗМІ: ***інавгурація*** *президента викликала суперечки* [ДТ, 2007, №45], *на* ***авкціоні*** *були присутні* [УК, 2008, №24].

Донедавна запозичення з інших мов світу в українську здійснювалися переважно опосередковано через російську мову. Показником запозичень із західних мов через таке посередництво є їх звукове і графічне оформлення. Так, оскільки в російській мові немає прямого відповідника звукові [h], властивого ряду західноєвропейських мов, зокрема англійській і німецікій, з яких перша є основним

джерелом сучасних запозичень, у ній цей звук передається через [х] (рос. *хит* – англ. *hit*; рос. *хоспис* – англ. *hospice*). Українська мова такий відповідник має. Але всупереч її природним рисам навіть транслітерація іншомовних імен та прізвищ здійснюється у більшості українських ЗМІ за російськими зразками, не кажучи вже про звичайні слова-запозичення типу *hot-dog*, *hat-trick* та ін., які передаються за законами російської фонетики і графіки – *хот-дог*, *хет-трік* тощо. Тепер поряд з цією моделлю відкривається можливість безпосередніх запозичень, що, безумовно, впливає й на вибір графічної форми відповідних запозичень (*гіт* замість *хіт, госпіс – хоспіс, гінді – хінді* та інші).

При адаптації на фонетичному рівні іншомовних запозичень слід враховувати два моменти: 1) невідповідність фонемного складу двох мов, необхідність пошуків заміни фонеми, що не існує в мові, на яку здійснюється переклад іншою або іншими фонемами; 2) невідповідність можливостей синтагматики фонем різних мов, що також призводить до пошуку заміни певного сполучення фонем іншим можливим.

Що стосується семантичної асиміляції іншомовних слів в російській та українській мовах, то в обох відбуваються процеси детермінологізації запозиченої лексики, яка виявляється в тому, що переосмислення зазнають як цілі терміносистеми, так і окремі терміни різних терміносистем, межі лексичної сполучуваності яких значно розширилися. Передусім високою інтенсивністю переосмислення відзначається спортивна лексика і термінологія. Так, окрім відомих широкому загалові й зафіксованих в українських та російських лексиконах власне термінологічних значень, у мові ЗМІ функціонують слова з новою семантикою. Наприклад, *тайм-аут* „перерва в спортивній грі на вимогу команди, передбачена правилами гри" широко вживається в мові ЗМІ у значенні „перерва, відпустка, тимчасове припинення діяльності (*депутати взяли* ***тайм-аут*** *на один місяць* [ДТ, 2007, №21], ***тайм-аут*** *переговоров длился* [МН, 2007, №14]). Через активне функціонування в мові ЗМІ поступово загальновідомими й загальновживаними стали також наві значення слів: *раунд* – про етап, період, цикл (*черговий* ***раунд*** *виборів* [ГУ, 2007, №27], *внеочередной* ***раунд*** *переговоров* [МН, 2007, №13]), *пресинг* – про тиск, вплив на кого-небудь (*відбувся* ***пресинг*** *на депутатів* [ДТ, 2008, №2]), *нельзя допустить такой* ***прессинг*** *на руководство* [МН, 2007, №12].

Оскільки значення слова – категорія не застигла, а жива, динамічна, семантичні зміщення у структурі слова дають змогу закріпити найменші відхилення нормативного функціонування його асоціативної палітри. Це спричиняє функціональну переорієнтацію слова [2, с.55].

Але в українській і російській мовах простежується різне використання іншомовних елементів з точки зору їх стилістичних функцій на сучасному етапі розвитку, які дещо змінились з того часу, як запозичена лексика почала стрімко вливатися у лексичний склад двох мов. Щодо російської, то іншомовні елементи продовжують допомагати стилістично ремаркувати слова, які стосуються західних економічних і політичних реалій, а також негативних сторін політичного життя країни. Наприклад, ***бизнес*** *любой ценой* [МН, 2007, №4], *сценарий-****ремейк коррупционного*** *скандала* [МН, 2008, №2], *политическая* ***артподготовка*** [МЭ, 2007, №5].

У сучасному українському суспільстві відбулися зміни щодо ставлення до політичних та економічних перетворень в державі, що є причиною політичної нестабільності у країні. Наприклад, насьогодні в мові ЗМІ простежується тенденція негативного ставлення до політичного життя, тому з'являються новотвори, які характеризують політичну ситуацію у певному ракурсі (*політ****PRмен*** *продовжується* [ДТ, 2008, №4], *політичне* ***шоу*** *триває* [ГУ, 2008, №7]), де англійські запозичення підкреслюють негативне ставлення до тих явищ, які відбуваються на політичній арені.

Усе частіше іншомовні елементи набувають додаткових стилістичних ознак, за допомогою яких окреслюється ставлення суспільства до політичних та економічних

перетворень у державі. Англійські запозичення поступово отримують ознаки негативного забарвлення. Так, у мові українських та російських ЗМІ з'являються такі оцінки суспільно-політичного життя країни: ***Гуд-Бай*** *политика лесоповала и воровства* [ЗН, 2008, №10], *неплохо прикормленные* ***бізнесменами*** [ЗН, 2008, №10], *попробовать вкус* ***натовского*** *пирога* [АиФ, 2008, №12], ***тендерний*** *рецидив* [ДТ, 2008, №12], ***босс*** *поделился своими соображениями с однопартийцами* [ЗН, 2008, №14], *парламентско-****президентская****-бардачная страна* [ЗН, 2008, №16], ***інфлуенца*** *в політиці* [УК, 2008, №17], *кривавий* ***бізнес*** [УК, 2008, №12], *країна* ***ріелтерів*** **і** ***банкірів*** [ДТ, 2008, №14], *держава допомагає* ***рейдерам*** [ДТ, 2008. №5], *в'язні* ***тедерного бізнесу*** [ДТ, 2008, №7].

На сучасному етапі розвитку українська мова намагається створити власні норми та правила щодо формального та семантичного оформлення іншомовних слів, що відображається у графемно-фонетичних та функціональних відмінностях англіцизмів в українській мові порівняно з російською. Але вони обидві використовують досить значну кількість іншомовних елементів, які є відображенням екстралінгвістичних чинників, проявом зміни політичного, економічного та соціального розвитку держав. Використання англіцизмів та їх асиміляція в мові-реципієнті набувають все більшого масштабу, хоча в кожній мові вони виконують ті функції, які диктуються суспільно-політичними факторами конкретної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранник Д.Х. Українська мова на межі століть //Мовознавство. - 2001. - №3. – С. 40-47.
2. Голянич М.І. відображення процесу перебудови в мові// Дивослово. – 2001. - №4. – С.54-58
3. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Изд-во Эксмо, 2007. – 944 с.
4. Панько Т.І. Спільна основа політекономічної термінології російської, української та білоруської мов // Мовознавство. – 1982. - №5. – С. 9-27.
5. Сучасний словник іншомовних слів /Під ред. Г.П. Півторак. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
6. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця XX ст. // Мовознавство. – 1999. - №1. – С.7-15.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються англійські запозиченя, які використовуються у супільно-політичній сфері в мові українських та російських ЗМІ. Подані відміннсті графічно-фонетичної та семантичної асиміляції англіцизмів в українській та російскій мовах, а також стилістичні функції як прояв різних суспілно-політичних та економічних напрямків розвитку держав.

Ключові слова: *англіцизм, графічно-фонетична асиміляція, семантична асиміляція*

The article deals with the English borrowings, which are used in the social and political fields in the context of the Ukranian and Russian mass-media. The differences of the graphic, phonetic and semantic assimilation of the English borrowings in the Ukrainian and Russian languages and the stylistic functions as the display of the different social, political and economic ways of state development are given.

Key words: *English borrowing, graphic assimilation, phonetic assimilation, semantic assimilation.*

Оксана Лозова
(Львів)

УДК 801.82:811.111(73).42

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЕМОТИВНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Емоційність у мовному заломленні, тобто чуттєва оцінка об'єкта, вираження мовними чи мовленнєвими засобами почуттів, настроїв, переживань людини називається емотивністю [6, с.153], і в сучасному мовознавстві розуміється досить

широко: цей відтінок значення знаходять практично у будь-якому висловлюванні. Проте слід розробити відповідні методи аналізу, враховуючи належні параметри емотивності, з'ясувати особливості вербалізації емоцій, їх розгортання, динаміки у комунікативній діяльності людини. Когнітивна ж лінгвістика звертається до розгляду емоцій, оскільки вони охоплюють усе життя та діяльність людини і широко відображені засобами мови, тож у когнітивному плані емоції розглядаються як певні структури знань про емоції чи стани, логічно або каузально залежні від цього знання. По-друге, вивчення емоцій через структури представлення знань дозволяє поставити питання про те, якого роду знання репрезентуються мовними одиницями. Щодо реалізації емотивності у фразеологічних одиницях [4; 5; 10], то слід зазначити, що проблема не досліджувалася вповні у когнітивному плані; також виникає питання про належний понятійний апарат та складові концептуалізації емоції у фразеології. Щоправда, наше дослідження не претендує на всеохопність, зважаючи на його обмежений обсяг.

Матеріалом і об'єктом статті слугували 1562 англійські фразеологізми та сталі вирази із емотивною та емоціогенною семантикою. Належність фразеологізмів до емотивних одиниць оцінювалася за такими критеріями: 1) мотивованої внутрішньої форми; 2) образності; 3) лексичного складу та 4) функціонально-стилістичної належності [4, с.124-125; 5, с.5]. Детально розглядалися образні фразеологічні одиниці як із експліцитною, так і з імпліцитною семою емотивності (других виявилося 384), шляхом вирішення наступних завдань: 1) розподілення виявлених фразеологізмів за певними загальними схемами-прототипами; 2) визначення найпоширеніших шляхів когнітивної метафоризації емоції та її спектру, згідно з двома найпоширенішими підходами до тлумачення емоцій – семантичним та метафоричним [2, с.5]. Фразеологізми з емотивною семантикою були отримані методом суцільної вибірки з ідеографічних джерел (АРФС; ODEI).

Існують різні точки зору на концептуалізацію емоцій. Так, В.І. Шаховський та В.В. Жура висунули ідею представлення емотивного дейксису мовленнєвої діяльності як сукупності фіксованих у свідомості мовця понять про ціннісні орієнтири [12, с.38]; встановлення загальних аспектів емотивності висловлювання: емотивної інтенції, модальності, спрямованості і тональності емоції, які у певному поєднанні експлікують емотивний дейксис мовленнєвої діяльності мовної особистості і виявляються у використанні певних мовних засобів (емотивних знаків) і стратегій мовленнєвої поведінки. Емоції розглядають як інтенціональні структури, що включають вказівку на збереження/ зміну ситуації, що склалася, певні її аспекти, задіяних у ній агентів та об'єктів [12]. А. Вежбицька пропонує інший підхід: сценарій емоції є типовим когнітивним сценарієм, за яким носії мови вирізняють окреме почуття або їх діапазон, описуваний лексичними універсальними концептами, з використанням зрозумілих інтуїтивно слів, але не емоном певної мови, оскільки емономи як культурно і мовно специфічні явища не є універсальними [13, с.140]. Потрібно ж застосувати один лише емоційний концепт «*відчувати*» та гроно не позначених емоційно концептів, як-от *говорити, хотіти, знати, думати, хороший, поганий* і т. д. Це, як належна метамова, успроможнить точне відтворення усіх концептів, особливо емоцій, прихованих у мові [там же, с.138-162]. Л. Антипенко виокремлює такі складові концептуалізації негативних емоном: *причина, переживання* та *суб'єкт*; основою усіх переживань дослідниця вважає поєднання різних відчуттів, протиставлених в опозиціях *задоволення/ незадоволення, напруження/ розслаблення, збудження/ спокій*, а також *сприйняття/ відштовхування* емоціогенного об'єкта. Сценарій емоції має два розв'язки: поглинання емоцією, погіршення ситуації та вихід з емоційного стану, його переборення [1, с.12].

Емоції можуть визначаютися через шляхи сприйняття довкілля та змін у ньому [8], з урахуванням трьох чільних змінних інтенсивності перебігу емоції (*бажаності, схвалення і привабливості)*, які мають значення для визначення цієї інтенсивності та умов її виникнення, а також ґрунтуються на джерелі емоції, аґенті, що відчуває її і на об'єкті емоції. Самі ж емоції розуміються як валентні реакції на одну із перспектив розгляду довкілля, із широкого грона емотивних реакцій. Дії агента схвалюються і оцінюються відносно ієрархії стандартів і норм, а привабливість об'єкта – у зв'язку з відношенням, виявленим суб'єктом [8, с.334-340].

Важливим питанням розрізнення та опису емоцій є виявлення їх прототипових ситуацій, конструйованих на підставі різних параметрів: біполярних – *(не)задоволення, збудження/ заспокоєння, (не)керованість*; аспектів когнітивної оцінки ситуації (новизни, приємності подій, сприятливості для досягнення мети, потреб, належності етичним нормам та уявленням про власне ідеальне «Я» тощо). Сценарій емоції має п'ять етапів: першопричина – ментальне/ фізичне сприйняття стану речей; безпосередня причина, розумова оцінка стану речей як (не)імовірного, (не)бажаного; власне емоція; намір продовжити чи перервати цей стан; зовнішні (не)контрольовані, в т. ч. й вербальні емоційні вияви [3, с. 52-53]. Щоправда, існує думка, що прототипові сценарії не висвітлюють характеру самого емоційного переживання [12]. Та слід розрізняти прототипові сценарії (що характеризують емоцію, її причини, наслідки, та подають складники лінійно) і ситуації (де опис емоції та послідовність її фаз є неважливими). Тож емотивні фразеологічні одиниці, джерело нашого дослідження, – не уточнюючи характер та знак емоції, позитивний, негативний чи нейтральний, – можна узагальнити у вигляді певних схем-прототипів емоційних та емоціогенних ситуацій, де X – агент, У – об'єкт емоції. Схему розуміємо як вид концепту, певне просторово-графічне чи контурне узагальнення; гіперонім з ослабленим значенням [9, с. 117]. Адже за повної відсутності власне емономи чи емоційної лексики наведена ситуація може стосуватися клопоту, зміни у стані здоров'я, соціальному становищі і т. п., як-от *get smb sacked* – добитися, аби когось звільнили, тобто, бути загалом емоціогенною (таких прикладів є 26%):

(X) X є виразником певного типу емоційної поведінки: *an angel of light* – весела, добра до інших людина*; a crashing bore* – неможливий, досл. «нищівний» зануда*; a bag/ bundle of nerves* – жмуток нервів*;* ***відчуває певну емоцію (до У)****: as sick as a dog* – глибоко стурбований, стривожений*; would cheerfully murder smb* – любенько би когось убив; ***спонтанно діє під впливом емоції***: *as the spirit takes one* – куди душа бажає, ноги несуть; *drag one's feet* – тягти ноги, з неохотою чимось займатись.

(X) X обмежує зовнішні вияви власної емоції: *bridle one's tongue* – загнуздати язика*; hold one's fire* – не нападатись (на когось); ***переборює власну емоцію***: *can/ could ill afford to do smth; contain oneself* – тримати себе в руках*;* ***уникає її:*** *a dark horse – «темна конячка»,* стримана особа*; cross ones bridges when one comes to them* – «переходити мости», труднощі, аж коли вони настають; ***не здатен її перебороти****: couldn't help it/ that; can't help doing smth* – не могти себе опанувати; ***X перестає відчувати емоцію:*** *can breathe easily/ freely again* – зітхнути з полегшенням*; couldn't care less* – «не міг би турбуватись менше»*;* ***або взагалі не відчуває жодної***: *to be a cool customer* – бути незворушною, стійкою до стресів особою; *cool, calm and collected* – спокійний, врівноважений, зібраний;

(X≈) Емоція X-а змінюється: *a change of face* – зміни ставлення, поведінки; *change one's spots* – вчинити щось проти своїх уподобань; ***X удає переживання емоції:*** *to shed crocodile tears* – лити фальшиві сльози; *creeping Jesus* (щодо релігійного лицемірства окремих осіб) – «стражденний Ісус»; чи, навпаки, ***морально ламається під впливом емоції****: a broken reed* – «зламана гілка», людина після стресу, негативного досвіду*; to reach the breaking point* – досягти критичної точки, межі зриву.

(Х→У) Х спричинює певну емоцію в У: *you should count your blessings – (настанова):* будь удячним за дрібні радості і удачі; *put one's foot in it* – пробовкнутись, засоромити, «вступити у щось»; ***відчуває її:*** *catch a whiff of smth* – «занюшити» почуття оточення; *break the ice* – зламати лід, незручності першого спілкування; ***реагує на неї:*** *a good Samaritan* –помічник у стресовій або важкій життєвій ситуації*; change the subject* – змінити незручну тему; ***схвалює її:*** *can take a joke* – розуміє, не ображається на жарти.

Х виражає емоцію (щодо У) словесно*: (God) bless my soul!* (вираз подиву) – «Боже, благослови мою душу!»; *Get lost!* (груб.) – Забирайся! «Згубись!» ***у т. ч. звуконаслідувально:*** *ooh and aah* – охати та ахати; *to eff and blind* – лаятися (алюзія до буквеного складу конкретних лайливих слів); **зовнішнім виглядом, поведінкою:** *climb the walls* – дертися на стіни (від гніву); *make one's hair stand on end* – налякати, що аж волосся стало дуба; **внутрішнім станом, тілесними реакціями:** *collect/ gather one's wits* – прийти до тями (від шоку, подиву)*; chill the spine* – спина похолола від страху*; can't hear oneself think* – дратуватися, не можучи зосередитись від шуму; **жестами:** *beat one's breast* – битися в груди*; clench one's hands* – стиснути п'ястуки; **мімікою:** *say smth between one's teeth (сказати знехотя, крізь зуби); click one's tongue* – поцокати язиком (від несхвалення).

Х почуває емоцію щодо У: особи: *cost smb dear* («це йому дорого обійдеться»); *the apple of one's eye* – об'єкт любові, відданості, «зіниця ока»; ***предмета:*** *cakes and ale* – утіхи від матеріальних благ; *bread and circuses* – «хліб і видовища», необхідність розваг; ***ситуації:*** *the call of the wild – поклик дикої пущі; a dog's life – «собаче», неприємно обмежене життя.*

(Х↑У) Х не розуміє/ не сприймає емоцію У: *to get sb wrong* – неправильно зрозуміти чиїсь почуття; *to get the wrong end of the stick* – неправильно оцінити когось у певній ситуації, «не з того боку вхопити палицю»; **заперечує емоцію У**: *consider the lilies* – «погляньте на лілії пільні», перен. не хвилюйтеся через буденні справи; *care killed the cat* – досл. «гризота убила кота», не нервуй; **змінює емоцію У**: *to gild/sugar the pill* – підсолодити гіркі ліки, перен. послабити неприємну новину; *to put on one's bedside manner* – поводитися заспокійливо, мов коло ліжка хворого; **Х пригнічує емоцію У:** *break the/ sb's spirit* – зламати чийсь дух; *cannot call one's soul one's own* – страждати від порушення приватності, букв. «і душу не могти назвати власною»; **або взаємну емоцію Х та У:** *bury the hatchet* – закопати топірець (ворожості); *clear the air* – владнати непорозуміння; **У зазнає фізичного впливу чи реакції від емоції Х:** *box smb's ears* – дати комусь позашу*; eject smb by the scrub of his neck* – агресивно викинути когось за комір.

(Х↔У) Х та У поділяють ту ж емоцію чи настрій (поодинокі приклади): *bill and coo* – воркувати, милуватись (про закохану пару)*; a man after one's own heart* – людина комусь до мислі, до душі.

Проте емоції недоступні прямому спостереженню, їх важко перевести у слова, витлумачити лексикографічно; їх легше порівняти із чимось, відомим мовцю. Тому, окрім смислового підходу до опису емоції, є ще метафоричний [2, с. 27]. Існує термін ***концептуальна метафора***, яку вбачають у процесі розуміння одного концепта чи концептуальної області в термінах іншого концепта чи концептуальної області [7], як інструмент осмисленння нових понятійних сфер через зрозуміліші, ближчі до людини сфери: пор. буквальне геометричне використання лексеми *високий* в словосполученні *високе дерево* та його метафоричні переноси на сферу динаміки (*висока швидкість*), естетики (*мистецтво*), етики (*мораль*), права (*суд*), соціальних відносин (*пост*), праці (*майстерність*) і т. д. Концепт, або концептуальний комплекс, осмислений через метафору, визначають як *концептуальний референт*, або область цілі; а залучуваний для порівняння є *концептуальним корелятом*, або областю-джерелом. Мовні засоби вираження емоцій украй метафоричні, тому найвідповіднішим лінгвістичним описом

емоцій вважаються метафори, у яких ці емоції концептуалізує мова: так, емоції щастя і смутку метафорично протиставлені як верх і низ; любов – це подорож, магія, війна [7, с.35-36, 72, 82]. На іншу думку, первинним є саме метафоричне значення імені емоції, воно – продукт міфологічного мислення або результат виявлення суті явища шляхом порівняння з наочнішими чи зрозумілішими об'єктами [1, с.6]. Між деякими метафоричними образами та психічними явищами є відповідність: образ рідини слугує засобом вияву інтенсивності почуттів; мляві відчуття і переживання, які контролює суб'єкт, передаються образами хмар, вітру; внутрішнє напруження і збудження – через образи тварин, які кусають, гризуть [там же, с.17]. Інший важливий аспект концептуалізації емоцій – пов'язаність з ідеєю світла (позитивні) та темряви (негативні емоції) [3, с.55-56]. Метафора особливо національно колоритна і жива, коли сформовує фразеологізми [11, с.204]. Справді, у фразеології емоція, точніше її суб'єкт чи об'єкт, концептуалізується здебільшого структурно, як ***ТВАРИНА***: ***ДИКА***: ЗУБАТА: *draw smb' s/ smth' s fangs* – вирвати чиїсь ікла, знешкодити лють*; bite the hand that feeds one* – «кусати руку, що годує», невдячність благодійнику; КОЛЮЧА: *one's conscience pricks one* – сумління коле; ВОЙОВНИЧА: *fight like a tiger* – битися мов тигр*;* КОНКУРЕНТНА: *dog eat dog* – собаки гризуться з собі подібними; АГРЕСИВНА: *the fur begins to fly* – *«шерсть* літає», точиться сварка; ЗБОЛЕНА: *a bear with a sore head* – «ведмідь із головним болем», сердита особа; НЕПОСТУПЛИВА: *a dog in the manger* – собака на сіні; ТИПОВА ДЛЯ СВОГО ВИДУ*: a cold fish* – «холодна риба»; нечутлива особа*;* НЕТИПОВА: *change one's spots* – «змінити свої плямки», поміняти реакції на емоції; ПРАЦЕЛЮБНА: *an eager beaver* – «жвавий бобер», виразник занадто емоційного ставлення до життя; У ЧУЖОМУ ЖИТТЄВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: *a fish out of water* – мов риба на суші; У НЕСПРИЯТЛИВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: *a fly in the ointment* – як муха у масті; ЩО ВОРОГУЄ ІЗ ІНШИМ ВИДОМ: *lead a cat-and-dog life* – гризтися як кішка з собакою; ЩО БЕРЕ СЛІД: *dog one's footsteps* – йти чиїмось слідом. ***ДОМАШНЯ***: ВЛАСНІСТЬ, ЯКУ МОЖНА ПРИСВОЇТИ: *get smb's goat* – «зайняти чиюсь козу», роздратувати; ЗАГНУЗДАНА: *bridle one's tongue* – «прип'ясти язика», змовчати про неприємне; ВЕСЕЛА, ГРАЙЛИВА: *a gay dog* – весела, щира людина. ***РІДИНА*** (у т. ч. ***КРОВ,*** на позначення життя, життєвої сили, емоційного середника: ГУСТА – *blood is thicker than water* – «кров густіша за воду», «густий» переосмислюється як «суттєвий, важливий», стосуючись родинних уз; ПОГАНА, НЕГОДЯЩА: *bad blood (between)* – «погана кров», ворожнеча, лихі почуття (поміж)); ЩО КИПИТЬ: *one's blood boils* – кров кипить (від гніву); ГУСНЕ: *one's blood runs cold* – кров стигне (від страху, жаху); ЗАМЕРЗАЄ: *break the ice* – розбити лід (емоції, відносин); У НЕЇ МОЖНА ЗАНУРИТИСЯ: *deep in thought/ argument* – поринувши у (важкі) думки, у сварку; ЇЇ МОЖНА ЗБУРИТИ: *cause a ripple on the surface; cause a stir* – спричинити "брижі на поверхні, замішання», незручність, емоційне сум'яття. ***ВІЙНА*** як: ВИКЛИК: *declare one's interests* – "оголосити інтереси», кинути виклик; ЗБРОЙНА СУТИЧКА: *a clash of wills* – зіткнення характерів, «волі»; ЗБРОЯ: ГОСТРА: *blunt the edge of one's anger* – затупити гостроту гніву*;* ХОЛОДНА: *the hatchet of war* – бойова сокира; ТАКТИКА: *cold war* – холодна війна, тактика ізоляціонізму*;* ВОЄННІ ДІЇ: *draw the enemy's fire* – «стягти вогонь», критику на себе*;* БОЙОВЕ СПОРЯДЖЕННЯ: *a chink/ crack in one's armor* – тріщина в обладунку, моральна слабинка; ПОПЕРЕДЖЕННЯ: *forewarned is forearmed* – попереджений, значить озброєний*;* ЗРАДА: *the enemy/ traitor within the gates* – ворог/ зрадник у фортеці*;* ПОЛОН: *catch smb unawares* – захопити зненацька; ПОЦІЛЯННЯ: *(not) come amiss* – точно вцілити, не змарнувати; БІЙКА, БІЙ, БОРОТЬБА: *enter/ join the fray* – приєднатися до сутички*; the dust settles* – пил осідає (після бійки). ***БУДІВЛЯ*** (переважно семантика РУЇНИ): *shatter smb's hopes* – розхитати, зруйнувати чиїсь надії; *dust and ashes* – пил і попіл. Спостерігаємо також метафору-**КОНТЕЙНЕР** *(19%): to be full of beans* – «сповнений бобів», енергії; *to be*

out of favour – в неласці; «вийти з ласки»; *my cup is full* – моя чаша (гіркоти, образ, лих) повна.

Самі емоції або їх причини концептуалізуються у фразеологізмах дещо рідше через антропоцентризм та конкретність людського мислення (633 випадки, з них 58 позначають емоції, решта – їх причини; відповідно 41%, 4% та 37% усіх); все ж, спостерігаємо назагал такі полярні образи ***СТАНУ*** *АБО* ***ОРІЄНТАЦІЇ:*** ТИХИЙ/ ГОЛОСНИЙ: *crying evil* – кричуща несправедливість; *quiet desperation* – тихий відчай; ГАРЯЧИЙ/ ХОЛОДНИЙ (інтенсивність): *cold fury* – холодна, опанована злість; на противагу *in the heat of the moment* – у запалі хвилини, гніваючись, нервуючи; ПОЧАТКОВИЙ/ КІНЦЕВИЙ: *(+) the end of the road* – «кінець шляху», щаслива мета, але водночас *(-) the end of the world* – «кінець світу», катастрофа; ВИСОКИЙ/ НИЗЬКИЙ: *high on smth* – збадьорений, сп'янілий*; down in the mouth* – пригнічений; ВАЖКИЙ/ ЛЕГКИЙ: *easy/ hard on the nerves* – що легко чи сильно діє на нерви; ТВЕРДИЙ/ ГАЗОПОДІБНИЙ: *solid truth* – щира, «тверда правда»; *hot air* – «жарке повітря», нездійснені погрози, обіцянки; СВІТЛИЙ/ ТЕМНИЙ: *the light of day* – «світло дня», початок розв'язання клопоту; *the prospects are dark* – похмурі, несприятливі перспективи; ЦЕНТРАЛЬНИЙ/ ПЕРИФЕРІЙНИЙ: *in one's heart of hearts* – «у серці сердець», глибині душі; *a cloud on the horizon* – «хмара на горизонті», клопоти у перспективі; ДОРОГИЙ/ ДЕШЕВИЙ: *cheap at the price* – «ще порівняно дешево», жадана річ задорого; *cost smb dear* – дістатися дорогою ціною; ЧИСТИЙ/ БРУДНИЙ: *clear conscience* – чисте сумління; *dirty work* – «темна оборудка»; СПРАВНИЙ/ НЕСПРАВНИЙ: *a damp squib* – невдалий жарт, «мокра петарда»; ЗВИЧАЙНИЙ/ ВИНЯТКОВИЙ: *the day of days* – приємний «день над усі дні»; ДРІБНИЙ/ ВЕЛЕТЕНСЬКИЙ: *a crumb of comfort* – крихта заспокоєння та *an ocean of mirth* – океан веселощів. Спостерігалися також образи НАПАДУ ХВОРОБИ: *a fit of laughter/ rage* – напад реготу/ шалу; (ХИЖОЇ) ТВАРИНИ (часте вживання): *nature, red in tooth and claw* – «природа із закривавленими іклами», безжальна конкуренція; *(like) a scalded cat* – «як ошпарений кіт», втеча у паніці, страху; ШЛЯХУ: *(go) down the memory lane* – «униз стежкою спогадів», у меланхолійній задумі; ЛІКІВ: a *bitter pill* – «гіркі ліки», неприємна правда; ПОДИХУ, ВДИХУ: *a breath of fresh air* – «подих свіжого повітря», відсвіжуюча, бажана зміна; ПРОВАЛЛЯ: *generation gap* – «пропасть поколінь», непорозуміння між ними; СМЕРТІ: *die laughing* – «умерти сміючись», сміятися до знемоги; ЖИТТЯ: *come alive* – «ожити», зацікавитися; *alive and kicking* – «живий і вибрикує», енергійний; СПОРТУ, зокрема ЗАБОРОНЕНИХ ПРИЙОМІВ: *it's no cricket* – «це не крикет», так не можна (обурення); ЇЖІ: *cakes and ale* – «пироги та ель», матеріальні вигоди, веселощі; КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ: *confusion reigns* – сум'яття царює; *crowning glory* – «коронуюча слава», предмет гордості.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновки про наявність більш ніж однієї семантичної чи метафоричної домінанти у складі фразеологізму; явне переважання концептуалізації негативних емоцій (87%), часто із залученням метафоризації на користь суспільно чи морально засуджуваних практик; а також про доцільність протиставлення та порівняння концептуалізації блоків семантично споріднених позитивних і негативних емоцій та емоційних станів, категорії оцінності у подальшому аналізі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипенко Л. Н. Спроба концептуального аналізу імен негативних емоцій в російській мові: автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.02 «Російська мова» / Л.Н.Антипенко. – Х., 1995. – 23 с.
2. Апресян В. Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций/ В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1993. – № 3. – С. 27-35.

3. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания/ Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 3. – С. 37-67.
4. Кондрашина Е. И. Основные критерии выделения эмотивного компонента в структуре значения фразеологической единицы / Е. И. Кондрашина // Проблемы стилистической маркированности: [сб. науч. тр.; отв. ред. Г. Г. Почепцов]. − М.: Б. И., 1988 – Вып. 356. – С. 124-132.
5. Кондрашина Е. И. Эмотивность в английской фразеологии: автореф дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук: 10.02.04 «Германские языки» / Е. И. Кондрашина. – М.: МГЛУ, 1991. – 26 с.
6. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. для ин-тов и фак-тов иностр. яз. – М.: Высш. шк, 1986. – 336 с.
7. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; [пер. с англ. А.Н. Баранова и А.В.Морозовой; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова; изд. 2-е] – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 256 с.
8. Ортони А Когнитивная структура эмоций/ А. Ортони, Дж Клоур, А. Коллинз// Язык и интеллект: [сб. науч. тр.; пер. с англ. и нем.; сост. и вступ. ст. В. В. Петрова]. – М.: Изд-я группа «Прогресс», 1996. – С. 314-384.
9. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314, [6] с.
10. Самосудова Г. Г. Метафоризация концептуальной картины мира и ее языковые экспоненты: автореф. дисс. на соискание науч. ст. канд. филол. наук: 10.02.04 «Германские языки» / Г. Г. Самосудова. – Барнаул, 1999. – 22 с.
11. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова, В. Н. Телия, А.А.Уфимцева. – М.: Наука, 1988. – С. 173-205
12. Шаховский В.И. Дейксис в сфере эмоциональной речевой деятельности / В.И. Шаховский, В.В. Жура // Вопросы языкознания. – 2002. – № 5. – С. 38-56.
13. Wierzbicka A. Język – umysl – kultura / A. Wierzbicka; red. nacz. J. Bartmiński. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1999. – 593 strony.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО ТА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

АРФС – Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин; [лит. ред. М.Д.Литвинова]. – М.: Русский язык, 1984. – 944с.

ODEI –*Cowie A.P.* Oxford Dictionary of English Idioms: Oxford Dictionary of Current Idiomatic English/ A.P. Cowie, R. Mackin, I.R. McCaig. − Volume 2. – Oxford: Oxford University Press, 2007. − 685 p.

АНОТАЦІЯ

Автор статті синтезує наявні підходи вітчизняних та зарубіжних науковців щодо інтерпретації суті емоції та її складових, розрізнюючи категорії емотивності, емоційності та оцінності. У статті також здійснюється практичний аналіз емоційності в ідіоматиці сучасної англійської мови через застосування схем-прототипів та механізму когнітивної метафори.

Ключові слова: *емоція, емотивність, емоційність, оцінка, когнітивна метафора.*

The author of the article generalizes approaches to the essence and content of emotion in the cognitive interpretation, distinguished. The categories of emotivity, emotionality and evaluation are. The article deals with ways of conceptual realization of emotions, emotional states and emotionalizing situations in English phraseology as well as regards the most productive ways in the process of cognitive metaphor-formation.

Key words*: idiom, emotion, emotivity, emotionality, evaluation, cognitive metaphor.*

Костянтин Мізін
(Київ)

УДК: 81'373.7–115:81'23.001.4=111.2=161.2

НАЦІОНАЛЬНА МОВНА СВІДОМІСТЬ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОМПАРАТИВНО- АСОЦІАТИВНИХ КОНЦЕПТОПОЛІВ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ
(на матеріалі німецької та української мов)

Ця стаття є продовженням зіставного вивчення концептополів за допомогою психолінгвістичного експерименту, що сприяє, крім ідентифікації (етно-)культурної інформації, закодованої у фрагментах асоціативних полів, визначенню релевантних рис ментальності певного лінгвосоціуму та встановленню змін у мовній свідомості його представників, оскільки "... спостереження над складом і співвідношенням асоціативно-вербальних мереж різних мов також можуть наблизити нас до розуміння особливостей бачення світу та його оцінки національною мовною свідомістю [2, с. 191]". Тому (вільний) асоціативний експеримент вважається ефективною методикою, на основі якої можна виявити накопичені в результаті попереднього досвіду асоціації носія мови (О.І.Горошко, О. О. Залевська, Ю. О. Караулов, Ю. О. Сорокін, Н. В. Уфімцева та ін.).

Залучення для психолінгвістичних експериментів матеріалу фразеології, яка є "дзеркалом", у якому відображається людина і її культура, є **актуальним** напрямком дослідження. Особливо ж перспективним тут може бути матеріал компаративної фразеології (системи компаративних фразеологічних одиниць – КФО), де експерименти допомагають (1) виявити причини вибору лінгвокультурами образів-еталонів КФО, (2) "вловити" при цьому майже невловимі асоціативні зв'язки, (3) встановити когнітивні механізми концептуального моделювання мовними етносами об'єктивного світу (В.А.Маслова, Л. Г. Олексишина, О. Т. Тодор та ін.), бо в порівняннях утілюється народний менталітет і духовна культура народів [3, с. 191].

Саме симбіоз мовного й культурного, матеріального й духовного у КФО і визначає подальші **перспективи** їх вивчення у межах нового лінгвістичного напряму – лінгвокультурологічного [5, с. 131–140]. Проте гіпотези, пропоновані дослідниками лінгвокультурології та інших лінгвоантропологічних дисциплін, мають сумнівну верифікаційну цінність, часто ґрунтуючись на "неживому" словниковому матеріалі (відомо, що словники "відстають" від динаміки мовного розвитку) або "неживих" мовленнєвих (дискурсивних) зразках.

Метою пропонованої розвідки є виявлення спільного та специфічного в національній мовній свідомості носіїв віддаленоспоріднених німецької і української мов за допомогою зіставного аналізу їх асоціацій (слів-реакцій) на тлі взаємодії мови та культури (С.Г.Тер-Мінасова називає асоціативний експеримент лінгвокультурологічним [8, с. 111]). При цьому вибір асоціацій обмежується порівнянням, що сприяє ідентифікації ядра концептополів із компаративною семантикою та встановленню рівня володіння матеріалом компаративної фразеології сучасного мовця внаслідок визначення узусності / оказіональності слів-реакцій інформантів. Такий підхід є новим у лінгвістиці.

З огляду на те, що зазвичай розрізняють три види асоціативних експериментів – 1) *вільний*, 2) *направлений* та 3) *ланцюговий* – варто зазначити, що наш експеримент має не вільний, а направлений характер, оскільки асоціації в ньому обмежуються порівнянням: інформантам пропонується продовжити порівняння першим словом, яке спадає на думку, напр.: *боязкий, як ...* . Визначення виду психолінгвістичного експерименту упереджує можливу некоректність при тлумаченні його результатів, бо інколи декларується вільний асоціативний експеримент, а насправді проводиться

направлений [напр.: 1, с. 219]. Однак відомо, що кожен вид асоціативних експериментів має певні нюанси при аналізі його результатів.

Отже, наш експеримент полягав у анкетуванні носіїв німецької та української мов віком від 17 до 30 років (проводився у 2007–2008 рр.). Частка суб'єктивності інтуїції носіїв мови перекривається за рахунок використання інтуїції певної кількості інформантів (80 німців і 100 українців), чим знижуються суб'єктивні психолінгвістичні показники. Кількість інформантів нами вважається достатньою, бо існує думка, що реакції людей значною мірою збігаються, тому число інформантів може бути 30 або навіть менше [див. 7, с. 158]. Стимулом був початок порівняння – *feigherzig, wie / боязкий, як* ... та ін. Реакцією на цей стимул повинен бути порівняльний образ, що сприймається у свідомості інформанта як еталон ознаки. Одиничні відповіді не розглядалися; кількісний показник подано в дужках. У цій статті подаємо лише результати, отримані на слова-стимули, що утворюють аксіологічно марковані опозиції:

kühn / сміливий – feigherzig / боязкий

нім. **kühn**: *Ritter* (12), *Hecht* (4), *Siegfried* (3), *Karl der Kühne* (3), *Held* (2), *Herkules* (2) / укр. **сміливий**: *лев* (10), *воїн* (6), *герой* (6), *лицар* (3), *мисливець* (3), *тигр* (3), *козак* (2), *чоловік* (2), *вітер* (2) – нім. **feigherzig**: *Hase* (18), *Kaninchen* (5), *Reh* (4), *Kind* (2), *Straußß* (2), *Нуäне* (2) / укр. **боязкий**: *заєць* (47), *миша* (4), *кролик* (3), *кіт / кошеня* (3), *дитина* (2)

klug / розумний – dumm / дурний

нім. **klug**: *Einstein* (17), *Fuchs* (6), *Elster* (4), *Lexikon* (3), *Buch* (2), *Rabe* (2), *ich* (2), *Gelehrte* (2), *Lehrerin* (2), *Eule* (2) / укр. **розумний**: *сова* (6), *професор* (6), *Ейнштейн* (5), *книга* (4), *качка* (4), *науковець* (3), *Сократ* (2), *вундеркінд* (2), *вчитель* (2), *Бог* (2), *я* (2), *учений* (2), *пес* (2) – нім. **dumm**: *Brot* (48), *Bohnenstroh* (12), *Stroh* (5), *Schwein* (4), *Nacht* (2) / укр. **дурний**: *пень* (20), *пробка* (12), *ступа* (9), *осел* (7), *баран* (5), *двері* (4), *дуб* (4), *сто свиней* (2), *курка* (2), *мій сусід* (2)

froh / веселий – traurig / сумний

нім. **froh**: *Kind* (14), *Vogel* (*im Wind*) (9), *Floh in Haferstroh* (3), *Lied* (3), *Geretteter* (2), *Oskar* (2), *Sonnenschein* (2) / укр. **веселий**: *клоун* (16), *веселка* (6), *моя подруга* (2), *я* (2) – нім. **traurig**: *Trauerweide* (7), *Weide* (5), *Tod* (4), *Zootiere* (2), *Grab* (2), *Regenwetter* (2) / укр. **сумний**: *дощ* (6), *П'єро* (5), *верба* (4), *осінь* (3), *ніч* (3), *іва* (2), *пісня* (2), *хмарка* (2), *у воду опущений* (2)

freigebig / щедрий – geizig / скупий

нім. **freigebig**: *guter Mensch* (3), *König* (2), *ich* (2), *mein Vater* (2), *Spender* (2) / укр. **щедрий**: *земля* (14), *Бог* (4), *осінь* (3), *мама* (3), *сонце* (2), *батьки* (2), *ріг достатку* (2) – **geizig**: *Dagobert Duck* (16), *die Schotten / ein Schotte* (12), *die Schwaben* (9), *Jude* (5); укр. **скупий**: *єврей / жид* (7), *багач* (4), *скнара* (3), *Скрудж* (3), *Плюшкін* (3), *Гобсек* (3), *лицар* (3), *дід* (2)

fleissig / працелюбний – faul / лінивий

нім. **fleissig**: *Biene / Bienen* (57), *Ameise* (7), *das fleissige Lieschen* (*Märchen*) (4) / укр. **працелюбний**: *бджола / джміль* (20), *віл* (17), *кінь* (7), *селянин* (6), *мураха* (5), *вівлюк / осел* (4), *я* (2), *батьки* (2) – нім. **faul**: *Faultier* (14), (*nasser*) *Sack* (9), *Hund* (6), *Schwein / Sau* (3), *Student* (2) / укр. **лінивий**: *кіт* (7), *ведмідь* (7), *я* (6), *свиня* (5), *Омелько* (5), *кішка* (4), *лінивець* (3), *студент* (2)

ehrlich / чесний – lügnerisch / брехливий

нім. ***ehrlich***: *Kind / Kinder* (19), *eine gute Seele* (3), *Trottel* (2) / укр. ***чесний***: *сльоза* (3), *дзеркало* (3), *товариш* (2), *скло* (2), *політик* (2) – нім. ***lügnerisch***: *Schlange* (12), *Politiker* (8), *lügt wie gedruckt* (3), *Schein* (2), *Нуäне* (2) / укр. ***брехливий***: *собака* (10), *лисиця* (4), *лис* (4), *сорока* (4), *баба* (2)

Як бачимо, слова-стимули формують навколо себе асоціативні поля. Більшість асоціативних полів виявляють особливу внутрішню семантичну організацію складу, що характеризує поле як одиницю знань про світ. О.М. Караулов називає таку семантичну організацію "семантичним гештальтом" [2, с. 194].

Однак поняття "гештальт" викликає в нас певні застереження, оскільки воно є дещо "розмитим" як у мовознавстві, так і в (когнітивній) психології. Тому слушною, на наш погляд, може бути екстраполяція ідеї семантичного гештальту на концептополе, бо семантичний гештальт – це не що інше, як амальгама концептополів, структурованих гіперо-гіпонімічними відношеннями за польовим принципом: центр – периферія. У такий спосіб вибудовується певна асоціативна концептосистема: системоформувальним є концептополе, іменем якого є слово-стимул (напр., *брехливий* → концепт "Брехня / Неправда" → макроконцептополе "Брехня / Неправда"). До центру належать ядерні концептополя, іменем яких є перші дві реакції (за принципом Ю. М. Караулова [2, с.191]) мовної свідомості на слово-стимул (напр., макроконцептополе "Брехня / Неправда" актуалізує у свідомості українців зооморфні мікроконцептополя "Собака" та "Лисиця").

Ідея концептопольової організації асоціативно-вербальних мереж адекватна, на нашу думку, епістемологічному інструментарію лінгвокультурології, оскільки домінуючим у лінгвокультурологічних дослідженнях стає аналіз такої структури представлення мовних і культурних знань, як концепт. Відомо, що концепти формують у свідомості недискретну концептну мережу, функцію конекторів у якій виконують стратифікаційні складники концептів – понятєвий, перцептивно-образний та валоративний: концепти тісно пов'язані між собою за рахунок перетину хоча б одного з цих складників, створюючи в такий спосіб передумови для утворення на основі аналогії (подібності, порівняння) розгалужених асоціативних рядів (полів). Останні організуються головним чином за принципом гіперо-гіпонімії, проте структура організації носить нелінійний характер, формуючи концептні вузли біфуркаційного типу в тих місцях, де простежується непомірне перенасичення зон перетину актуальних для того чи іншого мовного етносу концептів. На ґрунті біфуркації відбувається зміна напряму аналогізації, утворюючи нове знання за рахунок нових, інколи непередбачуваних, асоціацій, що і є відправною точкою формування нового концепту. У такий спосіб синергетична взаємодія концептів вибудовує та розбудовує концептуальну картину світу носіїв мови, яка безпосередньо пов'язана з мовною картиною світу.

Зазначимо, що результати нашого направленого психолінгвістичного експерименту відрізняються від вільного, бо в мовній свідомості носія мови актуалізуються не будь-які найперші асоціації, а ті, що внаслідок експлікації порівняння несуть еталонізовану в (етно-)свідомості ознаку. Так, у цьому експерименті асоціативні ряди майже не представлені абстрактними концептами, чого можна було б очікувати при вільному експерименті, оскільки, як відомо, еталонізуються насамперед конкретні об'єкти навколишнього світу. Тому асоціативні поля з реакціями, обмеженими порівнянням, слід визначити як *компаративно-асоціативні концептополя*.

Зіставний аналіз компаративно-асоціативних концептополів носіїв німецької та української мов слід проводити в два етапи: 1) зіставлення ядерних концептополів та 2) зіставлення концептополів у цілому, щоб більш збалансовано підійти до поверхово-глибинного вивчення національної мовної свідомості та ментальності німців і українців. Звичайно, глибинні аспекти дослідження ментальності згаданих етносів в статті не розглядаються.

Етап І.

1. Навіть поверхове зіставлення німецьких і українських ядерних концептів у межах опозиційно представлених компаративно-асоціативних концептополів засвідчує

разючі відмінності, наприклад, концептополя ***feigherzig / боязкий*** і ***fleissig / працелюбний*** мають спільними лише ядерні концепти *Hase / заєць*, *Biene / бджола*. Натомість у семантичній структурі цих концептополів у цілому простежуємо численні збіги.

Очевидно, таке домінування відмінного над спільним у ядрі мовної свідомості німців і українців пояснюється віддаленою спорідненістю цих лінгвокультур: віддалені мовні спільноти виявляють значні відмінності в мовній свідомості та в ментальності. І це логічно. Однак при будь-якій мовній і культурній віддаленості народів завжди існує, на нашу думку, певна ізоморфність ядра їхньої мовної свідомості з огляду на ізоморфні когнітивні механізми концептуалізації та категоризації мовцями об'єктивного світу, що і підтверджують результати цього експерименту.

2. Такі експерименти демонструють значне відставання лексикографії (фразеографії) від динаміки мовної свідомості носіїв мови, бо фіксація зв'язку *макроконцептополе* ↔ *ядерні мікроконцептополя* однозначно сигналізує про узусність відповідних асоціацій на певному синхронічному відрізку. Проте не всі концепти, що формують концептополя, представлені як образи-еталони КФО навіть у найповніших словниках компаративних фразеологій німецької та української мов [4; 9], де не знайдемо КФО *kühn wie ein Ritter / ein Hecht* (досл.: *сміливий, наче лицар / щука*), *klug wie Einstein / Fuchs* (досл.: *розумний, наче Ейнштейн / лисиця*), *froh wie ein Vogel* (досл.: *радісний, наче птах*), *traurig wie eine* (*Trauer-*)*Weide* (досл.: *сумний, наче (плакуча) верба*), *сміливий як воїн*, *розумний як сова / професор*, *веселий як клоун / веселка*, *сумний як дощ / П'єро* та ін.

Як бачимо, словники значною мірою неактуальні ("мертві") з огляду на динаміку мовної свідомості. При цьому майже всі мовознавчі дослідження послуговуються їх матеріалом. Зміни в культурі, а відтак і в мові, народів з кожним роком прискорюються. Змінюються також ціннісні орієнтири лінгвокультур, індикатором чого є ядро національної мовної свідомості. Очевидно, настав час, коли лексикографи повинні облігаторно орієнтуватися на результати психолінгвістичних експериментів, щоб "схопити" нові асоціативні зв'язки та відтінки значення тієї чи іншої лексеми. Такий підхід безперечно актуалізував би словниковий матеріал, а разом і результати багатьох лінгвістичних досліджень.

Етап ІІ.

1. Нами вже зазначалося, що склад компаративно-асоціативних концептополів у німецькій і українській мовах виявляє численні збіги, відрізняючись в основному лише своєю структурою, тобто позицією концептів у ціннісній ієрархії мовної свідомості інформантів. Наприклад, у концептополі **faul / лінивий** маємо такі збіги: *Faultier* (14) / *лінивець* (3), *Schwein* / *Sau* (3) / *свиня* (5), *Student* (2) / *студент* (2). Хоча концепт *Faultier* 'лінивець' більш значущий для німецької молоді, а для української – кіт або ведмідь. Очевидно, це пов'язано з тим, що така екзотична тварина, як лінивець протягом багатьох років є серед німців улюбленим героєм мультиплікаційних фільмів та казок. Натомість подібну прецендентність серед українців мають кіт і ведмідь.

Так, структура компаративно-асоціативного концептополя адекватно віддзеркалює ієрархію ціннісних пріоритетів певної лінгвокультури, чутливо реагуючи на будь-які зміни, бо концепт власне набуває статусу концепту лише за наявності валоративного (ціннісного) складника. Така взаємодія і взаємозумовленість концептуальної, мовної та аксіологічної картин світу у свідомості мовця і є причиною вибору для нашого експерименту саме аксіологічно маркованих опозицій.

2. Показово, що негативні опозиції більшою мірою представлені усталеними асоціаціями, ніж позитивні. Це пояснюється відомим принципом когніції: концептуалізації та категоризації піддається насамперед усе те, що є подразником для людського організму (психіки). Тому часто антиконцепти виявляють численніші

концептуальні зв'язки, формуючи не лише ядро компаративно-асоціативного концептополя, а й значною мірою домінуючи над ядерними концептами опозиційного концептополя. Порівняймо: найбільшою кількістю реакцій у концептополі ***dumm / дурний*** представлені антиконцепти *Brot* 'хліб' (48) і *пень* (20). Натомість у концептополі ***klug / розумний*** концепти *Einstein* та *сова* мають лише 17 і 6 реакцій відповідно.

3. За кількістю реакцій можна визначити найбільш значущі для сучасної німецької та української молоді концепти / антиконцепти і, відповідно, ціннісні орієнтири. Показовими тут є концепт нім. "Fleiß" 'старанність', який об'єктивується за допомогою концепту "Biene" 'бджола', та антиконцепти нім. "Dummheit" 'дурість / тупість' і укр. "Страх", об'єктивовані концептами *Brot* 'хліб' та *заєць* відповідно.

Як бачимо, концепт "Fleiß" був і залишається для німецької лінгвокультури одним із базових концептів, оскільки загальновідома старанність німців при виконанні будь-якої роботи залишається як ціннісний орієнтир актуальною і для німецької молоді. А серед антицінностей виокремлюється концепт "Dummheit": тупість є найбільш негативною рисою молодої людини у Німеччині. Натомість наведений фрагмент експерименту нечітко демонструє ціннісні орієнтири української молоді, хоча серед антицінностей показовим є антиконцепт "Страх".

Отже, проведений нами аналіз компаративно-асоціативних концептополів носіїв віддаленоспоріднених німецької та української мов дозволив виявити спільне і специфічне в національній мовній свідомості інформантів за допомогою зіставлення їх асоціацій на тлі взаємодії мови та культури, що сприяло ідентифікації ядра концептополів, встановленню узусності асоціацій сучасних мовців та визначенню деяких цінностей / антицінностей німецької й української молоді. **На перспективу** залишається удосконалення методики компаративно-асоціативного концептополя направленого психолінгвістичного експерименту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко Л. І. Чеська пареміологія, її концептуальний простір і культурні домінанти / Л.ІДаниленко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 208–221.
2. Караулов Ю. Н. Показатели национального менталитета в ассоциативно-вербальной сети / Ю.Н.Караулов // Языковое сознание и образ мира. – М.: Ин-т языкозн. РАН, 2000. – С. 191–206.
3. Маслова В. А. Лингвокультурология : [Учеб. пос. для студ. высш. учеб. зав.] / В. А. Маслова. – М. : Изд. центр "Академия", 2001. – 208 с.
4. Мізін К. І. Німецько-український фразеологічний словник (усталені порівняння) / К. І. Мізін. – Вінниця : Нова книга, 2005. – 304 с.
5. Мізін К. І. Компаративна фразеологія : Монографія / К. І. Мізін.–Кременчук :ПП Щербатих О.В., 2007. – 168 с.
6. Мізін К. І. Психолінгвістичний експеримент чи соціолінгвістичний моніторинг? Епістемологічні пошуки аксіологічної фразеології / К. І. Мізін // Мовознавство. – 2008. – № 1 (244). – С. 67–79.
7. Мустайоки А. О лингвистических экспериментах / А. Мустайоки // Язык – система. Язык – текст. Язык – способность. – М. : ИРЯ РАН, 1995. – С. 155–160.
8. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация : [Учебн. пос.] / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Слово / Slovo, 2000. – 624 с.
9. Walter H. Wörterbuch deutscher sprichwörtlicher und phraseologischer Vergleiche. Teil 1 / H. Walter. – Hamburg : Verlag Dr. Kovač, 2008. – 332 S.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується спільне і специфічне в національній мовній свідомості носіїв віддаленоспоріднених німецької та української мов за допомогою зіставного вивчення результатів психолінгвістичного експерименту на тлі взаємодії мови й культури.

***Ключові слова**: компаративна фразеологія, психолінгвістичний експеримент, асоціація, концепт, концептополе.*

The paper deals with the analysis of the general and specific in national linguistic consciousness of the close-kindred German and Ukrainian languages' transmitters with the comparative study of psycholinguistic experiment's results on a background co-operation of language and culture.

***Key words**: comparative phraseology, psycholinguistic experiment, association, concept, concept-field.*

СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНІ ДОМІНАНТИ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Євгенія Антонюк
(Вінниця)

УДК 821. 161. 2: 94 (477) „19" (075.8)

УКРАЇНСЬКІ КЛАСИКИ У ТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ „ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ"

У суспільно-мистецькому житті Радянської України 20-30 років помітне місце належало літературно-громадській організації *„Західна Україна"*. До її складу входили вихідці з Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття, поневолених панською Польщею, боярською Румунією, королівською Чехословаччиною. До Радянського Союзу вони потрапляли різними шляхами. Одні – рятуючись від політичних переслідувань, інші – у вирі Жовтневого перевороту й громадянської війни. Тут вони активно включались у громадське й мистецьке життя, входили до складу численних літературних організацій, що, як гриби після дощу, з'являлися у 20-і роки в Україні. Більшість із них входила до спілки селянських письменників „Плуг", виділившись в окрему секцію ЗУП (західноукраїнський „Плуг"). А в 1927 р. з дозволу державної влади було створено окрему громадсько-мистецьку Спілку „Західна Україна" (скорочено – ЗУ), до якої увійшли не лише письменники, але й громадські діячі, художники, інші митці – вихідці з-за Збруча і Прута. Добре відомими в Радянській Україні були активісти „ЗУ" : Василь Атаманюк, Дмитро Бедзик, Володимир Гадзінський, Мечислав Гаско, Володимир Гжицький, Любомир Дмитерко, Дмитро Загул, Микола Марфієвич, Мирослав Ірчан, Іван Ткачук, Агата Туринська та ін. (майже п'ятдесят осіб).

Крім спільних завдань, що стояли перед усіма українськими письменниками, новостворена Спілка „ЗУ" мала ще й свої специфічні. Їх чітко сформулював Микола Скрипник (тодішній міністр освіти України) у доповіді „Новий етап і нові завдання", виголошеній на І з'їзді „ЗУ" в січні 1930 р.: „ Ви, сказати б, неакцептовані дипломати від пролетарської радянської культури для Західної України. Це на вас покладає подвійний обов'язок як щодо Західної України, так щодо Радянської України, бо ви є представниками впливу духовного туди, на Західну Україну. Але тут ви не чужі, не сторонні, не представники, а співробітники велетенського робітничого процесу, що відбувається в нашій країні" [2, 1930, №1, с. 30].

Спілчани часто виступали з художніми й публіцистичними творами в прогресивних західноукраїнських періодичних виданнях. Їхню працю вітали українці-емігранти Канади, Аргентини, Бразилії, Польщі, Чехословаччини, Австралії та ін. країн. Члени „ЗУ" розповідали землякам про життя в Радянській Україні, а радянських читачів інформували про суспільно-мистецькі події за кордоном. Таким чином, „ЗУ" була своєрідним містком між Радянською Україною і тими державами, де перебували українські емігранти.

Особливо почесним завданням спілчани вважали популяризацію серед читачів різних країн найвизначніших літературних і мистецьких здобутків своїх земляків. У 20 – 30-ті роки, коли проголошувались різні нігілістичні гасла, заперечувалось значення традицій класичного мистецтва, спілчани організовували найрізноманітніші масові заходи для пропаганди творчості Івана Франка, Василя Стефаника, Леся Мартовича, Марка Черемшини, Ольги Кобилянської, Наталі Кобринської та інших

західноукраїнських письменників, за можливості видавали їхні твори, ілюстровані переважно Василем Касіяном, який, до речі, теж був членом „ЗУ". Причому видавці намагалися „...всі книжки видавати з якнайнижчою ціною, щоб легше їх поширити серед трудящих мас" [4, с. 13].

У багатьох містах, де були філії „ЗУ" (Київ, Одеса, Дніпропетровськ та ін), спілчани організовували літературні вечори, присвячені творчості класиків і молодих революційно налаштованих письменників Західної України [4, с.73]. В архіві „ЗУ" збереглось чимало матеріалів, що засвідчують, якого великого значення надавалось проведенню подібних заходів, так високо оцінених українською громадськістю в різних куточках світу.

„Західній Україні" особливо дорогим було ім'я Івана Франка – „найвизначнішої постаті серед недавно минулого української літератури" [3, с.53]. Усі вони вважали себе його учнями. Каменяр був близький їм своїм світоглядом, літературно-естетичними принципами, імпонував духом вічного революціонера, боротьбою за соціальне й національне визволення, ненавистю до неправди й зла, вірністю гуманістичним ідеалам. І вони, вдячні учні І.Франка, сприяли вивченню його багатої художньої, публіцистичної, наукової спадщини, творчому використанню її в громадській та літературній праці. І цю потрібну благородну справу спілчани проводили не епізодично, а постійно. Від імені Спілки Дмитро Рудик у статті „Вивчаймо спадщину Івана Франка" закликав заснувати спеціальний центр, „...що взяв би на себе завдання зібрати все, що стосується життя та творчості Івана Франка, вивчати всі умови його праці, всю його літературну спадщину" [2, 1930, №1, с. 54].

Старші за віком члени „ЗУ" виступали із спогадами про свої зустрічі з Іваном Франком. Так, популярний одеський журнал „Металеві дні" [1931, №1, с. 36-40] опублікував спогади Володимира Гадзінського – активного учасника літературного життя міста, керівника одеської філії Державного видавництва України і „Західної України". Він детально розповів про зустрічі з І.Я.Франком у Львівській університетській бібліотеці та в „Станіславському домі української бесіди", про майстерне виконання схвильованим автором власної поеми „Мойсей".

Чимало спогадів про Каменяра вміщено на сторінках спілчанських видань. Так, один із номерів журналу „Західна Україна" [1930, №5] повністю присвячений геніальному земляку. Тут, крім розповідей, фотографії, фрагменти листів, інші цікаві маловідомі читацькому загалу матеріали, пов'язані з життям і творчістю Івана Франка. Опубліковані матеріали сприяли глибокій зацікавленості багатою і різноманітною спадщиною західноукраїнського генія, сприяло його впливу на творчість молодих письменників.

Читаючи твори спілчан, не можна не помітити їх тематичної спорідненості з художньою спадщиною Івана Франка. Це відзначали не лише члени „ЗУ", але й тогочасна літературна критика: „ Своїм франківством їхня творчість уявляє з себе цікавий історично-літературний документ, який свідчить, що серед західноукраїнських революційних письменників наймолодшої генерації (йдеться про членів „Західної України" – Є.А.) ... живі ще ідеологічні впливи *„каменярства"*, найкращі й найздоровші традиції великого автора збірки *„З вершин і низин"* [3, с. 31].

Тяжка доля західноукраїнських трудящих, так правдиво та майстерно відображена І.Франком, В.Стефаником, О.Кобилянською та їхніми сучасниками, постійно привертала увагу спілчан. У власних творах вони викривають свавілля окупаційних режимів Галичини, Буковини, Закарпаття, показують назрівання протесту західноукраїнських трудящих, їх послідовну боротьбу за соціально-національне визволення і возз'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній і незалежній державі.

Орієнтуючись на автора повісті „Борислав сміється" , члени спілки особливу увагу приділяли зображенню життя західноукраїнського робітничого класу. „Чільне місце в художній творчості має бути відведено західноукраїнському пролетаріатові, його передовій революційній частині. Показувати в художніх творах нові умови, що є зараз на Західній Україні, аналізуючи ці умови та даючи їм належну оцінку, показувати борця у всій його складності "[2, 1931, №7 – 8, с. 56] – такі завдання висувала спілка перед своїми членами.

Спілчани творчо використовували багаті традиції західноукраїнських письменників, особливо Івана Франка, у створенні картин важкої праці, злиденного життя, поступового пробудження соціальної та національної свідомості й, нарешті, активної боротьби трудящих за свої права. Як і Бенедьо Синиця зі своїми побратимами, необхідність організованої боротьби з капіталістами усвідомлюють герої оповідання І.Ткачука „Страйк" [2, 1930, №9]. Автор демонструє єдність і взаєморозуміння робітників різних підприємств, що проявилось у їхній духовній підтримці й матеріальній допомозі родинам страйкуючих. У творі стверджується ідея союзу робітничого класу і біднішого селянства. *„В єдності наша сила і велика міць, що побідить всіх панів",* – заявляють робітники [2, 1930, № 9, с. 24].

Заслуговує на увагу й оповідання Івана Ткачука „Незакінчений лист", опубліковане в журналі „ Західна Україна ". Авторська увага тут зосереджена на центральному персонажеві – дідусеві Якимові Чернишеві, який випадково потрапив до в'язниці. І тут, в оточенні арештантів, старий починає усвідомлювати, що щось небуденне діється у світі, якщо такі, як він, є небезпечними для тодішньої влади. І.Ткачук майже не розповідає про важке життя Якима та його родини. Основна авторська увага зосереджена на духовному формуванні персонажа, на еволюції суспільних поглядів знедоленого, затурканого безпросвітними злиднями простого трудівника, який чи не вперше відчув себе сином свого народу, здатним на свідому боротьбу за кращу долю.

Кару Черниш відбуває з політичними в'язнями–польськими робітниками. Спочатку дідусь не довіряє їм, бо ж розмовляють вони чужою мовою, як пани і жандарми. Але пізніше саме від політв'язнів він уперше почув правду про власне злиденне життя, про суспільно-політичні події у світі. Яким шкодує, що не розумів цього раніше, бо він міг би хоч щось зробити, *„щоб іншим бідним людям було легше, тоді не жаль було б терпіти, а то й сам не встиг зрозуміти добре, що й до чого"* [2, 1930, № 5, с. 5]. Отже, у світогляді, що формувався десятиріччями, сталася зміна. Ще вчора темний, політично бездіяльний селянин сьогодні сміливо тримається у суді, впевнено й переконливо відповідає не обвинувачення прокурора. Його протест втрачає стихійний характер, старого переповнює презирство до поневолювачів, у нього з'явилось бажання розплати за свою і чужу кривду. У листі до сина Черниш заявляє, що він до останнього боротиметься за правду трудящих, і коли цього вимагатимуть обставини, то й життя не пошкодує заради щастя простої людини. Тепер уже він наставляє свого сина – бунтівника Миколу: *„ І ти тримайся твердо до кінця життя. Іди прямою дорогою"* [2, 1930, № 5, с. 12].

У прозі Івана Ткачука чимало спільного з творами Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, Марка Черемшини, у яких йдеться про події Першої світової війни. Не раз це відзначала й тогочасна літературна критика.

Заслуговує на увагу оповідання М.Козоріза *„Злочин"* [2, 1930, № 6], у якому показано важке життя робітничого класу, страх залишитися без роботи, злидні, що інколи штовхали людей на злочин. Тут створені образи фабрикантів – Клепацького і Розенталя – двох хижаків-конкурентів, які постійно ворогують між собою. Але тепер, коли робітники фабрики висунули вимогу підвищити заробітну плату, „вони раптом стали друзями, рідними, і Клепацький ні на хвилину не вагався порозумітися в цій

справі зі своїм конкурентом" [2, 1930,№ 6, с. 15]. Тепер їхні думки і дії збігаються. Не лише внутрішньою суттю, а й зовнішністю вони нагадують бориславських капіталістів Гольдкремера і Гаммершляга – персонажів повісті І.Франка *„Борислав сміється"*.

До робітничої теми зверталися Л.Дмитерко (оповідання *„Бомба"*), А.Турчинська (оповідання *„Хліба й роботи"*) та інші спілчани. На жаль, саме на творах робітничого циклу позначилась недостатня обізнаність членів організації з життям робітничого класу. Це пояснюється тим, що чимало письменників, вихідців переважно із села, значно краще знали життя сільських трударів, ніж міського пролетаріату. Тому селянська тема у їхніх творах звучала переконливіше, яскравіше.

Про зміни у свідомості селянства, зростання їхньої революційної активності йдеться в уривку з роману Д. Бедзика *„Студенні води" – „Дзвін серед ночі"*, що сприймається як завершений художній твір. Автор звернувся до подій, характерних для західноукраїнського села 20-30-х років ХХст. Серед ночі дзвін розбудив село на пожежу. Стурбовані, перелякані селяни біжать гасити вогонь, але, довідавшись, що горить господарство дідича, заспокоєні зупиняються. Кількома штрихами автор передає настрій села. Ось діалог війта з селянами :

„ – Чи ви посліпли ... Бачите – там же горить !

- *То й нехай, - хтось байдже з гурту.*
- *Що ?! А хто гаситиме ?..*
- *Поліція нехай і гасить, - злорадісно відповідали люди"*

[2, 1930, № 1, с. 22].

Відблиски пожежі вже не лякали селян, а навпаки, „гріли та усміхалися до їхніх душ". І було втішно, що хоч і не вони, так хтось помстився за мужицьку кривду і пустив за димом панське, створене їхніми мозолями, добро, „піднісши сірничка до сухої соломи в скирдах, де їхній піт і сльози" [2, 1930, № 1, с.23].

У невеличкому уривку письменник показав, що підпали панських маєтків - не єдина пересторога експлуататорам. Всезнищуючою силою, як вогонь у маєтку дідича, наповнюються серця селян, коли від пострілу війта гине односельчанин. Другий постріл став ніби сигналом, що закликав натовп до розплати за потоптану людську гідність. Через хвилину війт лежав долі і хрипів, заливаючись власною кров'ю.

Завдяки глибокому знанню життя села, майстерному володінню словом, Д.Бедзик зумів передати психологічний стан людей, які усвідомили необхідність боротьби, але поки що дії їхні стихійні. Твір перегукується з новелою В.Стефаника *„Палій"* та оповіданням В.Винниченка *„Салдатики!"* не лише проблематикою, але й поетикою, побудовою сюжету.

Глибоким знанням життя західноукраїнського селянства, умінням розкрити його духовний світ приваблюють оповідання *„Танасійчучка"* В.Атаманюка, *„Вовки"* В.Гжицького, *„Купіть сина"* М.Паньківа та інші твори спілчан, опубліковані на сторінках „Західної України". Але герої згаданих творів ще не усвідомлюють необхідності соціальної боротьби. Темні й знедолені, вони мовчки терплять злидні, а якщо й виражають незадоволення існуючим ладом, то роблять це наївно, примітивно.

Як і творчість класиків української літератури, праця спілчан відзначалась інтернаціоналістським спрямуванням. Вона була пройнята палкою любов'ю не лише до західноукраїнських трудящих. Їм невимовно близька доля трударів Німеччини, Китаю, колоніальних країн. До боротьби з рабством закликає І.Степанюк у поезії *„За Дністром і Збручем"*, М.Паньків у віршах *„Нота"* і,*„Ротфронт"* та ін. Вони вірять, що трудящі поневолених країн також підуть шляхом боротьби за землю й волю.

Із згаданими творами перегукується поезія Л.Дмитерка *„Перше травня"*, у якій йдеться про те, як *„червоніє в боротьбі Китай"*, *„наїжився в напрузі"* робітничий Берлін. Солідаризуючись з ними, поет радіє, що революційні події, з якими пов'язані

його сподівання на визволення західноукраїнських земель, набувають планетарного розмаху :

...Всі материки у полум'ї червонім.
В червонім полум'ї гуцули і індуси.
[2, 1931, №4, с. 21].

Мотиви визвольної боротьби, протести проти визиску та співчуття до знедолених звучать у творах й інших спілчан. Наближення „світового страйку" відчуває герой поезії М. Зіньківа *„ У шляхетському серці Європи"*.
Автор закликає трудящих усіх націй однією шеренгою виступати у боротьбі за щастя і волю. Про „всесвітній виступ пролетарів" мріє ліричний герой поезії Мирослави Сопілки *„ Державо білого орла "*. М.Гаско у вірші „Західній Україні" заявляє :

Ми хочемо знищити визиск і класи,
Звільнити від гноблення нації й раси
[2, 1930, № 10, с. 4].

Отже, засвоївши кращі риси нової української літератури, зокрема традиції Івана Франка, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, члени „Західної України" зайняли гідне місце в літературному житті України 20-30 років XX ст. , збагативши її зміст західноукраїнською тематикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Життя і революція. – 1927 - №2.
2. Західна Україна. – 1930 – 1931
3. Зоря. – 1927 - №7
4. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва. – ф. 369. – оп. 1. – од. зб. 4.

АНОТАЦІЯ

У 20-30 роки XX століття в Радянській Україні активно працювала громадсько - літературна організація „Західна Україна". Її учасники надавали великого значення популяризації української класики. У статті простежується вплив і значення традицій І.Франка, О.Кобилянської, В.Стефаника, В.Винниченка на суспільно - громадську й творчу працю „Західної України".

***Ключові слова**: класика, мистецтво, публіцистика, еміграція, популяризація, соціальне, національне, традиції, світогляд.*

In the 20s-30s of the 20th century in the Soviet Ukraine a social literary organization "Zahidna Ukraine" worked actively. Its members paid great significance to make the Ukrainian classical literature popular. The article deals with the influence and significance of I.Franko's, O.Kobilyanska's, V.Stefanik's, V.Vinnichenko's traditions on social and literary work of "Zahidna Ukraine".

***Key words:** classics, art, publication, immigration, popularization, social, national, traditions, outlook.*

Ірина Бабій
(Івано-Франківськ)

УДК 811.161.2'371

РОЛЬ ХУДОЖНІХ ОЗНАЧЕНЬ У СКЛАДІ ДЕСКРИПТИВНО-ОБРАЗНИХ НОМЕНІВ (НА МАТЕРІАЛІ "МАЛОЇ ПРОЗИ" КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ)

Когнітивно-гносеологічні особливості людської мисленнєво-мовленнєвої діяльності зумовлюють збагачення мовного тезаурусу багатьма шляхами, в тому числі й за допомогою образного переосмислення уже існуючої лексики, внаслідок чого відбувається її смислова трансформація і різновекторне розширення семантики. Ці

процеси супроводжуються тропеїзацією прозових текстів, адже використання узуальних слів у переносному значенні провокує оказіональність, образність їх функціонування і, як наслідок, – моделювання різноманітних лексично-стилістичних засобів, що сприяють естетизації контексту, – метафор, метонімій, синекдох, епітетів, перифразів, порівнянь тощо. Важливою складовою частиною образної лексики є номінативна палітра зразків сучасної "малої прози", зокрема – дескриптивні, описові номени, які використовуються як у прямому, так і в переносному значенні.

Дескрипції кваліфікуємо як моно- чи полілексемні описові одиниці, які здійснюють ідентифікаційну або референтну функцію власного імені та використовуються для кваліфікації денотата за певною (постійною чи ситуативною) ознакою, виділяючи його з класу об'єктів; адекватна інтерпретація значення дескрипцій залежить від контексту, що дозволяє не тільки розшифровувати експліцитні, а й декодувати імпліцитні відтінки семантики описових сполук.

Іманентна властивість дескриптивних номінацій – називати об'єкти екстралінгвальної дійсності, фіксуючи їх певну ознаку, – реалізується в надзвичайно широкому колі описових сполук, які відрізняються за типологічними, структурними, функціональними та іншими характеристиками.

У прозових текстах дескрипції відіграють роль носія сконденсованої чи розгалуженої, облігаторної чи другорядної, релевантної чи периферійної ознаки денотата, але тільки незначна частина цих номінативно-описових засобів має об'єктивний характер, оскільки вивчення лексичних засобів не ізольовано, а у складі висловлювання, з врахуванням комунікативно-прагматичних ситуацій, повинно неминуче враховувати індивідуально-авторські модальності, конотативні нашарування, що розширюють семантичні межі лексем-носіїв дескриптивної інформації.

Дослідження різних за формальними і семантичними особливостями дескриптивних номінацій дозволяє з усього загалу описових одиниць тропеїчного характеру виокремити дескрипції, до складу яких входять **художні означення**.

Епітет вважається одним із основних тропів художнього мовлення, який ґрунтується: "…або на інтенсивному вираженні даним словом найхарактернішої ознаки предмета, кольору, розміру форми, […] або на семантичному зміщенні в лексичному значенні слова, коли все значення слова або якась сема переноситься через зіставлення-порівняння у сферу номінації інших предметів" [4, с.161]. Відносно менша кількість художніх означень у прозових творах компенсується яскравістю та нестандартністю семантичних конотацій, які реалізуються в тих епітетах, що все-таки функціонують в прозових текстах.

Художні означення мають спільні риси з метафорами, які є латентним порівнянням, зближенням двох об'єктів, віддалених один від одного в екстралінгвальному світі; чим більшою є ця умовна відстань, тим кращою, "живішою" та екстраординарнішою буде метафорична номінація. Як зазначає В. Шувалов, "метафора являє собою певне поетичне осяяння, до того ж, чим більше напруження виникає між полюсами.., тим яскравішою і красивішою є метафорична іскра, викресана при цьому" [5, с.57].

У художньому означенні теж є компаративний елемент, але, на відміну від метафори, об'єкт, з яким порівнюється зображуваний денотат, не експлікований, а тільки "віддає" одну зі своїх ознак. Внаслідок цього, об'єкт-джерело, звідки "позичається" ознака, виявляється множинним, неідентифікованим самим креатором тексту, який залишає процес підбору та визначення цього об'єкта для потенційних реципієнтів творів. Як і в метафорі, образність означення прямо пропорційно залежить від того, наскільки далекими виявляються зіставлювані об'єкти, а також від того, яка саме ознака стала релевантною для моделювання конкретного епітета. Конотативні нашарування, що розширюють семантичне поле лексеми-означуваного, збагачують

номінативно-виражальні можливості дескриптивних сполук, у складі яких виділяються епітети, і дозволяють подивитися на денотований об'єкт з незвичного ракурсу.

Наприклад: *"... стало нелегко йти через місто, бо* ***моторні люди з твердими очима*** *почали лавустити по місцях людних і безлюдних, і ми ледве випорснули з пастки, якою став підземний перехід на головній вулиці міста; тільки лисячий нюх Старого нас вирятував, так що облава замкнулася за нашими спинами".* Портяк В. Ісход [1, с.318].

Експресивна виразність, "незатертість" образу і навіть аксіологічні конотації словосполучення "*тверді очі*" зумовлені нестандартністю ознаки, яка приписується очам. Імпліковані репродуцентом компаративні кореляти означуваного слова (*очі (тобто погляд) тверді, як камінь, скеля, дерево, метал* тощо) наділяють об'єкт невластивими йому зовнішніми ознаками, які каузують внутрішні якості носіїв цієї ознаки (очі – дзеркало душі): "*люди з твердими очима*" – непоступливі, жорстокі, непохитні, холодні, незламні та ін. Як бачимо, в єдиному прикметнику, використаному в ролі нестандартного художнього означення, авторові вдалося на основі реалізації смислових асоціацій акумулювати розгалужену характеристику позначуваного об'єкта; крім того, такий прийом робить кваліфікацію більш переконливою, оскільки не проходить повз увагу читачів, як це могло би статися з іншим, менш виразним художнім означенням.

Наступний приклад: *"Її погляд повернувся для цього з далечини й сфокусувався на Мегедеві. Вона побачила юнака, але він був для неї лише* ***короткоголовим студентом****".* Жолдак Б. Свинопас [1, с.157].

В аналізованій переносно-образній номінації актуалізується не дескриптивний чи компаративний відтінок семантики художнього означення, а експліцитні аксіологічно-експресивні конотативні нашарування, які зумовлені індивідуально-авторськими характеристиками акцентованого прикметника.

Прозора внутрішня форма епітета ("*короткоголовий*" – *той, що має коротку голову*) зумовлює його виразний парадоксально-оказіональний характер, оскільки голова не може бути короткою, а переносна кваліфікація її такою імплікує додаткові семи в смисловому полі дескрипції: "*Короткоголовий студент*" → той, що має коротку голову → коротка голова – тобто маленька, функціональна тільки частково, неповноцінна тощо. Така трансформація семантичних меж епітета зумовлює, в свою чергу, розширення сфери функціонування описової конструкції, яка фіксує не тільки об'єктивну ознаку референта (*студент* – навчання у вищому навчальному закладі), а й суб'єктивно зумовлену емоційну оцінку – *короткоголовий*, тобто такий, що не має здібностей навчатися в університеті. Суб'єктом оцінювання виступає персонаж оповідання, викладачка французької мови, в якої хлопець не склав іспит.

Серед епітетів, як і серед метафор, виділяються, "живі" (яскраві, несподівані) і "стерті" (банальні, які використовуються часто, а тому вже не викликають особливих емоцій). "Стерті" художні означення набувають нового звучання тільки у тому випадку, якщо переносяться у нестандартний, незвичний контекст, який методом контрасту "реанімує" часто вживаний епітет, збагачуючи його новими семантичними та експресивними відтінками.

Наприклад: *"Вона сама запропонувала перев'язати мені руку...* ***Прекрасна фея*** *не жалкує бальзаму – обережно і вправно накладає шар мазі на мою руку".* Андрухович Ю. Зліва, де серце [1, с.20].

Метафорична номінація з епітетом "*прекрасна*" не може кваліфікуватися як індивідуально-авторський новотвір, оскільки є не новою і сприймається як звичне порівняння жінки, яка подобається номінатору, з фантастичною істотою. Об'єм експресивних конотацій, властивих аналізованій номінації, значно зростає за умови входження в сферу пресупозитивної компетенції реципієнтів не мініконтексту, що є сферою функціонування зазначеного лексичного засобу, а широкого контекстуального

оточення, в якому йдеться про непривабливий побут військової частини, відсутність навколо близьких людей, зверхнє ставлення старших військових чинів до новобранця, після чого привітна медсестра справді стає "*прекрасною феєю*", іншою, не такою, як всі, єдиним винятком у своїй красі і доброті.

Відсутність контрастного контекстуального оточення звичного художнього означення зумовлює функціонування його в складі описового номінативного засобу на основі стандартних асоціацій, без особливого розширення семантичних меж лексеми. Дескриптивна функція епітетів у таких випадках виступає на перший план, домінуючи над експресивно-образною. Порівняймо: *"Кілька місяців тому з групою туристів до Риму приїхала* ***сонячноволоса*** ***блондинка неповних сорока років.*** *Стрункa, тоненька, вона виглядала значно молодшою. Сподівалась швиденько знайти роботу і полишити туристичний автобус".* Семенкович Н. "На круги своя…" [3, с.63].

Порівняння світлого волосся із сонячними променями не відзначається особливими смисловими інноваціями, але означення у складі дескриптивної номінації трактується все-таки як художнє, образне, а не звичайний прикметник у прямому значенні. Безперечно, естетизація даного відрізка художнього дискурсу відбувається, адже неоказіональність художнього означення не нівелює цілком його експресивно-образні можливості. Цьому сприяє експліцитний компаративний відтінок семантики епітета, який увиразнює модальні конотації і за умови звичної стандартності образу художнього засобу робить його виражальні можливості максимальними.

Поєднання епітетів з іншими художньо-стилістичними засобами за умови підтримання ними заданих семантично-експресивних шляхів розгортання образної кваліфікації референтів дескрипцій підсилює експресивне звучання тексту, акумулюючи модально-авторські конотації. Проілюструємо: *"…дівчина не була схожою на* ***отих*** ***порцеляново-крихких*** ***юнок з густо наштукатуреними обличчями.*** *І це ін-три-гу-ва-ло".* Лижник Я. Четверо за столом [1, с.212].

Внаслідок аксіологічної асиміляції потенційний зв'язок виділеного епітета з обома оцінними знаками "+" і "–" звужується до однозначно негативного, побудованого на протиставленні природної краси (порівняймо вище "*дівчина …видалася напрочуд гарною*" [там же, с.211]) із вродою, штучно створеною за допомогою косметики. Означення "*порцеляново-крихкий*" отримує додаткові смислові семи *ненадійний*, *штучний*, *недовговічний*, *неприродно білий* та ін., що підтримуються просторічним емоційно негативним висловом "*наштукатурені обличчя*", експресія якого унеможливлює паралельне функціонування позитивних смислових відтінків аналізованого епітета на зразок *витончений*, *тендітний*, *делікатний* тощо, які можуть потенційно актуалізуватися тільки в іншому контексті.

Крім яскравих (несподіваних, оказіональних) та "стертих" епітетів, різноманіття художніх засобів дає підстави для виділення серед інших означень такі, які трактуємо як **квазіепітети**. Вони реалізуються шляхом інтеграції в одній дескриптивній сполуці узуальних слів, використаних у прямому значенні, але оказіонально-нестандартний експресивний ефект, що виникає внаслідок такого поєднання, дозволяє кваліфікувати подібні означення як художньо-образні. Порівняймо: *"Хтось сказав, що з нього (тобто з мене) виросте* ***справжній п'яниця****, це ж треба, щоб у дванадцять років так набратися. Я ж, наполовину відсутній, не зреагував, тільки здивувався, а що ж таке* ***несправжній*** ***п'яниця****?"* Жигун Ю. Бузок [2, с.168].

Означення у корелятивній парі "*справжній п'яниця*" і "*несправжній п'яниця*" не мають таких виразних аксіологічно-експресивних конотацій, як, скажімо, епітети в словосполученнях "*тверді очі*", "*короткоголовий студент*", "*порцеляново-крихкі юнки*" тощо. Стійка, майже фразеологізована лексична сполука "*справжній п'яниця*" функціонує в тексті як засіб для реалізації авторських модальних конотацій, які акумулюють негативне ставлення до потенційно можливих референтів цієї номінації.

Означення *несправжній* в наступній описовій номінації кваліфікуємо як квазіепітет, адже навіть за умови використання його в прямому значенні нестандартність означуваного та іронічний тон мініуривка провокують додаткову експресивізацію художнього тексту. Оказіональність креативно змодельованої дескрипції підсилює естетизацію мовлення і забезпечує неординарний суб'єктивний погляд на денотований об'єкт.

Отже, квазіепітетами кваліфікуємо означення, які використовуються в прозових текстах в прямому значенні і поєднуються з узуальними, необразними лексемами, але конотативні експресивно-смислові відтінки, що реалізуються як наслідок таких утворень, сприяють естетизації мови художнього тексту і допомагають поглянути на акцентований об'єкт з незвичного ракурсу.

Художньо-образні означення в складі дескриптивних номінацій посилюють їх виражально-експресивний потенціал, фіксують певну ознаку референта дескрипції шляхом формулювання її за допомогою нестандартної, незвичної лексики, дозволяють передавати ту чи іншу оцінку об'єкта і сприяють тропеїзації та, як наслідок, – естетизації контексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Квіти в темній кімнаті: Сучасна укр. новела: Найяскравіші зразки укр. новелістики за останні п'ятнадцять років / [упоряд., передм., літ. ред. В. Даниленка]. — К.: Генеза, 1997. — 432 с.
2. Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кінця XX століття / [упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В. Ґабора]. — Львів: ЛА "Піраміда", на замовлення приватного підприємця Говди І. В., 2002. — 628 с.
3. Семенкович Н. На паперті Колізею / Надія Семенкович. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. — 76 с.
4. "Українська мова". Енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін]. — К.: "Укр. енцикл.", 2000. — 752 с.
5. Шувалов В.И. Метафора в поэтическом дискурсе / В. И. Шувалов // Филологические науки. — 2006. — № 1. — С. 56-63.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується необхідність комплексного дослідження ролі і статусу дескриптивних конструкцій; розглянуто індивідуально-авторські новотвори як функціонально значущий різновид дескриптивних номенів; досліджено комунікативно-прагматичні особливості описових номінацій тропеїчного характеру.

***Ключові слова**: дескрипція, референція, номінація, кваліфікація, комунікація, прагматика, семантика, ідентифікація, імпліцитність.*

The article deals with the research of the necessity of the complex investigation of the role and status of the fiction descriptive constructions; the individual author's neologisms were regarded as the functionally important variety of the descriptive nomens; the communicative-pragmatic peculiarities of the trope-like descriptive nominations were investigated.

***Key words:** description, reference, nomination, qualification, communication, pragmatics, semantics, identification, implicitness.*

Олена Бондарева
(Київ)

УДК 8 (09)883

МЕТАМОРФОЗИ АКТУАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ МЕТАНАРАТИВІВ У ПОСТМОДЕРНОМУ ДРАМАТУРГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Міфологізація актуальної історії – одна з наріжних тенденцій драматургічної стилістики кінця XX – початку XXI століття. Процесуальні або завершені історичні події драматургами нерідко розглядаються як семантико-міфологічне ядро, здатне породжувати безліч центробіжних сюжетів: саме тому навіть повне завершення акуальної історичної колізії не є перешкодою для її "домислювання" або моделювання нових сюжетних відгалужень. Проілюструвати подібну тенденцію можна на прикладі п'єси О.Бейдермана[13] "Острів пана Морено". Історія тоталітарних режимів XX століття драматургом інтерпретована як великий міфологічний цикл, що може безкінечно обростати новими художніми асоціаціми, відповідно – новими мікросюжетами, спроможними центрувати й безкінечно тиражувати подальше міфотворення. По суті, О.Бейдерман йде тим шляхом, який щодо грецької класичної міфології застосував свого часу Евріпід, опрацьовуючи та розвиваючи переважно периферійні, "неофіційні" версії відомих або навіть канонізованих міфологічних сюжетів, а інколи взагалі довільно їх вивертаючи та добудовуючи.

На початку 90-х журнал "Театр" опублікував перекладену російською п'єсу "Московське золото" англійських драматургів Т.Алі та Х.Брентона [див.: 1], в якій драматурги, відстежуючи останні радянські катаклізми переважно за повідомленнями мас-медіа, намагалися "домислити" актуальні політичні події початку 90-х та запропонувати власну, логічну художню версію їх розгортання (своєрідній "місток" між послідовним історичним наративом та постмодерним бріколажним "театром історії як вистави"). Ця версія, будучи просякнута неабиякими утопічними політичними ідеями (протилежні у політиці погляди і при цьому заледве не дружні стосунки Горбачова та Єльцина, збереження територіальної та політичної цілісності Радянського Союзу, більш того – зміцнення його авторитету в світі та економічної потужності до такого рівня, що навіть американці змушені постійно звертатися до цієї країни по економічну допомогу чи політичну підтримку...), самою логікою невиправданих історичних прогнозів була приречена стати майже "одноденкою".

На відміну від англійських колег по перу О.Бейдерман віддає перевагу "домислюванню" вже давно завершених історичних подій, не обтяжуючи свій текст пошуком "правдивих" фактів у минулому та "містка" між ними і гіпотетичним майбутнім. Очевидно, уподобавши "юридичну модель" постмодерного історичного наративу, обґрунтовану Ж.-Ф.Ліотаром ("історик-постмодерніст ставить собі за мету поновити розгляд справи сторін, які вже пішли з життя" [3, 177]), драматург переймається іншими питаннями – а що б сталося (або – а як могло б статися?) з одним із найбільших тиранів XX століття, якби йому вдалося б врятувати власне життя й покинути скривджену ним країну? Чи був у нього інший історичний та людський

[13] *Олександр Бейдерман – член Асоціації українських письменників. Народився 1949 р. в Одесі, вчився у Московському державному університеті імені М.В.Ломоносова та Одеському національному університеті імені І.І.Мечникова, викладав єврейську літературу в Німеччині. В активі має чотири поетичних книжки мовою ідіш, п'єси видані окремими книжками: "Кенотаф, або Одісей і жінки" (К.: Факт, 2004); "Острів пана Морено" (К.: Факт, 2005). Зараз мешкає в Одесі, працює викладачем івриту в Одеському національному університеті.*

шанс? Т.Алі та Х.Брентон у своїй п'єсі висловлювали міркування, що "віддані сталіністи не вмирають. Вони завжди воскресають, нехай і в іншому місці", маючи на увазі насамперед ідеї тоталітаризму; О.Бейдерман так само переконаний у живучості тоталітарної аури XX століття, тільки він мурує сюжет своєї п'єси на конструюванні нереференційної моделі "нового життя" одного з найкривавіших тиранів XX століття Адольфа Гітлера. Логічним виправданням ймовірності подібного мікросюжету драматургові слугує той факт, що мертвого тіла цього чоловіка ніхто й ніколи не бачив, тому вповні закономірною можна вважати "історію" його "воскресіння" на "*чарівному острові*" і нового життя під машкарою усамітненого єврейського художника, котрий при цьому таки чинить кардинальний вплив на світову мілітарну політику. Драматург у фарватері сучасних необарокових тенденцій розвитку української драми виступає прихильником ошуканства та містифікації, але довіряє історичній інтуїції та інтелекту свого потенційного реципієнта, і тому "розкодування" сюжетних метаморфоз п'єси на рівні мікромаркерів для читача/глядача починається раніше, аніж кульмінації та розв'язки сягає основна дія.

У реєстрі дійових осіб історичну персоналію Гітлера завуальовано під пана Едуарда Морено, з-поміж інших персонажів історичну референцію, як виявиться згодом, має лише його дружина, "*набагато молодша за свого чоловіка*" (поступово ми дізнаємося, що її спражнє ім'я – не Ельза, а Ева), решта персонажів – вигадані і необхідні драматургові для створення "антуражу" нового міфологічного сюжету.

Протагоністом цього сюжету виступає історичний перевертень, котрий маскується під чемного єврея, випадково врятованого від голокосту; насправді ж саме він особисто є організатором та винуватцем голокосту й інших глобальних злочинів проти європейського людства. Страх історичної ідентифікації та історичного вироку жене диктатора на далекий африканський архіпелаг, куди згодом майже не допускаються європейці – навіть туристи. Острів, на котрому оселяється пан Морено, примітний кількома особливостями: на ньому зовсім нема євреїв (за текстом не через те, що пан Морено антисеміт, а тому, що "*йому дуже боляче було б бачити їх: вони нагадують йому про трагедію, яку пережив його народ*", а насправді тому, що будь-який єврей завжди відрізнить "свого" від "чужого", а це загрожує тиранові "розпізнанням" і неодмінним судом історії); чудовий клімат острова сприятливий для оздоровлення ("другого народження") людини, яка зовні виглядає смертельно хворою ("Доктор. *Здоров'я пана Морено було дуже сильно підірвано. Проблеми з мовою. Пальці тремтіли, голова трусилася. Спочатку я навіть припустив хворобу Паркінсона. Звичайно, після всього, що вони пережили там, в Європі...*"); острів загубився в океанській безодні, тож, коли "*водночас атомним вогнем запалають Москва і Вашингтон, Нью-Йорк і Петербург, Київ і Лондон..., тут, на цьому чудовому острові, як і раніше, буде райський спокій, і сонце щоранку сходитиме на безхмарному горизонті*"; молодий, але з довічними повноваженнями, Президент острова, "*єдиний серед своїх одноплемінників власник університетського диплома*" (на відміну від пана Морено, котрий, вельми засмучений питанням про університетську освіту, дає журналістці стриману відповідь: "*Я ще не снідав, і я не вчився в університеті, фройляйн*"), перебуває під великим харизматичним впливом свого європейського поселенця та поступово перетворюється майже на сліпого виконавця його планів щодо інспірації новітнього світового мілітарного конфлікту, центрованого відтепер не Європою та її "білою расою", а навпаки – чорношкірими африканцями.

Щоби закріпити в свідомості нечисельного оточення нову "легенду" містифікованого власного життя як "достовірну історію", пан Морено старанно удає з себе законослухняного єврея: вголос постійно рахує, скільки років "*не був у синагозі*", демонстративно страждає за "*кошерною їжею*", переоповідає всім щемний міф про те, як сім років – з 38-го по 45-й – "*дружина-німкеня ховала свого чоловіка-єврея в підвалі*

їхнього будинку в Мюнхені", постійно згадує персонажів Старого Завіту, котрих позиціонує своїми життєвими взірцями (навіть подружня зрада витлумачується ним як "*національна традиція*", "*освячена століттями*": адже "*прабатько Авраам*" – і той мав дружину і наложницю, так само як і "*прабатько Іаков*" – дві дружини і дві наложниці), у стані емоційної афектації розігрує переконливий монолог – "*Якщо людина єврей, він повинен бути євреєм завжди, всі двадцять чотири години на добу, всі сім днів на тиждень, особливо сьомий день, тридцять днів на місяць і триста шістдесят п'ять днів на рік. Він повинен бути євреєм, коли засинає і коли прокидається, коли їсть і коли молиться. Але ніхто не повинен бачити, як він молитьсяч. Він повинен ходити перед Богом, як ходив його прабатько Авраам. А коли він виходить із дому, всі повинні бачити – ось іде єврей – і шарахатись навсібіч...*". Проте виявляється, що ніхто з персонажів не вірить у "нову легенду", хоча всі старанно це приховують один від одного: так, дружина пана Морено прохає його хоча б при ній не розігрувати з себе Іншого і наодинці нагадує йому, що його "*легітимний уряд повісили в Нюрнберзі*", Доктор давно здогадався, що під машкарою набожного пана Морено ховається зниклий з розчленованої Європи диктатор, Елен як освічений і допитливий журналіст-міжнародник і талановитий мистецтвознавець бепомилково ідентифікує одну й ту саму творчу манеру ("*мені здалися знайомими стиль, манера, колорит, мазок – все*") у картинах пана Морено й баченого у Європі "*у закритому для публіки сховищі*" зібрання робіт маловідомого молодого художника-дилетанта Адольфа Гітлера, і навіть Президент ненав'язливо прохає служницю негайно повідомляти його про все "*незвичайне*", що та побачить у будинку свого господаря, й допіру вдало використовує расистську теорію пана Морено для обґрунтування власних політичних амбіцій. Але зовні всі персонажі удають, що "повірили" у нову житійну легенду протагоніста, добре усвідомлюючи, що "*його не подолати*" – адже він, по суті, знову керує світом, тільки вже з іншої географічної точки. Неочікувану розв'язку інспірує сам пан Морено – єдиний, хто вповні "зжився" з легендою, саме тому він вирішує таємно зробити собі обрізання, а з огляду на поважний вік та розхитану психіку внаслідок цієї "операції" перетворюється на зомбі.

О.Бейдерман вдається й до контекстуального обігравання актуальної для художньо-публіцистичного дискурсу 80-90-х паралелі "Гітлер – Сталін". Пан Морено, переконаний в тому, що Трумену не варто було посилати літаки з атомними бомбами до Японії – адже "*в самому центрі Європи є гідна ціль*", вважаючи, що "*загадкові росіяни*" "*не належать людству взагалі*", надто трагічно сприймає звістку про смерть "*кремлівського василіска*", "*підлого візантійця*", "*кавказького стерв'ятника*" Сталіна, неймовірно високо оцінює його потенціал "*стратега, мислителя, вождя*" і страшенно засмучений тим, що "вони" ("*дикуни*", "*татарські таксидермісти*") "*змайструють із нього чучело, набите різним непотребом, і покладуть у цей великий склеп на Красній площі, поряд з іншим чучелом*". Як бачимо, О.Бейдерман відходить від традиційного для радянської драматургії 70-80-х (навіть і початку 90-х) ідеологічно доцільного ракурсу зображення Гітлера як знетроненого диктатора, слабкої та закомплексованої людини, не спроможної гідно подивитися в очі смерті (саме таким поставав образ Гітлера, скажімо, у п'єсі М.Шатрова «Конец (Последние дни ставки Гитлера)». Автор цієї п'єси є адептом документальних стратегій як генералізованого "нового стилю" в історичній драматургії, будь-який документальний фактаж припасовує до політичної мети, про що, наприклад, свідчить жанрове визначення твору як "політичної драми", в якому закріплена бінарна опозиція "вони" / "ми"). Драматурги попередніх десятиліть рясно апелюють до документальних джерел, відшукуючи в них головним чином підтвердження ідеологічної опозиції між фашистською та радянською ідеологією, безумовно, на користь останньої. Драматурги кінця XX – початку XXI століття свідомо оминають документальні першоджерела, віддаючи перевагу обіграванню певних кліше

філософської думки та суспільного мислення. Так, у п'єсі О.Бейдермана функціональне навантаження документа заступає довільне, але водночас клішоване тлумачення протагоністом праці О.Шпенґлера "Сутінки Європи", суголосне з сучасною філософською критикою європоцентризму та відкиданням лінійної західної схеми ідеологічної еволюції людства, відрефлектованим як "кінець історії" (Ф.Фукуяма). Апеляція до Шпенґлера, який претендував на роль "просто мислителя", не є випадковою – згадаймо, що самого Шпенґлера у наукових і філософських школах сучасної йому Європи сприймали як ділетанта, а його теорія отримала визнання вже після його смерті (так виникають своєрідні приховані контекстуальні паралелі між Шпенґлером-філософом і Гітлером-художником, між долею "Сутінок Європи" та націонал-соціалізму); міфічний метод, упадобаний філософом, майстерно приховував істину під маскою зовнішньої відвертості (що корелює з моделлю життя реінкарнованого протагоніста); у п'єсі отримує художню реалізацію і ключова нукова ідея західноєвропейського філософа – теза про скасування лінійності історико-культурного часу на користь локальних циклічних моделей (нацистська Німеччина – чарівний африканський острів), які живуть за певними типовими законами.

У новітній драмі Гітлер перестає бути "персонажем історії", ланкою історичного наративу, навпаки, він стає таким самим міфом, як Ленін, Сталін, інші очільники радянської владної піраміди: його образ втрачає той стандартний комплект загальних рис, якими був наділений у попередній драматургічній традиції, подальше функціонування його відбувається поза вузькими історико-біографічними прив'язками, датованими початком чи кінцем Другої світової війни, припасованими до владних амбіцій, внутрішньої стратифікації Третього Рейха чи самогубства персонажа. Драматурги дозволяють собі відносно довільну гру з образом Гітлера, так само як і з іншими біографічними персоналіями XX століття, завдяки чому подібний образ вводиться у позаісторичний (квазіісторичний) контекст – або так, як це відбувається у п'єсі О.Бейдермана "Острів пана Морено" (хронологічно послідовне, але історично нереференційне "домислювання" ймовірнісного сюжету), або так, як це робить О.Шипенко у драмі "Натуральне господарство в Шамбалі" (часопросторові зсуви поступово призводять до конструювання нової міфологічної "історії" як безкінечної вистави, що розгортається в ахронному ірреальному топосі міфічної Шамбали).

О.Бейдерман переосмислює кілька літературних міфів, пов'язаних з художньою інтерпретацією образа Гітлера, ключовим при цьому обравши міфологічне сюжетне ядро про Гітлера-художника (у тексті дружина пана Морено дорікає своєму чоловікові, що той розповів про власну поразку в Академії мистецтв: цей факт, на її думку, є дуже знаковим і промовистим історичним референтом, а герой твору, навпаки, прагне уникнути можливої референції). Протагоніст п'єси, "*дуже чутливий до думки публіки*", все життя болісно переживає біографічно достеменний факт неприйняття до Академії мистецтв (в актуальному біографічному сюжеті Гітлера двічі не прийняли до Академії мистецтв у Відні у 1907 та 1908 роках), і у своєму "новому" житті намагається зреалізувати власні попередні художні проекти, які, втім, так само переростають у мілітарні амбіції, як це сталося у реальному біографічному сюжеті життя Адольфа Гітлера. При цьому О.Бейдерман вустами своїх дійових осіб досить прихильно відгукується про малярські здібності протагоніста, зовсім не апелюючи до актуальної у 80-ті метафори "художник смерті" (див., наприклад, фрагмент з поеми Є.Євтушенка "Фуку!", присвячений юнацькій клятві Адольфа Гітлера попри все таки стати видатним художником: «он выполнил… клятву, став действительно самым прославленным художником смерти. Он расплескал кровавую краску по распростёртому холсту земного шара, расставил скульптуры виселиц, воздвиг обелиски руин и впервые, ещё до американского скульптора Колдера, создал изысканные проволочные композиции» [5, 24]) та оминаючи біографічний фактаж про те, як ґендлярі з віденської єврейської

общини скуповували полотна молодого Гітлера за безцінь (чим було прийнято пояснювати особливу ненависть ідеологів Третього Рейху до євреїв). Його пан Морено на схилі віку малює виключно пейзажі, якими милуються інші учасники сценічного дійства. А в "Натуральному господарстві в Шамбалі" О.Шипенко "художниками" проголошує як Гітлера, так і Сталіна, приписуючи обом майже однакову здатність натхненно малювати окультну символіку (наприклад, "*третє око*"), поширюючи, таким чином, референційне поле одного персонажа на семантичний ореол іншого, чим урівнює їх в правах та міфологічних властивостях.

Чи не свідчать подібні приклади про новий, дискретно-гібридний рівень міфологізації певних локальних біографічних фактів з життя знакових історичних постатей XX століття (окремі факти стають "маркерами", уможливлюючи бодай якусь референцію, яка, втім, нерідко одразу підпадає деконструкції) та довільну інтерпретацію драматургіми цих новітніх міфологічних кодів? У будь-якому випадку загальний вектор жанрологічного розвитку п'єс, у центрі яких опиняються подібні історичні постаті, демонструє принциповий відхід від засад актуального ще для 80-х документалізму з його прихильністю до гіпотез і версій лінійної історії. Драматурги кінця XX – початку XXI століття натомість досить уважно реінтерпретують різні модерністські текстові стратегії, наріжним каменем яких справедливо вважають "окремі, зазвичай ізольовані аспекти і зв'язки дійсності (скоріш побічні, аніж суттєві, здебільшого випадкові чи виокремлені довільно)" [6, 274], що призводить до канонізації певних ресурсів образної системи при відмові від "фігуративної" зображальності на користь суб'єктивістської гри з відстороненими від актуальної історії образами-символами та довільними, нерідко периферійними "уламками" попередніх образних систем, не випадково подібну нову якість культури Гі Дебор називає "суспільством вистави" [див. 4]. Але сучасна драматургія практично відмовляється від модерністського конструкта історичної персоналії як ніцшеанської надлюдини, у постмодерній інтерпретації дезінтегровані історичні персонажі набувають зовсім інших рис: фарсових, клоунадних, маріонеткових, вони майже повністю вириваються з закріплених за ними раніше історичних контекстів і переміщуються у штучні та ризоморфні сценічні ситуації, постаючи в них фрагментованими, недетермінованими, невловимими, чим, власне, усуваються сама можливість історії та місіонерський статус відповідних жанрів, що обслуговували її на теренах драматургії.

Прикладом довільного поводження з історією та її контрапунктними, майже ніцшеанського штибу персоналіями також може слугувати п'єса З.Сагалова "Блонді та Адольф". Її протагоніст, реінкарнований Адолф Гітлер, у новому життєвому втіленні (Доктор Зевс) займається клінічними експериментами, що дозволяють відновити незреалізований історичним фюрером план щодо "*удосконалення людської породи*": він за допомогою медикаментів актуалізує "тваринну" ("архетипну") пам'ять цікавих з його точки зору людей і нав'язує їм певні "спогади"; адаптувавши ці спогади у подобі тварини, піддослідні потім мають сприймати їх за реальні стандарти "вдосконаленого" життя. Нечисленні історичні та біографічні реалії, використані драматургом, лише в загальних рисах маркують відповідні актуальні контексти: скажімо, місія дослідів-метаморфоз із людством та прагнення штучно створити вдосконалені екземпляри "надлюдей" не є прерогативою виключно біографічного Адольфа Гітлера, а скоріше виступає мандрованим літературним сюжетом; статева неміч з психоаналітичної точки зору властива багатьом видатним диктаторам, які використовують абсолютну владу як компенсанторний механізм психологічного самозахисту; біографічна "історія" Гітлера нівельована до історії його кохання із собакою Блонді (не випадково натомість передумов формування "Я" свого протагоніста драматург наводить розлогий родовід собаки – з чемпіонськими регаліями всіх прабатьків). Серія фізичних смертей, що

спіткають історичного Гітлера (зафіксоване історичним наративом самоотруєння) і його нову еманацію в особі доктора Зевса (розшматованого звільненими з камер тваринами) нічого не змінюють у реінкарнаційному коловороті: вища еманація лишається живою і обов'язково знайде нове фізичне втілення. У такий спосіб знову ж таки відбувається містифікація історичної дійової особи (скажімо, Гітлеру приписується зоофілія – любов, у тому числі фізична, до собаки Блонді; він же сприймається як вічна, невмируща сутність – Бог чи Диявол), свідомо виведеної за межі верифікабельного історичного контексту, а історичний сюжет повністю втрачає своє фактологічне опертя і набуває ознак міфологічного циклу.

Звернімо увагу, що постісторичні стратегії у новітній українській драмі заторкують виключно щаблі тоталітарної міфології та її глобальних проектів, не прагнучи осягнути глибини національного міфа, буденних соціальних механізмів "гвинтиків і коліщаток", а також біографічних проекцій національної еліти. Але у розглянутій площині постісторичних перформансів практично зневажено жанр власне історичної драми, так само як і політичної, особливо коли йдеться про актуальні події XX століття, і при цьому митці досить часто апелюють до теоретичних надбань західноєвропейської та східнослов'янської постмодерної наукової та художньої рефлексії. Драматурги переважно у перформативному режимі прагнуть осмислити феномен тоталітарної міфології, піддаючи його сутнісні складові деконструкції, зниженню і тиражуванню. Більшість із сучасних драматургів, апелюючи до історичних імен як до міфологічних постатей, виходить з того, що лінійна історія впродовж XX століття вже була багатократно сфальсифікована, тож верифікованість подій може бути лише відносною або взагалі скасованою: відтак реальні сюжети трансформуються у міфологічні, маловіддалений минущий час потрактовується як праісторичний ахронний, конкретний історичний топос перетворюється на абстрактно-символічний сценічний локус, а фальсифікаційні стратегії "соціальної", "політичної" міфології витискуються ігровими, театральними. Так само "політичні" міфи XX століття поступово ледь не повністю витісняються "персональними" міфами, які деструктурують себе і анігілюють з іншими персональними міфонаративами, утворюючи комплікативні конструкти. Натомість історичної драми, базованої на лінійній чи циклічній моделі історичного процесу та позначеної прихильністю до історичних наративів, сучасні драматурги вдаються до бріколажних дифузійних жанрологічних форм, які водночас підпадають деконструкції, а тому стають лише тимчасовими перехідними конвенціями на шляху новітніх жанрових шукань та експериментів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Али Т., Брентон Х. Московское золото: Пьеса в двух действиях: Пер. с англ. // Театр. – 1990. - № 11. – С.3-34.
2. Бейдерман О. Острів пана Морено (Фарс на дві дії) // Бейдерман О. Острів пана Морено: П'єси. – К.: Факт, 2005.
3. Вишогрод Е. Історія (history) // Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Вінквіста та В.Тейлора; Пер. з англ. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2003.
4. Дебор Ги. Общество спектакля: Пер. с фр. – М.: Издательство Логос, 2000.
5. Лисаковский И.Н. Реализм как система: Проблема творческого метода в киноискусстве. – М.: Искусство, 1982.
6. Евтушенко Е. Фуку // Евтушенко Е. Полтравиночки: Стихи и поэма. – М.: Правда, 1986.
7. Шатров М.Ф. Конец (Последние дни ставки Гитлера): Политическая драма в двух частях // Шатров М.Ф. Избранное. – М.: Искусство, 1982. – С. 473-546.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто художні стратегії сучасної драматургії, котра інтерпретує знаковий історичний матеріал. Визначені продуктивні жанрові кордони подібних текстів, проаналізовані їх зміст та історико-літературні преформи. Зафіксовані конкретні механізми розмивання та перформування сучасною драмою політико-ідеологічних метанаративів XX ст.

Ключові слова: *пост-історія, квазіісторизм, неоміфологізація історичних наративів, містифікація, літературний міф.*

An article explores the estatic strategies of modern dragmaturgy, that changes main historical material. Productive genre borders of this kind of texts are defined, their contents and historical and literary previous forms are analized. The concrete algorhyhms of changing and performing of political and ideological metanarratives by modern drama are fixed.

Key words: *post history, neomythologyzation, historic narrative, mistification, literary myz.*

Лілія Буженко
(Вінниця)

УДК 821.161.2:83-3:929 "19"

ШКІЦИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ ОЛЕКСІЯ КУНДЗІЧА ВІД РОМАНУ "DE-FACTO" ДО ТВОРЧОЇ КРИЗИ МЕЖІ 30-40-х РОКІВ

1927 роком датовано початок романної публікації Кундзіча в "Молодняку". Так, роман "De facto" спочатку виходив у журналі "Молодняк" (1927-1928), а вже потім з'явився окремим виданням у 1930 році. Свій роман митець писав у коридорі на дошках, там, де і спав. Чимало відомостей про роботу Кундзіча над "De facto" повідомляє П.Усенко. Наголосивши, що тодішньому молодому літераторові дуже важко було знайти необхідні умови для плідної праці у шумливому і вкрай переповненому людьми Харкові, Усенко пригадує, який вихід для себе знаходив його колега: "*він запасається кефіром, хлібом (харчами, які дешевше) й на цілий день виїздить за місто. Там в тінистих закутках Лісопарку є спокійні й тихі галявини*" [14, с.158], і саме в таких умовах Кундзічу добре працювалося.

Роман вийшов, за словами М.Острика, не в усьому зрілий, "дотягнутий до кінця поспіхом" [11, с.5]. Але тоді все щойно написане блискавично потрапляло в номер. Павло Усенко з Теренем Масенком підганяли молодого автора[14], бо підходив час здачі матеріалу, а в редакції "Молодняка" не було жодного великого твору. Тож із хвилюванням поглядали на двері, сподіваючись, що на порозі з'явиться "міцна статура Олекси з добрим жмутком паперу, списаного вкрай і впоперек" [13, с.158]. І Кундзіч йшов у кімнату, довго вичитував сторінки своїх розділів, вносячи на ходу нові слова, речення, цілі абзаци, викреслюючи, вилучаючи те, що здавалося йому зайвим.

Улітку щороку письменник прагнув будь-що побувати у своєму рідному селі. Тут, у Павлівці, у 1928 р. було створено новелу – ліричний шедевр "Ставок зацвітає". А невдовзі, коли Олексій Леонардович разом зі своїми односельцями зустрічав першого трактора [2, с.167], з-під його пера виходить оповідання "Залізний гість". М.Гнатюк пригадує, як у Павлівці завжди жваво читали і обговорювали нові твори земляка, особливо ранні, і передає незабутні враження, які справили на людей "Лист до земляків в село" і "Мати" [2, с.168]. Цього ж літа 1928 року Т.Масенко і О.Кундзіч разом з білоруськими "маладняківцями" вирушили до Києва, потім до Канева і до порогів на Дніпрі. Прозаїк, як згадує Т.Масенко, все без кінця нотував у записках, нарисах,

[14] *Через кілька десятиліть П.Усенко писав, що "мав би картати себе за те, що торопив молодого автора, був, так би мовити, винуватцем в якійсь мірі в появі ще недосконалого, не до кінця вивершеного твору" [14, с.158].*

новелах (“Полтавка”, “Заведінка”): “Кундзіч витягає свого записника, щось туди мережає коротко, уривками, але частенько. Схоплював, як на фотоплівку, маленькі деталі. За ними і через роки спливуть широкі картини...” [10, с.183].

Зі спогадів Григорія Костюка стає відомо, що О.Кундзіч цілком об’єктивно оцінював літературне життя в Харкові. Він бачив загрозливе становище багатьох угрупувань, зокрема, групи Хвильового, прагнув скерувати діяльність “Молодняка” в інший бік від примітивного і вульгарного розуміння літератури Коваленка-Клоччі, усвідомлював, що харківську літературну ситуацію все більше опановує група Микитенка-Кириленка. О.Кундзіч щиро вірив, що зі створенням ВУСППу “народиться щось нове, молоде, творчо-свіже. А родилась дефективна дитина, з якої виріс суб’єкт, що став не творцем, а міліціонером в літературі. Це вже наша провина. Тому й стало перед нами питання: куди?.. Принаймні для всієї харківської групи... А у ВУСППі можна бути членом і без збірки... А взагалі, пахне якимись великими змінами...” [5, с.344]. Письменник Олексій Кундзіч кінця 20-х років запам’ятався Григорієві Костюку як людина незалежної вдачі, вільнодумна й критична. Високо оцінюючи тогочасні Кундзічеві твори, він відзначає притаманну йому імпресіоністичну манеру письма, свіжість спостережень, витонченість психологічних малюнків і робить такий висновок: “Не була це поверхова пропаганда, а таки тепле художнє зображення. Мова автора теж була не запозичена з літератури, а з того життя, яке знав автор” [5, с.348, 341, 346, 349].

У 1928 році виходить окремою книгою повість “На ярах”, а також у видавництві “Пролетарій” побачила світ збірка “В ущелинах республіки”, яка складається з чотирьох новел: “Сколопендра”, “Морська хвороба”, “В ущелинах республіки”, “Дуже просто”. 1928 року журнал “Молодняк” друкує новелу “Синя блуза”. А.Бортняк дав високу оцінку раннім творам Кундзіча, вважаючи, що вже своїми першими книгами – збірками оповідань “Червоною дорогою” (1926**),** “Село Вовче” (1927), “В ущелинах республіки” (1928) письменник показав своє виразне творче обличчя, зробив зухвалу спробу глибоких соціально-художніх узагальнень “без прикрас та ілюзій”, що сприймалося “ідеологічними контролерами” [1, с.4] як відступ від соціалістичного реалізму, як зумисне спотворення радянської дійсності.

На думку П.Усенка, коли на Кундзіча й інших “молодняківців” “не раз сипалися ляпаси від письменників, що об’єдналися в літературну організацію “Вапліте”, такі закиди і критичні удари всіма сприймалися “легко й навіть весело”, оскільки “спрямовувались переважно не на письменника, а на ту організацію, до якої він належав” [14, с.159]. Тодішній літературний етикет вимагав від автора мовчазного і вдячного прийняття критики, навіть необ’єктивної. Але Кундзіч, коли критикани ополчилися на роман “De facto”, вчинив усупереч усталеним нормам і надрукував у “Критиці” статтю-відповідь на першу розгромну рецензію М.Чехового “Де-юре за, де-факт проти” (“Літературна газета”, 1930, 12 травня, № 9), “*документально довівши, що опоненти використали нечесні прийоми, навмисне знищуючи його роман. На тому дискусія вщухла, проте бійці критичного фронту цієї непокори не забули*” [17, с.7].

Непросто складалися стосунки О.Кундзіча з головою Спілки письменників України Іваном Куликом. До редакцію часопису “Молодняк”, що його видавало однойменне літературне об’єднання, у складі якого перебував і Кундзіч, надійшов рукопис. Це був поетичний журнал учнів Лубенської гімназії. Рукопис потрапив до Люціани Піонтек – дружини Івана Кулика, яка видала ці вірші за власну ліричну збірку. Коли все з’ясувалося, спалахнув неймовірний скандал. Але Кулик, використовуючи свої зв’язки, домігся офіційного вердикту про відсутність плагіату. Проте О.Кундзіч на другому з’їзді ВУСППу заявив про нечесну реабілітацію “літературного крадія” [16, с.7]. Такого вчинку Кулик не міг пробачити...

У 1929 році роман “De-facto” виходить окремим великим томом у “Пролетарії”, також у цьому році побачила світ збірка О.Кундзіча “Новелі” (“Гіпс”, “Mg”, “Дідусь”,

"Дуже просто", "Ірраціональне", "Агент фотобюра", "Пудель", "Романтична вилазка", "Безодня", "Дуже просто", "Іней", "Іманентна властивість ритму", "Синя блуза", "Ставок зацвітає", "Шосе коло Ай-Петрі", "Кічкене"). У цей же час часопис "Гарт" друкує оповідання ""Ах" на Рибній", а "Літературний ярмарок" – "Романтичну вилазку". У 1930 р. у ДВУ видано роман "Окупант", а у Москві (ГИХЛ) – російськомовну збірку «Гипс» («Брат», «Mg», «Очень просто», «Агент фотобюро», «Гипс», «Иррациональное», «В ущелинах республики», «Морская болезнь», «Сколопендра»).

Запровадження колективізації на селі О.Кундзіч не сприйняв і в позитивні перспективи її не вірив, жодного твору про колективізацію не написав, тож у розмові з Г.Костюком на початку 1931 р. не випадково критично сказав: "*Мій герой мав рацію... "Закрито всі затоки*" (вислів героя з "Романтичної вилазки" О.Кундзіча – прим. Л.Б.)... *Але й вилазити понад епоху не можна й не треба. Якщо хочеш її зрозуміти, а то й змінити, то треба ввійти в неї органічно. Вдивитися, зрозуміти і по змозі вносити свої корективи...*" [5, с.348]. Після ухвали партії від 23 квітня 1932 року про ліквідацію всіх літературних організацій[15] і утворення єдиної Спілки письменників України, після самогубства М.Хвильового, М.Скрипника, після лиховісних ухвал Листопадового пленуму ЦК КП(б)У 1933 року, де "український націоналізм" оголошений був "головною небезпекою", О.Кундзіч, очевидно, зболено збагнув, що *"...на вільнодумну фронду місця більше нема, що відтепер "закрито всі затоки", що письменник лише маленький гвинтик чи шрубик в безжальній машині диктатури, що вискочити поза епоху можна тільки в смерть. А вмирати він не хотів. Значить – жити і писати..."* [5, с.349]. 1932 року також вийшла збірка О.Кундзіча "Вибрані новели", яка містила вже відомі читацькому загалу з попередніх видань новелістичні твори "Змичка", "Батько", "Скарга", "Хотинщина", "Брат", "Морська хвороба", "Сколопендра", ""Ах" на Рибній", "В ущелинах Республіки", "Утиль", "Ірраціональне", "Ставок зацвітає".

Українські письменники першої половині 1930-х років присвячують чимало творів змалюванню індустріального світу: з'являються книги "Інтеграл" І.Ле (1931), "Народжується місто" О.Копиленка (1932), "Турбіни" В.Кузмича (1932), "Бурун" С.Скляренка (1932), "Нові береги" Г.Коцюби (1933-1937), "Перешихтовка" І.Кириленка (1932), "Інженери" Ю.Шовкопляса (1934) тощо. О.Кундзіч також не залишається осторонь цієї тематики. Наприкінці 1930 року письменник інкогніто влаштувався в шахтоуправління № 7 "Донбасантрацит", де працював, як зазначено в документі "Контр-марка № 845", навальником (з точки зору тодішніх нападників на письменника-естета – "перевиховався"). Про те, що він письменник, знав лише начальник шахти. "...Я поспішаю занотувати враження від праці... Ти не знаєш, що таке щастя, бо ти не працювала на шахті. Щастя – це вилізти, дихати свіжим повітрям і відпочивати, закуривши цигарку" – писав Кундзіч 4 січня 1931 р. у листі до дружини [6, с.105]. У шахті разом з вибійником письменник прагне видавати на-гора тоді ще обушком та лопатою сім погонних метрів антрациту. Вони часто перевиконували норми. О.Кундзіч поринув у життя шахтарської молоді, знайшов гарних душею молодих людей. На цих безпосередніх і неочікуваних враженнях були написані нариси, оповідання, що потім увійшли до книги "Шахтарі" (1932), що мала підзаголовок "Етюди для дітей старшого віку". До неї увійшли цикли "П'ять шостих" ("Фініш", "Останньої ночі", "Подорожні"), "Ворогові нотатки" ("Нотатки Йогана Гробе", "Лист", "За тридцять пфенінгів"), "Підземні зустрічі вибійника Віллі" ("Господар шахти", "Кадровики", "Чубатий красень", "Машина", "Зламаний ритм", "Технічна нарада", "Шубін", "Klein-bunker"). У 1933 році письменник здійснює перероблене й доповнене перевидання цієї книги для дорослих, назвавши її "Фініш". Шахтарській молоді присвячено і повість "Моцарт і

[15] *Йдеться про постанову "Про перебудову літературно-художніх організацій".*

ботокуди" (інша назва – "Долина Май") (1935),яка неочікувано для всіх стала щирим одкровенням у скомпроментованому кон'юнктурницькими нашвидкоруч писаними творами прозовому пласті індустріальної тематики. Герої письменника були схожі на живих людей, а не на фальшивих оптимістів багатьох "виробничих" романів, що належали перу сучасників індустріалізації. Автор намагався окреслити самобутні характери трударів, і це йому почасти вдалося.

24 грудня 1934 року[16] О.Кундзіч з дружиною та 6-річним сином переїхали у славнозвісний будинок Роліт у Києві по вулиці Б.Хмельницького, 68 у двокімнатну квартиру. Як пише Кіра Городецька-Кундзіч, коли будувався будинок для письменників (1929-1934), її чоловік переносив не одну сотню цеглин на власних плечах. С.Цалик і П.Селігей повідомляють, що родина письменника мала отримати трикімнатне приміщення, проте перенесення столиці з Харкова до Києва за півроку до заселення Роліту спричинило переїзд до письменницької резиденції і деяких літературних начальників, відповідно, житло їм давали за рахунок інших письменників [17, с.7]. У цьому плані можна сказати, що Кундзічу навіть поталанило – він таки одержав квартиру, щоправда, меншу та гіршого планування, на відміну від, скажімо, Докії Гуменної та Агати Турчинської, яким взагалі відмовили у праві жити в Роліті.

Після заселення в Роліт О.Кундзіч почав працювати над романом "Родичі"[17], який побачив світ у видавництві "Молодий більшовик" наприкінці 1936 року. За словами письменника, в основу сюжету він поклав реальну історію створення комуни: він написав красиву утопію про розквітле за умов комуни колишнє злиденне життя. Сьогодні важко сказати напевне, що рухало митцем у написанні цього твору – чи відчайдушна віра у краще майбутнє, посилена враженнями від нещодавньої тривалої подорожі по Дніпру, чи все-таки данина невблаганному часові. "*Героїзм, радість дружби, кохання, віра в радянську людину. Розгромили й цю річ...*" [12, с.7]. Як ми вже знаємо сьогодні, заздрісний сусіда О.Кундзіча по Роліту, теж молодий, проте менш талановитий прозаїк, тодішній працівник "Літературної газети", замовив "критикові-борзописцю" розгромну статтю на нову книжку свого конкурента по перу. Розгром було замасковано під випадковий лист до газети "читача Ансова" [17, с.7]: фактично, автору "Родичів" укотре закинули написання антирадянського твору без будь-якої можливості дати відсіч чи знайти захист – і це на початку 1937 року!

Починаючи з 1936 року О.Кундзіч знаходить для себе творчу розраду у художньому перекладі. Тоді він із захопленням перекладає Пушкіна. Цього ж року до нього звернулася Берта Корсунська з проханням написати для Київського театру ляльок п'єсу за мотивами українських народних казок: Б.Корсунська тоді переймалася проблемами нового репертуару цього театру, у якому не було б місця "антихудожній стряпанині" з її "солоденькими та сюсюкаючими звірятками": "*Я розпочала чомусь із Кунзіча. Сама не знаю, чому. Олекса Леонардович для дітей не писав*" [4, с.384]. Для інсценізації було обрано казку про півника і чарівне жорно. Завдання було новим для О.Кундзіча, тому він з великим запізненням здав п'єсу, оскільки завжди мав звичку ретельно працювати над кожним словом. Вистава "Півник-рятівник" на Всесоюзному фестивалі в Москві у грудні 1936 року виборола друге місце.

У 1937 і 1938 рр. разом із групою письменників О.Кундзіч подорожує по Кавказу, де робить дорожні нотатки "Кавказ". Можна припустити, що тоді ж написано і нарис "Лезгинка – поема про любов", дата написання якого досі не встановлена. Але ймовірний також інший варіант: під час цих подорожей письменник лише отримав

---

[16] *На фасаді Роліту нині є відкрита у 1971 р. меморіальна дошка, на якій помилково зазначено, що письменник мешкав тут не з 1934, а з 1935 р.*

[17] *В.Лапій називає цей текст не романом, а "повістю" і повідомляє, що його було присвячено IX з'їздові комсомолу України [8, с.150].*

незабутнє враження від виконання самобутнього гірського танцю, а опрацьовував набуті враження вже пізніше.

У 1938 році виходить збірка О.Кундзіча "Повісті і новели", під обкладинкою якої були вміщені твори "Дружина", "Етюд", "Долина Май", "Кадровики", "Хотинщина", "Шева". До цієї ж книжки курйозно після всіх газетних кампаній увійшов і роман "Родичі": у розпал цькувань Кундзіча директор Держлітвидаву перечитав рукопис, крамоли в ньому не знайшов і підписав роман до перевидання [17, с.7].

Узимку 1939 року група столичних письменників, серед яких були Олексій Кундзіч, Терень Масенко, Павло Байдебура, Антон Шмигельський, Мойсей Хащеватський, поїхала до Карпат [10, с.184]. Зачаровані архітектурою старовинного Львова, вражені Коломиєю, Косовом, Карпатами, а найбільше селами Жаб'є і Космач, письменники вивчають тогочасне життя Гуцульщини, знайомляться з населенням, а найближче – з двома видатними людьми Гуцульщини – Созонтом Букатчуком і Григорієм Гаврищуком, виступають на мітингах, зборах, читають власні твори. О.Кундзіч пише згодом повість "Верховинець", а Т.Масенко – нариси "Верховина", зібрані згодом у книжці "Під небом Гуцульщини".

Повість "Верховинець"[18] вперше була надрукована у російськомовному перекладі в третьому числі журналу «Красная новь» у 1940 р., а вже пізніше, у 1941 р., вона вийшла в Україні у збірці "Кола йде до Коломиї" разом з іншими творами малої прозової форми. Перед війною письменник працював над другою частиною повісті "Верховинець", але надрукував з неї лише два розділи: "Кола розв'язує сусідську справу" і "Кола до Москви збирається". Повна редакція "Верховинця" була надрукована набагато пізніше – у збірці "Повісті і оповідання" (1951). О.Кундзіч у листі до своєї читачки Ф.Вишневецької вказує, що *"Розглядати повість треба ...саме в цьому доповненому і виправленому варіанті"* [6, с.141]. М.Шумило вважає повість "Верховинець" вершиною творчості О.Кундзіча: "...почуття розкоші охоплює, коли читаєш повість Олексія Кундзіча "Верховинець". Пишучи її, він найповніше черпав з глибокого джерела народності" [18, с.150].

Попри виказану лояльність і демонстративну прихильність до нової влади наприкінці 30-х років над О.Кундзічем нависли репресивні хмари. Письменник був змушений у своїй творчості дедалі більше "вростати в епоху", вписуватися в ідеологічно-тематичні регістри тодішньої радянської літератури. "Диявольський час" ламав і людину такого калібру, як О.Кундзіч [5, с.348]. І митець на деякий час обрав тактику вимушеного мовчання.

Ю.Мартич повідомляє, що кілька довоєнних років Олексій Леонардович працював у консультації Державного літературного видавництва УРСР. Ця робота вимагала щотижня прочитувати гори списаних нерозбірливим почерком рукописів. До цієї роботи, як і до всього в житті, Кундзіч підходив надто серйозно: "*В немічному оповіданні раптом блискне талановитий рядок, в аморфній повісті – натяк на життєвий образ. І це вже примушує консультанта з особливою уважністю перечитувати той твір, писати авторові докладного листа чи запрошувати до себе у видавництво і вслухатися у його розповідь про себе, вдивлятися в його обличчя, зважувати всі майбутні можливості для літератури, що ще глибоко заховані в даруванні цієї людини*" [9, с.349].

В архіві письменника зберігається цікавий рукопис, який свідчить про

[18] *І.Савенко свідчить, що Кундзіч у 1962 р. в Ірпені показував їй маленьку книжечку із серії додатків до журналу «Огонёк», і це було російськомовне видання "Верховинця" під назвою «Гуцул» [12, с.7]. Журнал «Огонёк» у п'ятому числі 1941 р. надрукував позитивну рецензію на повість "Гуцул" (Левин В. «Талантливая повесть»).*

подорожування його Алтайським краєм з групою інших письменників. Уривок із цих нотаток вже по смерті їх автора вмістила "Літературна Україна" (1968, 9 серпня), частина їх надрукована і у збірці "Живий Олексій Кундзіч". Але обидві публікації не містять аніякої хронологічної прив'язки, так само як і спогади М.Ушакова [15, с.133-134], який, можливо, саме тоді подорожував разом з Олексієм Кундзічем. Єдине, що ми можемо стверджувати абсолютно точно, так це те, що відповідна подорож відбулася до 1959 р., яким уже датовано задум повісті під враженнями від Алтаю. Можливо, йдеться про подорожування маршрутом "Військ-Військ", що відбулося 1939 р., як повідомляє газета "Літературна Україна" [7, с.3], хоча важко стверджувати, що в дорожніх нотатках О.Кундзіча й у спогадах М.Ушакова не йдеться про дві різні подорожі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бортняк А. На нього вішали всі «ізми»: Сьогодні минає 95 років від дня народження Олексія Кундзіча // Вінницька газета. – 1999. – 22 квітня. – С.4.
2. Гнатюк М. Рідне село // Живий Олексій Кундзіч: Записи в щоденнику, листи, спогади про письменника. – К.: Радянський письменник, 1977. – С.166-170.
3. Корсунська Б.Л. Олексій Кундзіч: Літературно-критичний нарис. – К.: Радянський письменник, 1971. – 208 с.
4. Корсунська Б.Л. Спогади // Хроніка 2000-1998. – № 21-22. – С.384-388.
5. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади. – Кн.1. – Едмонтон, 1987. – 538 с.
6. Кундзіч О. З листів // Живий Олексій Кундзіч: Записи в щоденнику, листи, спогади про письменника. – К.: Радянський письменник, 1977. – С.104-142.
7. Кундзіч О. Чорновою тайгою. Дорожні нотатки. Публікації // Літературна Україна. – 1968. – 9 серпня. – С.3.
8. Лапій В. По найвищих віхах життя // Жовтень. – 1967. – № 9. – С.150-153.
9. Мартич Ю. Перечитуючи книги друзів// Мартич Ю. Зустрічі без прощань: Бібліографічні розповіді. – К.: Дніпро, 1970. – С.349-359.
10. Масенко Т. Олексина юність // Живий Олексій Кундзіч: Записи в щоденнику, листи, спогади про письменника. – К.: Радянський письменник, 1977. – С.171-189.
11. Острик М. Олексій Кундзіч // Олексій Кундзіч: Твори в двох томах. – Т.1. – К.: Дніпро, 1985. – С.3-8.
12. Савенко І. «...мене не вистачило, щоб реалізувати себе у творчості»: Зі спогадів про Олексу Кундзіча // Літературна Україна. – 1997. – 20 листопада. – С.7.
13. Усенко П. Гартований «Молодняком» // Дніпро. – 1974. – №4. – С.132-134.
14. Усенко П. Гартований «Молодняком» // Живий Олексій Кундзіч: Записи в щоденнику, листи, спогади про письменника. – К.: Радянський письменник, 1977. – С.155-160.
15. Ушаков Н. Седьмое поле: Воспоминания и заметки // Радуга. – 1974. – № 7. – С.133-134.
16. Цалик С., Селігей П. «Коли у червні почалась війна...» // Літературна Україна. – 2003. – 19 червня.– С.7.
17. Цалик С., Селігей П. «Кундзіча можна знищити безперешкодно...» // Літературна Україна. – 2004. – 29 квітня. – С.7.
18. Шумило М. З глибокого джерела // Живий Олексій Кундзіч: Записи в щоденнику, листи, спогади про письменника. – К.: Радянський письменник, 1977. – С.147-154.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про складний період життя і творчості несправедливо призабутого сьогодні письменника Олексія Кундзіча, пов'язаний не лише з його особистою творчою кризою, а насамперед із надзвичайно складними обставинами соціального і літературного життя кінця 1920-х – 1930-х рр.

Ключові слова: *наукова біографія, «Молодняк», літературна дискусія 1920-х рр., літературний етикет, соціальне замовлення, внутрішня еміграція.*

The article deals with a rather difficult period of the life and creativity of Olexey Kundzich – the writer so unjust forgotten nowadays. The period of his life isn't only connected with his personal creative crisis but first of all with extraordinary difficult circumstances of social and literary life at the end of te1920s –1930s.

Key words: *scientific biography, "Molodnyak", literary discussion of the 1920s, literary etiquette, social order, inner immigration.*

Алла Віннічук
(Вінниця)

УДК 82 – 311.6 (161.2) «19»

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ

Історична тематика віддавна посідає одне з чільних місць у вітчизняному літературному процесі як з огляду на суто кількісні виміри, так і в аспекті рівня художнього моделювання минулого засобами словесного мистецтва. Струмінь цієї проблематики в національній літературі надзвичайно потужний – від «Повісті врем'яних літ», «Історії Русів» через історичні твори Т.Шевченка, П.Куліша, В.Будзиновського, М.Старицького до сучасних романів П.Загребельного та Ю.Мушкетика. Творча еліта України повсякчас прагнула в образній формі узагальнити найважливіші віхи історичного буття етносу. Як на нашу думку, маємо справу із запропонованою сучасним французьким філософом М. Ферро дефініцією «матриця історичної пам'яті». Йдеться про сукупність етнонаціональних стереотипів сприйняття власного минулого. Особливістю ж етнічної пам'яті є здатність пробуджуватися й повертати до колективної уяви те, що, здавалось би, цілком забуте. Слід сказати також про особливу роль історичного письменства у розв'язанні виховних завдань, що стоять перед літературою й мистецтвом. Адже позасумнівним є той факт, що ідейно й художньо досконалі історичні твори слугують одним із засобів вираження національної самосвідомості народу. Вони не дистанціюють нас від дня нинішнього, а, навпаки, посутньо сприяють глибшому осягненню минулого, спроектованого на проблеми сьогочасні.

Історичні твори українських авторів (особливо епічні) прикметні широтою тематичного діапазону – від доби Київської Русі до переломних подій минулого століття. Осібне місце в нашому письменстві належить творам про державницькі змагання нації, що супроводжували весь бездержавний період її історичного розвитку. Перебіг поворотних моментів національно-визвольних рухів був об'єктом художніх спостережень багатьох письменників. Назвемо у зв'язку з цим роман П.Білецького-Носенка «Зиновий Богдан Хмельницький...» (1829) – предтечу українського історичного роману. Уже зверненням до героїчної минувшини письменник виходив за межі хутірського життя, сімейних інтересів і конфліктів, порушуючи суспільно важливу тематику й розширюючи жанрово-тематичні обрії дошевченківського українського письменства. Відкидаючи етнографічно-побутову описовість, Білецький-Носенко прагне заглибитися в сенс духовного й матеріального буття українського народу, заакцентувати його національну самобутність. Своїм твором він утверджував довір'я до історії, спрямовував літературу на висвітлення конкретно-історичних джерел українського життя. Поза сумнівом, на ідеологічну концепцію роману вплинули світоглядні принципи, властиві тогочасній дворянській інтелігенції – генеалогічні шукання, спогади про колишні привілеї, загострений патріотизм і под. Одначе заслугою письменника є справді велика проникливість у з'ясуванні причин національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького – соціальний, національний і духовний гніт, що його терпіли українці від польської шляхти.

У романах М.Старицького «Богдан Хмельницький» (1896-1897), «Молодість Мазепи» (1898), «Руїна» (1899), «Останні орли» (1901), «Розбійник Кармелюк» (1903) тощо чітко простежуємо тенденцію до реалістичного відображення історичних подій, зображення людини в її органічних зв'язках із середовищем. Письменник тяжів до відтворення внутрішнього стану індивіда на тлі суспільно значущих подій, порушував серйозні питання суверенітету України, її взаємин із Туреччиною, Польщею, Росією,

художньо осмислював подальші шляхи розвитку нації, утверджував гуманістичні ідеали. Упадає в око й те, що художній вимисел у творах романіста ніде не виходить за межі ймовірного, не руйнує логіки загальновідомих фактів. Показуючи гетьманів і рядових козаків, керівників повстанських загонів і звичайних селян, М.Старицький безкомпромісно засуджує соціальне насильство, виступає за громадянську й національну самосвідомість.

Доба Хмельниччини й період, що настав невдовзі по смерті гетьмана, широко змальовується в історичних романах І.Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький» (1897) і «Гетьман Іван Виговський» (1899). Видатний письменник продемонстрував тут категоричне несприйняття традиційних уявлень польських і московських авторів про українську історію як невід'ємну складову загального історичного процесу Речі Посполитої та Росії. У художній формі митець переконливо обґрунтовував ідею самостійного розвитку української нації. Тому обидва твори сповнені картин збройного опору українців підступній «дипломатії» Варшави і Москви, що всіляко прагнули знищити їхні духовно-національні традиції. У реалістичній тональності зображує І. Нечуй-Левицький побут, звичаї, одяг представників різних національностей, інтер'єри й батальні сцени. Часто письменник удається до гіперболізованих порівнянь і метафор, у «вальтерскоттівській» манері детально показує тогочасну архітектуру. Прикметно, що рівнобіжно з реалістичною в історичних творах прозаїка виявляються романтична (інтимне життя персонажів) та натуралістична (епізоди катувань) тенденції.

Найбільші твори А.Кащенка – «Борці за правду», «Під Корсунем» (обидва – 1913), «З Дніпра за Дунай», «Зруйноване гніздо» (обидва – 1914) – присвячені історії України від початків козаччини, визвольної війни під орудою Богдана Хмельницького до заснування Задунайської Січі. Образне мислення письменника спиралося на традиції української прози XIX століття. Пошуки нових засобів художнього моделювання дійсності, характерні для літератури початку минулого віку, не відобразилися в його творчості. Головне для белетриста – актуалізувати лицарські сторінки минувшини, суголосні, з його погляду, сьогоденню, висунути патріотичну ідею «української окремішності» (І.Франко) – запоруки повнокровного розвитку нації. Саме тому в умовах ідеологічного пресингу совєтських часів, що мав на меті втримати під суворим контролем духовне життя народу, на твори А.Кащенка було накладено табу.

Доволі популярними свого часу були такі твори історичної прози, як «Любі бродяги» (1927), «Надзвичайні пригоди бурсаків» (1929) В.Таля (Товстоноса), «Козак і воєвода» (1929), «Слово й діло государеве» (1930) М.Горбаня, «В тумані минулого» (1929), «Шляхом бурхливим» (1930) Г.Бабенка, «Богун» (1931) О.Соколовського, «Людолови» (1934) З.Тулуб та ін. Письменники зверталися до маловідомих сторінок історії українського народу, осмислювали причини й перебіг його багатовікової боротьби за національний суверенітет.

Головною справою життя Б.Лепкого стало створення на рубежі 1920 – 30-х років багатотомної монументальної повісті «Мазепа» («Мотря», «Не вбивай!», «Батурин», «Полтава», «З-під Полтави до Бендер»). Письменник використав надзвичайно багатий фактичний матеріал, а в художній інтерпретації вітчизняної історії органічно поєднав ліричні й романтичні первні. У часи, коли Москва вперто проголошувала гетьмана Мазепу зрадником, Б.Лепкий показав його правдиво – як державного діяча-патріота, справжнього європейця, спростовуючи в такий спосіб деструктивні підходи чужинців до української історії.

Широкі епічні картини протидії українського народу польсько-шляхетській колонізації розгортаються й у романах І.Ле «Наливайко» (1940) та «Хмельницький» (1957–1965). Письменник, зокрема, розвінчує експансіоністські устремління завойовників, пояснюючи цим рішучу боротьбу пригнобленої нації проти національно-

релігійного уярмлення. У центрі обох романів – видатні історичні постаті, тому сюжетний рух пов'язаний із біографіями, основними етапами формування характерів. Тим часом усе в творах підпорядковується відображенню доленосних історичних подій, що впливають на весь народ і, ясна річ, - на головних персонажів, які перебувають найближче до них. Образи Наливайка та Хмельницького сповнені героїчної романтики, почерпнутої автором із уснопоетичних джерел і класичної вітчизняної літератури.

Одним із кращих творів про національно-визвольні змагання під керівництвом Хмельницького донині по праву вважається роман П.Панча «Гомоніла Україна» (1954). Твір прикметний довершеністю композиції, конкретністю у відтворенні історичних реалій тієї доби, майстерним використанням фольклорних традицій.

Органічним поєднанням історіографічних джерел і аргументованих авторських гіпотез характеризуються романи С.Скляренка «Святослав» (1959) та «Володимир» (1962), що переносять читача в епоху Київської Русі. Як зазначала критика, ці твори відчутно перегукувалися із сучасністю, сприяли критичнішому осягненню подій дня нинішнього, викликали гордість за істинний патріотизм далеких пращурів.

Українець повсякчас спирався на предківські традиції егелітарного усвідомлення волі, державної влади, що втілювалися у виборному принципі козацтва й рівноправності всіх членів соціуму. Властиво, саме це змушувало його брати до рук зброю і протистояти іноземній агресії (татарській, польській, австро-угорській, московській та ін.). Воля, загартована у віковій протидії різним ординцям, із часом стала органічною складовою національного характеру українця, що гарантувало йому впевненість у власній правоті й у тому, що господарями на своїй землі є ми, а не забороди-чужинці. Зауважені моменти знайшли переконливе художнє втілення й у творах новітньої історичної прози. Маємо на увазі, зокрема, романи П.Загребельного «Я, Богдан» (1983), Р.Іваничука «Четвертий вимір» (1984), «Журавлиний крик» (1988), Валерія Шевчука «На полі смиренному» (1983), Г.Колісника «Полин чорний, мак гіркий» (1987), «Мазепа – гетьман» (1989), Ю.Мушкетика «Прийдімо, вклонімося…» (1996), твори А.Дрофаня, Р.Іванченко, В.Малика, Т.Микитина, Д.Міщенка, В.Чемериса, Р.Чумака тощо. Уважне їх прочитання засвідчує поглиблений інтерес авторів до проблем зв'язку часів, історичної пам'яті, прямування до епічності у відтворенні переломних подій вітчизняної історії, втілення українських традицій і національних ідеалів.

Як бачимо, за понад двохсотлітню тяглість побутування українська проза надбала поважну кількість творів про національно-визвольну боротьбу народу. Не випадково ж ці твори донині викликають неабиякий інтерес з боку істориків і теоретиків літератури. Так, у дослідженнях М.Ільницького [6, с. 108] на особливу увагу заслуговують роздуми про роль документа в історичному творі, фольклоризм останнього, положення про автора як своєрідного коментатора чи учасника зображуваних подій. Учений виокремлює й дві художні домінанти, що співіснують у творах про минуле: вальтерскоттівський тип роману, героєм якого не є конкретна історична особа; твір, зорієнтований на історично-достовірний показ життя, де домисел відіграє допоміжну роль. Характерно, що вже в одній із ранніх розвідок М.Ільницький завважив: «… історична тема в літературі – це посилено пульсуюча думка, а не лише опис, відтворення подій та фактів. Наша література дозріла до художнього відображення історії духовної, історії мислячої, історії ідей. Черпати з криниці минулого досвіду ту цілющу воду, яка оздоровлює й нашого сучасника, – найперше завдання» [6, с. 95].

У монографії Б.Мельничука «Випробування істиною» (1996) в новому методологічному ключі досліджуються основні етапи поступування вітчизняного історико-біографічного письменства. Одначе на цьому тлі вчений розгортає ряд

важливих теоретичних міркувань, зокрема, щодо художнього вимислу й домислу: «…художній вимисел – то приналежність творів, де змальовуються обставини й люди, яких насправді не було, а художній домисел має місце там, де інтерпретуються реальні особи та достеменні історичні факти. Це з одного боку. З другого ж виходить, що за допомогою вимислу проникають в суть інтерпретованого, а домисел дає змогу воскресити характерні історичні деталі [7, с. 37].

Розвідка А.Гуляка «Становлення українського історичного роману» (1997) є ґрунтовним аналітико-синтетичним дослідженням провідних тенденцій еволюції жанру в українській літературі. На широкому культурно-історичному тлі XIX століття учений з'ясовує найпоказовіші проблеми розвитку епічних традицій у тогочасному національному письменстві, основну увагу приділяючи типології жанру «Чорної ради» П.Куліша.

Є.Баран у монографії «Українська історична проза другої половини XIX – поч. XX ст. і Орест Левицький» (1998) ґрунтовно схарактеризовує основні етапи розвитку вітчизняної історичної прози класичного періоду, цілком логічно атрибутуючи її до «завершеного циклу» художнього моделювання минулого, пов'язаного з уснопоетичною творчістю й давнім письменством. Заслуговує на увагу також виокремлення дослідником, сказати б, проміжних форм історичної прози: умовно-історичні твори; белетристичні нариси з історії України; переробки історичних творів інших авторів. Є.Баран осмислює вітчизняну історичну белетристику у взаємозв'язках зі світовою, а прозу О.Левицького – у силовому полі типологічних взаємин із творами інших українських письменників порубіжжя XIX –XX століть.

Найціннішим у монографічній праці С.Андрусів «Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст.» (2000) вважаємо потрактування історичної прози того часу як одного з націєтворчих жанрів, ефективного засобу збереження українства як етичного й духовного феномена. Із точки зору дослідниці, саме історичне письменство, «… підтримуючи в часі національну наративну тотожність, є водночас своєрідним космогонічним міфом (чи міфом-ритуалом), який зміцнює, відновлює і «тримає» космосистему – світ і націю (світ нації) і їх «дублікат» – психосистему – самосвідомість (особистісну й національну)» [1, с. 43]. Звертає на себе увагу й здійснений С.Андрусів літературознавчий аналіз історичної белетристики А.Чайковського, В.Будзиновського, Ю.Липи, А.Лотоцького тощо.

Ще в 1950-90-х роках з'явилося чимало синтетичних розвідок із проблем становлення і розвитку історичної літератури. Так, у працях Ю.Андреєва, Н.Воробйової, Б.Козьміна, Г.Ленобля, Р.Мессер, І.Мотяшова, П.Ніколаєва, В.Новикова, В.Оскоцького, А.Пауткіна, С.Петрова, І.Скачкова тощо з'ясовувалися важливі проблеми типології історичної прози, трансформації фольклорної образності в ній, досліджувалися питання ролі творчої фантазії митця, історизму як концепції суспільного розвитку й філософського підґрунтя естетичного осягнення дійсності і под.

Сьогодні історична романістика здійснює зростання її ідейного потенціалу, відбиваючи піднесення духовного рівня сучасника, ускладнення соціальної, моральної, філософської проблематики, яку висуває перед літературою час. Історичні романи, у першу чергу, це – єдність поколінь, спадкоємність духовних традицій, пріоритет загальнолюдських цінностей, усвідомлення того, що без засвоєння і збереження надбань минулого рух вперед неможливий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX століття – Львівський національний університет імені Івана Франка; Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
2. Баран Є.М. Українська історична проза другої половини XIX – початку XX століття. – Львів: Логос, 1998. – 144с.

3. Бернадська Н.І. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція: Монографія. – К.: «Академвидав»,2004. – 368 с.
4. Гуляк А.Б. Становлення українського історичного роману. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 293 с.
5. Ільницький М.П. Людина в історії (сучасний український історичний роман). – К.: Дніпро, 1989. – 356 с.
6. Ільницький М. У фокусі віддзеркалень: Статті. Портрети. Спогади. Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2005. – 552 с.
7. Мельничук Б.І. Випробування істиною: Проблема історичної та художньої правди в українській історико – біографічній літературі (від початків до сьогодення). – К.: Академія, 1996. – 272 с.
8. Ромащенко Л.І. Жанрово – стильовий розвиток сучасної української історичної прози: Монографія. – Черкаси: Вид-во Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького, 2003. – 388 с.

АНОТАЦІЯ

У статті простежено розвиток українського історичного роману. Проаналізовано сучасні наукові розвідки, в яких у новому методологічному ключі схарактеризовано основні етапи поступування жанру, зазначено роль документа в історичному творі, розглянуто ряд важливих теоретичних міркувань, зокрема, щодо вимислу і домислу.

***Ключові слова*:** *дискурс, історичний роман, тематика, жанр, вимисел, домисел.*

The article reveals the development of the Ukrainian historical novel. In the course of this work there has been analyzed modern and scientific developments and in a new methodological key there has been characterized the main stages of well – developed genre, there has been denoted the role of document in the historical work, a number of important theoretical thoughts are traced.

***Key words*:** *discourse, historical novel, subject, genre, fiction, conjecture.*

Євдокія Драч
(Вінниця)

УДК 371.32 : 811.161.2

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ПРО ЗАСВОЄННЯ МЕТАЛІНГВІСТИЧНИХ НОМІНАЦІЙ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Процеси демократизації й гуманізації суспільства зумовили зростання можливостей вибору шляхів життєдіяльності його членів, забезпечили сприятливі умови для творчості кожного. Потреба у формуванні соціально активної особистості зумовлює оновлення змісту навчально-виховного процесу, пошук нових, нестандартних форм педагогічної взаємодії. „Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті" спрямовує на зміну пріоритетів шкільної освіти. Одним із найважливіших завдань сучасної школи є створення сприятливого середовища для розвитку особистості учня, реалізації його творчого потенціалу.

В арсеналі методичних засобів чільне місце посідає гра як засіб розвитку творчої активності учнів. В ігровій діяльності діти привчаються до аналітико-синтетичної роботи над словом і реченням; активізується їхній лексичний запас, розвивається фонематичний слух, виробляється орфографічна зіркість, поглиблюється інтерес до рідної мови. Гра сприяє формуванню комунікативних умінь і навичок розвитку комунікативних здібностей, розвиваються практичні навички роботи в умовах колективу, набувається досвід управління, керівництва та організації колективу. Сама гра розвиває творчу фантазію, вчить логічно мислити, відстоювати свою позицію, дає можливість духовного і фізичного звільнення.

Ігри виховують почуття відповідальності за виконану роботу, сприяють розвитку кмітливості, винахідливості, швидкої орієнтації учнів, а найголовніше –

викликають бажання пізнати тему, яка вивчається. Відомі освітяни минулого та сучасні науковці (О.В. Духнович, П.П. Бланський, К.Д. Ушинський, Б.Д. Грінченко, Г.Г. Ващенко, А.С. Макаренко, І.М. Стешенко, С.Ф. Русова, О.В. Сухомлинська, Я.Ф. Чепіга, С.Т. Шацький, О.Я. Савченко, В.Ф. Паламарчук, Н.М. Бібік, Н.І. Непомняща та ін.) дають високу оцінку педагогічним функціям ігрової діяльності. Наукові дослідження свідчать, що гра тісно пов'язана з розвитком базових засад особистості – вона є такою формою творчості, яка реалізує сутнісні здібності й потреби людини.

„Дехто вважає, що гра – це тільки забава, і немає чого тут думати – все просто. А я впевнений у тому, що це одне з найскладніших педагогічних питань, від правильного розуміння якого залежить весь процес і виховання, і освіти" [4, с.18]. Гра – невід'ємний і важливий компонент людської сутності, це особлива форма діяльності. І.А. Сікорський стверджує: „Ігри – інтелектуальна діяльність. Навіть і тоді, коли, на перший погляд, йдеться про речі, які діють на почуття і передбачають їх, – насправді все обмежується одним тільки чистим мисленням. Мотивація, яка є рушієм ігор і забав дитини, має важливе виховне значення для її мислення. За своїми мотивами і смислом ігри представляють не тільки забаву або розвагу. Вони мають всі властивості вміння і весь сенс розумової праці. Ігри для дитини – це школа мислення. Творчість і фантазія, яка проявляється в іграх, не що інше, як необхідні умови розумового розвитку" [3, с.65-66].

Незважаючи на те, що гра входить до методичного арсеналу вчителя вже багато років, досі немає єдності у визначенні цього явища, що проявляється, зокрема, у наявності різних підходів до класифікації ігор. В. П. Бедерханова розрізняє дослідницьку, виробничу, атестаційну, навчальну гру [1]. Н.В.Кудикіна пропонує ігри творчі та ігри за правилами. Творчі поділяються на такі види: сюжетно-рольові, конструктивно-будівельні, ігри-драматизації та театралізації, ігри з елементами праці, ігри-фантазування. Ігри за правилами групують у такі різновиди: дидактичні, пізнавальні, рухливі, спортивні, хороводні, народні, інтелектуальні, комп'ютерні [2, с.111, 118]. Найбільш поширеними в практиці навчання є дидактичні ігри, вони спеціально розробляються для реалізації програмових завдань навчання. Саме дидактична гра забезпечує розв'язання триєдиного педзавдання: зацікавити дітей змістом навчання, сприяти засвоєнню певного програмового матеріалу й організувати навчання шляхом спеціально створеної гри. Н. В. Кудикіна пропонує виділяти такі компоненти дидактичної гри [2, с.119]:

- ігрова мотивація (взяти участь у грі, отримати виграш);
- уявна мета (наприклад, мета в грі „Змагання рибалок" – спіймати якомога більше рибок, що в умовах реального уроку складається тільки в уяві дитини);
- уявний зміст (уявна ситуація, ролі, рольові дії), який найчастіше випливає з назви гри („Змагання рибалок", „Школа Мальвіни", „Подорож у країну рослин" і т.ін.);
- ролі;
- рольові дії;
- результат (досягнення уявної мети).

Групу навчальних компонентів дидактичної гри становлять:

- мотиваційний (правильно виконати пізнавальне завдання, яке є умовою перемоги, тобто мотивація дидактичних ігор подвійна – ігрова у поєднанні з навчальною);
- програмовий (дидактична мета, яка визначається завданнями навчального предмета);
- змістовий (пізнавальний, виховний, розвивальний аспекти);
- процесуальний (процесуальні дії з навчального предмета);
- контрольно-оцінний.

До групи організаційно-процесуальних (ігрових) компонентів належать:

- ігрова прелюдія (вступ);
- визначення ведучого;
- правила або умови досягнення уявної мети (наприклад, рибку можна спіймати, якщо правильно буде виконане мовне завдання, яке вона пропонує);
- послідовність ігрових дій;
- ігрові способи поділу гравців на команди;
- форми організації гравців (парні, групові, командні, фронтальні);
- підсумки гри.

Беручи до уваги характер пізнавальної й трудової діяльності В. Д. Якобсон виділяє такі чотири основні групи ігор: 1) ігри, спрямовані на засвоєння знань, умінь, навичок, передбачених програмою навчального предмета; 2) ігри, спрямовані на формування загальних способів пізнавальної діяльності, культури, навчальної праці, досвіду творчої діяльності; 3) ігри, спрямовані на формування досвіду науково-дослідної діяльності за профілем спеціальності; 4) професійні ігри [5, с.66].

Ігри проводяться на уроках української мови не заради розваги, а як вправи в цікавій формі – важливий засіб навчання і виховання дітей. Вони сприяють не тільки всебічному розвитку учня, а й підвищують інтерес до знань. Ігри дозволяють включати в активне оперування учнів програмовий матеріал, що тільки сприятиме його міцному й свідомому запам'ятовуванню.

Спонукаючи школярів до самостійності у засвоєнні та закріпленні навчального матеріалу, застосуванні на практиці набутих знань і вмінь, цікаві вправи та ігри з мови можуть бути з успіхом використані на всіх етапах уроку. Так, актуалізуючи знання школярів перед вивченням теми „Будова слова і орфографія", можна запропонувати їм для розгляду карту „Країни знань", на якій позначені всі розділи науки про мову. Клас треба об'єднати у 2 команди, кожна з яких вирушає у подорож картою. Побувавши в республіці Синтаксис, учні виправляють пунктуаційні помилки. У фонетичному царстві одна команда виписує із запропонованого тексту слова, в яких букв більше, ніж звуків, а друга – ті слова, де, навпаки, менше букв. У Королівстві Лексика п'ятикласники встановлюють слова, значення яких пояснюється. Кінцева мета команд – незнайоме Графство Будови Слова, що показується на карті спеціальними позначками. На кордоні їх зустрічає сам Параграф Сороковий. Він дозволяє учням заглянути у свої володіння, коли ті відгадують загадки. Ігрові елементи можна застосувати навіть у домашньому завданні, пропонуючи учням написати твори-мініатюри на не зовсім звичну тему, наприклад, „Кімната Сміху".

Такі ігри розвивають логічне мислення, увагу і спостереження, виховують почуття відповідальності і цим самим сприяють кращому засвоєнню програмового матеріалу. Однак ігрові елементи потрібно дуже вміло вплітати в загальну канву, іншими словами, так вписувати в композицію, щоб урок не видався строкатим і проходив на єдиному психологічному рівні.

Найчастіше ігрові елементи використовуються в кінці уроку або тоді, коли відчувається, що учні втомилися і для них необхідне психологічне розвантаження. Найефективнішими видами роботи тут є розв'язування кросвордів, ребусів, різних навчально-ігрових тестів, лінгвістичних загадок, проведення різноманітних мовних конкурсів та вікторин тощо.

Більш ефективною формою організації навчання є тематичні ігрові уроки. Основний фактор, який потрібно при цьому врахувати, це єдність змісту, навчальної теми з виховним завданням. Зазвичай, часто виникає суперечність між зазначеними факторами: змістом самої навчальної теми, навчальною метою та виховним завданням, яка розв'язується на користь дієвішого фактора – виховного, а отже, на шкоду самому навчанню. Тематичний ігровий урок проводиться в тісному зв'язку навчального й

ігрового матеріалу, про що промовисто свідчать навіть теми деяких занять: „У країні Прикметник" (урок-лінгвістична вікторина), „У числівниковому магазині" (урок пояснення нового матеріалу – відмінювання кількісних та порядкових числівників), „Лінгвістичний КВК" (урок повторення вивченого зі стилістики), урок - „Брейн-ринг" з лексики тощо. Використання ігрових елементів на уроці мови та проведення ігрових тематичних уроків не є самоціллю. Така організація уроків дає свої позитивні наслідки, виховує в дітей інтерес до навчання; сприяє успішному засвоєнню навчального матеріалу; створює умови для поглибленого вивчення окремих розділів програми.

На уроках вивчення теми „Займенник" можна використати такі види вправ:

- розгадування загадок, у змісті яких є займенник, і визначення розряду цих займенників;
- розгадування кросвордів, де потрібно вписати у горизонтальні ряди слова-займенники, щоб у виділеному вертикальному ряду можна було прочитати „займенник";
- диктант – „тиша" на написання займенників разом чи через дефіс, якщо той чи інший займенник пишеться разом – діти сидять тихо, коли ж через дефіс – плещуть у долоні;
- при вивченні питальних і відносних займенників – скласти речення, щоб дані займенники в одному випадку виступали питальними, а в другому – відносними;
- розподільні диктанти на написання займенників разом, окремо і через дефіс; диктанти-переклади з російської мови на українську і навпаки;
- вибіркові диктанти. Зачитується текст, учні виписують займенники, визначають розряд;
- дібрати та записати кілька речень, у яких підмети були б виражені неозначеними та заперечними займенниками;
- виписати з художньої літератури вірш чи невеличкий текст, у змісті яких були б займенники;
- написати невелику творчу роботу за поданим початком. У тексті використати займенники.

Отже, застосування на уроках ігрових елементів підвищує активність учнів, сприяє зростанню їхньої уваги, розвиває мовлення. Навчальна гра на уроці рідної мови – один з важливих стимуляторів інтересу до навчання, її можна успішно використовувати на будь-якому з етапів уроку. Вміння учителя не порушити композицію уроку введенням гри, а покращити його, оптимізувати, характеризує рівень його педагогічної майстерності. Використання ігрових елементів на уроках мови сприяє також розширенню кругозору учнів, дає можливість урізноманітнити форми роботи на уроці; розвиває мовлення учнів, їхню творчу фантазію та здібності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бедерханова В.П. Обучающие игры как средство подготовки студентов университета к воспитательной работе/ Бедерханова В.П. – Л.: ЛГУ, 1977. – 194 с.
2. Кудикіна Н.В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі/ Кудикіна Н.В. – К.: КМПІ ім. Б.Д. Грінченка, 2003. – 272 с.
3. Сикорский И.А. Статьи по вопросам воспитания// Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психологической гигиены: Кн.2/ И.А. Сикорский. – К.: Юно-Русское книгоизд., 1999. – 336с.
4. Терский В.Н. Игра, творчество, жизнь/ В.Н. Терский, О.С. Кель. – М.: Просвещение, 1966. – 304 с. – (Организация досуга школьников).
5. Якобсон В.Д. К вопросу классификации учебных деловых игр:7-я школа-семинар [тез. докладов]. – Вильнюс: ИПКСНХ ЛССС, 1985. – С. 65 – 66.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто теоретичні й методичні основи гри на уроках української мови. Розглянуто типи і роль гри в навчанні.

Ключові слова: *гра, значення гри, навчальне значення гри, виховне значення гри, типи ігор.*

The article is devoted to the problem of the theoretical and methodological bases of the game in studying Ukrainian. It shows the role of the game during studying Ukrainian and also shows different types of the game.

Key words: *game, the role of the game, studying role of the game, the educational role of the game, types of the game.*

Олена Єременко
(Київ)

УДК 802/809:26

ІЄРАРХІЯ РІВНІВ ДИНАМІЧНОСТІ ОБРАЗУ В НОВЕЛІСТИЦІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

Системний комплексний підхід до художнього тексту вимагає досліджень не лише змістоформальних компонентів, а й усіх його образнотворчих відцентрових зв'язків. З метою адекватного осягнення естетичної природи літератури враховуємо, що вона функціонує як багатостороння структура, вимагаючи від реципієнта активної суб'єктивації, постійного духовного збагачення. Високохудожній твір не обмежений ні естетично, ні екзистенційно, ні інформативно: при повторних рецепціях він спроможний викликати нові думки та нові переживання, у цьому ракурсі мистецтво динамічне, що пов'язане з тим, яким чином література виконує естетичну функцію. Посідаючи особливе, домінуюче місце в комплексі мистецтв, художнє моделювання дійсності словом виконує й соціальну функцію – забезпечення процесу передачі уявлень, переживань, автопсихоаналізу творця; іноді більше – формування в суспільстві усталеної системи словесних художніх образів, обмін словесною художньою інформацією. Відповідно, функціональний аспект літератури дозволяє аналізувати динамізм як питому властивість художнього образу [13, с. 44]. Одначе **актуальність** проблеми є незаперечною, оскільки досліджень динамізму у творчості представників української літератури недостатньо, переважно вони спрямовані на розкриття динамічних рис художнього світу письменників-імпресіоністів [1, 9]. Мінливість, рухомість, суперечливість постають передусім як характеристики пластичних мистецтв: архітектури, фото, живопису, скульптури.

У нашій статті ми простежуємо реалізацію динамічних аспектів поетики у творчості М.Коцюбинського, конкретну вибудову ієрархії образності через динаміку її творення. З огляду на це очевидно, що загальна закономірність становлення складних і динамічних систем, до яких належить і література, полягає в тому, що їх підсистеми й елементи, якими щодо мистецтва слова є образ, ще не розвинулися в такою мірою, щоб відокремитися одне від одного, віднайти повну самостійність. На цьому рівні свого існування цілісність системи реалізується радше в її аморфності, ніж у чіткій структурній організованості.

Дійсний світ виявляє себе за обрієм літератури, тобто текст може заступати авторові те відчужене буття, яке для інших видається істинним з огляду на його вкоріненість у предметний світ. Уявляючи, почуваючи, висловлюючись, він створює власну модель справжнього життя таким чином, що динамічний перебіг життя в текстовому вимірі цілковито захоплює, змінюється авторова особистість, написання

стає основним способом проживання, іноді більш істинного, ніж фактично фіктивна реальність. У структурі твору, зокрема, проблема як конфліктна ситуація, поставлена письменником у центр твору, є величиною динамічною, нестабільною. Поряд із цим сюжет як спосіб творення образу, вираження письменницької позиції, розв'язання поставлених автором проблем сприймається як в цілісності, так і в динаміці. Конфлікти – основна рушійна сила сюжету в епічному творі – за своєю різноплановістю і багатовекторністю перебувають у площині змістоутворюючих елементів, виконуючи функцію художньо вираженого протиставлення, протиріччя в розкритті змісту. Бінарна опозиція, закладена в різних типах конфліктів (між окремими персонажами, персонажем і середовищем, психологічний), ґрунтується на співвідношенні подієвих і глибинних елементів структури тексту. Активність сюжету та персонажів, що надає текстові психологічного динамізму, еквівалентного рухові реального життя, позначається як акціональний код. Нарешті, обов'язкова інтенція до продовження вже закінченого тексту зумовлена рухливою формою багатьох елементів твору, які не виражають усього, що наповнює їх імпліцитний зміст. Носіями динамізму є й багатоманітні компоненти (моральний план, смислова, логічна оцінка, формальний аспект тощо), які дозволяють суб'єкту сприйняття більш повно й індивідуально освоїти повідомлюване йому художником. Відповідно, носіями категорії динамічності є зміст твору, де динамічність реалізується, зокрема, через інтригу; образ, в якому динамічними є різні рівні, зокрема, психологічний, інформативний, комунікативний; окрім того, динамізм унаочнюється й у стилі – завдяки синтаксису.

Створений образ є рухомою одиницею, що сфокусувала в концентрованому вигляді всі основні властивості художньої свідомості особистості, змодельовані як комунікативні компоненти (емоційність, активність, адекватність ставлення), перцептивний аспект із динамічними та структурними характеристиками (цілісність, взаємодія деталей, сенсорність та ін.) і критерії оцінювання образу уявою (естетичні, емоційно-естетичні й суто емоційні). Динамічність і визначає взаємодію компонентів образу. Механізм поєднання інакомовного та звичайного плану художньої свідомості, як і самодостатність художнього бачення світу виникає при урахуванні двох фундаментальних, протилежно спрямованих динамічних процесів, що характеризують особистість автора і реципієнта, які стосовно мистецтва посідають позиції позахудожні й внутрішньохудожні.

Ідентифікація та відокремлення художньої свідомості й реальності відбувається на різних етапах творчого процесу. Внаслідок першої динамічної тенденції митець осягає не лише суто художні аспекти тексту, але й заглиблюється в сферу загального, універсального, а внаслідок іншої автор відсторонюється від свого повсякденного ego; його особистість узагальнюється, стає споглядальною, теоретичною. У цьому плані художник ніби відмовляється аналізувати дійсність, яку створив, надаючи їй певної спонтанності розвитку й відчуваючи її опір авторській волі, розчиняє себе в іншому. Основний прихований динамічний ракурс свідомості художника полягає в опосередкуванні цих двох антиномічних тенденцій, що розвиваються в протилежних напрямах і тяжіють до завершальної точки, де виникає ефект художньої творчості або власне творчий акт художньої свідомості. Асоціативне мислення письменника може спиратися на неможливі для з'ясування компоненти психології творчості. Тому, безперечно, художній образ має власну логіку, розвивається за своїми внутрішніми законами, демонструючи здатність до динамічного саморозвитку. Митець визначає первинні параметри розвою образної системи, і цей процес є взаємним. Письменник не може чогось змінити без корективів у царині художньої правди. Життєвий матеріал, на якому ґрунтується твір, веде за собою, і автор стає медіатором, доходячи часом зовсім не того висновку, до якого прагнув. У такий спосіб зреалізовується логіка саморозвитку образів, адже образна думка багатозначна, настільки ж багата й глибока за своїм

значенням і сенсом, як саме життя. Особистісні типи героїв тексту та форми їхнього, створеного автором, буття передіснують щодо життя та індивідуального поставання читача у вигляді перспективи. У процесах активного ототожнення літературне життя героя продовжується в долі реальних людей, а його якісна визначеність і мінливість переходять у рухливий типологічний контур їхніх особистостей.

Художній образ в процесі сприйняття постає наслідком взаємодії співпереживання, рефлексії та споглядання – є результатом опосередкування двох основних динамічних тенденцій художньої свідомості. Маємо на оці співпереживання чи буквальне перенесення власних почуттів і водночас — рефлексії й споглядання. Такі тенденції художньої свідомості мають антитетичну векторну спрямованість, однак здатні нейтралізувати одна одну в суперечливій динаміці. Сутність художнього тексту, до того ж, визначається не стільки його акцентованими стійкими ознаками, скільки відкритою продуктивністю до інтерпретацій, аспектами рецепції, ефективністю динамізму образу, його розгортанням, поєднанням процесів спрямованого створення і спонтанного генерування, а також самовираженням та саморозвитком автора в цих процесах [8, с. 218].

Літературний твір постає насамперед у смисловій динаміці; смисли оживляють неосяжні асоціативні поля, породжені психічним життям автора. Проникаючи в загальнозрозумілу систему значень, смисли перетворюють текст на неповторну й незворотну подію авторського життя. Основний прихований динамічний ракурс свідомості художника полягає в опосередкуванні антиномічних тенденцій, що розвиваються в протилежних напрямах і прагнуть до завершальної точки, в якій виникає ефект художньої творчості або власне творчий акт художньої свідомості. У першу чергу, механізм поєднання інакомовного та звичайного планів художньої свідомості, відповідно самодостатність художнього бачення світу діє з урахуванням протилежно спрямованих динамічних процесів, зорієнтованих на автопсихографію особистостей автора і реципієнта, які щодо мистецтва займають позиції позахудожні і внутрішньохудожні. Закодований динамічний ракурс свідомості художника полягає в несвідомому опосередкуванні рухомих тенденцій, що розвиваються в художньо-психологічних напрямах, демонструючи тяжіння до формування ефекту художньої творчості або власне творчий акт художньої свідомості. Реципієнт проходить увесь шлях художньої свідомості письменника в динаміці, реалізовану й об'єктивовану в творі, разом з тим сприймає текст у його специфіці естетичного, чому значною мірою притаманне споглядання, насолода досконалістю. Розвиток художньої свідомості особистості реципієнта активізує процес співпереживання, який перетинається з діаметрально протилежним спогляданням художньої форми в її гармонії, досконалості, завершеності. Динаміка художньої свідомості реципієнта полягає в тому, що ці, здавалося б, далекі один від одного процеси, опосередковуючи один одного, створюють бінарне бачення тексту. Тому умови повноцінного сприйняття художнього твору виникають на ґрунті застосування до модельованого матеріалу художніх еталонів, оцінки його як комплексу нереальних, уявних явищ.

Загальнокультурна концепція динамізму походить від богословських традицій, які стверджують, що високі здатності людини відбивають Божественні властивості, проте найсуттєвіше, що визначає динамізм образу, полягає в первні безсмертя. Воно породжує в людині потяг до домінанти бажання вічності. Завдяки цьому особистість стає величнішим за Всесвіт, у якому народилася і яким хотіла б заволодіти. Завдяки цьому, людина стверджує свою фундаментальну свободу [11, с. 147].

Поетична проза, яка на тематичному, ідеологічному, структурно-композиційному рівні намагалася відтворити конфлікт із часом у його детермінованому розумінні, відтак була одним із способів реакції на світоглядну кризу доби початку XX століття. Динамізм художньої образності у малій прозі

М.Коцюбинського з огляду на переважно імпресіоністське забарвлення його поетики постає явищем надзвичайно розмаїтим.

У формуванні художньої цілісності у творчості імпресіоністів акцент перенесено з теми, ідеї, фабули, сюжету, композиції (всіх основних літературознавчих категорій) на моменти активності (сферу естетичної діяльності реципієнта), що закцентовує власне естетичні категорії: буття естетичного об'єкту, жанру як способу звершення художнього цілого, ритму як вираження емоційно-вольової напруги форми [2, с. 136]. Особливо важливою є категорія ритму, у здійсненні якого виділяють сугестивну фазу його сприйняття і рефлексивного відновлення первинного ритму через аналіз мовленнєвих, образних, композиційних особливостей організації тексту. Переважно фази сприйняття-здійснення ритму зливаються, активність уваги читача притлумлюється яскравими образами, що заповнюють свідомість. Синтез часу при сприйнятті художнього цілого відтворює ритм первинного освоєння рецепієнтом тексту, виникнення і становлення нового хронотопу художнього світу із субстанції часу [14]. М.М.Гіршман звертає увагу на динамічний момент, коли ритм є фактором, що перетворює будь-яке слово в тексті, наповнює його енергією цілого. Відтак композиційні закономірності художнього цілого стають неодмінною частиною внутрішньої структури і сенсу кожного слова, що входить до складу цього цілого. "Цілісність композиційної єдності твору не просто вибудовується з слів, але перетворює кожне слово, трансформує його, обертає, кажучи не буквально, а метафорично, на роль своєрідного звуку в новій єдиності "художнього слова" – твору" [3, с. 68]. Незаперечним є й значущість заакцентованості динамічного наративу, адже деформація наративної традиції у XIX столітті була пов'язана з глобальними змінами в уявленнях про час, безмежність, причиновість. Натомість модальність її видозмін на початку XX століття може бути схарактеризована крізь експансію художнього часу на все наративне поле епохи. Наратор показує переживання через потік світосприйняття [9, с.155], що в українській прозі максимально динамічно зреалізовується у творах М.Коцюбинського, для дослідження ми обираємо бесарабський цикл, що складається з етюду "На крилах пісні", повісті "Для загального добра" і оповідання "Пе коптьор". Певною мірою найменш динамічним є останній твір, в якому відносна стабільність сюжетної лінії та образної системи не дозволяє повною мірою розгорнути динамічні аспекти.

"Картка із щоденника" "На крилах пісні" в літературознавчій науці розглядається як поворотний пункт до психологічного імпресіонізму і нової поетики [9, с.155], Ю.Кузнецов небезпідставно порівнює цей твір з поезіями у прозі [9, с.155]. Твір побудований на емоційній динаміці, сугестійній насиченості, які випливають із контрасту незатишного стану душі наратора, надмірно мальовничого пейзажу Бессарабії й несподіваного початку бурі [201]. Письменник підсилює психологічну напруженість ситуації з допомогою амбівалентності точок зору, майже кінематографічних художніх прийомів (автор спочатку не помітив ознак бурі, що дало можливість розгорнути подальшу психологічно насичену структуру тексту). Увесь текст насичений питальними реченнями, які створюють відчутний баланс руху і стабільності. Відносна ретардація спостерігається лише у вставному епізоді, коли перед внутрішнім поглядом наратора постає уявна чумацька валка, навіяна піснею [7, с. 203]. Виявляємо різні форми функціонування динамізму, зокрема, повтори: (*табір ще спить* [7, с. 203]), нагнітання спільнокореневих слів: *сон – спить – соний – сплять* [7, с. 203], *умре* (про хворого чумака) – *вмерти – смерть*; уживане в різних конструкціях слово *воля* [7, с. 205], вже саме насичене внутрішньою семантикою руху до звільнення. Своєрідна трансформація рамкової композиції в етюді також рухлива: *нічліг спокійний – нічліг тривожний*, що супроводжується нападом розбійників [7, с. 209-210].

Інший тип динамізму (прямий) спостерігається в повісті "Для загального добра",

оскільки за побудовою сюжету акцент робиться на русі персонажів. Лише один епізод уже дає уявлення про модель динамізму у цьому творі: *Замфір встав – стіл впав – діти зірвались – коні помчали* (темп пришвидшується завдяки влучному добору лексем). Вражає реципієнта мальовниче насичений шкіц перегонів на каруцах як демонстрація життєлюбності, відчуття радості і повноти буття [7, с. 214].

Одним словом, у малій прозі М.Коцюбинського динамізм може бути прямим і опосередкованим. Динамізмом оптимізується жанрова модель, наратор творить динамічність і підвладний їй. Проте найважливішим чинником є ритмічна організація художньої образності, адже важливою характеристикою епічних творів є його динамічна мінливість, митець змінює рух, забарвлення, звук фрази відповідно до того, про що він говорить. Отже, художня проза не може сприйматися поза ритмічно організованим динамізмом художньої образності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. П. Українська імпресіоністична проза – К. : ФАКТ, 1994. – 159 с.
2. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи – Москва : Художественная литература, 1987. – 546 с.
3. Гиршман М. М. Литературное произведение : Теория художественной целостности – Москва : Языки русской культуры, 2002. – 538 с.
4. Калениченко Н. Л. Михайло Коцюбинський: Нарис життя і творчості – К. : Дніпро, 1987. – 189 с.
5. Колесник П. Й. Коцюбинський – художник слова – К. : Наукова думка, 1964. – 535 с.
6. Костенко М. М. Художня майстерність Михайла Коцюбинського – К. : Радянська школа, 1969. – 272 с.
7. Коцюбинський Михайло. Твори: у 4 т. – К. : Дніпро, 1984. – Т.1. – 1984. – 365 с.
8. Кристева Ю. Полілог [перекл. з франц.] – К. : Юніверс, 2004. – 480 с.
9. Кузнецов Ю. Поетика прози Михайла Коцюбинського – К. : Наукова думка, 1989. – 268 с.
10. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку XX ст.: Проблеми естетики і поетики – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.
11. Нисский Григорий. Большое огласительное слово, 5. // Цит. по изд.: Оливье Клеман. Истоки. Богословие отцов Древней Церкви. Тексты и комментарии. Перевод с французского Г. В. Вдовиной под редакцией А. И. Кырлежева – Москва : Центр по изучению религий. Изд. предприятие «Путь», 1994. – 591 с.
12. Святовець В. Художня деталь в українській класичній прозі. Нариси про творчість письменників – К.: ВПЦ Київський університет, 2007. – 175 с.
13. Ткаченко А. Мистецтво слова – К. : ВПЦ "Київський університет", 2003. – 448 с.
14. Шалыгина О.В. Телеология поэтической прозы//http://shalygina. chehoviana. ru/ aboutme.htn.
15. Шурова Н. "Я весь був як пісня…" Михайло Коцюбинський і музика – К. : Музична Україна, 1986. – 68 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується типологія динамічності прозових творів М.Коцюбинського, що належать до бессарабського циклу. З'ясовано, що динамічність набуває прямих та опосередкованих форм, які реалізуються як через змістовні, так і через формальні аспекти творів.

Ключові слова: *образ, динамічність, художня свідомість, автор, реципієнт.*

In the article there are researched the typology of dynamics of prose works of M. Kocyubinskiy that belong to the Bessarabian Cycle. It was discovered that the dynamics gains direct and mediated forms which are realizable through both substantial and formal aspects of works.

Key words*: image, dynamics, art consciousness, author, recipient.*

Світлана Киричук
(Вінниця)

УДК 82.09: 821.161.2„19”

ДИСКУРСИВНА СТЕРЕОФОНІЯ РОМАНУ „КОЗАКИ В МОСКОВІЇ” ЮРІЯ ЛИПИ

Як письменник і як політолог Ю. Липа активно розробляв тематику національного героїзму доби козацтва (Україна XVII-го віку). Простежується це і в його романі „Козаки в Московії” (1934), який справедливо відносять до вагомих здобутків західноукраїнської художньої прози 30-х років XX століття. Створюючи нову парадигму духовності, автор ставить українську расу в один ряд з європейськими, а геополітичну доктрину Б. Хмельницького осмислює в контексті західного розвитку. Це, власне кажучи, дає підстави вважати Ю. Липу „українським європейським історичним романістом” [2, с. 355]

Пропонована стаття присвячена визначенню специфіки жанрових модифікацій прозових та історіософських кодів творчого доробку Ю. Липи, зокрема у таких характеристиках, як родова, видова та жанрова приналежність, стилістична означеність та типологічна своєрідність. Так, рід „Козаків в Московії” визначається як епічний; вид – роман; підвид або жанр – історико-авантюрний чи історико-пригодницький роман, оскільки на перший план виступають особи вигадані, реальні ж історичні постаті увиразнюють вірогідність зображення. До елементів авантюрного жанру відносимо сюжет твору; весь подієвий ряд, що акумулюється в межах подорожі і являє собою ряд пригод, яких зазнають мандрівники; мотиви постійного пошуку, втрати родичами одне одного і пізніше впізнавання; переодягання й викрадення; наявність так званого злого генія й таємничого недоброзичливця тощо.

Жанрово-стильова своєрідність роману засвідчує наявність діалогічних зав’язків із творами В.Скотта та В.Гюго („Квентін Дорвард”, „Айвенго”, „Собор Паризької Богоматері”). Зокрема, фабули романів мають авантюрний характер, карколомні сюжетні ходи, що дозволяє тримати читача в емоційній напрузі. Спільними є мотиви й типажі, принципи їх конструювання (наявність вигаданих та історичних постатей і периферійність останніх), тяжіння до романтизації образів, які постають, зазвичай, людьми із звивистою долею, фатальною таємницею, розбитим серцем.

Чітка визначеність маршруту, яким рухалися подорожні *(Данциг – Ревель – Новгород – **Москва** – через Коломну, Переяслав, Рязань до Волги – Кассимів – Чебоксари – Кокшаю – Свіяжськ – Казань – **Абрухім** – через Курськ – вздовж Ворскли на Псьол і Веприк, Обухівку, Хорол, Сулу, Лубни – Лохвиця – Корсунь, повз Рось – Ведмедівка, Тясьмин – Суботів – **Чигирин)*** дозволяє визначити ряд особливостей хронотопу роману „Козаки в Московії”: простір твору має не лінійний, а кільцевий характер, який можна вважати подвійно замкненим (коло в колі); кільцева побудова, згідно з найпоширенішими тлумаченнями цього символу (єдність, безперервність руху, всесвіту, світу), розкриває кодування твору, що криється в опозиційності замкнених світів, яку творять Європа та Антиєвропа (Московія).

Розпочинаючи процес зчитування чужих, найрізноманітніших культурних дискурсів у тексті аналізованого твору, ставимо завданням виявити і зафіксувати всі доступні сприйняттю діалогічні зв’язки тексту роману Ю. Липи „Козаки в Московії” з іншими художніми текстами минулих та сучасних йому епох. Текстовий матеріал вказує на напрямок розгортання діалогічних зв’язків з іншими культурно-історичними площинами. Зокрема, прочитанню піддається *дискурс української культурно-історичної традиції XVII ст.* Під цим поняттям розуміємо комплекс

соціокультурних (літературно-мистецьких, громадсько-політичних, світоглядно-філософських) традицій, привнесених українською інтелектуальною елітою в соціокультурне середовище Московського князівства XVII століття.

Дія роману „Козаки в Московії" розвивається у силовому полі тенденцій, характерних для культури і стилю бароко. Тому можемо стверджувати наявність у тексті *барокового дискурсу*. Період із 20-х років XVII століття до середини XVIII віку був часом визрівання і розквіту стильової своєрідності барокової культури. Більшість дослідників убачає в бароковій культурі „синтез", поєднання культур Середньовіччя („готики") та Ренесансу. Справді, культура бароко, не відмовляючись від досягнень епохи Ренесансу, багато в чому повертається до середньовічних змісту та форми. Але своєрідністю мистецтва бароко, його специфічною ознакою була *рухливість*, „динамізм". У пластичному мистецтві – це любов до складної кривої лінії, на відміну від простої лінії та гострого кута чи півкола готики і Ренесансу. У письменстві й житті – жадання руху, зміни, мандрівки, трагічного напруження та катастрофи, пристрасть до сміливих комбінацій, авантюри.

Отже, авантюрний характер сюжету „Козаків в Московії", характери центральних персонажів вписуються у дискурсивну стереофонію роману. Головний герой Григорій Трембецький має незвичну для української історичної белетристики професію – купець. Водночас це характерне заняття для авантюрного героя, людини-мандрівника „з проводирською вдачею". Ця людина уособлює міць і спокій, впевненість у собі й власній фортуні, здатність на ризик: „Такі, певні себе лиця українських купців і завадіяк можна було тоді побачити і в веселій Франції, і в сонячній Італії, і в гордовитій Іспанії, і серед турських та арабських пишних королівств" [3, с. 24]. Помічники його – небіж, молодий козак Петро Соколець і філософ Латка. Отже, український світ XVII століття репрезентують троє людей – купець, воїн і науковець.

Окремо слід зупинитися на постаті вченого-філософа Симеона Латки-Старушича. Саме через нього вливається в твір основний струмінь барокової традиції. XVII століття – доба розквіту красномовства, зокрема церковної проповіді. На той час значення проповіді – найпомітнішого жанру ораторської прози – за змістом, формою й суспільною функцією переросло межі церковного вчительства. Проповідь, окрім власне релігійно-церковних функцій, виконувала ще й завдання публіцистичні та просвітительські. Помітною була роль проповіді – форми словесного (літературного й ораторського) мистецтва – й у розв'язанні власне естетичних завдань.

Численні спроби демонстрації зразків ораторського мистецтва філософом Латкою слід віднести саме до жанру проповіді. Скажімо, виголошена молодим студентом у ломбардійському монастирі проповідь спрямовувалася проти „розпусти щоденної і семи гріхів смертних". Проблема, яку піднімає герой, є ремінісценцією поетичних творів самого Липи („Біси й ловець", „Диявол"). Приміром, у центрі поезії „Біси й ловець" – образ семи людських вад. Гординя, заздрість, гнів, грошолюбство, лінощі, обжерливість, хтивість – гріхи, що перераховуються й у творах християнських теологів та духовних письменників. Згадані сім гріхів виділяються не тому, що вони найтяжчі чи найбільші з усіх, а тому, що неодмінно тягнуть за собою інші гріхи. У проповіді Латки з'являється образ райського саду, куди веде любов вища, чиста, не спотворена накипом тілесності: „Срібно височилися і гаї тоді перед моїми очима, золоті пташки перепорхували з гілки на гілку і співали предивно, а сто місяців і стільки ж сонць сходило і заходило довкола тих садів." [3, с. 34-35].

У тексті „Козаків в Московії" ремінісцентно й алюзійно приявна також одна з найпоширеніших у бароковій традиції тема смерті. Намагання Латки дискутувати із цього приводу з московським священнослужителем виявилися марними, проте маємо змогу відстежити виразну текстову взаємодію роману з творами К. Саковича,

К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Сковороди тощо. Філософ проголошує неминучість смерті, примарність перед нею будь-якого багатства і влади.

У бароковій тональності витримано й інші роздуми філософа Латки, зокрема – про життя та любов, рівність, народ, темряву й світло тощо. В аналогічному ключі представлено і його проповіді (проти пияцтва), диспути (на празькому ринку та з учителем із греко-руської каплиці у Варшаві), віршування, наділене виразними ознаками силабічної системи. Ця система поширилася в українській поетичній традиції XVI – XVIII століть, а найбільшими її представниками були І. Величковський, К. Зиновіїв та І. Некрашевич. Їхня творчість переконує, що силабіка на вітчизняному ґрунті не була ритмічним експериментом, а стала літературною традицією тієї доби. Потрапивши ні за що, ні про що до московської в'язниці, Латка віршує, щоб трохи себе розважити:

Яко розбійники мя осудили,
І злости свої на мя узброїли,
Проклято рабскоє господарство,
Зло і недоброє коварство! [3, с. 87]

Дискурсивне прочитання барокових літературних традицій потребує дослідницької уваги в аспекті частого звернення Ю.Липи до елементів драматичного дійства – вертепного, інтермедійного, шкільної драми, європейського театру тощо.

Театральну виставу – вид культурної розваги пересічного європейця – зустрічаємо на сторінках роману під час прогулянки Петра Сокольця Ревелем. Цей факт набуває значущості, коли згадати, що давній український театр є витвором шкільної освіти, тісно пов'язаним із європейським театром. Духовна драма перейшла в Україну із Західної Європи й почала культивуватися у стінах Києво-Могилянської академії. Тут вона стала не стільки знаряддям релігійної пропаганди, скільки засобом розвитку ораторських і літературних здібностей учнів, необхідним компонентом шкільної освіти.

Шкільна драма дала поштовх для розвитку жанру інтермедії – невеличкої комічної сценки, що гралася в перервах між діями серйозних шкільних драм для розваги глядача. Інтермедії часто мали побутово-етнографічний характер, порушували важливі соціальні, національні і релігійні проблеми часу. Саме інтермедійного віршика цитує п'яний філософ Латка:

Зрадливая юна,
Козацька фортуно,
Служиш чоловіку
Лиш в молодім віку, -
Нас старших забувши,
Втікаєш во глуши... [3, с. 57].

Алюзія на відому драму „Милість Божа" відкриває у „Козаках в Московії" взаємодію двох текстових площин. Дія п'єси розгортається навколо подій національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. З ряду монологів читач (глядач) довідується про хід війни та її переможний кінець. Вибухає козацьке повстання, очолене Б. Хмельницьким, Україна просить Бога допомогти гетьманові. Звитяжцем повертається він до Києва, де його урочисто зустрічає населення. Радісний народ висловлює переможцю подяку, передчуваючи щасливе майбутнє батьківщини. Перемоги Б. Хмельницького трактуються в п'єсі як прояв *Божої милості.* Твір складається ніби з двох потоків дії – головного, історичного, що відтворює народно-визвольну війну, і панегіричного, який пояснює причини перемоги (Боже заступництво), вихваляє Бога, церкву, Б. Хмельницького, Україну. У центрі п'єси – образ Богдана Хмельницького, рішучого і відважного полководця, який понад усе ставить честь та славу, покладає надію лише на *козацьку шаблю*, керуючись при цьому не власними амбіціями, а інтересами України,

народу. Завважимо, що драма була написана до вісімдесятиріччя визвольної війни, і ставитися у романний час не могла. Одначе добре помітними є аналогії загальної настроєвості й основних мотивів твору Ю. Липи та згаданої п'єси.

Звеличувальний, героїчний пафос сповнює оповідь із того моменту, як мандрівники перетинають межі України. Постать Б. Хмельницького (за Ю. Липою) – одна з центральних і найважливіших у багатовіковій українській історії. Він – рятівник українського народу: „<…> велетенська енергія (гетьмана. – *С.К.*) була виразно окреслена, і недарма як символ своєї держави наказав він бити на своїх монетах рисунок *козацької шаблі*" („Призначення України"). У палкому пориві, що робить його подібним до біблійного пророка, Латка проголошує богообраність великого Богдана, визначаючи основним його покликанням порятунок України. Разом із тим йдеться про обраність і величне призначення самої України – врятувати людство, стати країною Свободи: „З наших тренів і пониження нестерпимого виріс Великий Князь, Ucrainae Rex, Богом Даний!.. Людину визволити – велика річ, нарід – свята… Україна козакоруська, як кінь молодий, ненависного їздця потратувавши, гадала: і гратиму, і басуватиму на широкім роздоллі! Та їздець Великий прийшов, – коня оного твердою рукою стримав…Libertas, libertas hominum, тільки на землі нашій козакоруській ізрости можеш!"[3, с. 165].

У межах тексту роману Ю. Липи зреалізовується також прочитання *дискурсу латиномовної культурної традиції.* Найвірогідніше, більшість латинських лексичних одиниць та утворень є наслідком взаємодії текстових площин твору й актових документів, літописів, латиномовних „Revum Moscovitavum Commentar" Сигізмунда Герберштайна, „Descriptio Moschoviae" польського історика Олександра Гвагнінія, а також „Опису подорожі голштинського посольства у Московію та Персію" Адама Олеарія. Найбільш значущими джерелами, як визнає сам письменник, були подорожні записки Герберштайна та Олеарія. З усіх європейських видань XVII століття, присвячених Московії, записки Олеарія є найбільш відомими й насиченими у змістовому плані.

Латиномовна стихія вливається в роман „Козаки в Московії" через образ Симеона Латки-Старушича. Сам Латка кваліфікує латину як засіб комунікації в межах спільноєвропейської освітньої та культурної системи. Однією з порад для подорожніх, яку він дає Сокольцю, є: „Усюди говори латиною, – мене ж по всьому світі розуміли" [3, с. 46]. Переважна більшість латинських висловів зустрічається саме у мові означеного персонажа – в діалогах з українськими науковцями (Єпифаній Славинецький), представниками європейської спільноти (пражанин Фізіка, учитель греко-руської каплиці у Варшаві), а також у мові національної інтелектуальної еліти (Єпифаній Славинецький, Самійло Зорко). Характерні й *цитування* латиною висловлень, що належать видатним діячам Української держави (С. Полоцький, П. Конашевич-Сагайдачний). Переклад латинських термінів і висловлень подає Ю. Липа у „Заввагах до роману", окремі вислови перекладаються через посилання внизу сторінки. Найчастіше латинські лексичні одиниці вплітаються у фрази, висловлювані персонажами українською мовою: „Скрізь кармазини і фіолєти in disciplina militari, скрізь – вольної нації козацької potentio et laetitia!" або: „Ярема князь, виродок релігії грецької, у самій Варшаві нахвалявся, verbum nobile давав, що як на його руч не зроблять, – то „гірше од Хмельницького їх сплюндрує" [3, с. 139-140]. Наявні також випадки побудови висловлення латинською мовою (у діалогах): „Minatur bellum et non fert; sic gens tota Polona facit" [3, с. 158].

Звертають на себе увагу й *афоризми*: „Nemo illum amat, qui „da da mihi" clamat" („Ніхто не любить того, хто говорить: дай мені, дай"), „Ede, bibe, lude et disce!" („Їж, пий, веселися і вчися"), „Patientia saere laesa fit tandem furor" („Часте випробування терпцю зроджує лють"), „Invasor a se ipse occiditur" („Напасник із власної руки гине");

терміни на позначення осіб і юридичні: „mercator" (купець), „scriba casternis" (замковий писарчук), „absolutum dominium" (необмежена влада), „leges" (закон).

Отже, наявність діалогічних моделей у тексті досліджуваного роману засвідчує його здатність асоціюватися з конкретними міфологічними, теологічними, художніми, філософськими, науковими та іншими текстовими просторами, чиї дискурсні сходження можуть бути розпізнані як чуже слово.

Усі виокремлені нами в процесі прочитання дискурси (української культурно-історичної традиції XVII ст.; бароко; латиномовної традиції) сповненого філософських роздумів, алюзій, ремінісценцій і прямих цитат роману „Козаки в Московії" сприймаються як природні, такі, що випливають із контексту. Окрім того, текст роману наочно ілюструє один зі слушних висновків М. Зубрицької: „<…> мистецтво Юрія Липи полягає в тому, що він не лише легко і плавно розгортає простір свого мислення, артикульованого і вписаного в художню реальність, але дозволяє і уможливлює при цьому розгортання думки і мислення <…> читачів. Тут виразною є ідея тексту як органу життя, здатного породжувати нові думки та почуття. <…> Звідси й одна із основних ідей Липи-есеїста: твір формує оточення, він є одним із способів духовної організації нації…" [1, с. 95].

ЛІТЕРАТУРА

1. Зубрицька М. Текстуальність та контекстуальність мисленнєвого світу Юрія Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць. – Львів, 2001. – С. 90-97.
2. Косач Ю. Юрій Липа – організатор українського почуття // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: Збірник наукових праць. – Львів, 2001. – С. 353-358.
3. Липа Ю. Козаки в Московії: Історичний роман. Новели. – Львів: Червона калина, 1995. – 454 с.

АНОТАЦІЯ

У статті окреслено художню специфіку і дискурсивну стереофонію роману „Козаки в Московії" Юрія Липи. Особливу увагу звернено на визначення його жанрової і стильової своєрідності.

Ключові слова: *дискурс, роман, художня специфіка, код, традиція.*

The article deals with featured specifics and discoursed stereophony of the novel "Cossacks in Moscow" by Yuri Lipa. Special attention is given to the determination of its special genre and style.

Key words*: discourse, novel, featured specifics, code, tradition.*

Юлія Колядич
(Вінниця)

УДК 821.161.2: 82-32: 81 "19"

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОГО МОВЛЕННЯ МАЛОЇ ПРОЗИ РОМАНА ІВАНИЧУКА

Новелістика Р.Іваничука з мовного погляду дає підстави твердити про співвідношення в ній двох стильових начал, мовленнєвих стихій, характерних ще для української літератури XIX ст., усно-народної і книжної. Причому існує пряма залежність, що, здається не потребує доведень, між особливостями мовних партій персонажів і тематикою твору. Апріорно припускаємо, що вказані стильові начала тяжіють до одного із світоглядних полюсів, колективістського чи індивідуалістського, особливо якщо йдеться про мову автора.

Предметом нашої уваги є частотність уживання тропів, надання переваг тому чи іншому їх різновиду, співвідношення фольклорних, поширених, усно-розмовних та індивідуально-авторських. Очевидно, насиченість тексту тропами залежить від жанрової природи твору і темпів розвитку дії; скажімо, в пейзажах чи ліричних відступах їх більше. Спробуємо довести або заперечити цю закономірність аналізом текстів.

З-поміж тропів Іваничук-новеліст найчастіше вдається до порівняння. Зазвичай зустрічаються порівняльні конструкції з порівняльними частками *як*, *мов, немов*, *наче*, менше з пропущеним предикатом, наприклад: *Тонконогі, високі, головки – зірочками ...* (новела «Бузьків вогонь»), у формі орудного відмінка: *зорі ...впали золотим дощем на землю* (новела «Не рубайте ясенів!..») чи з описовим зворотом: *«... так добрий фірман спересердя конячину не вдарить»* (новела «Побий мене!)». В новелах «Дім на горі», «Побий мене!», «Юра Фірман» з гетеродієгетичним внутрішньо фокалізованим прихованим наратором з селянського середовища переважають загальновживані, усно-народні порівняння: *тихо, як у замкненій церкві, роки біжать, мов борзі коні, дув на неї, як на ікону, дивилася своїми великими, як в оленицi, очима, стрепенулась, мов підрубана осика, куталася вона в свою самоту, мов ранішні гори в білі опинки, мовчав лісничий, як заклятий, Юра знає всіх забігальщиків, як своїх п'ять пальців і шосту долоню ....* Досить часто в новелах Р.Іваничука трапляються колоритні, індивідуально-авторські порівняльні конструкції: *крізь розпорену завісу куряви, наче крізь дим на згарищах, хати сліпо дивились йому вслід запилюженими вікнами, мов більмами, Бойканюк, немов виссані недокурки, кидає слово за словом* (новела «Смерть Довбуша»), *вискакували з класу діти, мов сполохані польові коники з трави* (новела «Бузьків вогонь»), *голоси людей мнуться на ресорах, мов горстки льону на терлицях, мова її була тепла, як рілля після зливи* (новела «В дорозі»), *я залишився один серед пустині, – самотній, як скіфський ідол на степовому розпутті* (новела «Відплата»), *сказала так несміливо й скрадливо, ніби на ніч до чужої хати просилася пізньої години* (новела «Несподіване...»).

Індивідуальна поетика малої прози Р.Іваничука характеризується демократизмом, прозорістю викладу, різноманітністю художніх засобів. Щоправда, рецензенти перших новел прозаїка закидали йому деяку велемовність. Здається, не помилимось, коли скажемо, що вона іноді є зворотним боком уважного ставлення до мелодики і ритму фрази, свідчення старанного добору слів. Співвідношення усно-народного мовлення, з одного боку, та літературно-книжного або індивідуально-авторського, з другого, в різні періоди творчості письменника було неоднаковим, але з незмінною домінантою ↔ літературно-книжною. У Іваничука-новеліста спостерігаємо досить звичну для українського письменника 60-х – 70-х рр. манеру письма, яка відрізняється від розкутого, переповненого просторіччям і русизмами художнього мовлення В.Винниченка чи М.Хвильового, від «селянської» мови В.Стефаника, А.Тесленка, А.Головка, а також різниться від насичених вульгаризмами і сленгом художніх текстів українських постмодерністів. Тому в новелах Р.Іваничука індивідуально-авторські метафори, метонімії, епітети гармонійно співіснують із загальновживаними, розмовними.

Відсоток метафор, метонімій, епітетів закономірно зростає в суто описових чи ліризованих фрагментах прози Р.Іваничука, особливо в пейзажних замальовках (приміром, вражає густота епітетів у пейзажі-заспіві до твору «Дзвін і тиша»). Серед метафор зустрічаються такі досить цікаві й колоритні, як *темна шапка дерев, шпиця колодязного журавля* (новела «Дім на горі»), *розпорена завіса куряви* (новела «Смерть Довбуша»), *імунітет власного досвіду* (новела «Несподіване...»), *лиховістям війнуло по селу* (новела «По живлющу воду»), *облизаний хвилями небозвід* (новела «Мить краси»), *намет неба* (новела «Дзвін і тиша»), *життя чорне пахло йому весь час*

суницями (новела «Бузьки на Семеновій хаті»), *розохочені молодиці ласо позирають на парубка і підкидають словечка, а він не минає нікого, щоб не пришити латки, налиті топленим свинцем очі зухвало поблискують* ... (новела «В дорозі»), метафора розірваних надвоє ночей (новела «Сива ніч») і уподібнення червоних джонатанів до жарин, що обпікають долоні (новела «Сповідь»); водночас не менше бачимо метафор загальновживаних і фольклорних: *ніяковіло море, дороги пізнання* (новела «Мить краси»), *нетрі, де пішому один дим та й нитка* (новела «Юра Фірман»), *стіна туману* (новела «За стіною туману»), *промінь добра, сиві кудла туману* (новела «Побий мене!») тощо. Серед метафор переважають, за термінологією І. Качуровського, семіметафори (напівметафори). Індивідуально-авторські та загальновживані тропи Р.Іваничуком не протиставляються, через те їх іноді важко вирізнити.

Письменник вживає всі основні різновиди метафори. За термінологією А.Ткаченка, це може бути людське самоозначення *(імунітет власного досвіду)*, міжречове означення *(намет неба),* оживлення *(ніяковіло море),* оречевлення *(дороги пізнання).*

Метафора і порівняння можуть виконувати важливу характеротвірну і композиційну роль. У новелі «Смерть Довбуша» вони уподібнюють головного персонажа не тільки до відомого опришка, а й до Христа, смерть – до розп'яття. Вище вже мовилось про спорідненість євангельського епізоду про вигнання міняйлів з храму і словами Гомика на сцені аматорського театру. Завдяки метафорі простежуються ще одна біблійна паралель: розірвана завіса в єрусалимському храмі і розпорена завіса куряви: ... *раптом я побачив, як крізь розпорену завісу куряви, наче крізь дим на згарищах, ступав кремезний чоловік з опущеними руками й пониклою головою* [1, с. 89]. З погляду композиції вказана метафора пов'язує біблійними алюзіями два епізоди, що нагадують дії трагедії.

Новели Р.Іваничука часто перевидавались. Кожна наступна книжка його малої прози значною мірою складалась з творів попередньої. Однак, порівнявши тексти багатьох новел у новіших виданнях з першодруками, пересвідчуємось, як наполегливо працював автор над кожним твором. По суті, у багатьох збірках письменника маємо справу щоразу з новими редакціями відомих новел. Більше того, деякі з них в новій редакції, обростаючи асоціативними і семантичними зв'язками, стають повноправними частинами повістей і романів, як-от новела «Байкал», історичні оповідання тощо.

На початку новели «В дорозі» у збірці «Дім на горі» (1969) є складний троп, де поєднуються метонімія і порівняння: ... *голоси людей мнуться на ресорах, мов горстки льону на терлицях* ... Цитоване вставне речення в редакції цього твору за 1981р. у збірці «На перевалі» відсутнє. Однак у третьому томі Іваничукових творів, що вийшов друком у 1988р., воно знову з'являється. З нашого погляду, відсутність тропа в редакції 1981р. зумовлено деякою його механічністю, порівняння деантропоморфізує образ, грубішає гуманістичне звучання. Проте цей троп виглядає надто колоритно, до того ж має значне ідейно-художнє навантаження, щоб від нього легко відмовитись. Структурно він являє собою синекдоху (різновид метонімії), частина (голос) замість цілого (людина), яка входить до складу порівняння. Найголовніше, що значення цього тропу не є суто локальним: образ розмови в автобусі; прозаїк уводить паралельний поетичний образ, котрий заступає собою внутрішньо-психологічний сюжет; поетові в даному разі вистачило б указаного рядка. Витіпані на терлицях горстки льону переходять в нову якість, так само як поверхові розмови в автобусі поглиблюються і оприявнюють людську сутність. Тропом створюється образ багатоголосся і смислової поліфонії, взаємовіддзеркалення думок, пошуків сенсу і визрівання вчинку.

Епітет належить до найбільш уживаних тропів Іваничука-новеліста. Соціальний статус виконавця мовної партії визначає властивості епітета. Склад епітетів малої прози Р.Іваничука є досить різноманітним, від постійних і загальновживаних: *«люди добрі»*

(новела «Дзвін і тиша»), *свіжа новина, файна дівчина, великий світ* (новела «Побий мене!»), до складних, книжних: *молочно-білий* (новела «За простибі»), *нудно-сентиментальний* (новела «За стіною туману»), *набридливо-ніжна* (новела «Зима не вічна»). Трапляються також епітети синкретичні: *барвиста тиша* (новела «Дзвін і тиша»), *залізний шум* (новела «Зелений шум»).

Згідно з твердженням видатного російського філолога О.Лосєва, символ не належить до тропів [2, с. 156], оскільки може виконувати позахудожні функції. Натомість автор підручника «Мистецтво слова» А.Ткаченко розглядає цей художній засіб серед тропів [3, с. 265]. Але той же Лосєв обґрунтовував надзвичайну сприйнятливість символа до контактування з метафорою, типом, алегорією, міфом тощо, більше того «чиста художня образність, вільна від всілякої символіки, очевидно, навіть і зовсім неможлива» [2, с. 144]. Остання обставина дає підстави розглянути символ в одному ряду з тропами. Власне символи О.Лосєв називав символами другого ступеня. Їхніми конститутивними ознаками є ідейно-художня узагальненість і здатність бути моделлю для безкінечного ряду подій, осіб, явищ, предметів, ідей (багатозначність): «Справжня символіка це вже вихід за суто художні рамки твору. Необхідно, щоб художній твір в цілому конструювався і переживався як вказівка на деякого роду інородну перспективу, на безкінечний ряд можливих своїх перевтілень» [2, с. 145]. Російський учений зазначав, що використання символіки не є прерогативою символіста. Різниця тільки в тому, що письменник-реаліст символізує реальність, дану йому у відчуттях чи перетворену в думці, а символіст вживає символ як вказівку на реальність трансцендентну.

Іваничук-новеліст досить часто вдається до символіки. Враховуючи багатозначність і внутрішню суперечливість символу, можна сказати, що він здатен творити ефект смислової поліфонії чи контрапункту. Образи зі значним смисловим потенціалом Р.Іваничук виносить у заголовок твору: бузьків вогонь, бузьки на Семеновій хаті, стара хата, Байкал, тиша, зелений гомін, порвана фотокартка, плюшевий ведмедик, кинджал, дім на горі тощо. Всі вони виступають символами. Символізуються птахи, дерева, будівлі, предмети, географічні назви, явища природи, процеси, слова. Багато з них одночасно можуть виступати іншими художніми засобами, здебільшого художньою деталлю.

Стара хата з однойменного твору постає символом староукраїнського патріархального світу, традицій, звичаїв, життєвих доль. Символічного значення в інтер'єрі та екстер'єрі хати набуває буквально кожна річ: мисники, лави, піч, ліжник, «на якому родилось не одне покоління Фарбаїв», сонник, капшук із старим тютюном, ікони, фотографії, чавунні горшки, плетений димар тощо. В опозиції до означеної символіки стоїть зовнішній і внутрішній вигляд нової хати, протилежна група символів: ясенові шафи, радіоприймач, дерев'яна підлога – знаки нового часу.

Буквально кожна фраза з листа доньки (новела «За простибі») розгортається в безкінечний ряд коментарів, доповнень, спогадів, перетворюється на символ многотрудного життя Марії, причому її коментарі перебувають іноді в опозиції до слів доньки. Символами первинної чистоти, ідеалізму, романтики є образи бузькового вогню, ясенів з «дитячих» оповідань письменника як протилежність меркантильному світу дорослих. У новелі «Бузьки на Семеновій хаті» образ бузьків, що поновлюють Семенову надію на особисте щастя, імпліцитно містить образний ряд, в якому втілено уявлення Семена про власне майбутнє. Дім на горі з однойменної новели символізує самотнє відлюдькувате життя, йому протистоїть символ-деталь шуму ріки. Звичайно, у всіх цих випадках важко говорити про поліфонію у достеменному бахтінському смислі як про зіткнення рівноправних смислів, радше йдеться про смислову антитезу. Однак є тут щось і від поліфонії, бо фінал твору незрідка полишає читача в невідомості щодо вибору героя, як-от у новелі «Бузьки на Семеновій хаті», адже в Семеновому віці важко

розпочинати життя заново. І все ж, достеменної поліфонічності набувають символи у новелістичній повісті «На перевалі»: стіна туману (сумніви), картина Ватто (ескапізм, зрада). Поліфонія увиразнюється символами в атмосфері палких дискусій, пошуку істини, де кожен почасти має рацію.

Найбільш близька до символістської Іваничукова символіка Байкалу, зеленого і залізного гомону, острова Цитери. Річ у тому, що образний ряд, який моделюється цими символами, стосується уявлень про майбутнє, інобуття, намріяного і нафантазованого, природи і цивілізації як первинних умов людського існування. Герої вірять у реальність того, про що мріють, тому символіка тут отримала ще й міфологічний підклад. Відбувається буквальне ототожнення образу речі й самої речі. Байкал, скажімо, це не просто мрія, це конкретний географічний пункт, де герой нібито зможе відчути повноту існування, проявить свій потенціал. А міфотворчість – одна з ознак символістської поетики. Щоправда, географічна конкретика в цій функції більше тяжіє до гумільовського акмеїзму, суто символістській образності радше відповідає метафора-символ залізного гомону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іваничук Р. Дім на горі: Новели. – Лв.: Каменяр, 1969. – 107 с.
2. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.
3. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 448 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано художнє мовлення малої прози Р. Іваничука. З'ясовано частотність уживання епітетів, метафор, порівнянь, символів та їх роль.

Ключові слова: *новела, порівняння, епітет, метафора, символ.*

The artistic speech of Roman Ivanychuks short stories is analysed in the article. The freguency of the using of epithets, metaphors, comparisons, symbols and their role is ascertained.

Key words: *a short story, a comparison, an epithet, a metaphor, a symbol.*

Людмила Пономарьова
(Маріуполь)

УДК 802/34

ЖАНР ЗАКОНОТВОРЧОСТІ ЯК ПИСЕМНИЙ ТИП ЮРИДИЧНОГО ДИСКУРСУ

Проблема сутності жанру як мовленнєвої категорії постає досить складною й не опрацьованою. До цього часу не існує цілісної теорії жанру, тому аналіз жанрів, притаманних юридичному дискурсу, постає актуальним і своєчасним.

Останнім часом спостерігається тенденція вивчення мовленнєвих жанрів із використанням синтезованих аспектів дослідження. Мовні жанри одночасно вивчаються декількома напрямами сучасної лінгвістики: комунікативною, прикладною, прагматичною, функціональною і т. ін. У сучасній лінгвістиці існують два напрямки дослідження мовленнєвих жанрів із урахуванням їхнього функціонування: в межах конкретного мовленнєвого жанру в різних сферах мовного спілкування та в конкретній сфері мовного спілкування. Дослідження жанрів юридичного дискурсу вимагає аналізу за допомогою комунікативно-прагматичного підходу, що дозволяє чітко виділити типологічні групи мовленнєвих жанрів у певній сфері.

Критерії розуміння сутності поняття жанру та ракурси його аналізу в науковій літературі визначають багатоаспектність дослідження цього поняття. У різні часи проблеми жанру розглядались ученими з погляду концепцій жанроутворення (М.Веселовський, Л.Виготський, Г.Гачев, М.Каган, В.Пропп, О.Фрейденберг), окремих жанрів різних видів мистецтв (С.Аверінцев, Б.Асаф'єв, М.Бахтін, О.Сохор, Ю.Тинянов), соціокультурного погляду (О.Бурлін, О.Васильєв, А.Зісь, Н.Кашина, Р.Москвіна, І.Пал), особливостей художнього сприйняття (С.Безклубенко, М.Бровко, А.Канарський, О.Лановенко, О.Оніщенко, В.Панченко, О.Семашко, Н.Хамітов, І.Шитов, Р.Шульга) тощо.

Лінгвісти розглядають юридичний дискурс як один із різновидів інституційного спілкування, що включає в себе різні жанри (Н. Глинська, Н. Голєв, Н. Івакіна, І.Плашевська, Л.Полубиченко, Т.Тирсма). Водночас виявлення специфіки мовленнєвого жанру є одним з перспективних напрямків у сучасній науці. Вивчення жанрів юридичного дискурсу можна віднести до напрямків, що активно розвиваються в мовознавстві, зокрема в юрислінгвістиці.

Мета дослідження: виявити семантичні і синтаксичні характеристики мовленнєвого жанру законотворчості. Така мета зумовлює постановку і вирішення таких ***завдань***: 1) обґрунтувати сутнісні аспекти жанру шляхом термінологічного і поняттєво-категорійного аналізу; 2) визначити сучасні жанрові моделі юридичного дискурсу; 3) дослідити їхні відмінні характеристики; 4) виявити семантичні і синтаксичні засоби репрезентації жанру законотворчості.

Об'єктом дослідження виступають мовленнєвий жанр законотворчості юридичного дискурсу. *Предметом* вивчення є мовні засоби реалізації юридичного дискурсу.

Людська діяльність повсякчасно пов'язана із мовленням. М.М. Бахтін вважає, що використання мови відбувається у формі конкретних одиничних висловлень (усних або письмових). Саме з таких висловлень формуються відносно стійкі типи, притаманні кожній сфері використання мовлення, які і називаються мовленнєвими жанрами [1, с.1].

Згідно з концепцією М.М. Бахтіна, що вважається одним з основних розробників теорії жанрів, людське мовлення в типових ситуаціях відливається в готові форми мовленнєвих жанрів, які «організують наше мовлення майже так, як його організують граматичні форми» [1, с.257]. «Розмаїтість мовленнєвих жанрів неозора, оскільки невичерпні можливості різноманітної людської діяльності» [1, 237]. Крім того, М.М.Бахтін вважає за необхідне враховувати такі чинники як ситуація, обставини та передісторія [1, с.252], тобто екстралінгвістичні чинники.

Спілкування відбувається за допомогою мови, мовлення і реалізується в різних типах дискурсів. Кожна сфера мовленнєвого спілкування характеризується певним набором типізованих, стандартизованих і структурованих уривків текстів, що називаються мовленнєвими жанрами. Л.Вітгенштейн визначав мовленнєві жанри як «самостійні форми мовленнєвого спілкування, що функціонують у тій чи іншій сфері», в нашому випадку юридичній сфері комунікації. Мовленнєві жанри відрізняються один від одного перш за все сферою функціонування, практичного використання в мовленні. Ці завдання вирішуються шляхом типологізації, уніфікації мовних одиниць, вирізнення типових моделей, що функціонують у сфері юриспруденції. Такий підхід дозволить зробити моделі доступними для спостереження та вивчення.

Оскільки жанри юридичного дискурсу включають у себе усне й писемне спілкування, їхні різновиди постають мотивованими темою, ситуацією, складом учасників, їхньою приналежністю до фаху, врахування комунікативних намірів мовця та слухача. Одним із чинників визначення мовленнєвого жанру виступає також індивідуальність мовця, індивідуальний мовний стиль, який включає в себе мовленнєвий досвід мовця, а також риси його характеру, емоційність, експресивність.

Для юридичного дискурсу цей чинник не є визначальним, оскільки мова права (писемний її варіант) повинна бути стандартизованою, беземоційною. І навіть в усному варіанті юридичного дискурсу індивідуальні риси виступають епіфеноменом [2, с.5].

Розрізняються прості (первинні) та складні (вторинні) жанри. Прості складаються під час безпосереднього спілкування, а під час документування переходять у складні, які у процесі свого формування вбирають у себе прості і перетворюють їх на більш стандартизовані та термінологізовані частини юридичного дискурсу. Крім цих різновидів, С. Гайда пропонує розрізняти також примарні (віч-на-віч) та секундарні (опосередковані) мовленнєві жанри [3, с.23].

Щодо нашого дослідження простими (первинними) можна вважати ті жанри, що склалися в умовах безпосереднього юридичного спілкування (допит, свідчення тощо). Вони, зазвичай, не готуються заздалегідь, мають просту композицію і реалізуються у вигляді висловлення-репліки. Складними (вторинними) вважаються жанри, що є комбінацією первинних. Вони готуються заздалегідь, характеризуються ускладненою композицією, можуть бути побудовані як усні або писемні структури монологічного типу або бути розгорнутою монологічною реплікою у складі діалогічної взаємодії. (судова промова прокурора, адвоката, судді, останнє слово підсудного, стенограма засідання суду, закони, укази, рішення тощо)

Методика аналізу мовленнєвих жанрів визначувана підходом до певного об'єкта. Т.В. Шмельова пропонує три підходи: лексичний, стилістичний та мовознавчий. У випадку із розмежуванням жанрів юридичного дискурсу цілком доречним буде соціолінгвістичний підхід, що передбачатиме диференціацію статусно-рольової взаємодії [6, с.27].

Жанри дискурсу виділяються або в межах дедуктивної моделі, що будується на основі тих чи інших ознак (мета, типи учасників, типи сценарію тощо), або на основі форм спілкування, які існують у мові природно [5, с.145]. Найважливішою складовою частиною законодавчої техніки є такі проблеми, як правила і принципи логічної побудови нормативно-правових актів, стиль закону і використовувана при його складанні мова, яка, в багатьох випадках, відрізняється від загальновикористовуваної.

Отже, мовленнєві жанри юридичного дискурсу будуть диференціюватися залежно від типу передачі мовлення (усний, писемний), сприйняття мовлення (читання, слухання), кількості мовців (монолог, діалог) та професійної приналежності учасників діалогу (фахівець, пересічний громадянин).

До писемних типів юридичного дискурсу належить ***жанр законотворчості***, де піджанрами виступають закони, укази, кодекси, постанови тощо. Визначальною особливістю такого жанру виступають грамотність, логічність та послідовність текстів нормативно-правового акту, суворо витриманий та юридично правильний стиль їхнього оформлення, зв'язність, системність та завершеність. Тексти цього жанру мають регулятивно спрямовану семантику. Основна мета текстів жанру законів та підзаконних актів урегулювання певного комплексу суспільних відносин.

Під час складання системи законодавства використовується специфічна система термінів, що зумовлює особливий характер мови права. Можна виділити дві основні групи термінів, що використовуються в жанрі законів та підзаконних актів: 1) терміни, що не вживаються в звичайній мові і невідомі переважній більшості людей. Це терміни, використовувані для позначення специфічних юридичних понять, наприклад *"франчайзинг"* (він же "договір комерційної концесії") − це слово абсолютно ні про що не говорить людині, не знайомій з чинним цивільним законодавством; 2) терміни, відомі в повсякденній мові, але мають абсолютно інше, відмінне від юридичного значення. Як приклад можна навести поняття *"хуліганство"*, що має дуже широке значення в повсякденній мові, й абсолютно інше − в законі (у сфері кримінального і адміністративного права).

Для єдності юридичної термінології необхідно, щоб при позначенні в нормативному тексті певного поняття послідовно вживався той самий термін, а при позначенні різних, таких, що не збігаються між собою, понять використовувалися різні терміни. Прийняті закони повинні термінологічно стикуватися між собою і містити бездоганні дефініції, єдині, наскрізні для всієї галузі законодавства.

Лексичний склад законодавчих актів – однозначний, визначений, абстрагований та уніфікований, що дозволяє прогнозувати його вплив на адресата. Узагальнювальний рівень лексики досягається використанням абстрактних іменників типу *достовірність, публікація, виявлення, відповідальність, залучення*: *Комісія вживає усіх можливих заходів щодо* ***виявлення*** *кредиторів, а також письмово повідомляє їх про припинення юридичної особи.* (ст. 105, п. 4 Цивільного кодексу України); *За злісне ухилення від явки до суду свідок несе* ***відповідальність*** *за частиною першою статті 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а за дачу завідомо неправдивих показань або за відмову від дачі показань - відповідно за статтями 178 чи 179 Кримінального кодексу України.* (ст. 44 Цивільно-процесуального кодексу України).

Унормованим для лексики законотворчого жанру є вживання віддієслівних іменників і прикметників, пор: *виконання, знаходження, недотримання, важливість, необхідність*: *Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від* ***виконання*** *законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо* ***виконання*** *військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.*(ст. 35 Конституції України); *Прийняти рішення про витребування документів та інших матеріалів; навести необхідні довідки; провести огляд письмових та речових доказів на місці, якщо їх не можна доставити до суду; призначити експертизу, вирішити питання про* ***необхідність*** *залучення свідків, спеціаліста, перекладача* (ст. 110 Кодексу адміністративного судочинства України). ***Невиконання*** *або ухилення від виконання сімейного обов'язку може бути підставою для застосування наслідків, встановлених цим Кодексом або домовленістю (договором) сторін.* (ст.15 п. 4 Сімейного кодексу України).

Принцип зв'язності на лексичному рівні досягається завдяки використанню лексичних повторів: *1) Підставою кримінальної відповідальності є вчинення* ***особою*** *суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом. 2)* ***Особа*** *вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду* (ст. 2 Кримінального кодексу України). Широке використання лексичних повторів у законотворчому жанрі зумовлене необхідністю вживання стійкої термінології та небажаністю синонімічних заміщень, що пояснюється прагненням до однозначності, точності смислу.

Найбільш поширеним та нейтральним засобом зв'язку є займенникова субституція, що допомогає уникнути стилістичної одноманітності та забезпечує компресію та інформативну ємність, що необхідна в жанрі законотворчості: *Особисті папери, листи, записи телефонних розмов, телеграми та інші види кореспонденції можуть бути оголошені у судовому засіданні тільки за згодою осіб, визначених Цивільним кодексом України.* ***Це*** *правило застосовується при дослідженні звуко- і відеозаписів такого самого характеру.* (ст.6 п.4 Цивільного процесуального кодексу України). *Кожна* ***сторона*** *повинна довести ті обставини, на які* ***вона*** *посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.* (ст.10 п.3 Цивільного процесуального кодексу України). Крім того, використання субститутів *цей, це* пов'язується із зміною аспекта повідомлення, переходом до оцінки,

коментування, пояснення: *Суддя, не згодний з рішенням, може письмово викласти свою окрему думку.* ***Цей*** *документ не оголошується в судовому засіданні, приєднується до справи і є відкритим для ознайомлення.* (ст.9 п.3 Цивільного процесуального кодексу України); *Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону* (ст. 14 Конституції України). Використання субституту *цей* одразу після назви законів/підзаконних актів пояснює зміст документу загалом: ***Цей*** *Закон визначає правові та організаційні засади проведення гірничих робіт, забезпечення протиаварійного захисту гірничих підприємств, установ та організацій.* (Гірничий Закон України).

До синтаксичних особливостей складання законів та підзаконних актів належать використання переважно прямого порядку слів, що зумовлене зростанням до кінця речення інформаційної ролі повідомлення. Використання інверсії зміщує смислові акценти у фразі і спотворює первинне значення, пор.: *Рішення місцевої ради про дозвіл на підготовку зазначених матеріалів приймається на підставі висновків управлінь економіки, земельних ресурсів, інших підрозділів міськвиконкому (райдержадміністрації)* (Про заходи з удосконалення та спрощення дозвільної системи у будівництві. Рішення колегії від 19 березня 2003 р. № 18); *Рішення, що приймається на місцевому рівні, може бути скасованим або визнаним недійсним судом у встановленому законодавством порядку* (Пленум верховного суду України. Постанова №3 від 28.04.07р.) (Вживання визначення «недійсним» поряд із словом «судом» може призвести до абсолютно іншого трактування фрази: «недійсний суд» замість «недійсне рішення». Тому слід будувати речення так: «Рішення, що приймається на місцевому рівні, може бути скасоване, або визнане судом у встановленому законом порядку недійсним»).

У законотворчому жанрі здебільшого використовуються речення середньої довжини, оскільки дуже короткі речення не дозволяють достатньо повно виразити необхідні думку, а дуже довгі речення ускладнюють розуміння тексту і сприяють втраті логічного сенсу, пор.: *Господарський суд порушує справи про банкрутство за письмовою заявою будь-кого з кредиторів, боржника* (ст. 3 Господарсько-процесуального кодексу). *Підприємства, установи, організації, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності (далі – підприємства та організації), мають право звертатися до господарського суду згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів, а також для вжиття передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням* (ст. 1 Господарсько-процесуального кодексу).

Синтаксичний паралелізм, також притаманний законотворчому жанру, можна розглядати як повтор на синтаксичному рівні. Він репрезентується однаковою синтаксичною будовою речення в тексті законів та підзаконних актів. За допомогою такого засобу не тільки створюється й оформлюється смислова єдність тексту, але й виділяються та посилюються інформативно значущі фрагменти тексту, що зумовлює посилення його впливу на адресата, пор: ***Конституція України*** *має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі* ***Конституції України*** *і повинні відповідати їй. Норми* ***Конституції України*** *є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту* ***конституційних прав*** *і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі* ***Конституції України*** *гарантується* (ст.8 Конституції України). У цьому прикладі всі речення прості. Зв'язок між реченнями посилюється

завдяки тому, що окремі члени речення мають однакове лексичне наповнення, тобто синстаксичні зв'язки підкріплюються анафоричними, лексичними.

Оскільки визначальними характеристиками юридичного дискурсу виступають точність, однозначність, адекватність та системність, найважливішим критерієм жанру законотворчвості можна вважати цілісність сприйняття інформації. На противагу зв'язності, що визначає зовнішню організацію тексту законів та підзаконних актів, цілісність характеризує внутрішню, змістову, смислову єдність документу. Головна мета законотворця – ретрансляція певного змісту, який повинен відобразитися в уяві адресата в результаті сприйняття даного тексту закону або підзаконного акту, і це відображення повинно максимально збігається із авторським змістом. Зміст, що виникає в психіці людини, симультанне неусвідомлюване повністю динамічне увлення про певний обєкт як предмет комунікації, можна визначати як цілісність.

Тому основна стратегія жанру законотворчості – опосередкований вплив на свідомість певних адресатів, спрямований на опанування норм і правил життя в суспільстві Визначальними характеристиками жанру законотворчості виступають: 1)точність формулювання змісту закону – цьому сприяють використання фахової юридичної термінології, певні лексичні та синтаксичні особливості побудови речення; 2) однозначність тлумачення, чому сприяє чіткий вибір мовленнєвих засобів; 3)адекватність сприйняття законів та підзаконних актів як фахівцями-юристами, так і пересічними громадянами, якщо під час читання тексту закону в адресата не має адекватного уявлення про предмет комунікації, виникає порушення комунікації, причиною якого є або адресант (недостатньо ясно експлікував свою думку в тексті), або адресант (не готовий сприймати та усвідомлювати думку автора з раду причин); 4)істинність, що визначає смисл юридичної діяльності та юридичного дискурсу загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Иск-во, 1979. – С. 237 – 289.
2. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. –Львов: Свит, 1997. – 392 с.
3. Гайда С. Жанры разговорных высказываний // Жанры речи: Сборник научных статей. – Саратов: Изд-во Гос. УНЦ «Колледж», 1999 – С. 22-34
4. Карасик В. И. Общие проблемы изучения дискурса //Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5-20.
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2004. – 390с.
6. Шмелева Т.В. Речевой жанр: опыт общефилологического осмысления // Collegium. Киев, 1995. № 1-2. С. 20–32.
7. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. − Саратов, − 1997. − С. 88-98.
8. Юридичні терміни. Тлумачний словник /В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін.; за ред.. В.Г. Гончаренка. – 2-ге вид., стереотипне. – К.: Либідь, 2004. – 320 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається один з основних жанрів юридичного дискурсу – жанр законотворчості. Обґрунтовується сутність аспекту жанру з погляду термінологічного та понятєво-категоріального аналізу, виявляються відмінні характеристики жанру законотворчості від інших жанрів юридичного дискурсу. Розглянуто синтаксичні та семантичні засоби його репрезентації.

***Ключові слова**: юридичний дискурс, жанр, законотворчість, стратегія жанру.*

The article deals with one of the main genres of law discourse – genre of law establishment. The main point of aspect of genre from a viewpoint of terminological and concept-categorical analysis is explained, distinctive characteristics of genre of law discourse are revealed. syntactical and semantic means of its presentation are considered.

***Key words**: law discourse, genre, law establishment, strategy of genre.*

Алла Сірант
(Кам'янець-Подільський)

УДК 811.116.2'42:821.161.2 -3 «19»

ВЕРБАЛЬНИЙ СПОСІБ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ КОНЦЕПТУ "СПОКУТА" У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКІВ ІІ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Сучасна когнітивна лінгвістика характеризується зростанням наукового інтересу до аналізу проблеми мовної концептуалізації світу. У руслі цих досліджень виникло твердження про те, що мовні форми є зовнішніми маніфестаціями ментальних утворень та структур, яке й стало фундаментальним постулатом когнітивної лінгвістики.

Наше дослідження ми плануємо проводити у межах художньої лінгвоконцептології, об'єктом вивчення якої є художні концепти, що вивчаються на матеріалі літературно-художніх творів. Дослідження в цьому напрямку проводили В.Кононенко, Д.Колесник, Л.Масенко, Н.Юшкова, Г.Пасічник, І.Каменська, М.Ткачук, Н.Єремеєва, Л.Іванова.

Процес пізнання світу людьми відбувається індивідуально, але його результатом є глобальні образи, які існують у колективній свідомості. Слід відзначити важливу роль культурного компонента, фактора зумовленості світогляду народу його культурою та історією, що знаходить своє вираження в концептах. Отже, концепти, виступаючи одиницями етнокультурної інформації, віддзеркалюють світ національного світосприймання предметів і понять засобами певної мови [1, с.1]. Тому, щоб охарактеризувати мовну картину світу певного історичного періоду та описати її складові, потрібно описати художню мову письменників цього періоду. Опрацювання лінгвокультурологічних концептів на зразках текстів художніх творів відкриває можливість подальших україознавчих досліджень у галузі когнітивної лінгвістики.

У своїй статті ми спробуємо зробити частковий опис особливостей мовної репрезентації концепту «спокута» в ідіостилі письменників другої половини ХХ ст. **Актуальність** нашої розвідки зумовлена відсутністю розробки дослідження зазначеного концепту в когнітивній лінгвістиці. Реалізацію **мети** нашого дослідження вбачаємо в розв'язанні таких **завдань**:

1) виділення ядра концепту та визначення лексеми-репрезентанта;
2) визначення змістового мінімуму концепту.

Як і О.Селіванова, концепт розуміємо як інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [12, с.256].

Виділення концепту «спокута» як абстрактно-емоційного належить В.І.Кононенку, який, крім того, виділяє його поряд з концептом "гріх", передбачаючи можливість аналізу цих концептів у дихотомічному аспекті. Аналізуючи фактичний матеріал, дібраний методом суцільної вибірки, ми зауважили такі особливості репрезентації означеного концепту. Ім'я концепту є співзвучним лексемі-репрезентанту його ядра (*спокута/покута*):

Втім він відчув, як теплі долоні торкнулися щік, хтось ніжно притулився обличчям до його тімені. І від цього стало легко й добре на серці, вмить стекла з нього сукровиця страху перед життям, він став готовим до ***спокути*** [5, с.271].

– У Єрусалимі мій дім, Юрку. Я весь свій кількарічний заробіток віддала на дорогу до гробу господнього. Патер Лятерна взяв...І я ходжу, щодня ходжу, поки знайду його. А ти залишися в мене до ранку, мені так страшно...

– Що вони тобі зробили?

– Нічого, ах, нічого. ***Покута, покута, покута****!..* [6, с.278].

Вартим уваги є той факт, що вхід до ядра концепту відбувається в окремих мікроконтекстах шляхом актуалізації цілого окремого сюжету. Цей сюжет про вічного грішника (Агасфера), адаптований автором, репрезентує концепт "спокута" в дихотомічному зв'язку з концептом "гріх". Наприклад:

– Агасфер? Але ж ти на єврея не схожий, чому називаєш себе ім'ям Вічного жида – скитальця, який не дозволив Ісусові переночувати у своєму дворі, коли той ішов на Голгофу… – І ти Агасфер, хоч теж не єврей. Хіба не бурлакуєш? Весь народ наш – Агасфери. А за що ***покутуємо*** *– чей же давали притулок і ляхам, і уграм, і литвинам…* [6, с.65].

– Я ***покутник. Небіжчик, який за життя допустився гріхів****, а на тому світі не має спокою. Я – на тому світі… Дитина, що вдарила маму в груди, стає* ***покутником****. Ситий багач, який взяв у бідного шматок хліба, – теж. Піп, котрий узяв гроші, а служби не відправив. А за що я? Пику архієпископа намалював без лжі!..* [6, с.65]. Як бачимо концепт "спокута" включає в себе універсальне знання про дану реалію, акумулюючи народний досвід з релігійним знанням.

Але, як показали дослідження, аналізований концепт містить в собі не тільки знання про спокуту, але й охоплює значну кількість конотативних елементів, а аналіз сполучуваності лексеми "спокута" дозволив виявити його глибинні асоціативні ознаки та виокремити асоціативно пов'язані поняття, що виражаються лексемами *терпіння, серце, душа, сповідь, провина, гріх, очищення*.

– Я зболена твоя ***душа****… Бідний мій страждальцю, як багато горя впало на тебе, і дай, боже, тобі сили вистраждати його.*

– Але ж ти ділитимеш зі мною у спокуті ***терпіння****, і мені буде легше…*

– Я чистота ***душі*** *твоєї, і з тобою буду тільки тоді єдина, коли сам* ***очистишся****. Яка ж бо зі мною* ***спокута****, зі мною тобі радість.* ***Покутувати*** *можна тільки наодинці зі своїм* ***гріхом*** [5, с.271].

Не квапся вчинити те, чого повернути не можна. Є різні ***провини*** *і різні за них* ***спокути****. Тобі треба усамітнитися. Приймай аскезу і йди в скит. Над річкою Чугайкою стримить уривистий берег. Бери лопату, сокиру і йди. Я про тебе пам'ятатиму. А коли* ***усвідомиш свою провину, відчуєш вагу її, тоді сам придумаєш собі спокуту****. Аж тоді. Не квапся накладати на себе руки, це завжди встигнеш зробити* [5, с.259].

Довго стояв над свіжою могилкою бідної моєї Ганни. ***Все найдорожче, що мав у серці, всі мої спогади, болі і радощі душевні, вознесіння духу й спокута*** *– все пішло з нею навіки, навіки!* [4, с.110].

Спираючись на широкий контекст, у якому вживається лексема «спокута», а також на її найближче лексичне оточення, що визначає сполучуваність слова, ми спробуємо вичленувати ті характеристики спокути, що відбились у нашій свідомості і, як наслідок, у мові. Джерелом додаткових значень задекларованого концепту є сполучуваність лексеми-репрезентанта з іменниками. Крім того, така сполучуваність віддзеркалює дихотомічний зв'язок концепту «спокута» зі ще одним концептом, який акумулював у собі архаїчні знання про світ і людину як центр всесвіту. Це концепт «гріх». Наприклад:

Кинуло його, ще молодого і незахищеного, в несамовите вітровіння, і він поріс убоки, змарнував півжиття на темну, ***гріховну пристрасть*** *і тепер чи й зуміє* ***спокутувати своє пустоцвіття*** [2, с.111]. *Їй, мабуть, хотілося* ***спокутувати свою підозріливість****, і вона зовсім нечутно не промовила, а мовби виліпила губами слова: – Ви – такий мужчина!* [3, с.469]. *… з Богом ми всі купно, віримо в Бога, в людей же вірити не слід, бо то однаково, що вірити воді, підмерзлій уночі, заснулій змії, уламку меча або недавно засіяному полю.* ***Маєш спокутувати свою надмірну довірливість****, а ми з тобою* [2, с.447]. *І щоб притлумити тривогу, намагалася навіть сама підпирати*

плуга, щоб коням було легше, і їй самій тяжче, щоб ***спокутувати свою вину*** *невідомо перед ким, невідомо за що. Щоб Бог за це полегшив Іванцьову долю* ***за невідому його вину****, невідомо перед ким і за що…* [11, с.163].

– Незручно валити на тебе ще й це, - завагався я.

– А, один чорт! Однаково ж ***треба спокутувати гріхи й злочини****!*

– ***Які в тебе гріхи та злочини?***

– Про це не питають. ***Спокутуй, а там видно буде*** [3, с.213].

У всіх наведених прикладах простежується наявність об'єкта спокути: *пустоцвіття, підозріливість, надмірна довірливість, вина, гріхи й злочини*. Когнітивний сценарій, крім того, передбачає наявність умови здійснення акту спокути та дозволяє виокремити його засіб – смерть:

Чи живий він і десь дотепер карається зрадництвом у чужих світах? ***Чи спокутував зраду смертю?*** [13, с.359]. *…дає право йому, Ізяславу, до кінця днів своїх (або ворога – так буде ліпше!) битися з Юрієм Довгою Рукою,* ***щоб покарати його за той злочин, що його не спокутуєш нічим, окрім хіба що смертю*** [2, с.104].

Спроба виокремлення ментальної моделі досліджуваного концепту показала, що необхідно вичленувати рівні ментальної репрезентації даного поняття. Аналіз когнітивних сценаріїв, відображених у мові художніх творів другої половини XX століття, дав змогу виявити, що концепт «спокута» може бути представлений у двох діалектичних формах: як утворення (структуроване явище) і як процес. Структурна модель реалізується через сценарій, що складається з певних структур нижчого порядку – пропозиційних установок, які виражають змістовий мінімум концепту:

1) «спокута – очищення через страждання (сповідь як частина спокути)»:

– Слід вчинку Юди залишився в моїй душі – немає там місця для Бога. Для мене залишився тільки один рятунок – сповідь.

– ***Ти хочеш висповідатися, а не спокутувати****? Ба ні – мусиш вийти із затишної келії, як апостол Петро з Гетсиманського саду, і прийняти на себе ті муки, що нині переносить народ. Блаженний страждущий за правду, бо матиме царство небесне* [5, с.271].

– ***Ти пишеш сповідь****?*

– Так.

– ***І хочеш цим очиститися****?*

– Так.

Легку спокуту обрав для себе*…* [5, с.269].

Коли справді буде колись ***страшний суд очищення, покаяння і спокути****, то я вже побував на ньому тієї ночі* [3, с.391].

2) «спокута – розплата за гріхи» :

– Ну, от, удружив Ігор! Не діждався, щоб сукупно з усіма піти в Поле! І свою силу погубив, і на нас погибель навів!.. Бідна Україна Переяславська! І знову ***ти розплачуєшся, як не раз бувало, за чужі гріхи****! І знову проллється невинна кров люду твого!* [10, с.326].

3) «спокута – помста»:

– Карпиле, не чіпай дівчини! Облиш! Бо гріх тобі буде! ***На твоїх дітях віділлються сльози****!* [10, с.30].

Процесуальна модель концепту ґрунтується на сценарії, що складається з пропозиційних установок, які розвиваються за певною схемою. Наприклад: передумова спокути – процес/акт здійснення – наслідок: *Я опинився перед душею темною, непросвітленою. Мав би це помітити, та не помітив, засліплений своєю запізнілою любов'ю* (передумова). *Тепер мав спокутувати свою сліпоту* (акт) [4, с.263]. *Згодом стара Дзвінчучка, розохотившись розповіддю, жебоніла про покуту, яку несе на своїх*

плечах її рід (процес): *«І хто, лебедики-подорожні, відає, чи дістанемо колись прощення* (наслідок)*?»* [13, с.381].

Проведений аналіз дозволяє достатньо чітко окреслити коло семантичних та асоціативних ознак, які утворюють культурно-значиме ментальне утворення – концепт "спокута". Когнітивні сценарії, виокремлені з текстів художніх творів письменників другої половини XX століття методом суцільної вибірки, реалізують два типи моделей концепту – структурну та процесуальну. Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що сполучуваність лексеми «спокута», яка є іменем задекларованого концепту, виступає джерелом додаткових значень, що дозволяють здійснити частковий аналіз змістового мінімуму концепту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко О.С. Концепти «чоловік» і «жінка» в українській та англійській мовних картинах світу: Автореф. дис. … канд.. філол. наук: 10.02.17./О.С.Бондаренко – Донецьк, 2005. – 20 с.
2. Загребельний П.А. Смерть у Києві: Роман. / П.А.Загребельний – Харків: Фоліо, 2003. – 605 с.
3. Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай: Роман. / П.А.Загребельний – К.: Фірма «Довіра», 1994. – 636 с.
4. Загребельний П.А. Я, Богдан (Сповідь у славі): Роман. / П.А.Загребельний – К.: Дніпро, 1986. – 492 с.
5. Іваничук Р.І. Мальви (Яничари). Орда: Романи. /Р.І.Іваничук – Х.: Євро експрес, 2000. – 416 с.
6. Іваничук Р.І. Манускрипт з вулиці Руської: Романи. /Р.І.Іваничук – К.: Дніпро, 1981. – 534 с.
7. Іващенко В.Л. Концептуальні репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. /В.Л.Іващенко – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
8. Кононенко В. Концепти українського дискурсу. Монографія. – Київ – Івано-Франківськ: "Плай", 2004. /В.Кононенко – 248 с.
9. Кочерган М.П. Лексична сполучуваність у теоретичному і практичному аспектах / М.П.Кочерган // Мовознавство. – №2. – 1972. – С. 29-37.
10. Малик В.К. Черлені щити: Роман. / В.К.Малик – К.: Веселка, 1990. – 368 с.
11. Міняйло В.О. Вічний Іван: Роман. / В.О.Міняйло – К.: Укр.. письменник, 2001. – 287 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. / О.Селіванова – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
13. Федорів Р.М. Жорна: Роман. / Р.М.Федорів – Львів: Каменяр, 1983. – 447 с.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про особливості мовної репрезентації концепту "спокута" в ідіостилі письменників другої половини XX ст. Аналізуються особливості функціонування лексеми "спокута", яка представляє ядро концепту.

***Ключові слова**: концепт, мовна картина світу, репрезентація, лексична сполучуваність, спокута, гріх.*

The article deals with peculiarities of linguistic representation of concept "atonement" in the idiostyle of writers in the second half of the XX century. The peculiariries of functioning of lexeme "atonement" which represents the kernel of the concept are analysed.

***Key words**: concept, lingual picture of the world, representation, lexical combinability, atonement, sin.*

Вікторія Ткаченко
(Вінниця)

УДК 821.161"18"

ЖАНР НАРИСУ У ТВОРЧОСТІ ГАННИ БАРВІНОК

Ганна Барвінок прийшла в українську літературу з новими темами та сюжетами. Серед особливостей прози – емоційність, сердечність. Основу світоглядних уявлень

авторки формує своєрідний симбіоз релігійно-християнських знань. Серед розмаїття жанрів прози натрапляємо й на художній нарис: оповідь від автора про ті чи інші аспекти буття (соціальні, культурні, побутові, моральні, естетичні), з авторськими оцінками, роздумами, уявленнями, сюжетними ілюстраціями-вставками, в яких значне місце відведено "роздумам, соціально-економічному аналізу, обґрунтуванню, узагальненню висвітлюваного матеріалу" [6, с.96].

Мета статті полягає у вивченні прозового доробку Ганни Барвінок, характеристиці її нарисів. **Матеріалом** статті послужили маловідомі твори цієї жанрової групи. До таких належать: "Эпизод из моей жизни (пятьдесят лет назад)" [5, с.18], "Щоденна гірка пісня (малюнок сільського життя)", подорожній нарис "Жидівський кріпак" [4, с.25-33] (переважно фрагменти), ранній уривок "С Волыни" [2, с.282-292] та великий за обсягом російськомовний нарис "Жизнь в одном селе" [1, с.29-46] та деякі інші твори.

Найбільший за обсягом і найвагоміший за проблематикою перший – російськомовний **"Эпизод из моей жизни"**. Героїня-нараторка твору, росіянка, розповідає про своє тривале знайомство з подружжям освічених українців, що почалося цілком випадково: "их было двое – муж и жена". (Очевидно, Ганна Барвінок проектує цю розповідь на їхнє з Пантелеймоном Кулішем подружжя – адже в молоді роки вони перебували в адміністративному засланні в Тулі).

Перш за все спостереження оповідачки стосуються почуття ностальгії, суму за батьківщиною. Не пояснюється, чому подружжя не може повернутися додому: їхній сум представлено як рису ментальності українця: "Бывала я в различных сферах Петербургского общества, сталкивалась с разными национальностями, но ни у кого не проявлялось столько тоски по родине, по родным песням, по своем народе, по своем климате-природе, как у Малороссов…" [5, с.1]."Не редко моя знакомая описывала мне, как хорошо у них в Украине. Песни соловья, растительность, пробуждение весны, которое у них называют „***провесень***" (виділ. *Г. Б.*). Але є й похмурі згадки в цих спогадах. Скільки краси в українській природі, стільки розумової дисгармонії в українському народі, "затьмарення" їх нації, як вважають герої. Це "затьмарення" приносить неосвіченість їх земляків.

Оповідачка-росіянка додає від себе: "Но надо же помнить, что это было пятьдесят лет тому назад… теперь не то… сколько тогда было предрассудков, которые совершенно помрачали их ум и прекрасные души" [5, с.1]. Герої-українці постійно мріють про влаштування шкіл, розповсюдження серед народу просвітянських книг, турбуються заведенням ремісницьких майстерень, – та не можуть самі багато зробити, маючи тільки трудовий заробіток чоловіка.

Отже, проблеми, якими глибоко переймається подружжя, стосуються не тільки просвіти народу – вони набагато ширші, а також соціальних суспільних змін: "То была пора живых разнообразнейших толков, ***о реформах, об освобождении крестьян*** (виділ. моє – *В.Т.*). Много соболезновали они тогда о своих земляках, об узах зависимости их от панов, и всячески выражали свои удрученные чувства, свойственные поэтическим и честным натурам". Ідеться тут, звичайно, про ідеї Кирило-Мефодіївського братства, що суголосні з ідеями раннього народництва.

Тісно пов'язані з цими питаннями і думки про історичне минуле України – її героїчну історію і високу культуру. Так, знайомі нашої оповідачки "…пели хорошие Малорусские песни… Самые лучшие из них потрясающие своим оригинальным напевом и содержанием, – это были кобзарские думы: героические баллады, где выражался героизм, нежность к родине, к матери Украине, к дивчине, и даже к коню; отличительная нежность козацкая черта" [5, с.1].

Українські знайомці авторки – люди високої культури і знань ("У моих знакомых был собран весь репертуар украинских песен, книг и нот и много различных

рукописей"; "Он знал где и какой говор, все оттенки в языках что меня поражало"; "Библиотекой моих приятелей я пользовалась постоянно. Был выбор огромный и на разнообразных и на иностранных языках" [5, с.1-2].

Знаючи досконало історію рідного краю, поезію, від якої подружжя "пребывало в постоянном упоении", вони особливо страждають через нинішній занепад України. За принципом "лежачого не б'ють" Україна була занедбана в Росії: "Малороссия и так была забыта, утрачены следы о широком, выдающемся ее образовании еще при Петре Великом…" Адже був час, коли цар запрошував до С.-Петербургу високоосвічених людей з Київської семінарії, а серед них "дуже вченого" Феофана Прокоповича, що став другою особою після царя. Тепер цей рівень освіти знищено. Колишня велич "стала тускнеть", зникла. Залишились тільки природа і духовна, моральна краса, яку зберігає і заховує від давніх часів українська душа.

Згадуючи про бібліотеку своїх друзів, авторка пояснює, що, крім пісень, були в ній думи про Ганджу Андибера, Самійла Кішку й інших героїв. Подобались їй і повісті Г. Основ'яненка. Під впливом почутого від друзів і прочитаного у неї складається ідеалізоване уявлення про Україну: "Очарование моих приятелей действовало на меня магически и так сильно, что наконец, в любезном их сердцу народе, дидусь-пасичник представлялся мне иногда не иначе, как святым Петром, а их дивчат я воображала не иначе как в венках на голове, в пышных маках, барвинках и ароматических васильках, грациозных, наивных, с искрящимися черными глазами, с роскошными волосами. Особенно мне понравилось сравнение в одной песне: "***як рибонька в'ється***" (виділ. *Г. Б.*), изображающее природную гибкость, грацию украинских красавиц" [5, с.3]. При всьому захопленні Україною, яку росіянка одкриває для себе, як колись мандрівники одкривали Америку, сумніви, скепсис нерідко опановують її. "Не каждый, я думаю, дидусь, и не каждая бабуся на Украине сияет ореолом святости. …Нет, думаю, этак быть не может! Страна одной поэзии, любви – это мечта, обаятельный сон… Без изъяна ничто не может быть, – а то вся страна из совершенства состоит".

Минають роки, подружжя українців відбуває додому, оселяється в маєтку, який залишив у спадщину дядько. Здається, мрія героїв здійснилася. "Для таких идеалистов и поэтов трудно было и придумать лучшего подарка, – стверджує наратор. – Они описывали этот ветхий домик с восхищением, он совершенно в их вкусе. Старинный сад, в саду прудик, там плещется несколько уток и белых курчавых пышных гусей, любимцев старика дяди и нависшая калина – ложится крупными ветвями в пруд…" [5, с.8]. Саме тут, у цьому райському куточку, як це з болем помітить росіянка-приятелька, що приїхала погостювати, чекатиме на героїв гірке розчарування в їхніх земляках, виникає внутрішній конфлікт з ними, що поступово розширюється. Селяни виявились далеко не такими вдячними за постійну допомогу героїв (гроші, гостинці, навчання дітей, лікування, тощо): випасають сінокоси, не віддають і не хочуть відпрацьовувати борги, до навчання ставляться з якимось упередженням, правлять надмірно високі ціни за послуги, за овочі, ягоди. Герої не протестують, їм просто соромно за "любих земляків" перед приятелькою ("какое-то облако пробежало на лицах моих благородных, самоотверженных идеалистов…").

Подібні явища в українській літературі яскраво і значно жорсткіше, ніж Ганна Барвінок, описали згодом Б. Грінченко ("Сонячний промінь", "Брат на брата"), М. Кропивницький, а ще пізніше – В. Винниченко ("Молода кров"). У російській літературі виразно змалював цей парадокс і А. Чехов ("Новая дача"). Панська благодійність (навіть щира) і дрібна допомога нерідко викликали у селян неприйняття, а то й брутальне відштовхування – і причин цьому, соціальних і моральних, було більш ніж досить. Тож герой художнього нарису "Эпизод из моей жизни" – людина щира, ідейна, патріотично настроєна, вчений-подвижник хоче насамперед підняти самосвідомість земляків. Лише через десятки років, у другий свій приїзд, побачить

оповідачка, що висока праця її знайомця не пропала – більше стало людей однієї з ним душевної організації, сильнішим, органічнішим – потяг до освіти… Побачила вона і в маєтку культурну руку.

Відчула недоцільність своїх гірких сумнівів у важливості справи інтелігента-українця і оповідачка: "Ах, как должно быть горько мыслящим людям, которые страдают, разрабатывая какую-нибудь идею, а профан, такой как я, очень самонадеянно, с некоторой насмешкой с пафосом самодовольно заявляет, что вы действуете по-детски, не добираясь до жизненного пульса, анализируете жизнь самым прозаическим образом…" [5, с.16]; "А теперь и есть Вам чем любоваться, есть чем гордиться, оставив след яркий после себя, вашего 50-летнего деяния и ухода за народом, не только нравственным, но и физическим, ибо знали, что не будет тело здорово, то и душа и разум не будет трезв. Ваше имя не забыто будет в устах народа и истории Украины, особенно когда настанет новое поколение, и станут по совести штудировать ваши дела…" [5, с.16-17]. Безперечно, тут ідеться про Пантелеймона Куліша. Значно скромніше говориться в спогадах про його супутницю, яка, зустрівши на своєму шляху таку людину і полюбивши її всім серцем, ділила його шлях, спостерігала його невсипущий труд "с изумлением и благоговением"… В усьому, що могла, вторила йому, та "не заслоняла солнце, как просил Диоген Александра Македонского".

У кінці нарису наводиться кілька висловлювань ("изречений") героя, які запам'ятала на все життя нараторка: "Жизнь – это долг, который каждый должен уплатить природе по мере своей честности, по мере своего благородства и благородности к Создателю" [5, с.18]. Або: "Каждый неуклонно должен трудиться для своей родины, и, положивши руки на рало, не оглядываться назад: сколько можно по силе сработать. Храм не в один день созиждается" [5, с.18]. Ці філософські міркування про вищий сенс життя повністю сприйняла авторка. Ім'я цього дивного й великого чоловіка, вважає вона, "потомство понесе в майбутнє на скрижалях".

Ескізом до майбутнього оповідання був нарис **"Щоденна гірка пісня (малюнок сільського життя)"** [3, с.5-8]. Тут йдеться про трагедію жінки, яка, не знаючи істинного стану речей одружилася з п'яницею. Ще і ще раз оповідається про "дівчат, які дбали про "скриню" (весільний посаг). Рано вставали, пізно лягали, ходили поденно, заробляли, та скрині сповняли; і все те яскравими мріями обрамляли, любим коханням пересипали – "Ой молодосте, одрадосте!" Довелося ті квітчасті рожеві мрії не так поетично вживати, а слізьми туги покропляти…" [3, с.5].

Далі подається історія Серахвими, яка "сидить з тугою своєю" і п'ятьма дітками дрібними одинока, бо чоловік її Микола п'є-гуляє; закінчується нарисок картиною того, як несуть Миколі роботу, приходить пані, приносить жінці й дітям хліба й сала, бо знає, що "тут голодують"… П'яниця-чоловік – вправний швець, одержує за свою роботу немалі гроші, а міг би одержувати ще більше, одягати й підтримувати сім'ю. Тож і кричить Серахвима, ламаючи руки: "Боже мій! Де ж ті доглядачі? Де ж та "трезвость"? не знають, що по хатах у нас робиться! Одно робить до поту, друге прогайнує! А в кого є худібка, то з таких дурнів піяків і цуплять. Як треба піяці 10 крб. на пропій, то він дає вексель на 25, а ті людожери радіють і підводять людей до розору (розорення – *В. Т.*)… Ну, яка ж поміч мені, або сем'ї з таких трудовників!" [3, с.7]. Подається багато прикладів поведінки пияка, яка нищить сім'ю, доводить до тяжких злиднів. Недаремно епіграфом до сумної розповіді взято слова:

Що люде живуть,
Як цвіти цвітуть,
Моя ж голова,
Як в'яла трава! [3, с.5].
(Народна пісня)

У російськомовному "подорожньому нарисі" **"С Волыни"** описується мандрівка автора-нараторки і її супутника бричкою Правобережною Україною. Згадуються Руденська станція, міста Житомир і Новоград-Волинськ, їх особливості. В Житомирі мандрівниці, наприклад, сподобалась липова алея при виїзді: "Трудно придумать что-нибудь приятнее для путешественника, когда липы разовьются, покроются цветом и разольют благоухание, при солнечном горячем освещении" [2, с.284]. Новоград-Волинськ також "произвел на меня чрезвычайно приятное впечатление своим местоположением". Найбільше уваги приділено людям, з якими герої-подорожани зустрічаються: це станційна доглядачка, старенька полька, бідна і гостинна; це наймит лихваря Остап, замучений роботою "жидівський кріпак". Сюжет про нього і постає в другій, основній частині нарису. Там, де ведуться діалоги з Остапом, нарисовець переходить на українську мову. Такий же прийом використовує авторка і в художньому нарисі **"Жизнь в одном селе"** [1, с.29-46] під псевдонімом Л. Нечуй-Вітер: в розповідь нараторки про життя в новій місцевості, де вони з чоловіком побудували маєток, повністю "вмонтовано" сюжет оповідання "Нещаслива доля" про молодих солдаток Степаниду і Катерину, в нарисі – сільських знайомих автора. Цей фрагмент розповіді також подається українською мовою.

Проте і перша, російськомовна частина нарису, містить в собі чимало цінного – поетичні пейзажі місцевості довкола села Непроходи-Ліс, місця проживання персонажів: берегів річки, озера; лісу – левади; пейзажів, озвучених птаством, пронизаних дивними пахощами квітів: "Налюбоваться нельзя вдоволь этим местом. Средину нашей усадьбы пересекает чудная, цветущая долина… Что за свежесть шелковой травы! что за аромат в воздухе. Одним словом, она у нас слывет за преддверие рая. Вас охватывает разом ароматическою свежестью, провожает пенье соловьев, воркованье диких голубей, шум листьев и тихое колебание стройных деревьев. Право, тут чувствуешь себя обновленным, блаженным… " [1, с. 30]. Дифірамбом звучить опис землі, де все росте і досягає величезних розмірів – овочі, фрукти, кавуни, дині. Росте "без пособия парников и ученых садовников".

У цьому казковому краєві є свої дисонанси, зокрема привнесені "кочующими в окрестностях ремонтерами и барышниками". Величезними табунами коней, яких вони вільно випасають у широких степах, знищено чимало рослинності, квітів; знищили вони чимало і у сфері звичаїв, традиційної культури народу. Вартий уваги, зокрема, такий пасаж: "Чистый украинский язык и задумчиво-нежные песни у многих сменились искаженным московским; на место нашей обычной застенчивости и сдержанности появился, совершенно противный нам, солдатский разгул и удаль. Хотя народ наш и не податлив, но эта зараза овладела некоторыми слабыми личностями и физически, и нравственно. В понятиях, речах и смехе появилась пренеприятная разладица; это никогда не созвукнет с соловьиной песней, с вишневыми садами, с запашными зельями, ни с нашими, полными глубокой любви и тоски, думами-песнями" [1, с.31] .

Подібні явища з болем і сумом зображували також Б. Грінченко, М. Старицький, М. Кропивницький та ін. Помічає спостережлива нараторка і вади не прищеплені, а властиві здавна селянам. Живучи у місцях, де росте цілюще, лікувальне зілля, вони не збирають трав, щоб допомогти собі в хворобі. Автор дивується: "И так они оставались без всяких лечебных пособий. Город в 35 верстах, идти к лекарю далеко… Чем заплатить? Чем прожить?" Байдужі до себе, свого здоров'я, селяни сприймають панську допомогу їм і їхнім дітям їхніми ж сільськими засобами як чародійство…

Нарис, крім розкішних багатофункціональних пейзажів, прикрашений ще однією зворушливою сценою: зустрічі подружжя хазяїв з худобою, що випасається в степу. "Время жаркое, – оповідає авторка, – полдень; скот наш весь покоится и пастуха нашего в траве не видно". Коли побачили хазяїв, "…телята, коровы, лошади длинным

рядом побрели по степи и шли прямо к нам на встречу. Точно встречали Адама и Еву в раю! Молодые жеребята весело резвились по степи, а все остальное протягивало нам свои морды. Телята лезли в карман за хлебом; волы, коровы протягивали свои мокрые, добродушные морды и сопели ужасно, выражая этим свою признательность и желание получить из рук огурец или яблоко. Лошади фыркали и тоже сунули свои красивые головы…" [1, с.35]. Скільки в цій сцені добра, людської теплоти, радості спілкування з природою, живим світом!

Звернення письменниці до російської мови ми трактуємо як форму звернення українського автора до загальноросійського читача, прагнення розповісти про історію, звичаї та життя українського народу. Раніше це успішно здійснили Т.Шевченко, Є.Гребінка, Г.Квітка-Основ'яненко та інші.

Багатство художніх тем, сюжетів, ситуацій, образів, естетичних засобів надають творчій спадщині письменниці вічної краси і принадності. Важко переоцінити і зроблене письменницею в галузі розвитку української мови. Все це вимагає нових широких студій. Здобутки белетристки в царині літератури не можуть бути полишені поза увагою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барвинок А. Жизнь в одном селе // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1862. – Кн. 8 – серпень (август). – С. 29-46.
2. Барвинок А. С Волыни. Отрывок // Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. – 1861. – январь. – Кн. 1. – С. 282-292.
3. Барвінок Г. Щоденна гірка пісня: (Малюнок сільського життя) // Рідний край. – 1908. – №. 8. – Січень. – С. 5-8.
4. Ганна Барвінок: Збірник до 170-річчя від дня народження (Ред. В.Шендеровський, уклад. В.Яцюк). – К.: Рада, 2001. – 556 с.
5. Інститут рукописів НБУ імені В.І. Вернадського. І-28635. – 18 арк.
6. Ковалів Ю. Нарис // Ковалів Ю. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. – Т. 2. – К.: ВЦ "Академія", 2007. – С. 96.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається прозова творчість Ганни Барвінок на матеріалі нарисів. У дослідженні використано матеріали архівів та стародруків України.

***Ключові слова**: ідея, історія, нарис, оповідачка, сюжет, тема.*

In the article the subject of Hanna Barvinok's prose works (basically narrations) is taken up. The archival documents and ancient prints are used in the research.

***Key words**: idea, history, narration, story teller, plot, theme.*

Світлана Шинкарук
(Київ)

УДК 811.161.2'367.332

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДВОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ У МЕЖАХ КАНОНІЧНОГО РОНДЕЛЕВОГО ПОВТОРУ (НА МАТЕРІАЛІ РОНДЕЛІВ М. БОРОВКА)

Проблемам синтаксичного рівня поетичної мови присвячено чимало наукових праць. В українському мовознавстві синтаксис віршового тексту досліджували лінгвісти І. Вихованець, Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, Н. Іваницька, Л. Мацько, А. Мойсієнко, Н. Сологуб та ін.. Проте жодне з досліджень не було присвячене поетичному синтаксису канонічного віршового тексту.

Рондель – тверда віршова форма із фіксованими обсягом і строфікою [3, с.1059]. Вибір жанру передбачає дотримання поетом усіх канонічних ознак ронделевого вірша, який складається з 13 рядків із системою римування АБба абАБ аббаА: перші два рядки першої строфи, третій і четвертий – другої, та 13-й віршорядок (неповний канонічний повтор) – обов'язкові римовані повтори.

У ронделевих текстах (більше 250 ронделів) Миколи Боровка налічується понад 100 випадків функціонування двоскладного речення в межах ронделевого повтору.

Метою статті є характеристика особливостей функціонування двоскладного речення, його трансформаційного потенціалу на структурно-синтаксичному рівні в ронделевому повторі; також допускається залежність структурно-синтаксичної організації трансформованого двоскладного речення та його стилістичного навантаження у віршовому тексті від канонічних вимог жанру ронделя.

Поетичний синтаксис ронделевого вірша, зокрема в межах канонічного повтору, твориться і функціонує з огляду на канонічні вимоги жанру ронделя. Щоб дослідити залежність зміни стилістичного навантаження у ронделевому повторі від усічення другого рядка, слід враховувати не лише особливості структурно-синтаксичної організації двоскладного речення, а й специфіку та принципи розташування тих чи інших його членів. У зв'язку з цим можна констатувати, що у ронделевому повторі двоскладне речення перебуває у таких позиціях:

1. Займає частину одного з рядків ронделевого повтору: *Уже й купці знайшлись. І цінять. // А хата очі опуска* [2, с.54]; *Перекотилось: «Відійшов Віршар». // Хто так нарік? Село не пам'ятає* [2, с.118]; *Ось і діждались. Випав перший сніг. // Усе зрівняв. Усіх зробив рабами* [2, с.156] (4 випадки).

Як бачимо, двоскладне речення може входити до складу синтаксичної конструкції з прямою мовою; два речення компактно займають один рядок ронделевого повтору; підмет перебуває у межах першого рядка, а решта членів речення – у другому. Як правило, такі речення без змін переходять у неповний канонічний повтор, оскільки функціонують у межах одного поетичного рядка. Після усічення другого рядка повтору підмет двоскладного речення виступає головним членом односкладного номінативного речення. Останньому рядку вірша *водограй* в ланцюжку номінативних речень додає більшої експресивної напруги, аніж у двоскладному реченні в ролі підмета: *Якщо і є – то ось він рай: // Колиби коло, ватра, коні. // І хмари заходу червоні – // Кладуть на плечі хустки край. // Карпати. Осінь. Водограй* [1, с.72].

2. Займає один з двох рядків повтору: *Сини ростуть, і колоситься жито. // Вгорі птахи окреслюють політ* [2, с.144]; *До всього призвичаюємось ми. // Нурти і бурі у душі вляглися* [2, с.139] (5 випадків).

Отже, у зв'язку з такою позицією двоскладного речення в канонічному повторі можна констатувати: якщо в першому рядку ронделевого повтору на структурно-синтаксичному рівні виступає двоскладне речення, а другий рядок містить речення іншої синтаксичної організації, то в неповному ронделевому повторі таке двоскладне речення буде представлене незміненим та відокремленим від строфічного тексту пунктуаційним знаком «крапка» / «трикрапка», напр.: II строфа – *На слід твій – сніг. Його уже не змить. // Калини кетяг – порвані намиста... // До всього призвичаюємось ми. // Нурти і бурі у душі вляглися...* III строфа – *Хтось прокопитить під вікном кіньми. // І тиша знов – аж далина іскриться. // Лиш тінь у шибі – ти чи, може, птиця // Росу змахнула чи сльозу крильми... // До всього призвичаюємось ми* [2, с.139].

3. Одне речення охоплює увесь повтор: *Бруньок квітневих молоді рої // В садиі травневі дружно перебрались* [1, с.52]; *Смарагд смерек у золоті дубів // Обковується сріблом водоспаду* [1, с.60] (38 випадків).

З огляду на таку позицію та особливості структурно-синтаксичної організації двоскладного речення слід узяти до уваги розташування його предикативної основи. Як

засвідчує аналіз двоскладних речень з такою побудовою, співвіднесеність окремих компонентів у ронделевому повторі характеризується надзвичайно широкою варіативністю:

1) якщо предикативна основа двоскладного речення, яке охоплює увесь повтор, знаходиться у першому рядку ронделевого повтору, а в другому рядку виступають його другорядні члени або компоненти, що ускладнюють його синтаксичну структуру (дієприслівниковий зворот, відокремлене означення, порівняльна конструкція тощо), то в неповному канонічному повторі на структурно-синтаксичному рівні частина речення з предикативною основою, як правило, виступає:

а) простим двоскладним реченням, відокремленим від строфічного тексту пунктуаційним знаком «крапка» / «трикрапка»; неповний ронделевий повтор лише актуалізує тему, задану на початку вірша: II строфа – *Сусід в човні за вітром вже гребе – // Линяє одіж і душа у нього... // Укотре переорюю себе // Плугами совісті й обов'язку святого.* III строфа – *І не збагну, чом знову шкереберть: // Боги й чесноти рідні за порогом. // Невже отак і житимем убого – // Збудує хтось, то інший розгребе... // Укотре переорюю себе* [2, с.90].

б) компонентом складнішої синтаксичної структури; таким чином інтегрується у строфічний текст і пов'язується з ним на структурно- та семантико-синтаксичному рівнях певними зв'язками та відношеннями: II строфа – *Зело квітневе проростає з ребер // Чорнозему, що висвітив огонь... // Рілля переливається у небо // По жолобах і річицах долонь.* III строфа – *Ти сповнений сумління. Є потреба // Оберегти цю рідну оболонь. // О слово, у душі не охолонь. // Міцній, гартуйся, піднімайсь на гребінь! - // Рілля переливається у небо* [2, с.28].

2) якщо предикативна основа двоскладного речення, яке охоплює увесь повтор, знаходиться у другому рядку ронделевого повтору, а в першому рядку – другорядні члени речення (зазвичай, обставина, додаток), то в неповному канонічному повторі на структурно-синтаксичному рівні така «другорядна» частина, як правило, функціонує за таких умов:

а) якщо другорядним членом двоскладного речення є обставина місця, то в неповному ронделевому повторі вона виступає компонентом складнішої синтаксичної структури, в такий спосіб інтегрується у строфічний текст і пов'язується з ним на структурно- та семантико-синтаксичному рівнях певними зв'язками та відношеннями; образна семантика ронделевого повтору, започаткована в першій строфі, втрачає своє емоційно-експресивне навантаження: II строфа – *Кого і що вона в собі таїть: // Дитячий жаль, а може, знову ребус? // На перехресті вулиць і століть // Сільський некрополь підпирає небо.* III строфа – *Росте гора, ржавіє тайни кліть... // Космічний лет! Він не боїться гребель... // Та до вершин іти ще довго треба, // Й під ношею нащадків не зламіть // На перехресті вулиць і століть* [2, с.117].

б) якщо другорядним членом двоскладного речення є обставина способу дії, то в неповному ронделевому повторі вона, як правило, виступає реченням з прислівниковим головним членом, відокремленим від строфічного тексту пунктуаційним знаком «крапка» / «трикрапка»; образна динаміка, задана ронделевим повтором у першій строфі, набуває певної завершеності: II строфа – *Реактори смердючими рядами // Обплутали увесь слов'янський двір. // Печально над Дніпровими горбами // Тримає сонце у лівиці Дір.* III строфа – *Сад зароста отруйними плодами; // Безкриліють пташата у гнізді. // Хрестами пустки забиває дід // Останні вікна родової брами. // Печально над Дніпровими горбами* [2, с.108].

в) якщо другорядним членом двоскладного речення є обставина часу, то в неповному ронделевому повторі вона, як правило, виступає реченням, формально відокремленим від строфічного тексту пунктуаційним знаком «крапка» / «трикрапка», проте пов'язаним із ним у семантичному плані; пунктуаційні знаки в таких випадках

відіграють лише роль «емоційного підсилювача», пор.: ІІ строфа – *Чиїсь бажання – як варани: // Од них огида лиш та гнів. // І несподівано, і рано // Дощем позаростали дні.* ІІІ строфа – *Випрошую в Ярила рало. // Думки впрягаю вороні... // Горить у просіці мені // Забутий честі щит багряний. // І несподівано, і рано* [2, с.94].

3) якщо у першому рядку ронделевого повтору наявний підмет двоскладного речення, яке охоплює увесь повтор, а в другому рядку – присудок, то в неповному канонічному повторі на структурно-синтаксичному рівні, як правило, буде функціонувати:

а) частина складного речення; на структурно-синтаксичному рівні неповний канонічний повтор інтегрується у строфічний текст і пов'язується з ним пунктуаційним знаком «тире», що є показником різних відношень (порівняльних, пояснювальних тощо); первинна образна семантика двоскладного речення в канонічному неповному повторі не втрачається повністю, а в новому, «строфічному», контексті набуває іншого спрямування, іншого емоційного забарвлення: ІІ строфа – *Куцозорі шамкали: «За гріх!..» // Кублились людці: «За гуські речі...» // Покарань фельдфебельський батіг // Аж в'їдався у солдатські плечі.* ІІІ строфа – *А поет крізь плетиво доріг // Ніс любов і пісню нестаречу // В Яготин... Спинився на Чернечій. // Шлях курний упав йому до ніг – // Покарань фельдфебельський батіг...* [2, с.93].

б) або синтаксична конструкція, що є групою підмета у складному реченні, інтегрована у строфічний текст і пов'язується з ним на структурно- та семантико-синтаксичному рівнях зв'язком координації та предикативними відношеннями; образну динаміку, задану ронделевим повтором у першій строфі, заступає образ із іншим динамічним началом: ІІ строфа – *Четвертий день їх вабить срібно-бурий // Бик-велетень з хмарками на крижах. // Красиві, горді і могутні тури // Пасуться на заплавах Трубежа.* ІІІ строфа – *Зведуть за піч стрімкі загони-мури // І красеня навернуть на ножа... // Але бики спритніші за вужа... // Риплять віки – їх тягнуть, наче хури, // Красиві, горді і могутні тури* [2, с.55].

в) або номінативне речення, формально відокремлене від строфічного тексту пунктуаційним знаком «крапка» / «трикрапка», проте семантично тісно з ним пов'язане; неповний ронделевий повтор продовжує «строфічну» образно-тематичну лінію: *За першою друга Пречиста мережить // На травах-отавах начиння вінчань. // Гірський молочай у святковій одежі // На стежці осінній привітно стріча. // Строкаті дерева – карети кортежів, // У котрі запряг своїх огирів час. // Любов пломеніє. Холоне печаль. // В сум'ятті душа. У бажаннях – бентежність. // Гірський молочай у святковій одежі* [1, с.58].

4) якщо у першому рядку ронделевого повтору перебуває група присудка двоскладного речення, яке охоплює увесь повтор, а в другому – група підмета, то в останньому рядку ронделя на структурно-синтаксичному рівні, як правило, повториться частина речення з групою присудка, але в реченні зі складною синтаксичною будовою та з іншим суб'єктом дії. Образна напруга ронделевого повтору в останньому віршорядку втрачається, створюється новий образ, певною мірою паралельний заданому на початку вірша: ІІ строфа – *І грім незгод їм неба не колов, // І не було житейської кострищі... // Приходить неквапливо у село // Пора весіль із бубном у десниці.* ІІІ строфа – *Віночком свят прикрасивши чоло, // Зигзицею туркоче у світлиці // Пора весіль – одвічна трудівниця. // І тихе щастя, і земне тепло // Приходить неквапливо у село* [2, с.37].

4. Два окремих речення охоплюють увесь повтор (по одному на кожен рядок): *Дощ обціловує пуп'янки перші. // Б'є у литаври ранкова роса* [1, с.38]; *Подолати вершину – це щастя. // У захмар'я піднятись – це диво* [1, с.68] (11 випадків).

5. У неповному ронделевому повторі використання автором двоскладного речення зумовлене переважно вимогами канонічного жанру. Такі двоскладні речення

утворені, як правило, в результаті структурно-синтаксичних трансформацій складних синтаксичних конструкцій, а також усічення тієї частини речення, що перебуває у межах першого рядка ронделевого повтору: *Крига скресла. І вітер рвучкий.* [1, с.46]; *Кожний мріє стежку протоптати.* [1, с.69]; *Злітає зграя янголів згори.* [1, с.74]; *І римляни любили древній Рим.* [1, с.80] (62 випадки).

Проаналізувавши особливості структурно-синтаксичної організації наявних конструкцій у канонічному повторі ронделів М. Боровка, можна зробити висновок про умови та закономірності функціонування двоскладного речення, відокремленого від строфічного тексту пунктуаційним знаком «крапка», у неповному ронделевому повторі:

1) якщо у першому рядку ронделевого повтору перебуває предикативна основа двоскладного речення, а в другому – його другорядні члени (обставина, додаток) або компоненти, що його ускладнюють, то в неповному ронделевому повторі перебуватиме двоскладне речення: ІІ строфа – *Вже нікому й давати лад // Калині посивілій в лузі... // Приходять вісті із села, // Замішані на болю й тузі.* ІІІ строфа – *Невже це все, що Бог послав, // За вік прожитий у нарузі? // Погляньте, сонце ще ж на крузі // У краплиночках тепла... // Приходять вісті із села.* [2, с.52]

2) якщо в ронделевому повторі містяться два окремі двоскладні речення (по одному на кожен рядок), то в неповному ронделевому повторі перебуватиме двоскладне речення: *Візьми поета, теслю, косаря – // Всі рівні перед виміром владики: // Хто шапку Мономаха приміря. // Хто у саквах тербічить черевики. // У небі спалахне прощень зоря – // В зіницях погляд стрепенеться дикий. // І світ ясний, пречистий, сонцеликий. // Уляжеться, як безнадії кряж. // Хто шапку Мономаха приміря?!* [1, с.85]

3) якщо в першому рядку ронделевого повтору перебуває предикативна основа головної частини складнопідрядного або одна з частин складносурядного речення, то в неповному ронделевому повторі перебуватиме двоскладне речення: ІІ строфа – *Трубіж-ріка -смішне дівча, // І дядько Лев, і перелесник... // В твоїх очах бринить печаль, // Кружляють в вальсі білім весни…* ІІІ строфа – *А нас ніхто й не поміча, // Хоча серця – кленові весла, // Готові в нурт, де крига скресла. // Але трима за руки Час... // В твоїх очах бринить печаль.* [2, с.150].

4) якщо в ронделевому повторі функціонує складна безсполучникова конструкція, перша частина якої має предикативну основу і знаходиться у межах першого рядка ронделевого повтору, то в неповному ронделевому повторі перебуватиме двоскладне речення: ІІ строфа – *Спішу на мужнє плем'я надивиться, // Пізнать відлуння люблячих сердець... // Зимовий сон востаннє плесам сниться – // Над перевалом березня гінець.* ІІІ строфа – *У сагах розхвильована водиця // Утому вимиває із сердець. // Бо що не день – вони ідуть на герць! // В очах чомусь непрохано сльозиться. // Зимовий сон востаннє плесам сниться.* [2, с.140].

5) якщо в ронделевому повторі виступає просте речення, ускладнене однорідними підметами/присудками, один з яких утворює предикативну основу з «одиничним» присудком/підметом у межах першого рядка ронделевого повтору, то в неповному ронделевому повторі перебуватиме двоскладне речення: І строфа – *А грім по вулицях ходив // І цвьохкав батогом сліпучим. // Під вікнами квітки пахучі // Ховалися у дощ, мов дим.* ІІ строфа – *Творилось найсвятіше з див – // Хмарин обвалювались кручі, – // А грім по вулицях ходив // І цвьохкав батогом сліпучим.* ІІІ строфа – *Крізь шепіт чистої мольби // Прозорих вуст вчувалось «скучив». // Здригалася земля болюче, // І бились в грудях голуби. // І грім по вулицях ходив.* [2, с.148].

Отже, місце розташування структурних компонентів двоскладного речення у межах ронделевого повтору, синтаксичне оточення та канонічні вимоги жанру зумовлюють особливості організації останнього віршорядка на структурно-синтаксичному рівні. Жанрові вимоги віршового канонічного тексту – усічення другого

рядка ронделевого повтору в останній строфі вірша – детермінують зміну стилістичного навантаження синтаксичної конструкції, утвореної від усічення (за певних умов, про які йшлося вище) двоскладного речення, в неповному ронделевому повторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боровко М. Квіти мойого саду. Поезії. – К.: Видавець Карпенко В.М., 2006. – 92 с.
2. Боровко М.М. Ронделі. Поезії: видання друге, доповнене. – К.: Генеза, 2000. – 192 с.
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под. ред. А. Н. Николюкина. Институт научн. информации по общественным наукам РАН. – М.: НПК «Имтелвак», 2003. – 1600 с.

АНОТАЦІЯ

Представлені особливості функціонування простого двоскладного речення у канонічному повторі в ронделях М. Боровка. Представлена залежність структурно-синтаксичної організації двоскладного речення в неповному ронделевому повторі від канонічних вимог жанру та нового синтаксичного оточення. Визначені умови та закономірності функціонування двоскладного речення в неповному ронделевому повторі, зумовлені впливом жанрових особливостей віршового тексту.

***Ключові слова**: ронделевий текст, канонічний повтор, поетичний синтаксис, структурно-синтаксична організація.*

The article presents the features of functioning of simple two-member sentences in canonical repetition in rondels by M. Borovko. The article shows the dependence of structurally syntactic organization of the transformed sentence in incomplete canonical repetition with the canonical requirements of rondel genre and new syntactic surroundings. The conditions and regularity of functioning of the half-full sentence in canonical repetition are researched. They are specified by the influence of genre peculiarities of verse texts.

***Key words**: rondel text, canonical repetition, poetic syntax, structural model.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Євгенія Миколаївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Бабій Ірина Орестівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови Інституту філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бабічева Наталія Олександрівна, аспірантка кафедри історії та граматики англійської мови Київського національного лінгвістичного університету.

Баган Мирослава Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Балко Марина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Донецького юридичного інституту Луганського університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Безноса Алла Петрівна, аспірант кафедри загального і слов'янського мовознавства та журналістики Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Бензар Вероніка Юріївна, аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Білоус Людмила Василівна, аспірантка кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, викладач філологічних дисциплін Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Білявська Тетяна Миколаївна, викладач кафедри філологічних дисциплін Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського.

Богатько Валентина Василівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Боднар Ірина Миронівна, викладач англійської мови, аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка.

Бойко Наталія Василівна, аспірантка кафедри української мови, асистент кафедри мовознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

Бондарева Олена Євгенівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та методики навчання Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.

Буженко Лілія Іванівна, аспірант кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Вихованець Іван Романович, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Віннічук Алла Петрівна, асистент кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Вуколова Віолетта Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Гомонай Руслана Олександрівна, молодший науковий співробітник відділу історії української мови Інституту української мови НАН України.

Городенська Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики та фонетики Інституту української мови НАН України.

Грушевська Юлія Андріївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Одеського національного політехнічного університету.

Данилюк Сергій Семенович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики англійської мови Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Демецька Владислава Валентинівна, доктор філологічних наук, завідувач кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Херсонського державного університету.

Драч Євдокія Василівна, старший викладач кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Драч Юлія Борисівна, аспірантка кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Дудик Петро Семенович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Єременко Олена Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора Гуманітарного інституту Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка.

Завальнюк Інна Яківна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Завальнюк Людмила Вікторівна, аспірантка кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Зубченко Валентина Миколаївна, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Іваницька Наталя Борисівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасних європейських мов Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Іваницька Ніна Лаврентіївна, доктор філологічних наук, професор кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ільченко Ірина Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету.

Калачик Інна Василівна, здобувач кафедри методики української мови і культури мовлення Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Каленич Володимир Миколайович, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Киричук Світлана Анатоліївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Климович Світлана Миколаївна, кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови та соціолінгвістики Херсонського державного університету.

Коваленко Євгенія Сергіївна, аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

Колядич Юлія Володимирівна, викладач кафедри іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Короткова Людмила Віталіївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики перекладу з англійської мови Інституту іноземної філології Херсонського державного університету.

Косенко Катерина Олександрівна, здобувач Інституту української мови НАН України, викладач кафедри гуманітарних та економічних дисциплін Одеської національної юридичної академії.

Куцевол Ольга Миколаївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лелека Тетяна Олександрівна, аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Литвиненко Ольга Вікторівна, здобувач кафедри загального і слов'янського мовознавства Запорізького національного університету.

Ліщинська Галина Дмитрівна, аспірантка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Лозова Оксана Юріївна, асистент кафедри англійської філології Львівського національного університету ім. І.Франка.

Марчук Людмила Миколаївна, кандидат філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Мізім Костянтин Іванович, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри загального та українського мовознавства Київського національного лінгвістичного університету.

Монастирецька Ганна Володимирівна, аспірант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету.

Навальна Марина Іванівна, кандидат філологічних наук, докторант Інституту української мови Національної академії наук України.

Назаренко Інна Олександрівна, пошукач Запорізького національного університету, учитель української мови та літератури Запорізького обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Захисник».

Омеляненко Вікторія Іванівна, аспірант кафедри загального та слов'янського мовознавства Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

Онищенко Ірина Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та практики дошкільного виховання й початкового навчання Криворізького державного педагогічного університету.

Павликівська Наталія Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Париляк Лілія Іванівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства при Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника.

Пена Любов Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пітель Віра Мирославівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Подолинний Анатолій Мусійович, кандидат філологічних наук, професор кафедри методики філологічних наук Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пономарьова Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Приазовського державного технічного університету.

Прокопчук Людмила Володимирівна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри стилістики й культури мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Руда Ольга Василівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри англійської філології Львівського національного університету ім. І. Франка.

Руснак Ірина Євгеніївна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Савчук Тетяна Василівна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри філологічних і природничо-математичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Сірант Алла Миколаївна, асистент кафедри англійської мови, здобувач кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Слободинська Тамара Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови й загального мовознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Соломчак Наталія Федорівна, доцент кафедри англійської мови Івано-Франківського національного технічного університету нафти й газу.

Теклюк Варвара Яківна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики філологічних дисциплін, директор Інституту філології й журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Тимкова Валентина Андріївна, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та іноземних мов Вінницького державного аграрного університету.

Ткаченко Вікторія Іванівна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української літератури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ткаченко Оксана Василівна, аспірантка кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Херсонського державного університету.

Шинкарук Світлана Петрівна, аспірантка кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗМІСТ

Талант науковця і вчителя (До ювілею професора Катерини Городенської) 3

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Городенська Катерина. Сполучникова реалізація семантико-синтаксичних відношень у складносурядних реченнях 8

Дудик Петро. Прикметникові відокремлення в українській мові..... 15

Куцевол Ольга. Осмислення читачами епіграфа літературного твору як засобу експлікації інтертекстуальності 21

Руснак Ірина. Архетипна парадигма в художній прозі Уласа Самчука..... 26

ТЕОРІЯ МОВИ

Білявська Тетяна. Мовні погляди Івана Франка (на матеріалі статті „Говоримо на вовка – скажімо і за вовка"). 37

Пена Любов. Лінгвістичні терміни у „Граматиці української (руської) мови" С.Смаль-Стоцького та Ф.Гартнера..... 41

Подолинний Анатолій. Вінницькі сторінки в науці про мову..... 46

Слободинська Тамара. Проблеми дослідження таксису як мультикатегорійного теоретичного об'єкта..... 49

ПРОБЛЕМИ КАТЕГОРІЙНОЇ МОРФОЛОГІЇ І СЛОВОТВОРУ

Білоус Людмила. Словотворчі типи географічних номенів Вінниччини на позначення рослинного покриву..... 55

Гомонай Руслана. Історія формування лексико-словотвірних типів конфіксальних прикметників на *до-* 59

Зубченко Валентина. Дискусійність статусу предикативного номінатива в українській мові..... 63

Климович Світлана. Словотвірний потенціал лексикалізованих аброморфем..... 69

Марчук Людмила. Суфікс-градатор в українській літературній мові..... 73

Назаренко Інна. Транспозиційні можливості грамеми середнього роду: функціонально-семантичний аспект..... 78

Омеляненко Вікторія. Сполуки модально-вольових часток з інфінітивом у реалізації інтенсивності волевиявлення..... 82

Руда Ольга. Дослідження конверсії в історії англійської мови..... 88

Савчук Тетяна. Лексико-семантична група релятивних дієслів розміщення в українській мові..... 92

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ КАТЕГОРІЙНОГО СИНТАКСИСУ

Балко Марина. Особливості вираження граматичної категорії числа у цілісних словосполученнях української мови..... 99

Богатько Валентина. Особливості вживання та експресивне навантаження неповних питальних речень у публіцистичних діалогах..... 104

Драч Юлія. Обов'язковий прислівний компонент у системі формально-синтаксичних компонентів речення..... 108

Завальнюк Інна. Функціональна репрезентація еліптичних речень у мовленні української преси початку XXI ст. 113

Завальнюк Людмила. Методика виокремлення інфінітива як складової формально-синтаксичного компонента речення..... 122

Каленич Володимир. Семантико-синтаксичні параметри речень з одновалентними дієслівними предикатами стану 127

Косенко Катерина. Дієслівні власне-, невласне- та контекстуальні зв'язки в українській мові 133

Париляк Лілія. Взаємодія граматичної категорії виду та ітеративної семантики у реченні..... 138

Прокопчук Людмила. Порівняльні звороти в системі компонентів формально-синтаксичної структури простого речення..... 142

ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Бойко Наталія. Функціонування романо-германських запозичень у творах сучасних українських прозаїків (на матеріалі твору С.Жадана „Біг Мак²“)..... 147

Ільченко Ірина. Гідроніми іншомовного походження Надвеликолузького регіону.. 151

Калачик Інна. Специфіка антропонімів як вияв авторської точки зору в художніх текстах Василя Земляка 155

Литвиненко Ольга. Загальні назви водних об'єктів як засоби вираження неозначено великої кількості..... 160

Ліщинська Галина. Лексико-семантичне поле „характеристика людини за її зовнішнім виглядом" (на матеріалі прізвиськ Івано-Франківської області)..... 164

Онищенко Ірина. Порівняльний аналіз функціонування стилістично зниженої лексики в публіцистичних та інформаційних текстах..... 170

Павликівська Наталія. Основні пріоритети української літературно-мистецької псевдонімії XX століття..... 175

Пітель Віра. Явище народної етимології в макроепідигмах рослинних номінацій.. 180

Теклюк Варвара. Фразеологізми й народна мудрість..... 185

Тимкова Валентина. Мовні процеси в системі сучасної термінології банківської справи..... 190

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ. ТЕОРІЯ КОМУНІКАЦІЇ

Бабічева Наталія. Деонтична сила як джерело деонтичної модальності (на матеріалі творів У. Шекспіра) 195

Баган Мирослава. Взаємодія категорій ствердження/заперечення та оцінки в сучасній українській мові..... 200

Безноса Алла. Модальність увічливості та пом'якшення категоричності висловлювання в українській мові 205

Бензар Вероніка. Використання фреймового методу в моделюванні структури рекламного тексту..... 210

Вуколова Виолетта. Роль фактора адресата для адекватной интерпретации рекламных сообщений..... 216

Грушевская Юлия. Прагматонимы-композиты в русских рекламных текстах 221

Данилюк Сергій. Використання графічних засобів у текстах електронної пошти.... 226

Коваленко Євгенія. Рекламний текст як основна одиниця рекламної комунікації: особливості лінгвістичного аналізу 230

Короткова Людмила. Графическая переакцентуация как структурно-композиционное проявление текстовых аномалий в постмодернистском художественном тексте 235

Монастирецька Ганна. Лінгвокреативний потенціал ірреально-модальних форм: функціонально-семантичний аспект 239

Навальна Марина. Елементи розмовного мовлення як засіб посилення експресії в публіцистиці 244

Соломчак Наталія. Особливості реалізації модальності докору в сучасній українській мові 249

Ткаченко Оксана. Специфіка реалізації категорії темпоральності в текстах політичних програмних заяв..... 254

ЗІСТАВНЕ ВИВЧЕННЯ МОВ

Боднар Ірина. Фразеологізми на позначення інтелектуальних здібностей людини (на матеріалі англійської та української мов) 259

Демецька Владислава. Перекладацька адаптація релігійних лінгвоконцептів у проповіді як типі тексту 263

Іваницька Наталя. Міжмовна кореляція вираження значеннєвого варіанта „перетворення природи в межах добового відтинку часу" дієслівної категорії „процесуальність – стан" 267

Лелека Тетяна. Розвиток суспільно-політичної лексики в мові українських та російських засобів масової інформації 272

Лозова Оксана. Концептуальний аналіз емотивності в англійській фразеології..... 277

Мізін Костянтин. Національна мовна свідомість крізь призму компаративно-асоціативних концептополів: психолінгвістичний експеримент (на матеріалі німецької та української мов) 284

СТИЛІСТИЧНО МАРКОВАНІ ДОМІНАНТИ МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Антонюк Євгенія. Українські класики у творчій діяльності „Західної України" ... 290

Бабій Ірина. Роль художніх означень у складі дескриптивно-образних номенів (на матеріалі „малої прози" кінця XX – початку XXI століття) 294

Бондарева Олена. Метаморфози актуальних історичних метанаративів у постмодерному драматургічному дискурсі 299

Буженко Лілія. Шкіци до наукової біографії Олексія Кундзіча від роману „De-Facto" до творчої кризи межі 30-40-х років..... 305

Віннічук Алла. Розвиток українського історичного роману 311

Драч Євдокія. Деякі міркування про засвоєння металінгвістичних номінацій: лінгводидактичний аспект..... 315

Єременко Олена. Ієрархія рівнів динамічності образу в новелістиці Михайла Коцюбинського 319

Киричук Світлана. Дискурсивна стереофонія роману „Козаки в Московії" Юрія Липи 324

Колядич Юлія. Особливості художнього мовлення малої прози Романа Іваничука 328

Пономарьова Людмила. Жанр законотворчості як писемний тип юридичного дискурсу..... 332

Сірант Алла. Вербальний спосіб репрезентації концепту „спокута" у творчості письменників II половини XX ст. 338

Ткаченко Вікторія. Жанр нарису у творчості Ганни Барвінок 341

Шинкарук Світлана. Особливості функціонування двоскладного речення у межах канонічного ронделевого повтору (на матеріалі ронделів М. Боровка)..... 346

Відомості про авторів 352

ДО УВАГИ АВТОРІВ

У лютому 2010 р. у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського буде видано збірник наукових праць «Наукові записки. Серія: Філологія» (випуск 12) – періодичне видання, затверджене ВАК України як фахове з філологічних наук.

Орієнтовна проблематика випуску:

1. Теорія мови.
2. Зіставне вивчення мов.
3. Функціональна семантика лексичних і фразеологічних одиниць.
4. Проблеми категорійної морфології і словотвору.
5. Сучасні тенденції категорійного синтаксису.
6. Стилістично марковані домінанти мовних одиниць.

Редакційні вимоги до оформлення статей

До друку необхідно подавати відредаговані та відкоректовані статті обсягом 8 – 10 сторінок у такому оформленні:

- Ім'я та прізвище автора (жирним курсивом, вирівнювання по правому краю); наступний рядок – назва міста в дужках (курсивом). Шифр УДК у наступному рядку зліва.
- Через рядок – назва статті (відцентрована, великими літерами жирним шрифтом).
- Через рядок подається основний текст: шрифт Times New Roman, розмір 14 кеглів, без переносів, міжрядковий інтервал 1,5, відступи зліва – 3 см, зверху, знизу – 2 см, справа – 1,5 см, абзацний відступ – 1,25 см. Ілюстративний матеріал друкувати курсивом, аналізовані одиниці в ілюстрованих реченнях – жирним курсивом.
- Покликання в тексті подавати у квадратних дужках із зазначенням порядкового номера джерела та сторінки, наприклад: [4, с.345].
- Через рядок після основного тексту подається **ЛІТЕРАТУРА** в алфавітному порядку відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог із дотриманням державного стандарту. Через рядок – **АНОТАЦІЯ** (5–6 рядків) та ключові слова українською й англійською мовами (курсивом).
- Текст має бути ретельно відредагований і відповідати вимогам ВАК України до фахових видань. Згідно з Постановою президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 "Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліку ВАК України" (Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1) наукова стаття має містити такі обов'язкові елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичним завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

За зміст публікацій та достовірність викладених матеріалів відповідальність несуть автори. Статті, які не відповідають вимогам ВАК України та редакційним вимогам, до друку не приймаються.

Матеріали подавати в електронному вигляді (на дискеті 3,5 дюйма або на диску) в редакторі Microsoft Word разом із роздрукованим примірником (аркуш формату А-4). Сторінки рукопису нумерувати олівцем на звороті.

На окремому аркуші – відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь, посада, місце роботи, адреса та контактний телефон. Разом із матеріалами надсилати конверт із заповненою зворотною адресою. Для аспірантів і дослідників, які не мають наукового ступеня, обов'язковою є рецензія-рекомендація наукового керівника.

Вартість однієї сторінки – 15 грн., додатково 10 грн. для отримання збірника поштою. Гроші на публікацію статей надсилати поштовим переказом, квитанцію про оплату додати до матеріалів. Матеріали надсилати до 1 грудня 2009 року: Завальнюк Людмилі Вікторівні, Інститут філології й журналістики, Вінницький державний педагогічний університет імені М.Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21100.

Статті докторів наук будуть видані безкоштовно.

Контактні телефони:

8-096-4684650 (***Іваницька Ніна Лаврентіївна*** *– головний редактор збірника*)

8-096-5525451 *(**Каленич Володимир Миколайович** – відповідальний за випуск).*